

University of Groningen

Van de marge naar de macht

Hippe, Joop; Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2010

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Hippe, J., & Voerman, G. (editors) (2010). *Van de marge naar de macht: De ChristenUnie 2000-2010*. Boom.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Van de marge naar de macht

Joop Hippe & Gerrit Voerman [redactie]

Van de marge naar de macht

De ChristenUnie 2000–2010

Boom Amsterdam

Omslagontwerp: René van der Vooren, Amsterdam
Zetwerk: Velotekst (B.L. van Popering), Zoetermeer
Druk en afwerking: Wilco, Amersfoort

© 2010 Joop Hippe en Gerrit Voerman

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way whatsoever
without the written permission of the publisher.*

ISBN 978 90 8506 938 6
NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Inleiding 7

‘Een toevlucht voor de Zijnen.’ Het Gereformeerd Politiek
Verbond (1948-2003) 11
EWOUT KLEI

Tussen evangelisch en reformatorisch. Het politiek getuigenis van de
RPF (1975-2003) 31
REMCO VAN MULLIGEN

Reformatorisch Staatkundig Verbond? Over de samenwerking tussen
SGP, GPV en RPF (1975-2000) 51
JOOP HIPPE EN GERRIT VOERMAN

Aanvallen en verdedigen. Het GPV en de RPF op weg naar de
ChristenUnie (1994-2000) 71
JOOP HIPPE

Van de marge naar de macht. De ChristenUnie (2000-2010) 91
GERRIT VOERMAN

Oude wijn in nieuwe zakken. Over de continuïteit in politieke visie en
standpunten tussen GPV en RPF en de ChristenUnie 133
GEORGE HARINCK EN HUGO SCHERFF

Samen op weg naar het politieke midden? Het middenkader van de
ChristenUnie in 2000 en 2009 157
PAUL LUCARDIE EN WIJBRANDT VAN SCHUUR

**Christelijke sporen in de Nederlandse politiek. De verhouding tussen
ChristenUnie, SGP en CDA 175**
HANS VOLLAARD

**Fuseren is vooruitzien. Over de partijleden van ChristenUnie,
CDA en SGP 197**
JOOP VAN HOLSTEYN EN RUUD KOOLE

Slotbeschouwing 217
JOOP HIPPE EN GERRIT VOERMAN

Noten 227

Bijlagen
1: Verkiezingsuitslagen van het GPV, de RPF en de ChristenUnie 249
2: Grondslagen van het GPV, de RPF en de ChristenUnie 255
3: Vraagformuleringen politieke strijdpunten en links-rechts 257

Register 259

Over de auteurs 262

Inleiding

‘Van de marge naar de macht’ – veel partijen lukt het nooit.¹ Hoe verder van het politieke centrum verwijderd, hoe lastiger het is om toe te treden tot de regering. De parlementaire geschiedenis kent maar enkele voorbeelden, waarvan de ChristenUnie de meest recente is. In 2000 kwam deze politieke formatie tot stand als gevolg van het samengaan van het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Reformatorische Politieke Federatie (RPF). Door hun krachten te bundelen hoopen deze partijen hun invloed in de seculariserende Nederlandse politiek te vergroten. Zij hadden hoge verwachtingen van de fusie, maar in plaats daarvan had de ChristenUnie haar positie versterkt, raakte die verzwakt. Van de vijf zetels die het GPV en de RPF gezamenlijk bij de Tweede Kamerverkiezingen in de jaren negentig hadden behaald, ging er zowel in 2002 als in 2003 één verloren. De ChristenUnie kwam zo op drie zetels uit – net zo veel als haar voorlopers in 1989. Na dit dieptepunt kwam verrassend snel de kentering. Onder aanvoering van André Rouvoet, die tijdens de campagne voor het referendum over het Europees Grondwettelijk Verdrag de aandacht van de media op zich vestigde, wist de partij bij de Kamerverkiezingen in november 2006 haar zeteltal te verdubbelen. En wat meer was: deze zes zetels vormden de basis voor de deelname van de ChristenUnie aan de regering – de eerste keer dat een ‘kleine’ orthodox-protestantse partij toetrad tot het landsbestuur, uitgerekend in een tijd waarin de rol van het christendom in de politiek sterk was afgenomen.

Aan de ChristenUnie is tot nu toe van wetenschappelijke zijde weinig aandacht besteed. Voor politicologen was zij te klein en te onbeduidend, voor historici was haar geschiedenis te kort. Het tienjarig bestaan van de partij in januari 2010 vormt een goede gelegenheid om hierin verandering te brengen. In deze bundel nemen deskundigen uit beide disciplines ieder voor een bepaalde periode of vanuit een bepaalde invalshoek de ChristenUnie en haar voorlopers onder de loep. Allereerst komen de partijen aan bod die in de Unie zijn opgegaan. Ewout Klei schetst de geschiedenis van het GPV. Het in 1948 opgerichte Verbond had zich afgesplitst van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), als direct gevolg van de scheuring in de Gereformeerde Kerken in Nederland een paar jaar eerder. Deze bijzondere ont-

staansgeschiedenis stempelde het GPV: het partijlidmaatschap was in de praktijk uitsluitend voorbehouden aan lidmaten van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). Dit exclusieve karakter droeg bij aan het ontstaan van de Reformatorische Politieke Federatie (RPF), waarvan de historie is opgetekend door Remco van Mulligen. Opnieuw speelde een kerkscheuring een belangrijke rol. In 1967 vielen de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) uiteen in 'binnenverbanders' en 'buitenverbanders'. Deze laatsten waren niet (meer) welkom in het GPV. Met verontruste leden afkomstig uit de ARP (en enkelen uit de Christelijk-Historische Unie), die zich kantten tegen de in hun ogen linkse koers van hun partij en de samenwerking met de Katholieke Volkspartij (die zou resulteren in de totstandkoming van het CDA), waren zij betrokken bij de oprichting van de RPF.

De RPF had in haar statuten de eenwording van de kleine orthodox-christelijke partijen bovenaan staan: zij wilde het GPV en de SGP tot een samengaan bewegen. De onderlinge verhoudingen tussen deze drie, hun overeenkomsten en verschillen en de wijze waarop zij electoraal samenwerkten, komen aan bod in de beschouwing van Joop Hippe en Gerrit Voerman. Zij komen tot de slotsom dat in de jaren negentig de SGP steeds meer buiten beeld raakte, vooral vanwege haar opvattingen over de politieke participatie van de vrouw. Tussen het GPV en de RPF daarentegen werd het onderscheid steeds geringer. De RPF was van mening dat de verschillen een afzonderlijk voortbestaan van beide partijen niet rechtvaardigden. Binnen het GPV waren velen niet aan die conclusie toe: zij zagen lange tijd de positie van de belijdenisgeschriften en het ledentoelatingsbeleid nog als obstakels. Hoe beide partijen vanaf 1994 op nogal moeizame wijze op eenwording koersten – waarbij de RPF steeds het voortouw nam en het GPV op de rem trapte – wordt beschreven door Hippe.

In 2000 vinden de RPF en het GPV elkaar in de ChristenUnie. Aan de Kamerverkiezingen van 2002 doen zij mee met één kandidatenlijst en één programma. Aan het einde van 2003 volgt de volledige organisatorische samensmelting en heffen beide partijen zich op. Voerman biedt een uitgebreid overzicht van de ChristenUnie in de jaren tot 2010, een periode waarin de partij zich herstelt na een valse electorale start en uiteindelijk tot de regering toetreedt. Dit eerste decennium van de partij wordt gekenmerkt door drie ontwikkelingen: een bepaalde professionalisering van de partijorganisatie en de communicatie met de buitenwereld, verbreding van de electorale doelgroepen (in het bijzonder de evangelischen en de zogeheten 'christenmigranten', en de laatste tijd ook steeds meer de rooms-katholieken) en een zekere pragmatisering van programmatische opvattingen op medisch-ethisch gebied, waarmee deelname aan het landsbestuur in zicht komt.

De vraag in hoeverre en in welke zin de ChristenUnie in inhoudelijk opzicht een nieuwe politieke partij is, staat centraal in de bijdrage van George Harinck en Hugo Scherff. Aan de hand van de verkiezings- en beginselprogramma's proberen zij na te gaan of de ChristenUnie in haar politieke standpunten en visie veranderd is ten opzichte van haar twee voorgangers. Zij gaan daarbij ook uitgebreid in op de spanning tussen christelijke politiek en democratie, dat wil zeggen tussen

de eis dat overheid en samenleving christelijk dienen te zijn enerzijds en de vrijheid voor ieders (religieuze) overtuiging anderzijds. Het GPV en de RPF ontkwamen niet aan deze tegenstelling, en ook de staatsopvatting van de ChristenUnie wordt erdoor gekenmerkt.

Geen fusie zonder 'bloedgroepen', zoals de partijen worden aangeduid die na een fusie zichzelf opheffen maar binnen het nieuwe organisatorische verband vaak nog lang zichtbaar blijven, zoals bij het CDA en GroenLinks te zien is. Onderzoek van Paul Lucardie en Wijbrandt van Schuur onder de congresgangers van de ChristenUnie in 2000 en 2009 toont aan dat de integratie van GPV'ers en RPF'ers behoorlijk geslaagd is. Niet alleen zijn er tussen hen nauwelijks meer belangrijke verschillen te traceren, ook tussen het reformatorische en evangelische bestanddeel van de ledenaanhang van de ChristenUnie is het onderscheid in politieke zin niet erg groot.

Hoe de ChristenUnie zich in het afgelopen decennium heeft verhouden tot de SGP, haar traditionele orthodox-protestantse bondgenoot, en het CDA, sinds 2007 haar mederegeringspartner, is het thema van de volgende twee bijdragen. Hans Vollaard vraagt zich af wat er nog resteert van de dominante positie die het christendom ooit in de Nederlandse politiek heeft ingenomen, waarbij hij ook zijn vizier richt op de onderlinge relaties tussen de drie christelijke partijen. Hij constateert onder meer dat de Unie zich afhoudender is gaan opstellen ten aanzien van de geestverwante SGP en dat beide partijen zich van elkaar verwijderen. Joop van Holsteyn en Ruud Koole presenteren de uitkomsten van een in 2008 gehouden onderzoek onder de leden van deze drie partijen. Niet verwonderlijk is dat de ChristenUnie in vele opzichten een middenpositie inneemt: op het ene terrein heeft zij meer overeenkomsten met de SGP (euthanasie), op een aantal andere gebieden meer met het CDA (sociaaleconomische kwesties, criminaliteitsbestrijding). Wat betreft het protestants-christelijke karakter van de partijen en de intensiteit van de geloofsbeleving (gemeten naar de frequentie van het kerkbezoek) lijkt de Unie meer op de staatkundig-gereformeerden, in sociaal opzicht en met betrekking tot vrouwelijke leden meer op de christendemocraten.

De bijdragen van Vollaard en van Van Holsteyn en Koole preluderen op de slotbeschouwing van Hippe en Voerman. Hierin wordt gepoogd antwoord te geven op twee vragen: waar komt de ChristenUnie vandaan en waar gaat zij naar toe? Bij de beantwoording van de eerste vraag gaat het er vooral om te bepalen van welke partij de Unie de meeste trekken heeft overgenomen, van het GPV of van de RPF. Alles tegen elkaar afwegend is de conclusie gerechtvaardigd dat de ChristenUnie meer aansluit bij de opstelling van de RPF dan bij die van het GPV. De toekomst van de partij zal worden verkend in de vorm van drie scenario's: een ChristenUnie die zich richt op de SGP, of op het CDA, of die een geheel zelfstandige koers vaart. De beide auteurs komen tot de slotsom dat een koerswending richting de eerstgenoemde partij vrijwel uitgesloten moet worden geacht, en dat een keuze voor de derde variant – de geïnterviewde prominente partijleden van de Unie willen allen dat hun partij een duidelijke eigen identiteit behoudt – niet per

definitie betekent dat daarmee het tweede scenario geheel wordt voorkomen. De vraag rijst volgens de auteurs of de eigen identiteit in de huidige vorm op termijn wel gehandhaafd kan worden, en – mede als uitvloeisel daarvan – achten zij enige toenadering tot het CDA en nauwere samenwerking van de ChristenUnie met de christendemocraten bepaald niet onmogelijk.

Deze bundel kon niet tot stand komen zonder de hulp van anderen. Paul Lucardie, als politicoloog verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen, heeft enkele teksten van commentaar voorzien. Erwin Dijk en Martin van der Linde, beiden als student-assistent werkzaam op het DNPP, verleenden assistentie bij het persklaar maken van de tekst. Menno van Hulst, directeur van het partijbureau van de ChristenUnie, verleende waar mogelijk bijstand. Helaas kon bij het schrijven van enkele artikelen in deze bundel niet gebruik worden gemaakt van het archief van de ChristenUnie. Een verzoek om dit archief te raadplegen werd door het partijbestuur niet gehonoreerd. Wel konden hoofdrolspelers uit het fusieproces en vooraanstaande leden van de ChristenUnie geïnterviewd worden. In oktober 2009 werd uitgebreid gesproken met Janco Cnossen, Leen van Dijke, Roel Kuiper, Jacob Pot, Henk van Rhee, André Rouvoet, Gert Schutte, Arie Slob en Kars Veling. Telefonische informatie werd verstrekt door Arjen Karssenberg. Erik van Dijk van het partijbureau van de ChristenUnie leverde electorale gegevens. De beide redacteurs danken al deze personen voor hun medewerking.

Groningen, januari 2010
Joop Hippe en Gerrit Voerman

‘Een toevlucht voor de Zijnen’ Het Gereformeerd Politiek Verbond (1948-2003)

Ewout Klei

Het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) was een kleine orthodox-protestantse politieke partij die van 1 april 1948 tot 31 december 2003 bestaan heeft en vanaf 1963 altijd met één of twee zetels in de Tweede Kamer vertegenwoordigd was. Het GPV had een zeer sterke band met de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). Het Verbond telde ook enkele niet-vrijgemaakte leden, maar zij hebben nooit belangrijke functies in de partij of in vertegenwoordigende organen bekleed.

De geschiedenis van het GPV kan grofweg in drie periodes verdeeld worden. De eerste fase duurde van 1948 tot 1959. In de partij, die nog niet in de Tweede Kamer was vertegenwoordigd, werden zware conflicten uitgevochten. Het GPV kende geen politiek program en had evenmin aansprekende leiders met gezag. In de tweede periode (tot 1981) kreeg het Verbond een politiek program en drong het door tot de Tweede Kamer. De partij werd gedomineerd door de charismatische Piet Jongeling, bekend als hoofdredacteur van het *Nederlands Dagblad* en als kinderboekenschrijver, en door partijideoloog Bart Verbrugh, die op de achtergrond veel invloed uitoefende. In de jaren tot het opgaan van het GPV in de ChristenUnie maakte de partij een proces van verzakelijking door. De gezichten van het Verbond in deze periode waren allereerst fractievoorzitter Gert Schutte, het staatsrechtelijke geweten van de Tweede Kamer, en verder Eimert van Middelkoop, vanaf 1989 Kamerlid. Het GPV ging steeds meer samenwerken met de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) en vooral met de Reformatorische Politieke Federatie (RPF), de partij waarmee het GPV op 22 januari 2000 samen verder ging in de ChristenUnie.

De geschiedenis van het GPV wordt in deze bijdrage van meerdere kanten belicht. Waarom werd het GPV in 1948 opgericht? Hoe verging het de partij electoraal en hoe stelde zij zich op in de Tweede Kamer? Hoe ontwikkelde het Verbond zich in organisatorisch opzicht en hoe strak was de band met de vrijgemaakte kerk? Wat hield de nationaal-gereformeerde ideologie van het GPV eigenlijk in? Is er ten slotte met de komst van de ChristenUnie en het verdwijnen van het Verbond veel veranderd in de ogen van oud-GPV'ers? Dit artikel hoopt met de beantwoording van bovenstaande vragen de partij kort maar krachtig te typeren.

Het Amersfoorts Congres van 1948

Het ontstaan van het gpv kan niet los worden gezien van de 'Vrijmaking' in 1944, toen zo'n 80.000 leden van de Gereformeerde Kerken in Nederland zich 'vrijmaakten' van de synodebesluiten en een eigen kerkverband oprichtten. De vrijgemaakt-gereformeerden konden de door de synode aanvaarde leer over doop en verbond (de veronderstelling dat een kind dat gedoopt is uitverkoren is en naar de hemel gaat, totdat het tegendeel blijkt) en de daarmee samenhangende schorsing en afzetting van de Kamper theologisch hoogleraar Klaas Schilder en vele andere ambtsdragers niet accepteren.¹ De breuk in de Gereformeerde Kerken had ook gevolgen voor de politiek. Een aantal kerkelijke leiders was namelijk van mening dat er in de politiek, dat willen zeggen in de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), na het kerkelijk schisma niet meer kon worden samengewerkt met de 'synodaal-gereformeerden'. Kerkelijke bladen schreven uitgebreid over deze materie, en er werden ook enkele congressen over het zogeheten samenwerkingsvraagstuk georganiseerd.²

Van 30 maart tot 1 april 1948 werd het Congres van Gereformeerden (lees: vrijgemaakten) belegd, dat de geschiedenis is ingegaan als het Amersfoorts Congres. Er kwamen zo'n 1250 mensen op af. Sommige congresgangers waren lid van de ARP, maar lang niet allemaal. Wel was iedereen vrijgemaakt. De organisatie van de bijeenkomst was in handen van vooraanstaande vrijgemaakte theologen, onder wie de Kamper hoogleraren Schilder, Benne Holwerda en Cornelis Veenhof.

Het congres concludeerde onder meer dat het beginselprogramma van de ARP grotendeels berustte op theologisch-wetenschappelijke gedachtenconstructies (zoals die omtrent 'algemene openbaring', 'natuurlijke godskennis', 'gemene gratie', de verhouding van de overheid tot de wet van God, de 'soevereiniteit in eigen kring', de 'eeuwige beginselen' en de taak van de overheid) die niet strookten met Schrift en Belijdenis (de Bijbel en de Drie Formulieren van Enigheid: de Heidelbergse Catechismus, de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Dordtse Leerregels). Ook zou de ARP geen ruimte willen bieden aan de bespreking van het zogeheten 'ethisch conflict', dat wil zeggen de situatie dat de kerkelijke Vrijmaking de samenwerking tussen vrijgemaakten en synodalen in één partij bemoeilijkte of onmogelijk maakte. Het Amersfoorts Congres benoemde een commissie, het 'Amersfoorts Comité', die met het partijbestuur van de ARP zou moeten spreken over bovenstaande bezwaren. Als de ARP de grieven niet zou wegnemen, dan zouden de vrijgemaakten zelfstandig in de politiek gaan optreden. Ook koppelde het congres de bezwaren ten aanzien van het beginselprogramma aan het ethisch conflict. Pas nadat het ethisch conflict was opgelost, kon er over de kritiek op het beginselprogramma worden gesproken.

Het congres claimde te spreken namens alle vrijgemaakten. Het was voor de congresgangers niet mogelijk om over elke conclusie apart te stemmen, of om die te amenderen. Men moest het of helemaal met de conclusies eens zijn, of tegenstemmen. Omdat de conclusies waren opgesteld door de kerkleiders, lag er

op de congresgangers een grote morele druk om toch maar voor te stemmen. Dat deden de meesten dan ook; slechts een enkeling stemde tegen.³

Tot de tegenstemmers behoorden ook de predikanten Floris Adriaan den Boeft en Johannes Francke, maar zij vonden dat de conclusies niet ver genoeg gingen. Ze waren van mening dat spreken met de ARP geen zin meer had en wilden meteen een eigen politieke partij oprichten. Direct na afloop van het congres vormden zij samen met de afgevaardigden van zes zogenoemde 'vrije kiesverenigingen', die zich hadden losgemaakt van de ARP, het 'Voorlopig Verband van Vrije Kiesverenigingen'.⁴ Het contact tussen de kiesverenigingen werd gecoördineerd door de Landelijke Contactraad, waarvan Den Boeft voorzitter en Francke vice-voorzitter werd.

Sommige vrijgemaakten vonden dat Den Boeft en Francke overhaast te werk waren gegaan en dat de oprichting van een eigen vrijgemaakte partij prematuur was. Het Amersfoorts Comité moest eerst nog in gesprek met de ARP-leiding. Pas op 26 april 1949 werd de correspondentie met de ARP verbroken.⁵ Redenen voor de breuk waren dat de ARP het ethisch conflict beschouwde als een kerkelijk geschil en als politieke partij in kerkelijke kwesties geen stelling wilde nemen. Volgens het Amersfoorts Comité was het ethisch conflict echter geen kerkelijk conflict. Het ging immers niet over de leer van doop en verbond en de schorsing en afzetting van Schilder, maar over de *gevolgen* van deze kerkelijke besluiten. De ARP-leiding raakte echter niet overtuigd.

Inmiddels was het in meer plaatsen tot een breuk met de ARP gekomen. In 1946 was in Berkel de eerste vrije kiesvereniging opgericht. Andere plaatsen volgden. Op 19 april 1949 werd op de eerste algemene vergadering van het Voorlopig Verband van Gereformeerde Kiesverenigingen deze benaming gewijzigd in 'Verbond van Gereformeerde Kiesverenigingen'. In 1949 boekte het Verbond zijn eerste politieke succes. Bij de gemeenteraadsverkiezingen werden dertien kandidaten verkozen. Bij deze verkiezingen kwamen verschillende kiesverenigingen uit onder de naam 'Gereformeerd Politiek Verbond'.⁶ De algemene vergadering van 11 april 1950 besloot deze aanduiding als nieuwe partijnaam aan te nemen. De Landelijke Contactraad heette vanaf 1949 de Verbondsraad.⁷

Tweede Kamerverkiezingen: nul, één, twee, één, twee

Bij de Tweede Kamerverkiezingen was het GPV aanvankelijk kansloos. De partij maakte totaal geen kans om een Kamerzetel te verwerven, maar deed toch aan de verkiezingen mee. In 1952 en 1956 werd de kiesdeler bij lange na niet gehaald (zie tabel 1 in bijlage 1). In 1959 maakte de partij wel een kans, omdat als gevolg van de uitbreiding van de Tweede Kamer van 100 naar 150 zetels de drempel een stuk lager was komen te liggen. Mede als gevolg van interne partijtwisten behaalde het GPV in 1959 echter minder stemmen dan verwacht. Toen op de avond van de verkiezingen de officieuze uitslag bekend werd gemaakt, leek het er toch op dat

lijsttrekker Bert Laning in de Tweede Kamer verkozen was. In het kader van de kabinetsformatie bracht hij advies uit aan koningin Juliana. Bij de vaststelling van de officiële uitslag bleek echter dat er 627 stemmen meer waren uitgebracht, waardoor het Verbond op 24 stemmen na de kiesdeler niet haalde. Toen Laning bij de koningin op bezoek was, wist Juliana dat hij net niet verkozen was. Ze hield dit echter voor zichzelf, want ze vond het zo sneu.⁸

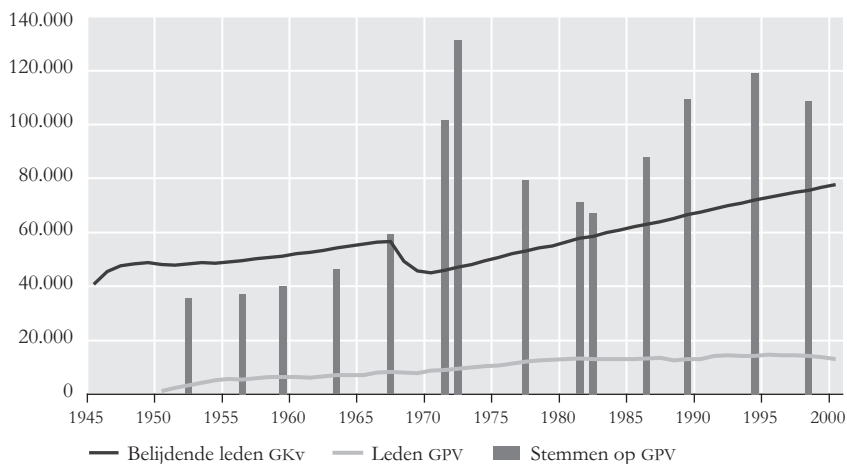
In 1963 werd Jongeling, in vrijgemaakte kring vooral bekend als hoofdredacteur van het *Gereformeerd Gezinsblad* (vanaf 1967 *Nederlands Dagblad*), in de Tweede Kamer verkozen. Hij was een geliefd spreker, die door vriend en vijand werd gewaardeerd. Dankzij het 'Jongeling-effect' kreeg het GPV in 1971 en 1972 meer dan 100.000 stemmen. De tweede zetel was te danken aan de niet-vrijgemaakte kiezers die vanwege Jongeling op het Verbond stemden. Het GPV verloor in 1977 de tweede zetel weer. Dit lag niet alleen aan het gebrekkige charisma van Verbrugh, maar ook aan het optreden van de in 1975 opgerichte RPF en van het Christen Democratisch Appèl (CDA), waarin de ARP met de Christelijk-Historische Unie (CHU) en Katholieke Volkspartij (KVP) electoraal samenwerkte (en in 1980 mee zou samengaan).

Mede dankzij het succes van Schutte won het GPV in 1989 opnieuw een tweede zetel, die werd bezet door Van Middelkoop. In 1989 en in 1994 kreeg het GPV in Limburg enkele duizenden stemmen van conservatieve katholieken. In 1998 gingen veel van deze stemmen verloren aan minipartij de Katholieke Politieke Partij (KPP). De invloed van het behoudende vrijgemaakte blad *Reformanda*, dat uit protest tegen het fusieproces van RPF en GPV de lezers had opgeroepen om SGP te stemmen, was zeer marginaal geweest.⁹ Het Verbond wist in de jaren negentig echter nauwelijks te profiteren van het grote verlies van het CDA.

Het GPV had vanaf 1963 altijd één of twee Kamerzetels bezet en was dus een toonbeeld van stabiliteit. Hoewel de partij in de jaren tachtig en negentig bij de pers een betere naam had dan de RPF, ging de laatste er met de electorale winst vandoor. De RPF behaalde in de vroege jaren tachtig twee zetels en in de jaren negentig drie. Degenen die op de RPF stemden, waren het inhoudelijk vaak wel met het GPV eens, maar wilden niet een stem uitbrengen op een partij waar ze, omdat ze niet-vrijgemaakt waren, geen lid van konden worden.

De meeste vrijgemaakten stemden echter GPV, hoewel er in de jaren vijftig nog een aantal ARP bleef stemmen. De ARP had in die tijd twee vrijgemaakte Kamerleden, Arend Biewenga Wzn. en Jan Meulink. Partijsecretaris Daniël Cornelis Haak beschouwde het stemmen op de ARP als ontrouw aan de kerk, en het stemmen op het GPV vanzelfsprekend als trouw.¹⁰ Pas vanaf 1967 zou het aantal stemmen op het GPV het aantal belijdende leden van de vrijgemaakte kerk overstijgen, zoals figuur 1 laat zien. Hieruit blijkt bovendien dat zo'n twintig procent van de belijdende leden lid was van het GPV (van de veronderstelling uitgaande dat meer dan 99 procent van de GPV-leden vrijgemaakt was).

Figuur 1. Belijdende vrijgemaakten alsmede kiezers en leden van het GPV, 1948-2000

Bron: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (GPV-leden), www.parlement.com (GPV-kiezers), *Handboek van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (belijdende leden Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)).

Hoewel het GPV ernaar streefde dat zijn kandidaten verkozen werden in de volksvertegenwoordigende organen, was het behalen van zetels aanvankelijk niet zijn primaire doel. De partij deed in veel plaatsen en provincies aan de verkiezingen mee, terwijl ze redelijkerwijs geen kans maakte om een zetel te bemachtigen. Het indienen van een eigen lijst was volgens Haak een getuigenis voor het Nederlandse volk. Het GPV liet hiermee zien dat het ook anders kon, dat het anders moest. Samen met een andere partij één lijst vormen om zo wel een zetel te bemachtigen (lijstineenschuiving), werd tot het einde van de jaren zeventig door de meeste GPV'ers ten strengste afgekeurd. Het getuigenis op een 'interkerkelijke lijst' was immers onzuiver.¹¹

Nadat de algemene vergadering in 1981 besloot lijstineenschuiving onder strikte voorwaarden toe te staan, werd er wel meer met SGP en RPF samengewerkt. Dit leverde zetelwinst op bij de verkiezingen voor de gemeenteraden en de Provinciale Staten. Het GPV was in veel plaatsen te klein om zelfstandig een zetel te behalen, maar door een lijstineenschuiving met de SGP en/of de RPF lukte dat soms toch. Het Verbond maakte, toen dat sinds 1989 wettelijk kon bij de raadsverkiezingen, ook gebruik van een minder vergaande vorm van samenwerking, lijstverbinding of lijstencombinatie, waarbij twee of meer partijen afspreken apart de verkiezingen in te gaan maar te profiteren van elkanders reststemmen.

De zetelwinst bij de Statenverkiezingen van 1974 en de samenwerking met de SGP bij de Eerste Kamerverkiezingen zorgden er in 1977 voor dat het GPV voor

het eerst een zetel in de senaat bemachtigde (zie tabel 2 en 3 in bijlage 1). Jan van der Jagt nam tot 1981 en van 1983 tot 1991 zitting in de Eerste Kamer. Hij werd opgevolgd door Kars Veling, die tot 2002 deel zou uitmaken van de senaat. In 1999 kreeg Veling versterking van Jurn de Vries. De Eerste Kamerfractie van het GPV vormde in datzelfde jaar samen met de RPF één fractie.

Tweede Kamerleden: Jongeling, Verbrugh, Schutte en Van Middelkoop

Het GPV heeft in totaal vijf vertegenwoordigers in de Tweede Kamer gehad.¹² In mei 1963 werd Jongeling in de Tweede Kamer verkozen. Jongeling pleitte als parlementariër voor dualisme tussen regering en parlement en keerde zich tegen regeerakkoorden. Niet de coalitiepartijen moesten het regeringsbeleid bepalen, de regering had zelf een eigen verantwoordelijkheid. Het parlement mocht niet meeregeren, maar moest controleren. Jongeling kwam in de Kamer vooral op voor de christelijke zeden, christelijke minderheden in Indonesië, de apartheid in Zuid-Afrika en het bestaansrecht van kleine partijen.¹³

In de tweede helft van de jaren zestig werd de ontzuiling goed zichtbaar. De grote christelijke partijen verloren veel zetels. In deze revolutiestorm bleef het GPV als vaste burcht overeind staan. De partij werd volgens historicus James Kennedy een symbool voor een christelijke orthodoxie, die dapper bleef standhouden en niet capituleerde voor de tijdgeest.¹⁴ Jongeling werd in de media voorgesteld als iemand die nooit twijfelde en bij zijn 'ouderwetse standpunten' bleef. Dit bleek vooral uit het televisie-interview van de bekende schrijver Godfried Bomans met Jongeling in april 1972. De uitzending maakte veel indruk. Jongeling kreeg brieven van mensen uit het hele land die hem complimenteerden.¹⁵ Essayist Karel van het Reve schreef naar aanleiding van het vraaggesprek onder zijn pseudoniem Henk Broekhuis een humoristisch artikel waarin hij het christendom met de padvinderij vergeleek. In een tijd dat padvinders weigerden om een uniform aan te trekken en twijfelden aan het bestaan van Baden Powell, was er toch nog één oude padvinder die nog wel op een houtvuur kookte en met blote knieën liep. Hiermee doelde Van het Reve uiteraard op Jongeling.¹⁶

In 1971 kreeg Jongeling in de Kamer versterking van Verbrugh, die hem in 1977 als partijleider zou opvolgen.¹⁷ Verbrugh stond een andere vorm van politiek bedrijven voor. Jongelings opstelling tegenover het kabinet was altijd gouvernementeel en constructief. Uiteraard noemde Jongeling wel kritiekpuntjes en gaf hij aan waarom het beleid beter en christelijker moest, maar de toon bleef positief. Verbrugh was daarentegen meer oppositioneel ingesteld. Hij leverde dikwijls stevige kritiek op het kabinetsbeleid en kwam met alternatieven. Als Kamerlid kwam hij op voor een sterke defensie en keerde hij zich tegen abortus provocatus. In 1981 diende hij met SGP-fractievoorzitter Hette Abma het initiatiefwetsontwerp 'Bescherming menselijke vrucht' in, dat echter door een grote Kamermeerderheid werd verworpen. Als leider van het GPV deed Verbrugh het lang niet zo goed als

zijn charismatische voorganger. Volgens *Elsevier Magazine* was Verbrugh ‘een intellectueel, die zijn “bezieling” maar moeilijk bij zijn electoraat over krijgt’.¹⁸ Verbrugh had een moeilijke, filosofische manier van spreken en hoefde bovendien niet zo nodig op de voorgrond te treden. De boodschap was belangrijker dan de boodschapper. Tijdens de verkiezingscampagne van 1977 stond Verbrugh nauwelijks *in the picture*. De nieuwe lijsttrekker was niet afgebeeld op de verkiezingsposters en bleef mede daardoor een onbekende voor het grote publiek.

In 1981 nam Schutte het stokje van Verbrugh over. Waar Jongeling een man van de bezieling was en Verbrugh van de theorie, was Schutte een man van de politieke praktijk.¹⁹ Schutte was geen opvallende persoonlijkheid en deed gewoon zijn werk. Hij was jarenlang gemeentesecretaris geweest van diverse gemeenten en wist alles van wetten. Omdat Schutte met veel kennis van zaken sprak en in tegenstelling tot RPF-leider Meindert Leerling niet slechts getuigde van zijn partijstandpunt, werd hij door zijn mede-Kamerleden serieus genomen. Vanwege zijn grote kennis van het wetgevingsproces kreeg hij bovendien de naam van ‘staatsrechtelijk geweten van de Tweede Kamer’. Ook bij de pers deed Schutte het goed; in 1983 werd hij derde tijdens de verkiezingen voor de politicus van het jaar, georganiseerd door het blad *De Tijd*.²⁰

Net als Jongeling was Schutte gouvernementeel ingesteld en pleitte hij voor een dualistische verhouding tussen kabinet en Kamer. In de jaren tachtig was deze boodschap actueel, omdat de door Ruud Lubbers (CDA) geleide kabinetten in het regeerakkoord alles tot in de details hadden geregeld en er in de Tweede Kamer nauwelijks ruimte overbleef om iets te veranderen. Het werd alleen spannend wanneer de zogeheten ‘loyalisten’ van het CDA weer voor problemen zorgden – linkse CDA’ers die veel liever met de PVDA in zee waren gegaan dan met de VVD en grote moeite hadden met de plaatsing van Amerikaanse kruisraketten op Nederlandse bodem. De regering wist in 1985 dankzij de steun van SGP, RPF en GPV ervoor te zorgen dat de kruisraketten er toch zouden komen.²¹ In 1986 werd er voor de Tweede Kamerverkiezingen gespeculeerd op (gedoog)steun van ‘klein rechts’ voor het nieuwe CDA-VVD-kabinet. Omdat deze ‘Staphorster variant’ in de ogen van de progressieve media een nachtmerriescenario was en SGP en RPF een minder goed imago hadden, ging het GPV zich als de redelijkste van de drie gedragen. Schutte opperde zelfs voor een ‘Groninger variant’, door het dagblad *Trouw* uitgelegd als een coalitie van CDA, VVD en GPV zonder SGP en RPF.²² Toen SGP en RPF echter meenden dat het GPV zonder hen tot zaken met de christendemocraten en liberalen wilde komen, nam Schutte meteen afstand van deze uitleg en zei niet los van SGP en RPF te willen opereren.²³

In 1989 werd Van Middelkoop in de Tweede Kamer verkozen. Hij had evenals Schutte een goede dossierkennis, maar hij zocht vaker de confrontatie. Net als zijn ‘politieke peetvader’ Verbrugh oefende Van Middelkoop van tijd tot tijd stevige kritiek op het kabinetsbeleid, in ongezouten bewoordingen. Het eerste optreden van Hans van Mierlo als minister van Buitenlandse Zaken in 1994 werd door Van Middelkoop een ‘deconfiture’ genoemd.²⁴ Het schrappen van Gods

naam uit de bedde in de troonrede door de paarse coalitie van PVDA, VVD en D66 was volgens hem het werk van 'een stelletje lapzwansen'.²⁵ Van Middelkoop hield zich vooral bezig met de buitenlandse politiek en Europa. Hij werd vanwege zijn inhoudelijke inbreng door zijn collega's zeer gewaardeerd. In 1995 plaatste Ferry Mingelen van het televisieprogramma *Den Haag Vandaag* hem op nummer twee in de top tien van de beste politici van het jaar. Mingelen had geen nummer één, want de ideale politicus bestond volgens hem niet. Van Middelkoop zou 'princiepelijk maar niet benepen' zijn en bovendien wat 'handiger en soepeler in het debat dan zijn gerespecteerde fractievoorzitter'.²⁶

Het gedegen optreden van beide GPV'ers stond enigszins in contrast met het optreden van fractievoorzitter Leen van Dijke van de RPF, die vooral de nadruk legde op het sociaal-christelijke imago van zijn partij. Tussen de fracties van GPV en RPF boterde het vanwege de verschillende persoonlijkheden niet altijd even goed. Dit is volgens buitenstaanders een belangrijke reden waarom de fracties in 2000 niet meteen fuseerden.²⁷

Vanaf het moment dat het GPV in de Tweede Kamer was vertegenwoordigd, deed de kleine partij het naar buiten toe dus behoorlijk goed. Het Verbond was weliswaar geen partij met macht, maar wist zich, dankzij het optreden van Jongeling, Schutte en Van Middelkoop, in de Kamer toch redelijk te profileren. Er was echter ook een ander GPV, het GPV naar binnen toe. Dit GPV werd verscheurd door persoonlijke en vooral principiële conflicten, die regelmatig oplaaiden. Zij hingen nauw samen met de wijze waarop de partij was georganiseerd en de zeer hechte band met de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt).

Organisatie: een vast Verbond?

Het GPV had zijn organisatiestructuur ontleend aan die van de vrijgemaakte kerk, waar het in de eerste plaats draaide om de plaatselijke gemeenten. De partij kende geen individuele leden, maar alleen kiesverenigingen die zich bij het Verbond hadden aangesloten. GPV'ers hadden een afkeer van hiërarchie. Het GPV kende geen bestuur maar vanaf 1949 een Verbondsraad, vanaf 1955 de Centrale Verbondsraad geheten, die het 'landelijk contact tussen de verenigingen' moest onderhouden. Sommige kiesverenigingen gingen erg ver in hun antihiërarchische opstelling. Op de jaarvergadering van 1950 stemde de kiesvereniging te Schiedam tegen de benaming Gereformeerd Politiek Verbond, omdat met deze naamswijziging de gedachte zou worden verlaten dat de plaatselijke kiesverenigingen politiek volgens Gods Woord moesten bedrijven, en dat het Verbond daarbij slechts een hulpmiddel was. De naam GPV suggereerde meer centralisme dan de bestaande aanduiding Verbond van Gereformeerde Kiesverenigingen.²⁸

Tussen de kiesverenigingen bestonden veel verschillen. Zij waren autonoom en beslisten over hun eigen toelatingsbeleid. Sommige verenigingen waren exclusief-vrijgemaakt, andere niet. De kiesvereniging te Berkel bijvoorbeeld had ook enkele

hervormde leden.²⁹ Er waren ook vrijgemaakte kiesverenigingen die zich niet bij het GPV wilden aansluiten, zoals het Comité van Gereformeerde Kiezers in Kampen.³⁰ De kiesvereniging Alblasserdam had zich wel aangesloten bij het landelijk verband, maar sprak de vrees uit dat er in de partij van bovenaf gestuwd zou worden in de richting van een vereniging alleen voor vrijgemaakten. Ook had Alblasserdam moeite met de oprichting van een Provinciale Contactraad en vroeg zij zich af of dit beslist noodzakelijk was voor de Statenverkiezingen van 1950. De kiesvereniging wilde de organisatie zo eenvoudig mogelijk houden.³¹

De afkeer van organisatie bleek ook uit andere zaken. Toen de kiesvereniging van Blijdorp aan GPV-secretaris Haak om het reglement van Berkel vroeg, kreeg zij als antwoord dat er geen apart reglement was, maar dat deze in de notulen zat verstoppt. Het draaide volgens Haak niet om reglementen, maar om de grondslag.³² Ook in Delft had men het niet zo op met reglementen. Er werd zelfs met volkomen eenstemmigheid besloten om geen reglement en geen statuten op te stellen. De grondslag was geen andere dan Schrift en Belijdenis, en de afspraken van organisatorische aard zouden vanzelf vastgelegd worden in de notulen van de eerste vergadering.³³

Deze antihiërarchische en antiorganisatorische opstelling van veel GPV'ers, gecombineerd met een zeker fanatisme, bezorgde de partij in het begin van de jaren vijftig grote problemen. Een persoonlijk conflict tussen Jongeling en Teakle Holwerda, de jongere broer van de hoogleraar theologie Benne Holwerda, stortte het GPV in 1951 in een diepe crisis.³⁴ De ruzie ging over de vraag of Jongeling nu wel of niet aan Holwerda had beloofd om redacteur te worden bij het *Gereformeerd Gezinsblad*. Jongeling ontkende dat hij deze belofte had gedaan en ergerde zich aan de stugge opstelling van Holwerda, die bij het minste of geringste zijn stekels zou opzetten, terwijl Holwerda meende dat Jongeling hem toch echt een toezegging had gedaan. De partij was van dit conflict echter niet op de hoogte en veel GPV'ers waren dan ook zeer verontwaardigd toen de kiesvereniging van Apeldoorn, waar Jongeling lid van was, op de algemene vergadering in december 1951 enkele forse bezwaren indiende tegen de kandidatuur van Holwerda op de GPV-lijst voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1952. Veel kiesverenigingen vonden dat de kiesvereniging Apeldoorn en de Verbondsraad Holwerda onrecht hadden aangedaan. Ze wantrouwden bovendien de Verbondsraad als centraal bestuursorgaan. De raad zou de eigenlijke reden waarom Holwerda als kandidaat werd geweerd hebben verzwegen, en bovendien hebben geknoeid met het rapport van een predikant die de opdracht had gekregen om in de kwestie te bemiddelen. De meerderheid van de kiesverenigingen steunde echter de lijn van de Verbondsraad, wat voor de 'Holwerdagangers' reden was om telkens weer op de zaak terug te komen.

Op de algemene vergadering in april 1954 kwam er formeel een einde aan de kwestie-Holwerda. De Verbondsraad verklaarde nooit kwade bedoelingen te hebben gehad. De Verbondsraadsleden stelden hun zetels ter beschikking, maar mochten van de algemene vergadering aanblijven. Hierna stelde de Verbondsraad voor om Holwerda vrij te pleiten. Toen dit voorstel werd aangenomen werd de

kwestie formeel afgesloten.³⁵ Toch bleven tot in de jaren zestig kiesverenigingen er weer op terugkomen.

Om te voorkomen dat een soortgelijk probleem in de toekomst het functioneren van het GPV weer zou verlammen, werd in 1955 de organisatie hervormd. De Verbondsraad werd opgesplitst in een Centrale Verbondsraad (CVR), het dagelijks bestuur, en de Generale Verbondsraad (GVR). De GVR besliste over de uiteindelijke kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen, kwam minimaal één keer per jaar samen en bestond uit de CVR en de afgevaardigden van de Provinciale Contactraden (PCR'en), die per provincie elk twee leden naar de GVR mochten sturen. Vóór 1955 bestonden er wel PCR'en, maar maakten ze geen deel uit van de formele structuur van het GPV; nu stonden ze tussen de CVR en de kiesverenigingen in. Dit hield ook in dat kiesverenigingen die zich niet bij het GPV hadden aangesloten, niet langer op PCR-vergaderingen werden toegelaten.³⁶ De hervorming van de organisatiestructuur van het GPV betekende echter niet dat de kiesverenigingen hun autonomie verloren. Elke kiesvereniging mocht nog steeds zelf beslissen of men bij de gemeenteraadsverkiezingen met andere partijen een lijstineenschuiving aanging en of men niet-vrijgemaakte leden tot de vereniging toeliet. Hiervoor bestonden geen landelijke regels. Het tweede grote conflict waar het GPV in de jaren vijftig mee kampte, ging over dit laatste punt.

In 1955 kwam Cornelis Smits in de Verbondsraad. Hij nam een jaar later het secretariaat van Haak over. Het feit dat sommige kiesverenigingen niet-vrijgemaakten toelieten als lid, was een gruwel in zijn ogen. Smits wilde een zuiver Verbond en eiste van zijn mede-Verbondsraadsleden dat zij zijn lijn, die volgens hem de oude lijn van het GPV was, zouden steunen. De CVR-leden Haak en Louis Godschalk steunden hem en kwamen tegenover de andere CVR-leden te staan. GPV-voorzitter Den Boeft, aanvankelijk ook een pleitbezorger van een zuiver GPV, was in tweede helft van de jaren vijftig van mening veranderd en wilde een open GPV dat zou kunnen concurreren met de ARP. Omdat de mannenbroeders in de CVR het niet met elkaar eens konden worden, besloot Den Boeft in januari 1959 op te stappen als voorzitter.³⁷ De onenigheid binnen de CVR werd daarmee niet beëindigd, met als gevolg dat de algemene vergadering besloot dat alle CVR-leden moesten opstappen en er in 1960 een nieuw gekozen CVR moest komen.³⁸ Hoewel Smits zijn zin niet kreeg, werd aan zijn wensen wel een beetje tegemoetgekomen. In 1962 besloot de algemene vergadering namelijk dat alleen belijdende vrijgemaakten zitting mochten nemen in de CVR en GVR.³⁹ Deze regel werd echter vanwege de autonomie van de kiesvereniging niet landelijk doorgevoerd. Wel besloten sommige verenigingen expliciet in hun statuten op te nemen dat alleen vrijgemaakten lid konden worden. Hiermee was het conflict over het lidmaatschap voorlopig beëindigd.

Vanaf 1959 drukte Verbrugh zwaar zijn stempel op het GPV. Hij was het enige CVR-lid van het oude bestuur dat in 1960 werd herkozen. Verbrugh vond dat het Verbond ook een politieke partij moest zijn met een aansprekend programma en keerde zich daarom tegen de eng-kerkelijke opvattingen van Smits. Het GPV had

'bondgenoten' nodig die zich achter zijn programma stelden. Verbrugh zette in 1966 het Nationaal Evangelisch Verband (NEV) op, dat tot 1972 fungeerde als een soort 'supporterorganisatie' van het GPV.⁴⁰ Nadat GPV en NEV met elkaar hadden gebroken, richtte Verbrugh de Stichting voor Nationaal Christelijke Politiek (NCP) op, die van 1974 tot 1980 heeft bestaan.⁴¹ Beide organisaties waren bedoeld voor niet-vrijgemaakten die zich dus niet hadden gevoegd bij de 'ware kerk', maar zich wel konden vinden in het GPV-program. Omdat zij binnen het GPV op veel weerstand stuitten (ze waren niet-vrijgemaakt) en buiten het GPV weinig weerklank vonden (het NEV telde driehonderd leden en de NCP nog geen vijftig), was dit een dood spoor. Het NEV bleef na de breuk met het GPV in 1972 echter als organisatie bestaan en was een van de oprichters van de RPF in 1975.⁴²

Ook ten aanzien van het royeren van kiesverenigingen en leden was het GPV onduidelijk. In de statuten van de landelijke organisatie stond dat verenigingen geroyeerd moesten worden als ze de grondslag van Schrift en Belijdenis niet meer onderschreven. Over een royement besliste echter de algemene vergadering. Bij veel plaatselijke verenigingen gold dezelfde regel: mensen die niet meer op de grondslag stonden, moesten worden geroyeerd en de ledenvergadering besliste hierover. GPV'ers verschilden echter met elkaar van mening over de vraag wat men precies onder Schrift en Belijdenis verstond. Onderschreven mensen die geen lid (meer) waren van de vrijgemaakte kerk de Belijdenis eigenlijk wel, of hadden ze zichzelf veroordeeld door hun 'verkeerde' kerkelijke keus? Toen in de jaren zestig door een nieuwe scheuring in de vrijgemaakte kerk een grote groep kerkleden 'buiten verband' raakte, verschilde het beleid ten aanzien van deze 'buitenverbanders' van plaats tot plaats. In sommige kiesverenigingen besloot de ledenvergadering de buitenverbanders te royeren, omdat ze niet meer op de grondslag van Schrift en Belijdenis zouden staan, in andere konden ze gewoon lid blijven. In 1973 besloot de algemene vergadering van het GPV, op aandringen van de Provinciale Contactraad van Gelderland, de kiesverenigingen te Wezep en Voorthuizen te royeren, omdat die in meerderheid bestonden uit buitenverbandse leden. In het vrijgemaakte kerkblad *De Reformatie* schreef een Gelders PCR-lid hierover: 'Het was een pijnlijke insnijding, niettemin een confessionele versterking van het G.P.V. Want de afgevaardigden van beide verenigingen zeiden wel de weg van het G.P.V. te willen gaan, maar dan losgemaakt van hun kerkkeus.'⁴³

De verhouding tussen beide bestuursorganen van het GPV, de Centrale Verbondsraad en de Generale Verbondsraad, is altijd onduidelijk gebleven. In de jaren vijftig en zestig domineerde de CVR en werden alle CVR-besluiten door de GVR bekrachtigd. Toen de CVR vanaf de jaren zestig probeerde het draagvlak van het GPV te vergroten door samenwerking te zoeken met niet-vrijgemaakte politieke groeperingen, werd de GVR mondiger. Eind jaren zeventig en begin jaren tachtig werden alle besluiten van de CVR inzake lijstineenschuiving met de RPF en de SGP door de GVR teruggedraaid. De GVR wilde 'leiding' geven aan het GPV en de kiesverenigingen verbieden om bij de gemeenteraadsverkiezingen een lijstineenschuiving aan te gaan. Dit was niet alleen onmogelijk vanwege de autonomie van

de kiesverenigingen, maar in 1981 bleek bovendien dat de meerderheid van de kiesverenigingen wel wat voelde voor de mogelijkheid om lokaal de lijsten ineen te schuiven. De patstelling tussen GVR en CVR werd echter pas opgeheven in 1984, toen tien GVR-leden opstapten als reactie op het besluit van het GPV om met een gezamenlijke lijst met SGP en RPF aan de Europese verkiezingen deel te nemen. Buiten de partij om belegden verontruste GPV'ers op 26 januari 1985 een openbare vergadering te Zwolle om te protesteren tegen de koerswijziging van het GPV, maar dit mocht niet baten.⁴⁴

Nadat lijstineenschuiving lokaal, provinciaal en op Europees niveau onder strikte voorwaarden mogelijk was geworden en het GPV dus meer open stond voor samenwerking met andere partijen, ging het Verbond zich ook bezinnen op het restrictieve toelatingsbeleid. In 1993 werd als gevolg van een meer open klimaat in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) de bepaling van 1962 teruggedraaid dat alleen vrijgemaakten lid mochten zijn van de CVR en GVR.⁴⁵ Hoewel deze 'openstelling' een grote symbolische waarde had, veranderde er in de praktijk weinig. Kiesverenigingen bleven autonoom en verenigingen die zich niet wilden 'openstellen', hoefden dit ook niet te doen.⁴⁶ Een voorstel van de kiesvereniging Groningen kort daarvoor om het lidmaatschap op landelijk niveau te regelen, werd door de CVR en de algemene vergadering afgewezen.⁴⁷

Al met al vormden de federatieve partijstructuur en de exclusief-kerkelijke cultuur van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) een voedingsbodem voor conflicten in het GPV. Pogingen om de partijorganisatie te hervormen, het samenwerkings- en toelatingsbeleid centraal te bepalen en de weinig flexibele GVR op te heffen stuitten niettemin op veel weerstand.⁴⁸ Pas met de komst van de Christen-Unie in 2000 werd de GVR opgeheven. De CVR werd toen omgevormd tot het Verbondsbestuur, dat in feite weinig meer deed, omdat alle bestuursleden ook deel uitmaakten van het Uniebestuur van de ChristenUnie.⁴⁹

Kerk en partijcultuur

De vrijgemaakt-gereformeerde wereld was zeer sterk verzuild. De protestants-christelijke zuil, met organisaties als de ARP, het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) en de Nederlandse Christelijke Radio Vereniging (NCRV), werd door de vrijgemaakten gekopieerd. Het *Handboek van de Gereformeerde Kerken in Nederland* geeft een goed overzicht van de vrijgemaakte organisaties, variërend van de Gereformeerde Reisvereniging (GRV), het Gereformeerd Sociaal en Economisch Verband (GSEV) en het Gereformeerd Maatschappelijk Verband (GMV) tot de Gereformeerde Toer- en Caravanclub (GTCC).

Uit archieven van plaatselijke kiesverenigingen van het GPV en uit gesprekken met partijleden die vooral op lokaal niveau actief waren, blijkt dat kerk en partij in de praktijk in veel opzichten samenvielen. Kiesverenigingen waren vaak vanuit de kerk georganiseerd. In de stad Groningen waren er twee kerkelijke gemeenten,

Groningen en Helpman, en dus ook twee kiesverenigingen. De kiesvereniging was zeer op de kerk betrokken. Zo werden in Kampen de GPV-activiteiten aangekondigd in het plaatselijke GPV-blad én in het kerkblad *De Wijnstok*.⁵⁰

Richard Boddeüs (1973), in de jaren tachtig en negentig als jongere sterk betrokken bij de Kamper kiesvereniging en anno 2009 actief lid van de Socialistische Partij (sp), zegt over de partijcultuur van het GPV: 'Het GPV was heel sterk een "wij-clubje". De partij stelde zich niet open voor "andersgelovigen".' Voor Boddeüs was het GPV heel vanzelfsprekend. Toen hij de raambiljetten van het Verbond moest bezorgen, werd met de adressenlijst in het kerkboekje in de hand langs alle vrijgemaakte adressen gegaan. 'We belden aan en als de mensen niet thuis waren ging de poster door de brievenbus. Zo'n negentig procent van de bezorgde posters belandde ook achter de ramen.' Ook bad de dominee nadrukkelijk voor 'ons gemeenteraadslid' Remmelt de Boer, die ook als eerste op de plaatselijke GPV-lijst stond.⁵¹

Ook in Hoogkerk was de band van de kiesvereniging met de vrijgemaakte kerk heel sterk. Het mededelingenblad *Polites*, een gezamenlijke uitgave van de plaatselijke kies- en GMV-vereniging, werd met toestemming van de kerkenraad gedrukt op het kerkelijke stencilapparaat en in het kerkblad gevouwen, en zo onder alle kerkelijke adressen verspreid. De kiesvereniging hield haar vergaderingen altijd in 't Anker, het zaaltje achter de vrijgemaakte kerk aan het Hoendiep.⁵² De vereniging kende alleen vrijgemaakte leden, hoewel niet-vrijgemaakten formeel gezien wel lid hadden kunnen worden.⁵³ Niek Tromp (1940), jarenlang actief voor het GPV in Hoogkerk en van 1980 tot 1994 lid van de Groningse gemeenteraad, zegt hierover: 'Gelukkig heeft er nog niemand buiten de kerk gevraagd om lid te worden, want anders weet ik niet wat er gebeurd zou zijn.'⁵⁴

De vrijgemaakte cultuur stempelde het GPV ook landelijk. De partij kwam nauwelijks aan politieke debatten toe, omdat de meeste energie opging aan discussies over de vrijgemaakte identiteit van de partij, die concreet werd in eindeloos geredetwist over het lidmaatschap en de samenwerking. De ontwikkeling van het GPV van een in zichzelf gekeerde, zeer op de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) georiënteerde organisatie naar een politieke partij met een politiek program die samenwerking zocht met andere partijen, culminerend in het samengaan met de RPF in de ChristenUnie, laat zich misschien het beste illustreren aan de hand van de veranderende muziekcultuur en sfeer op de landelijke vergaderingen en verkiezingsbijeenkomsten.

In de jaren vijftig belegde het GPV geen aparte verkiezingssamenkomsten, maar uitsluitend algemene vergaderingen. Deze hadden veel weg van vrijgemaakte kerkdiensten. Op de partijbijeenkomsten werden vooral psalmen gezongen, en de politieke toespraak – als die überhaupt werd gehouden, want soms stonden uitsluitend huishoudelijke zaken op de agenda – had veel weg van een preek. Het was vaak een predikant die een verhaal hield waarin hij de politieke situatie geestelijk duidde. Aan het eind werd er een telegram voorgelezen dat naar de

koningin werd verstuurd, waarin het GPV zijn afhankelijkheid aan de Oranjevorstin betuigde. Hierna zetten de afgevaardigden allen het Wilhelmus in.⁵⁵

In de jaren zestig en zeventig kregen de vergaderingen dankzij partijideoloog Verbrugh een politieke karakter. Het GPV organiseerde naast de algemene vergaderingen ook de zogeheten Nationale Appèls, geestelijke wapenshouwen waar het Verbond en (tot 1972) zijn politieke bondgenoot het NEV zich presenteerden als de ware calvinistische kern van de natie. Op deze bijeenkomsten werden naast psalmen ook veel oud-vaderlandse strijdlieden uit Valerius' *Gedenckclanck* gezongen. Enkele duizenden mensen bezochten doorgaans de Nationale Appèls, waar zij werden getraakteerd op bevlogen speeches van partijleider Jongeling. Ook werd er militaire marsmuziek gedraaid, een idee van kolonelszoon Verbrugh.⁵⁶

In de jaren tachtig werden er geen grote Nationale Appèls meer gehouden. De sfeer binnen het GPV werd zakelijker. Partijleider Schutte en anderen hielden goed onderbouwde politiek-inhoudelijke verhalen en waren er veel minder dan Jongeling op uit om de aanwezigen op te zwepen. Het GPV was vanzelfsprekender geworden. Het Verbond, dat zich langzamerhand een plekje in het politieke bestel had verworven, was een degelijke partij waar voornamelijk vrijgemaakten nog op stemden. Het GPV was gezellig, maar het ontbrak de partij aan elan. Toen op 23 april 1988 GPV'ers het veertigjarige bestaan van hun partij feestelijk herdachten, deden ze dit op een gezellige dag voor het hele gezin. Alle vrijgemaakte organisaties, van het GMV tot de GRV en van de Stichting Bralectah (voor vrijgemaakte blinden en slechtzienden) tot de Bond van Gereformeerde Meisjesverenigingen, kregen een stalletje op de beurs, waar ze nieuwe leden probeerden te werven.⁵⁷ Voor de kinderen was er een speciaal programma opgezet: naast een tekenwedstrijd leerden studentes van de vrijgemaakte pabo hen een lied dat speciaal voor deze gelegenheid was geschreven: 'Het GPV in de politiek, klein maar krachtig, dat maakt ons uniek'.⁵⁸

In de jaren negentig werd het voor vrijgemaakten minder voor de hand liggend om GPV te stemmen. Het voor vrijgemaakte begrippen vooruitstrevende blad *Bij de Tijd*, dat zich ten doel stelde de vrijgemaakte zuil open te breken en meer aandacht vroeg voor christelijke geloofsbeleving, adverteerde in de aanloop van de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 en 1998 bewust alleen voor de interkerkelijke en evangelische RPF.⁵⁹ Het GPV deed zijn best om voor de jongere vrijgemaakte kiezer aantrekkelijk te blijven. Naast psalmen werden op partijbijeenkomsten daarom veel evangelische liederen gezongen. De landelijke start van de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1994 in de Bovenkerk te Kampen was een 'bijeenkomst van zang, muziek, gebed en gesproken woord', die werd gepresenteerd door de jonge Amsterdamse studente Simone Doornbos. Het koor Eternal Joy, dat voornamelijk uit tieners bestond, zong Engelstalige liederen, waaronder 'The rock of faith is Jesus'.⁶⁰

Vier jaar later, op het vijftigjarige jubileumfeest van het GPV – dat meteen ook de start was van de campagne van de Kamerverkiezingen van 1998 – werd zelfs een speciaal 'megajongerenfeestijn' georganiseerd. 750 jongeren luisterden naar het

gospeloptreden van Ralph van Maanen.⁶¹ Maar ook veel volwassenen hadden, in reactie op het dogmatische geloof van hun ouders, sympathie voor de evangelische belevingscultuur. Arie Slob, de *coming man* van het GPV en nummer drie op de kandidatenlijst, schreef in *Ons Burgerschap* lyrisch over de op de jubileumdag georganiseerde bidstond: 'De rillingen liepen over mijn rug toen we met elkaar zongen: "Kom, Jezus kom, vul dit land met uw heerlijkheid. Kom Heil'ge Geest, stort op ons uw vuur".'⁶²

Deze ontwikkeling in de partijcultuur weerspiegelt de evolutie van het GPV treffend. In de jaren vijftig was het Verbond mede door zijn sterke gerichtheid op de kerk bijna een apolitieke partij. In de daaropvolgende decennia kreeg zij een politieker en strijdvaardiger karakter. In de jaren tachtig werd het GPV zo zakelijk en vanzelfsprekend dat het elan verloor. Tevergeefs probeerde de partij daarna nog aantrekkelijk te blijven voor haar achterban door aansluiting te zoeken bij de evangelische belevingscultuur – de RPF was in de beleving van veel vrijge-maakten leuker en jonger.

Ideologie: nationaal gereformeerd

Het GPV werd in de beginjaren gedomineerd door predikanten die de taak en de functie van de partij alleen vanuit de kerk benaderden. De kerk had de roeping de wereld tot bekering op te roepen en te waarschuwen voor Gods oordeel. Het GPV was een van de middelen waarmee die opdracht werd uitgevoerd. Het getuigenis moest zuiver zijn. De partij mocht daarom geen beginselprogramma hebben, want dit leidde alleen maar af van het getuigenis dat direct gebaseerd was op de Schrift en Belijdenis.⁶³

In de loop van de jaren vijftig kwam er geleidelijk meer aandacht voor politiek. Verbrugh, die in 1953 lid van de Verbondsraad was geworden, wilde een 'richtlijnenprogram' waarin het GPV zich ten doel stelde de grondwet te veranderen, zodat daarin zou komen te staan dat de overheid God de eer gaf. Volgens Verbrugh bevoordeelde de grondwet van Johan Rudolph Thorbecke liberalen en socialisten. Als een christen-politicus zich beriep op zijn geloof, werd hij buiten de orde gesteld. Dit was de negentiende-eeuwse politicus Guillaume Groen van Prinsterer vaak overkomen. Verbrugh was daarom van mening dat de grondwet moest worden hervormd in christelijke zin, met als gevolg dat er aan deze (vermeende) discriminatie van christenen een einde kwam. De oplossing van Verbrugh zou echter leiden tot achterstelling van ongelovigen. In zijn christelijke staat moest namelijk een door de koningin voorgezeten hooggerechtshof alle wetten die in strijd waren met de christelijke constitutie terugdraaien. Aanvankelijk was Verbrugh nog radicaler. In 1949 had hij gepleit voor het intrekken van actief en passief kiesrecht voor 'openlijk ongelovigen' en voor een verbod van politieke partijen die niet als doelstelling hadden de bevordering van Gods eer.⁶⁴ Hoewel Verbrugh

hier in 1957 afstand van nam, zou hij zijn hele leven lang blijven strijden tegen de democratie en de neutrale staat.⁶⁵

Behalve een christelijke grondwet wilde Verbrugh een christelijke 'ontwikkelingspolitiek' voeren. Het ging hem om de cultuuropdracht – de opdracht van God aan de mens om de wereld in cultuur te brengen. Verbrugh vond dat Nederland verder in cultuur gebracht en bebouwd moest worden, onder andere door de aanleg van nieuwe polders. Ook pleitte hij voor het koloniseren van Nieuw-Guinea (tot 1962 een Nederlandse kolonie) en Suriname door Nederlandse gezinnen. Verbrugh vreesde voor de vermenging en vervaging van de Nederlandse cultuur. De Nederlandse kolonisten mochten daarom geen gebruikmaken van Papoea-arbeidskrachten en ook geen gemengde huwelijken aangaan. Zijn verzet tegen gemengde huwelijken werd bijbels beargumenteerd. Het GPV wilde geen mengvolk van Samaritanen en geen 'half-om-half' tradities. Voor ontwikkelingshulp kwamen bovendien in de eerste plaats de gebieden van het Koninkrijk der Nederlanden in aanmerking. Verder vond Verbrugh dat deze bijstand gepaard moest gaan met voorlichtingsacties tot eer van God en het tegengaan van zogenoemde 'Westerlingen-afkeer'.⁶⁶

In 1966 werd Verbrughs richtlijnenprogram door de algemene vergadering van het GPV aangenomen, en in 1979 en 1996 geactualiseerd. De politieke visie van het GPV was dus lange tijd de kijk van Verbrugh. Wel was er een duidelijk onderscheid tussen de niet bepaald democratische opvattingen van Verbrugh en het openlijk theocratische standpunt van de SGP. Het GPV zei voor gewetensvrijheid van alle burgers te zijn en wilde daarom niet katholieken of moslims verbieden hun eigen erediensten te houden.⁶⁷ Niettemin vond Verbrugh het toekennen van rechten aan moslims maar moeilijk. In de Tweede Kamer zei hij dat 'niet-assimileerbare etnische minderheden' de ontplooiing van Nederland remden en dat de islamitische bouwstijl niet paste bij de Nederlandse cultuur.⁶⁸

Hoewel de visie van Verbrugh het GPV bleef domineren, zette er in de jaren tachtig een verzakelijkingsproces in. Een nieuwe generatie vrijgemaakten keek op een meer zakelijke en minder ideologische manier naar de politiek. De partij kreeg oog voor actuele problemen en kwam in 1981 met een Nationaal Herstel- en Ontwikkelingsplan, waarin de overheid een grote taak werd toebedeeld om de werkloosheid te bestrijden.⁶⁹ Mede vanwege dit plan interpeleerde Schutte begin 1983 samen met PVDa'er Arie van der Hek premier Lubbers over het werkgelegenheidsbeleid van het kabinet. Naar aanleiding hiervan kopte het dagblad *Trouw*: 'Haalt Schutte de PVDa links in?'⁷⁰

Verbrugh noemde zijn ideologie 'nationaal gereformeerd'. Het GPV moest ervoor zorgen dat de cultuuropdracht eerst in het Koninkrijk der Nederlanden zou worden uitgevoerd. Pas daarna kwam het buitenland in beeld. Het GPV bezag ontwikkelingen op het internationale erf met groot wantrouwen. De Europese eenwording bedreigde de nationale onafhankelijkheid van Nederland en de positie van de Oranjekroon. In 1963 ging de partij daarom de verkiezingen in onder de leus 'Den vaderland getrouwe'. Volgens het Verbond waren de landsgrenzen van God

gegeven. Verbrugh beriep zich op Handelingen 17:26 en gebruikte deze Bijbeltekst ook om de apartheidspolitiek in Zuid-Afrika te verdedigen.⁷¹ Het GPV sympathiseerde tot het begin van de jaren tachtig met de apartheid, mede als reactie op de felle kritiek van links op Zuid-Afrika.⁷²

Pas nadat de ideologische Verbrugh in 1981 was opgevolgd door de zakelijke Schutte, werd de opstelling van het GPV genuanceerder. Ten aanzien van Europese integratie bleef de partij echter haar oude standpunt verdedigen, hoewel hiertegen wel oppositie kwam. In 1989 vielen op de eerste vergadering van de Verbondsadviesraad (VAR), die was ingesteld om de politieke discussie in de partij te bevorderen, voor het eerst positieve geluiden over Europa te beluisteren. Een aantal mondige VAR-leden leverde forse kritiek op het GPV-standpunt over Europa. Het pleidooi om het Europees Parlement te reorganiseren volgens het stelsel van nationale delegaties was naar hun mening volstrekt achterhaald, en ze noemden het GPV-standpunt 'krampachtig', 'defensief', 'te zwart-wit' en 'verlammend'.⁷³ Met deze opvattingen werd echter (bijna) niets gedaan. Verbrugh, Van Middelkoop en Hans Blokland, die in de Raad van Advies van de gemeenschappelijke eurofractie van GPV, SGP en RPF zaten, bleven aan de geijkte visie vasthouden.⁷⁴

In de jaren na Verbrughs vertrek uit Den Haag kwam er in de partij ook fundamentele kritiek los op zijn gedachtegoed. De theoloog Jochem Douma was het oneens met Verbrughs pleidooi voor een christelijke staat die God publiekelijk de eer gaf. Volgens hem was het mooi als een staat christelijk zou zijn, maar was het verspilde moeite om hiervoor telkens maar weer voor op te komen als de meerderheid van de bevolking niet (meer) christelijk was.⁷⁵ De filosoof Veling deed dit bezwaar en had bovendien zo zijn twijfels bij de optimistische visie van Verbrugh op de overheid. De overheidstaak was beperkt. In tegenstelling tot Verbrugh was Veling van mening dat de primaire opdracht van de overheid niet de cultuurtaak was, maar de handhaving van het recht. Ook kon Veling, hoewel hij enkele theologische bezwaren had, in de praktijk wel uit de voeten met de leer van soevereiniteit in eigen kring van Abraham Kuyper, die door Verbrugh altijd sterk was afgewezen. Volgens Veling mocht de overheid niet almachtig zijn, maar moest er rekening worden gehouden met verschillende samenlevingsverbanden. Hij wilde een goede balans tussen praktische politiek en hoge idealen. Het GPV mocht niet pragmatisch worden, maar moest wel met één been op de grond blijven staan. Ook waarschuwde Veling tegen een versmalling van de boodschap: het Verbond moest meer doen dan alleen strijden tegen abortus en euthanasie.⁷⁶

Ondanks de kritiek van Douma en Veling bleef het GPV naar buiten toe de visie van Verbrugh uitdragen en pleiten voor een christelijke staat. In 1989 zei Schutte tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen: 'Het gebouw dat na zeven jaar Lubbers is opgericht is niet aan inrichting toe, maar aan een grondige verbouwing naar de stijl van een christelijke staat.'⁷⁷ Ook Van Middelkoop pleitte voor een christelijke staat. Op het in 1990 georganiseerde congres 'Christelijke politiek in een geseculariseerd Nederland' betoogde hij dat het GPV, in tegenstelling tot het CDA, bleef strijden tegen de 'democratische ideologie' en ijveren voor 'het

leerstuk van de soevereiniteit Gods'. 'Het vitaal houden en actualiseren van deze gebonden politieke overtuiging is de blijvende opdracht van de christelijke politiek, waar het GPV voor staat. Het kan en mag niet anders.'⁷⁸ In het verkiezingsprogramma van 1994 werd de christelijke staat dan ook vurig verdedigd: 'de christelijke politiek zal, wil zij deze naam nog met recht kunnen dragen, het doel van de christelijke staat niet mogen loslaten en aan realisering ervan moeten blijven werken'.⁷⁹ En hoewel de christelijke staat in het verkiezingsprogramma van 1998 niet met zoveel woorden werd genoemd, was daarin wel vermeld dat de overheid God publiekelijk moest eren en dat hiervoor de grondwet moest worden gewijzigd.⁸⁰

Het GPV bleef dus ook in de jaren negentig vasthouden aan het streven naar een christelijke staat. Dit betekende echter niet dat alle GPV'ers het met dit doel eens waren. Rienk Janssens, van 1997 tot 2000 directeur van de Groen van Prinsterer Stichting, het wetenschappelijk bureau van het GPV, schreef in 1999 het omstreden boekje *De burger in beeld*. Hij vond dat christenen in de politiek niet moeten 'getuigen' met de mond, en dus van de overheid eisen Gods geboden te eerbiedigen, maar dat christenen door goed te leven anderen 'overtuigen'. Dit vereiste volgens Janssens een open houding. Christenen moesten bereid zijn om met andersdenkenden de 'dialoog' aan te gaan.⁸¹ Verbrugh was niet blij met dit boekje, omdat Janssens hierin brak met de politiek die hij en het GPV decennialang hadden voorgestaan. De partijideoloog vreesde zelfs dat de visie van Janssens door de ChristenUnie zou worden overgenomen. Toen op 22 januari 2000 de ChristenUnie feestelijk werd opgericht, deelde Verbrugh niet in de euforie: hij liet het champagneglas aan zich voorbijgaan.⁸² Niettemin bleef Roel Kuiper, van 1995 tot 2000 directeur van het wetenschappelijk bureau van de RPF en vanaf 2000 directeur van het wetenschappelijk instituut van de ChristenUnie, de christelijke staat verdedigen, hoewel minder expliciet. De overheid was er niet alleen voor welvaart en comfort, maar moest de burger ook wijzen op hogere bestemmingen. Daarom gold de oproep dat de overheid moest erkennen dat haar gezag van Christus uitging nog steeds.⁸³

In de jaren tachtig gold het GPV vanwege het Nationaal Herstel- en Ontwikkelingsplan op sociaaleconomisch gebied als de minst rechtse partij van de orthodox-protestantse drie. De RPF was dit in de jaren negentig onder leiding van nieuwe man Van Dijke. Onder haar invloed werd het GPV ook meer 'christelijk-sociaal'. Het Verbond streed niet alleen tegen de legalisering van euthanasie en de instelling van het homohuwelijk door de 'paarse' kabinetten-Kok, maar had ook kritiek op de 24 uurseconomie en de geringe aandacht voor de zwakken in de samenleving en voor het milieu.⁸⁴ Het GPV was echter een stuk zakelijker dan de RPF en stond minder 'antithetisch' tegenover de seculiere samenleving. Zo vond het Verbond dat er een goede wettelijke regeling moest komen voor stellen die niet wilden trouwen en homoseksuele stellen.⁸⁵ Hoewel de partij deze vormen van samenwonen niet op één lijn stelde met het huwelijk tussen man en vrouw, was het feit dat men 'niet-huwelijkse' samenlevingsvormen tolereerde een doorn in het oog van de RPF.⁸⁶ Het GPV zou capituleren voor de tijdgeest.

Dat de visie van Verbrugh (die in 2003 zou overlijden) het GPV jarenlang kon domineren, had alles te maken met het ontbreken van een politieke discussiecultuur in de partij. Vrijgemaakten steunden het GPV, omdat het een vrijgemaakte partij was die een christelijk geluid liet horen. Omdat het Verbond een marginale partij was met weinig invloed, moest men vooral trouw zijn en geen kritische vragen stellen, omdat anders de goede strijd werd tegengewerkt. Zo beschouwde Van Middelkoop de Groen van Prinsterer Stichting niet als een wetenschappelijke instelling waarbij elk argument naar voren kon worden gebracht, maar als een ‘strijdorganisatie’ die dienstbaar moest zijn aan het GPV. Het GPV was als kleine christelijke partij zeer kwetsbaar en mocht niet verdeeld zijn.⁸⁷ Voor discussies over samenwerking en het toelatingsbeleid nam het GPV echter alle tijd, want die gingen over de identiteit en het bestaansrecht van de partij.

Unie en fusie

Hoewel het toelatingsbeleid van het GPV met de openstelling in 1993 nauwelijks veranderde, werd de roep om een samengaan met de RPF steeds sterker. In 1994, na de desastreus voor het CDA en de christelijke politiek verlopen Tweede Kamerverkiezingen, pleitten RPF’er Kuiper en Verbrugh voor een ‘bondgenootschap’ tussen GPV en RPF.⁸⁸ Beide partijen zouden apart moeten blijven bestaan, maar moesten in de Tweede Kamer één fractie vormen. Partijvoorzitter Janco Cnossen vreesde voor deining in het GPV en voor ledenverlies, en wilde het daarom rustig aan doen. Omdat de roep om samen te gaan echter steeds sterker werd, nam het bestuur in 1996 het zogeheten ‘dubbelbesluit’. In 1998 zouden GPV en RPF met aparte lijsten de Kamerverkiezingen ingaan, maar er werd wel een gezamenlijke commissie ingesteld die de toekomstige samenwerkingsmogelijkheden tussen beide partijen moest onderzoeken. Na de verkiezingen kwam de commissie met haar rapport, waarin de organisatorische samensmelting tussen GPV en RPF werd bepleit.⁸⁹ De aanbevelingen van de commissie werden vervolgens in het GPV besproken. Uit een enquête bleek dat de meerderheid van de partij wel voor een politieke, maar tegen een organisatorische fusie was.⁹⁰ De op 22 januari 2000 feestelijk opgerichte ChristenUnie was een politieke unie van RPF en GPV. Pas op 1 januari 2004 kwam de organisatorische fusie tot stand.

De fusiebereidheid van het GPV kan niet los worden gezien van de veranderingen in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). In de jaren negentig stelden verschillende vrijgemaakte organisaties zich open voor niet-vrijgemaakten – naast het GPV ook het *Nederlands Dagblad*, het GMV en de GSEV – en kwam het zogenoemde ‘ware-kerk-denken’ onder vuur te liggen. Vrijgemaakten herkenden in andere orthodox-protestanten ook ware ‘bijbelgetrouwe’ christenen. De vrijgemaakte zuil hief zichzelf niet op, maar haakte aan bij de evangelisch-reformatorische zuil, gegroepeerd rond de Evangelische Omroep en de RPF. Deze zuil was breder en flexibeler dan de vrijgemaakte en aantrekkelijker voor een nieuwe generatie vrij-

gemaakten, die de Vrijmaking van 1944 en het Amersfoorts Congres van 1948 niet had meegemaakt en dus het wij-gevoel van de eerste generatie niet (helemaal) deelde.

Was de ChristenUnie heel anders dan het GPV? Volgens Boddeüs, die nog korte tijd lid is geweest van deze partij voordat hij zich aansloot bij de SP, wel: 'Je raakte in contact met andere mensen. Het GPV draaide toch altijd om hetzelfde kringetje. [...] Bij de RPF zaten veel Nederlands-gereformeerden. Je kwam bij andere mensen over de vloer die een andere kijk op het leven hadden.' Precies hetzelfde was het Groninger raadslid David de Jong ook opgevallen: 'Vroeger toen iedereen nog vrijgemaakt was kende je iedereen. Nu zijn er veel onbekende mensen. [...] Ik vraag altijd aan mensen naar hun kerkelijke achtergrond. Soms hoor je dan wel dat iemand niet gelooft of geen lid is van een kerk. Een discussie hierover is tegenwoordig veel lastiger dan toen het GPV er nog was. Tegenwoordig kan iedereen lid worden van de ChristenUnie. Je hoeft alleen maar te zeggen dat je christen bent. [...] Vroeger liep je soms ook risico verkeerde mensen aan te trekken, maar dat is nu veel groter. [...] Onder vrijgemaakten was het "ons kent ons". Je wist waar je aan toe was.'⁹¹

Slot

Het is tijd om de balans op te maken. Het GPV is een gevolg van de Vrijmaking van 1944, en het Verbond is altijd nauw verbonden geweest met de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), hoewel de partij in de loop van de tijd een politieke karakter kreeg. Het GPV bracht enkele bekwame parlementariërs voort, maar bleef vanwege de nauwe band met de kerk klein. Ook kampte het GPV met langsepende conflicten, die het gevolg waren van de uiterst principiële houding van de vrijgemaakten alsmede de organisatiestructuur van de partij. Het GPV was een klein wereldje van mensen die elkaar (via via) allemaal kenden. GPV'ers kwamen elkaar ook tegen in andere vrijgemaakte organisaties en/of hadden daar een familielid of kennis zitten. De ChristenUnie is anders. De nieuwe partij heeft niet alleen meer macht en invloed, maar is ook groter en anoniemer. Misschien is dit wel het grootste verschil met vroeger. De tijdgeest heeft uiteindelijk toch het GPV te pakken gekregen. De vaste burcht, 'de toevlucht voor de Zijnen', is niet meer.

Tussen evangelisch en reformatorisch Het politiek getuigenis van de Reformatorische Politieke Federatie (1975-2003)

Remco van Mulligen

Roel Kuiper, in de jaren negentig een van de belangrijkste ideologen van de Reformatorische Politieke Federatie (RPF), kreeg in 1995 een gesigneerde editie van *Nieuw Babylon in aanbouw*, het proefschrift van James Kennedy over de jaren zestig. 'Let this book serve as an Anti-Revolutionary warning', schreef de auteur als opdracht. Volgens Kuiper was ook de op 15 maart 1975 opgerichte RPF zo'n antirevolutionaire waarschuwing, 'een noodwoning voor politiek ontheemden die niet met de progressieve beeldenstorm mee wilden doen'.¹ De partij was een vermaning tegen moreel verval, secularisatie en de teloorgang van de antirevolutionaire beginselen binnen het CDA. De RPF kwam tot stand als een reactie op de veranderingen die na de Tweede Wereldoorlog plaatsvonden binnen de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en het opgaan van deze partij in het CDA.² De partij was het resultaat van een groeiende behoefte om als orthodoxe protestanten de krachten politiek te bundelen en samen sterk te staan in een tijd die werd gekenmerkt door culturele verandering.

Binnen de RPF kwam tegen het einde van de jaren zeventig een nieuwe stroming op, die zich niet meer oriënteerde op de glorieën van de ARP. Steeds meer leden wilden een nieuw geluid laten horen dat positiever was – dat wil zeggen meer gericht op het goede dat de christelijke traditie de maatschappij te bieden had, in plaats van te hameren op wat er allemaal fout ging. Het ageren tegen de tijdgeest werd vervangen door een evangeliserend geloofsgetuigenis. In de jaren negentig kwam hier ook een zakelijker benadering van politiek bij, die meer het uitoefenen van politieke invloed beoogde.

De RPF was veel sterker dan het CDA gebonden aan de Bijbel en leek daarmee veel op twee andere kleine christelijke partijen, het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP).³ Aanvankelijk formuleerde de RPF haar grondslag en standpunten dusdanig dat optimale samenwerking met die twee geestverwante partijen mogelijk was. De goede verkiezingsresultaten aan het begin van de jaren tachtig, maar vooral de successen in de jaren negentig, maakten de partij zelfbewuster. Van meet af aan had de RPF vrijgemaakt-gereformeerden in haar gelederen (zowel 'binnenverbanders', die het GPV tot zijn vaste

achterban rekende, als 'buitenverbanders'). Geleidelijk aan verbreedde zij haar aanhang met mensen uit bevindelijke hoek (de traditionele SGP-aanhang).

In de jaren negentig poogde de RPF een nog niet door andere partijen 'geclaimde' kiezersgroep aan te boren: de christenen uit de interkerkelijke 'evangelische beweging' die opgang deed in zowel bestaande (hervormde en gereformeerde) kerken als nieuwe denominaties, zoals de pinkstergemeenten, baptistengemeenten en volle en vrije evangelische gemeenten.⁴ Door zich nadrukkelijker op deze groep te richten vertoonde de RPF sterke overeenkomsten met de Evangelische Omroep (EO) en werd zij soms gezien als de 'politieke vleugel' van die omroep. Of dat beeld klopt, is nog maar de vraag. In deze bijdrage zal een beeld worden gegeven van de transformatie van de RPF van een traditioneel-reformatorische, behoudende partij die zij bij de oprichting was, naar de meer evangelische en christelijk-sociale, soms zelfs als progressief aangeduide, grootste partij van klein rechts in de jaren negentig.

De antirevolutionaire wortels van de RPF

De RPF ontstond in 1975 als een federatie van enkele al bestaande bewegingen van 'verontruste antirevolutionairen' die vanaf het begin van de jaren zeventig toenadering tot elkaar zochten. Om een beeld te krijgen van het karakter van de jonge RPF, is het van belang de bloedgroepen waaruit zij ontstond nader te bekijken. De belangrijkste was het Nationaal Evangelisch Verband (NEV), in januari 1966 opgericht door leden van de ARP die zich bij hun partij niet meer thuis voelden en in het GPV onder leiding van Piet Jongeling de 'enige ware' antirevolutionaire partij zagen. Ze konden echter van die partij niet lid worden, omdat ze niet vrijgemaakt-gereformeerd waren, en besloten vervolgens een beweging te starten die de kiezer moest opwekken om GPV te stemmen. Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 moest het NEV tot een volwaardige partij uitgroeien en met het GPV een lijstverbinding aangaan. Hiervan kwam echter niets terecht. Ten eerste was er binnen het GPV een groeiend verzet opgekomen tegen het idee van lijststijnschuiving met het niet-vrijgemaakte NEV. Het GPV schoof de beslissing over samenwerking steeds weer voor zich uit, en dat beperkte de mogelijkheden van het NEV om verder te groeien. Slechts weinigen voelden ervoor een partij te steunen die in een uitzichtloze positie van onderschikking aan het GPV zat. Hierdoor groeide binnen het NEV de steun voor het idee zelfstandiger te worden ten opzichte van het GPV. In diezelfde jaren vond er binnen de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) een scheuring plaats. De groep die zich afscheidde en dus buiten de vrijgemaakte kerk kwam te staan (de 'buitenverbanders'), moest ook vertrekken uit de meeste vrijgemaakte organisaties. Velen van hen zochten onderdak bij het NEV. Hierdoor werden de verhoudingen tussen beide partijen ronduit vijandig.

In de lente van 1972 verbrak het GPV alle banden met het NEV.⁵ Dit gaf die laatste partij de vrijheid om samenwerking te zoeken met andere groepen. Het

GPV werd niet vergeten, maar wilde zelf niets meer van het NEV weten. Met de SGP had het NEV al in 1970 samengewerkt bij verkiezingen voor de gemeenteraden en Provinciale Staten, en dit werd in 1974 voortgezet. Ook zocht het NEV contact met twee andere jonge bewegingen: de Gespreksgroep van AR-gezinden en het Antirevolutionair Jongerencontact (ARJC). Het samenbundelingsideaal dat later de kern van de RPF zou worden, was geboren.

De Gespreksgroep was in 1971 ontstaan nadat een 'Groep van 21' (vooral wat oudere hoogleraren die voornamelijk aan de Vrije Universiteit verbonden waren) in een open brief bezwaar had gemaakt tegen de dominante positie van een kleine groep radicale en linkse personen in de ARP.⁶ De Gespreksgroep had goede banden met het ARJC, dat in 1972 was ontstaan rondom het blad *Concreet* van J.G. van der Land. Al snel zocht het NEV contact met beide groeperingen. Ze wilde de Gespreksgroep loswaken van de ARP en het ARJC omvormen tot een NEV-jongerenbeweging. In 1974 veranderde het ARJC haar naam in Reformatorisch Politiek Jongerencontact (RPJC), waarmee het zijn zelfstandigheid ten opzichte van de ARP benadrukte en acceptabel werd voor NEV-jongeren. *Concreet* ging in 1973 verder onder de naam *Bezinning*. Ook de Gespreksgroep toonde een groeiende bereidheid om met het NEV samen te werken. Zij geloofde steeds minder in de mogelijkheid om de ARP van binnenuit te kunnen veranderen.⁷

Op 26 oktober 1974 vond in Amersfoort het congres 'Reformatorische politiek op de tweesprong' plaats. Hier kwamen leden van de Gespreksgroep, het RPJC en het NEV bijeen. Ook waren er belangstellenden vanuit de ARP en CHU aanwezig. Tot slot was er een groep zelfstandige kiesverenigingen uit Gelderland en Overijssel vertegenwoordigd, die zich het Reformatorisch Politiek Contact (RPC) noemde.⁸ Onderwerp van gesprek was de actuele politieke situatie: van het GPV kon men niet lid worden en van de SGP, de ARP en de CHU wilde men niet lid worden. Er restte, zo was de conclusie, geen andere keus dan de oprichting van een eigen politieke partij als *tijdelijk* onderdak. Of zij een partij moest worden naast al bestaande partijen of toch vooral een politieke lobbygroep, daarover was men het niet eens. Ook waren de deelnemende organisaties te zeer op hun zelfstandigheid gesteld om deze geheel op te geven. Daarom werd de begin 1975 opgerichte RPF een federatie: de participerende organisaties bleven binnen dat verband herkenbaar.⁹

De onderlinge verschillen bleken al direct toen de RPF haar grondslag wilde formuleren. Het NEV stond erop dat daarin de 'Drie Formulieren van Enigheid' werden opgenomen, drie centrale protestantse belijdenisgeschriften uit de zestiende en begin zeventiende eeuw. De SGP en het GPV hadden deze Formulieren ook in hun grondslag, wat voor het NEV een belangrijk argument was. De Gespreksgroep en het RPJC vonden echter dat kerkelijke belijdenissen niet thuis hoorden in de basis van een politieke partij. Uiteindelijk was het RPJC'er Aad Wagenaar die een beslissende stem had in de goedkeuring van de grondslag: hoewel hij zelf liever de Drie Formulieren had weggelaten, besloot hij de NEV'ers te steunen, omdat dit onderwerp voor hem uiteindelijk geen breekpunt was.¹⁰

De Drie Formulieren maakten dus deel uit van de grondslag, maar werden alleen relevant geacht voor zover zij zich uitspraken over politieke onderwerpen. Deze manier van omgaan met de belijdenissen is later door de ChristenUnie overgenomen en schept ruimte voor toetreding van evangelische christenen, die op bepaalde theologische punten door de Formulieren fel worden veroordeeld. Niet alleen in haar omgang met de reformatorische belijdenissen, maar ook door het vermelden van een 'reformatorisch grondmotief van schepping, zondeval en verlossing' was de RPF uniek.¹¹ In deze formulering klinkt een sterke invloed door van de reformatorische wijsbegeerte, een filosofische stroming die in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw was ontwikkeld door VU-hoogleraren Herman Dooyeweerd en Theo Vollenhoven als een nadere uitwerking van de ideeën van Abraham Kuyper.

Ook het doel van de RPF leverde discussie op. Sommigen wilden zo snel mogelijk een partijorganisatie uit de grond stampen, zodat de partij kon meedoen aan de Kamerverkiezingen van 1977. Anderen vroegen zich af of de RPF überhaupt aan verkiezingen moest deelnemen en of zij niet beter kon fungeren als de lijm tussen SGP, GPV en orthodoxen in het CDA. Voor de grote middengroep was de vorming van een nieuwe partij een vanzelfsprekendheid. Deelname aan de verkiezingen van 1977 was dat voor hen niet. Enkele RPF'ers wezen op het 'rampscenario' dat zij vooral kiezers zou wegtrekken bij het GPV en de SGP, maar zelf niet voldoende stemmen zou bemachtigen om in de Kamer te komen.¹² Als compromis tussen beide uitersten beschouwde de RPF zichzelf als een politieke 'beweging', die vooral verandering in de maatschappij wilde bewerkstelligen en daartoe samenwerking zocht met andere christelijke organisaties. De vraag of verkiezingsdeelname in 1977 haalbaar was, werd in de oprichtingsfase van de partij nog niet beantwoord.

Een moeizaam begin

In de beginjaren bestond de partij uit de drie bewegingen (NEV, Gespreksgroep, RPJC), aangevuld met vertegenwoordigers van het RPC.¹³ Dit kwam terug in de inrichting van het in 1975 opgerichte ledenorgaan *Nieuw Nederland*, dat aanvankelijk duidelijk van elkaar te onderscheiden katernen bevatte: de bladen *Bezinning* (RPJC) en *Staat en Evangelie* (NEV) waren in *Nieuw Nederland* opgenomen. Daarnaast kreeg elk van de organisaties een eigen plek voor het doen van mededelingen en oproepen. In het hoogste orgaan van de partij, de Federatieraad, waren alle bloedgroepen evenredig vertegenwoordigd. Dat gold ook voor het Federatiebestuur, dat uit de Federatieraad werd gekozen en vooral een uitvoerende taak had. De organisaties regelden gezamenlijke zaken via deze organen, maar bleven verder hun eigen weg gaan: het NEV bleef doorgaan met het vormen van nieuwe lokale verenigingen, zoals zij al enkele jaren deed, de Gespreksgroep en het RPJC bleven zich bezinnen op hun relatie tot de ARP.¹⁴

De verwachting dat veel kiesverenigingen uit ARP en CHU die met de RPF sympathiseerden zouden overstappen, bleek niet uit te komen. Hierdoor was de groei van het aantal aangesloten verenigingen vooral het gevolg van de oprichting van nieuwe NEV-verenigingen.¹⁵ Het was zo een kwestie van tijd voordat het NEV in de Federatieraad een absolute meerderheid zou bereiken. Onder invloed van dit toekomstperspectief werd begin 1976 besloten de bloedgroepen geheel op te heffen. Vanaf januari 1976 was *Nieuw Nederland* een officieel RPF-orgaan en verdwenen de aan de bloedgroepen gerelateerde katernen. De Federatieraad vertegenwoordigde nu de kiesverenigingen, die vanaf 1979 Reformatorische Politieke Verenigingen (RPV'en) werden genoemd.¹⁶ Was de RPF eerst een federatief verband van de vier bloedgroepen, nu werd zij een federatie van kiesverenigingen. Deze verenigingen behielden een groot deel van hun zelfstandigheid: zo hadden zij het recht om leden aan te nemen en te royeren, iets waar Federatieraad en -bestuur niets over te zeggen hadden.

Het verdwijnen van de bloedgroepen ging niet zonder slag of stoot. Vooral het bestuur van het RPJC vond de eenwording van de partij in een te hoog tempo verlopen. Dat ging zelfs zo ver dat RPJC'er Van der Land vanaf 1976 zijn periodiek *Bezinning* als zelfstandige uitgave ging uitbrengen onder de titel *Nieuw Nederland*, met een vormgeving waardoor het blad als twee druppels water op het RPF-orgaan leek.¹⁷ Doordat hij het ook nog aan alle RPF-leden toestuurde, ontstond er verwarring. Deze situatie sleepte zich enkele maanden voort en eindigde met het royement van Van der Land door zijn kiesvereniging en het uittreden van een deel van het RPJC uit de RPF.¹⁸ Daarna keerde de rust in de partij terug. Al snel zou het botsen van reformatorische en evangelische christenen de bloedgroepen doen vergeten.

Begin 1976 werd er nog een ander belangrijk besluit genomen: het Federatiebestuur maakte bekend dat de RPF 'in principe' zou meedoen aan de Kamerverkiezingen van 1977. Medio 1976 waren er negentien lokale verenigingen, en de verwachting was dat dit aantal binnen een jaar zou zijn gegroeid naar minimaal 35, wat voldoende werd geacht om te kunnen deelnemen aan de verkiezingen. Ondanks de eerder geuite bezwaren werd dus geruisloos de weg naar de Kamerverkiezingen van 1977 ingeslagen.¹⁹ Alles stond nu in het teken van deze verkiezingen. De partij had afdelingen, een programma en een lijsttrekker nodig. De rest, zoals het opzetten van een wetenschappelijk bureau, een jongerenorganisatie en een instituut voor kadervorming, kon wachten.

Het verkiezingsprogramma voor 1977 had een behoudend karakter. Het was grotendeels gebaseerd op de beginselen van het NEV, aangevuld met standpunten van de verontrusten uit de ARP. Voor het NEV was altijd het Program van Richtlijnen van het GPV de basis geweest van waaruit het politiek bedreef. Dat hing samen met zijn oorsprong als GPV-steunorganisatie. De nadruk lag in het programma op het handhaven van een christelijke moraal, een terughoudende overheid op sociaal en economisch gebied, verzet tegen de verzorgingsstaat, een daadkrachtige overheid op het gebied van ordehandhaving en een afkeer van socialisme. Moreel gezien

was het programma conservatief-christelijk. Het traditionele, stabiele gezin werd volgens de RPF ondermijnd door het moderne emancipatiestreven. Onder de kop 'zedenwetgeving' pleitte de partij voor strenge handhaving van het verbod op abortus en euthanasie, het afwijzen van homoseksualiteit en ongehuwd samenwonen, en het verbod van pornografie, spermabanken en softdrugs.²⁰

Als lijstaanvoerder werd EO-medewerker Ad de Boer aangezocht, maar die weigerde. Daarna werd Jan Rietkerk gevraagd, en hij stemde wel toe. Net als De Boer was hij een voormalige GPV'er die behoorde tot de vrijgemaakte kerken (buiten verband). Rietkerk was sinds het begin van de jaren zeventig raadslid namens een kiesvereniging die voor een groot deel bestond uit 'buitenverbanders', die daarom uit het GPV was gezet en zich vervolgens had aangesloten bij het RPC (dat zoals vermeld in 1975 in de RPF opging). Hiermee was Rietkerk een van de weinige RPF'ers met al enige jaren ervaring in de politieke praktijk.²¹ De lijst die hij aanvoerde, was samengesteld uit mensen uit alle orthodox-gereformeerde stromingen die Nederland rijk was. Vrijgemaakten en buitenverbanders hadden op die lijst een relatief groot aandeel, wat een duidelijk statement was tegen het kerkelijke exclusivisme van het GPV.²² De RPF viste onmiskenbaar in dezelfde vijver als die partij, waardoor de twee elkaars concurrenten waren. De overlap met de SGP was veel kleiner, met als gevolg dat de contacten met die partij beter waren.²³

De concurrentiestrijd kwam op de verkiezingsdag in mei 1977 tot een dramatisch hoogtepunt: de RPF snoopte genoeg kiezers weg bij het GPV om te zorgen dat die laatste één van zijn twee Kamerzetels verloor (zie tabel 1 in bijlage 1). Behalve de komst van de RPF kunnen de zuigkracht van het CDA en het vertrek van de populaire GPV-leider Jongeling als verklaring gegeven worden voor dit slechte resultaat. Door die aantrekkingskracht van het CDA was ook het verkiezingsresultaat van de SGP tegengevallen. De RPF zelf kwam tot overmaat van ramp 1200 stemmen tekort voor een zetel en was er niet in geslaagd grote groepen kiezers bij het CDA weg te trekken.²⁴

De volgende teleurstelling kwam een jaar later bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten. Overal had de RPF geprobeerd coalities met andere partijen te sluiten, maar dit was alleen gelukt in Friesland (een ineengeschoven lijst van SGP en RPF, in feite een voortzetting van de SGP-NEV-samenwerking van 1974). In alle provincies bleef de partij onder de kiesdeler, en landelijk gezien behaalde zij een lager stemmenpercentage dan een jaar eerder.²⁵ Hadden de drie kleine christelijke partijen in de provincies samen één lijst gevormd, dan hadden ze minimaal tien zetels meer behaald dan nu het geval was. Ongeveer acht van die tien zetels waren dan naar de RPF gegaan.²⁶ Twee maanden na de Statenverkiezingen kon de RPF zichzelf eindelijk op de politieke kaart zetten: in de 77 gemeenten waar de partij aan de verkiezingen deelnam, vergaarde zij in totaal 27 zetels (zie tabel 4 in bijlage 1). In veel gevallen betrof dit de herverkiezing van raadsleden die in 1974 namens het NEV of een lokale kiesvereniging in de raad waren gekomen.

De oproep tot electorale samenwerking was wat betreft het GPV aan dovemansoren gericht. Bij de verkiezingen voor het Europees Parlement in 1979 wilde die

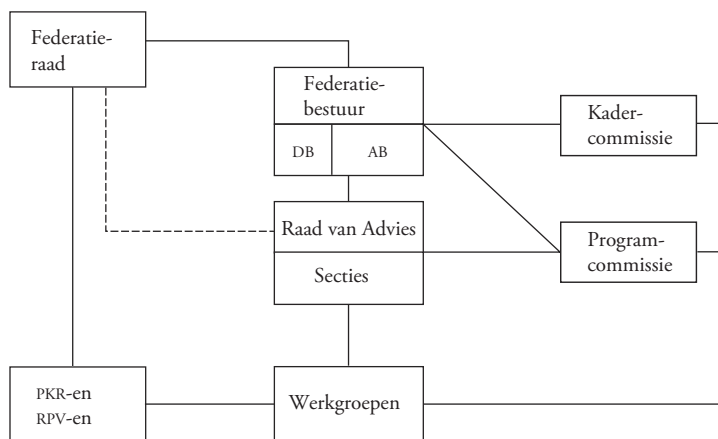
partij geen gemeenschappelijke lijst met de SGP en de RPF.²⁷ Dat was voor die laatste reden om niet aan die verkiezingen deel te nemen. Bij elkaar opgeteld wonnen de SGP en het GPV 3,3 procent van de stemmen, maar zij wisten geen van tweeën een zetel te bemachtigen. Tot vreugde van de RPF verklaarde GPV-lijsttrekker Hans Blokland achteraf dat zijn partij een les kon trekken uit het statistische feit dat de drie orthodox-christelijke partijen wel een zetel hadden gewonnen als ze gedrieën met één lijst de verkiezingen in waren gegaan.²⁸

Vier verkiezingen op rij hadden de RPF slechts een kleine dertig zetels in lokale gemeenteraden opgeleverd. Bovendien hadden de SGP en vooral het GPV, de partijen die als bondgenoten werden gezien, kritisch op de nieuweling gereageerd. Dit was logisch, aangezien de RPF medeschuldig was aan het zetelverlies van het Verbond in 1977. Enige tijd werd de RPF geplaagd door twijfel: had zij als derde christelijk-orthodoxe partij wel bestaansrecht? Propagandist Kees Smits stofte het oude idee van de RPF als maatschappelijke beweging af, ofwel als 'aktiegroep': Provo had volgens hem grote invloed in de samenleving uitgeoefend zonder veel volksvertegenwoordigers te hebben en de RPF moest datzelfde nastreven.²⁹ Smits probeerde zijn partijgenoten als het ware moed in te spreken en af te leiden van de pijnlijke situatie waarin de partij zich aan het eind van de jaren zeventig bevond. Zijn suggestie is tevens te zien als een poging om de groep tegemoet te komen die voor de RPF vooral bestaansrecht zag als een beweging en niet zozeer als een politieke partij. Net als in 1976 bleef ook drie jaar later een brede discussie over het doel van de partij uit en ging men al snel weer over tot de orde van de dag: het voorbereiden van de volgende Kamerverkiezingen, die in 1981 zouden plaatsvinden.

De RPF had enige jaren de tijd om aan de opbouw van de partij te werken. In november 1978 werd de Raad van Advies ingesteld, een geesteskind van Wagenaar. De Raad zou nog voor de komende verkiezingen moeten uitgroeien tot een wetenschappelijk bureau. Behalve het verdiepen van de politieke visie van de RPF had dit orgaan, dat onder leiding stond van Wagenaar, ook als taak het Federatiebestuur op politiek-inhoudelijk terrein te adviseren.³⁰ De Raad richtte zich echter voornamelijk op zijn rol als ideologische denktank en beschouwde zich als ondergeschikt aan de Federatieraad, die immers de politieke koers van de partij bepaalde. Het Federatiebestuur bleef de Raad van Advies echter letterlijk zien als zijn adviseur en bestreed de directe lijn tussen dit nieuwe orgaan en de Federatieraad (zie figuur 1). Daarmee zou de Raad immers hiërarchisch gezien naast het bestuur komen te staan, en dat vond het bestuur onwenselijk. Hier lag de basis van het conflict tussen deze organen, dat de RPF enkele jaren later aan de rand van de afgrond zou brengen.

De Raad van Advies ging voortvarend van start.³¹ Er werden kaderconferenties en cursussen georganiseerd, artikelen en brochures gepubliceerd en er werd contact gezocht met geestverwante organisaties in binnen- en buitenland. Twee jaar later waren er acht groepen ('secties'), die zich elk met een specifiek beleidsterrein bezighielden. De Raad had toen ongeveer vijftig leden. De uit de Raad samenge-

Figuur 1. Organisatorische structuur van de RPF in 1978

Bron: Beleidsnota 'Raad van Advies' – een beleidsvoorstel voor het hoofdbestuur van de RPF (1978), RPF-archief, doos 245.

NB: De stippellijn geeft de betwiste onderschikking weer van de Raad van Advies aan de Federatieraad.

stelde Programcommissie, die bestond uit alle acht sectiehoofden en eveneens werd geleid door Wagenaar, stelde in 1980 een nieuw verkiezingsprogramma op. Dit moest coherenter zijn dan het vorige, dat meer een samenraapsel was van de visies van de oude bloedgroepen.³² Het resultaat was een programma waarmee de RPF zowel in 1981 als in 1982 de Kamerverkiezingen in ging en dat ook in grote lijnen overgenomen werd in het Basisprogram van 1984. De Programcommissie legde hiermee de basis voor het parlementair optreden van de RPF in de jaren tachtig.

Richtingensrijd: getuigenispolitiek versus zakelijkheid

Rietkerk had aangegeven niet opnieuw landelijk lijsttrekker te willen zijn. In de lente van 1980 had de legerpredikant J.J. Poort, een man met charisma afkomstig uit de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk, toegezegd deze taak op zich te willen nemen. Hij zou een duo vormen met de gereformeerde Wagenaar, de nummer twee op de lijst. Wagenaar had zijn kwaliteiten als partij-ideoloog in de eerste vijf jaren van de RPF bewezen, was voor alle bloedgroepen in de partij een acceptabele kandidaat en had bovendien politieke ambities. Toen

Poort zich in juni onverwacht als eerste man terugtrok, werd Wagenaar tot zijn eigen teleurstelling gepasseerd voor het lijsttrekkerschap. Hij vermoedde zelf dat het Federatiebestuur hem hiertoe niet geschikt vond.³³ Binnen een maand had het bestuur in de persoon van Meindert Leerling een vervanger gevonden voor Poort. Wagenaar werd vanwege zijn politieke diepgang en verdiensten voor de partij wel zo belangrijk geacht dat de 'duoconstructie' gehandhaafd bleef. Leerling stond weliswaar op plaats nummer één, maar in de campagne werd hij samen met Wagenaar als koppel gepresenteerd. De nieuwe lijsttrekker, die geen politieke ervaring had, kon ook wel wat hulp gebruiken.³⁴

Leerling werkte al vanaf het begin van de jaren zeventig bij de EO als programmaker en was daarvoor sportjournalist geweest. Sinds 1977 was hij lid van het Federatiebestuur. Net als Poort behoorde hij tot de Gereformeerde Bond, maar als journalist en politicus week hij af van het 'stoer calvinistische' imago dat de RPF tot dan toe had gehad. Hij wilde het conservatieve, ouderwetse beeld van zijn partij omvormen tot een fris en dynamisch gezicht, modern en confronterend. Als Kamerlid zou hij het Evangelie nadrukkelijker naar voren brengen in zijn bijdragen, waardoor zijn optreden wat evangeliserend overkwam.³⁵

Deze imagoverandering was vooral door het Federatiebestuur tot stand gebracht. Het zegde zonder overleg met de Federatieraad toe dat Leerling het gezicht van de partij mocht bepalen. Wagenaar, die eveneens in het bestuur zitting had, was vrijwel direct na Leerlings aanstelling ontevreden over de manier waarop deze zich profileerde. De twee waren in de eerste helft van de jaren tachtig de gezichten van twee facties in de partij, die zich concentreerden rondom het Federatiebestuur en de Raad van Advies. De eerste aanvaring tussen beide groepen deed zich enkele maanden voor de verkiezingen voor, toen Leerling op verzoek van het bestuur de eindredactie voerde over het verkiezingsprogramma. De wijzigingen die hij aanbracht werden door de Programcommissie gekarakteriseerd als een 'ernstige verschraling' van het oorspronkelijk document en een 'diskwalificatie' van haar werk. Zij stelde (terecht) vast dat alleen de Federatieraad, en dus niet het Federatiebestuur, het recht had om een eindoordeel te vellen over het programma. Het bestuur verweerde zich door erop te wijzen dat Leerling slechts had gepoogd het wetenschappelijk jargon te vertalen naar taal die de gemiddelde Nederlander zou aanspreken. De Federatieraad floot uiteindelijk het bestuur niet terug, waardoor het programma bleef zoals het was.³⁶ Dat deze botsing tussen het Federatiebestuur en de Adviesraad, die veel breder was dan de persoonlijke aanvaring tussen Leerling en Wagenaar, geen eenmalig incident was, zou in de volgende jaren blijken.

Wagenaar verwoordde een bezwaar dat door een aanzienlijke groep in de partij werd gedeeld, namelijk dat Leerling niet alleen het aanzien van de partij wijzigde, maar ook haar inhoudelijke opstelling. De eerste man van de RPF zou de antirevolutionaire beginselen verkwanselen en inruilen voor een evangelische getuigenispolitiek. Volgens de traditioneel-reformatorisch gezinde partijleden vond er een 'evangelicalisering' van de partij plaats, die werd geleid door het Federatiebestuur. Dit bracht een discussie met zich mee over de vraag of evangelischen, die

de partij al vanaf het eind van de jaren zeventig binnendruppelden, als lid geaccepteerd konden worden. De partijleden die tegen hun toetreding waren, beriepen zich vaak op de grondslag. Daarin werden de Drie Formulieren van Enigheid genoemd, waarin niet alleen de rooms-katholieke kerk, maar ook de 'wederdopers' werden veroordeeld. De wederdopers, dat waren de voorlopers van de evangelischen, zo betoogde men.³⁷ Bovendien hadden deze tegenstanders ernstige twijfels bij de vraag of deze opkomende evangelische stroming in het christendom politiek gezien wel in de antirevolutionaire traditie stond. In enkele kiesverenigingen voelden evangelischen zich niet welkom, tenzij ze een 'reformatorisch mondstuk' opzetten.³⁸

Het Federatiebestuur verdedigde de toelating van de evangelischen met verve. Het meende dat de belijdenisgeschriften alleen in de grondslag stonden omdat ze *politiek* relevante passages bevatten. De theologische bezwaren tegen de evangelischen deden niet ter zake. Leerling, die als EO-gezicht in evangelische kringen tot de verbeelding sprak maar lid was van een reformatorische kerk, werd mede als lijsttrekker gekozen omdat hij beide groepen aan de RPF kon binden.³⁹ Er drongen ook evangelischen door tot de kieslijsten. Johan Frinsel, lid van de pinkstergemeenten en voorzitter van de evangelische welzijnsorganisatie Tot Heil des Volks, stond in 1982 derde op de kandidatenlijst voor de Kamerverkiezingen, en het had weinig gescheeld of hij was toen Kamerlid geworden.⁴⁰

In de aanloop naar de Kamerverkiezingen van mei 1981 barstte de factiestrijd los. Het conflict rondom het programma was nog maar net achter de rug toen Leerling en Wagenaar elkaar tijdens de campagne in de haren vlogen – overigens zonder dat de media het in de gaten kregen. Een maand voor de verkiezingen was voor Leerling de maat vol: hij deelde in een brief aan het bestuur mee dat hij niet kon samenwerken met Wagenaar en dat hij zijn nummer twee na de verkiezingen niet als fractiemedewerker wilde, zoals was afgesproken in het geval de RPF één zetel zou halen: 'dat zou een ramp zijn'.⁴¹ Leerling trok zijn brief na enkele gesprekken met Wagenaar weer in. Doordat beiden in 1981 in de Kamer kwamen, verdween dit persoonlijke conflict tijdelijk naar de achtergrond. Het Federatiebestuur stond onvoorwaardelijk achter Leerling, maar kon ook niet om Wagenaar heen, die de nog altijd zeer sterke traditioneel-antirevolutionaire richting vertegenwoordigde. Bij de Kamerverkiezingen van 1982 stonden Leerling en Wagenaar dus weer gewoon op dezelfde plek. Dat de onderlinge samenwerking tussen de twee was aangetast, bleek echter uit het feit dat de duoconstructie bij die verkiezingen niet meer werd voortgezet.

Met zijn verkiezing tot Kamerlid kreeg Wagenaar de politieke carrière die hij al jaren ambieerde. Leerling zal het feit dat hij na de verkiezingen van 1981 niet meer als een eendrachtig 'duo' met Wagenaar hoefde op te treden, als een opluchting hebben ervaren. Het probleem tussen beide Kamerleden was echter niet opgelost. Beiden gingen hun eigen gang, maar het viel wel op dat Wagenaar zich gedroeg alsof hij nu met Leerling een 'duo-fractieleiderschap' bekleedde. Dit leidde in de jaren die volgden opnieuw tot ruzie tussen die twee. Bovendien raakten

de Raad van Advies en het Federatiebestuur openlijk met elkaar in conflict. De groep die bij de interne richtingenstrijd aan de verliezende hand was, concentreerde zich in de Raad van Advies. Dit orgaan maakte in de zomer van 1981 bezwaar tegen de eis vanuit het Federatiebestuur dat Wagenaar moest aftreden als Raadsvoorzitter. Statutair was vastgelegd dat RPF-Kamerleden niet tegelijkertijd lid van het Federatiebestuur mochten zijn, terwijl de voorzitter van de Adviesraad juist uit dit bestuur werd gekozen. Het Federatiebestuur hield in het geval van Wagenaar strikt vast aan de regels, hetgeen betekende dat hij zijn bestuurslidmaatschap moest opgeven, terwijl het er tegelijkertijd geen probleem van maakte dat Leerling als 'adviseur' bij de bestuursvergaderingen aanwezig bleef. Ook het partijblad *Nieuw Nederland* kwam strikter onder de controle van het bestuur te staan. Als gevolg hiervan was in 1980 al hoofdredacteur Waling Meijer afgetreden en zouden in de jaren daarna veel scribenten van traditionele signatuur verdwijnen.⁴² Kortom: het Federatiebestuur had een nieuwe koers uitgestippeld, wist zich gesteund door een kleine meerderheid in de partij en hield de touwtjes stevig in handen. Uit verzet hiertegen herkoos de Raad van Advies Wagenaar in september 1981 unaniem als voorzitter.⁴³ Hiermee gaf de Raad een duidelijk signaal: als het bestuur zijn bevoegdheid mocht overschrijden, dan de Adviesraad ook.

Toen de Kamerverkiezingen van september 1982 achter de rug waren, vond het Federatiebestuur de tijd rijp om de Raad van Advies zijn plaats te wijzen. Dit partijorgaan werd geschorst, waardoor het onder andere geen financiële middelen meer ter beschikking had. Dit besluit werd binnen de partij fel gekritiseerd. In reactie op die kritiek verdedigde het bestuur zich op de Federatieraad van november 1982 door middel van het rapport 'Samen verder'.⁴⁴ Dit document was een opsomming door het Federatiebestuur van wat de Raad allemaal verkeerd zou hebben gedaan. De meerderheid in de RPF vond de houding van het bestuur te eenzijdig. Onder hen bevonden zich twee bestuursleden, die een eigen rapport uitbrachten onder de titel 'Eerst samen terug', en het in 1981 door enkele kiesverenigingen opgerichte Comité Eenheid en Verzoening. Zij kozen de middenweg: zowel het bestuur als de Adviesraad had in hun ogen fouten gemaakt.⁴⁵ In de Federatieraad ging het er stormachtig aan toe. Het bestuur kreeg uiteindelijk niet zijn zin, wel stelde de partij een Commissie van Vijf in die het conflict kritisch moest onderzoeken.⁴⁶

De Vijf leverden in mei 1983 hun rapport af, getiteld 'Samen dienen'. De schuld voor het conflict, dat inmiddels ook in de media aandacht had gekregen, werd hierin gelijk verdeeld over het Federatiebestuur, de Raad van Advies, Leerling en Wagenaar. Het advies week weinig af van wat de dissidente bestuursleden en het Comité Eenheid en Verzoening wilden: er moest een Werkgroep Koers en Presentatie komen, die een partijbrede discussie over de sinds 1981 ingeslagen koers diende voor te bereiden. Een Structuurcommissie moest zich buigen over de verhoudingen tussen diverse partijorganen (vooral het Federatiebestuur en de Raad van Advies), en een permanente Begeleidingscommissie (BGC) zou bij persoonlijke

conflicten dienen te bemiddelen. Tot onvrede van het bestuur werd het volledige rapport door de Federatieraad aanvaard.⁴⁷

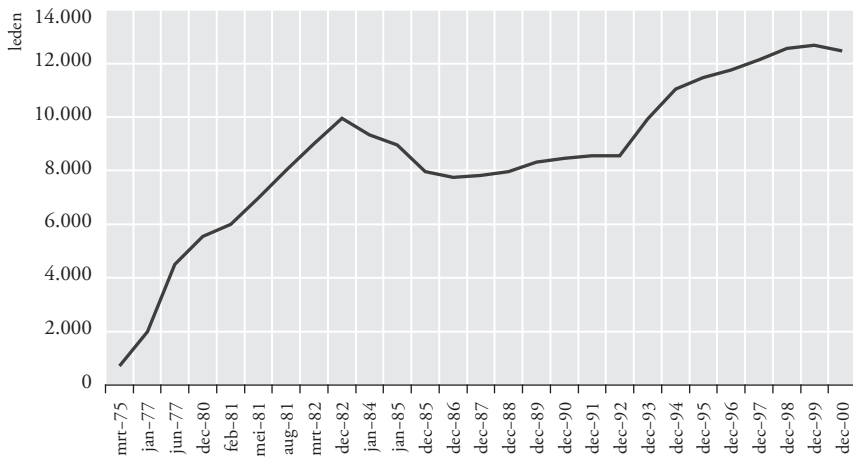
Een jaar later had de geplande discussie over koers en presentatie nog geen duidelijk resultaat opgeleverd, de Structuurcommissie was nog niet aan haar taak begonnen en de verhoudingen tussen Leerling en Wagenaar waren er alleen maar slechter op geworden. Die laatste meende dat er, ook al was dat bij de verkiezingen van 1982 al niet meer zo geweest, nog steeds een duoconstructie bestond, en hij wilde daarom geen verantwoording afleggen aan Leerling.⁴⁸ Op de Federatieraad in november 1984 legde het bestuur hem een door de Begeleidingscommissie opgestelde zogeheten 'verzoeningsverklaring' voor. Hij moest volgens die verklaring onder andere Leerling erkennen als fractievoorzitter, mocht niet meer zelfstandig fractiemedewerkers aanstellen en diende in geval van conflict het eindoordeel van de BGC te aanvaarden. Wagenaar weigerde hieronder zijn handtekening te zetten; hij meende dat wanneer hij met de verklaring instemde, hij zijn onafhankelijkheid als volksvertegenwoordiger opgaf.⁴⁹ Het bestuur wilde dat het vertrouwen in Wagenaar op deze vergadering officieel werd opgezegd, maar de Federatieraad stemde daarmee niet in. Toch was er in 1984 al een lichte kentering zichtbaar, vooral omdat veel invloedrijke RPF'ers die Wagenaar steunden, inmiddels hun partijlidmaatschap hadden opgezegd.⁵⁰ Onder hen bevonden zich relatief veel leden van het eerste uur. Zij vonden dat 'hun' Kamerlid als zondebok werd gebruikt en dat hij onvoldoende kans kreeg om op vergaderingen van de Federatieraad zijn zegje te doen. Het Federatiebestuur probeerde in deze periode inderdaad de spreektijd van Wagenaar en zijn sympathisanten zo kort mogelijk te houden.⁵¹

Het conflict, dat als de 'kwestie-Wagenaar' de geschiedenis zou ingaan, werd in het voorjaar van 1985 uiteindelijk beslecht. De partij was in twee kampen verdeeld, en de Federatieraad dreigde alsnog het vertrouwen in Wagenaar op te zeggen als deze zich niet onderwierp aan de eisen van de BGC. Het Comité Eenheid en Verzoening was door deze polarisatie min of meer in het 'kamp-Wagenaar' gedrukt. Het nam op eigen initiatief een enquête af onder de besturen van de lokale verenigingen, waaruit moest blijken dat een meerderheid van de partij nog achter een nieuwe verzoeningspoging stond.⁵² Op 20 april 1985 zegde de Federatieraad echter officieel het vertrouwen in Wagenaar op. Hij trad vervolgens uit de Tweede Kamerfractie, overigens zonder zijn zetel op te geven. Enkele kiesverenigingen maakten zich los van de partij, waaronder in juni die van Zoetermeer, waarvan Wagenaar lid was. Pas toen eindigde formeel gezien diens RPF-lidmaatschap. Met hem verliet in de loop van het jaar een hele stoet leden de partij, waaronder een groot deel van de Adviesraad.⁵³ In 1986 nam Wagenaar met een eigen partij, genaamd Antirevolutionairen '85, deel aan de Kamerverkiezingen, maar hij kreeg lang niet genoeg stemmen voor een zetel.⁵⁴

Bij het uitvechten van het conflict in de RPF werd duidelijk dat de autonomie van de lokale verenigingen en hun macht via de Federatieraad bepalende factoren waren. Zolang de Federatieraad weigerde de steun aan Wagenaar in te trekken, moest het Federatiebestuur met hem verder. De twee organen botsten met elkaar,

maar de Federatieraad heeft nooit van zijn macht gebruikgemaakt om de samenstelling van het bestuur te veranderen. Daarvoor was de raad te verdeeld en niet bereid om stelling te nemen in het conflict, dat juist om die reden zo lang kon voortduren.

Figuur 2. Ledenaantallen van de RPF, 1975-2000⁵⁵

Bron: website DNPP: www.rug.nl/dnpp/politiekepartijen/opgehp/rpf/docInfo/lt.

Zeven magere jaren tussen Wagenaars vertrek en Leerlings aangekondigde afscheid

De nasleep van het conflict werd door het Federatiebestuur voortvarend aangepakt. Een deel van de leden die het met de koers van Leerling oneens waren, had de partij verlaten. Positief gevolg was dat de interne eensgezindheid na 1985 was toegenomen. Wel hadden sinds het uitbreken van het conflict zo'n tweeduizend leden de partij verlaten, op een totaal van tienduizend (zie figuur 2). Uitgaande van de veronderstelling dat leden pas in het uiterste geval hun lidmaatschap opzeggen, kan worden aangenomen dat een deel van de partij nog steeds meer voelde voor de traditionele antirevolutionaire politiek dan voor Leerlings meer bewogen en getuigende stijl.

Opvallend genoeg had het vertrek van een groot deel van de ideologische denktank van de partij geen ingrijpende gevolgen voor de programma's waarmee de RPF in 1986 en 1989 aan de Kamerverkiezingen deelnam: die leken in de meeste

opzichten nog op het program dat de Raad van Advies in 1981, met Leerling als eindredacteur, tot stand had gebracht.⁵⁶ Als er een verandering in het program geconstateerd kon worden, dan was het de steeds grotere nadruk op de milieu-problematiek.⁵⁷ Verder verzette de RPF zich fel tegen de invoering van een Wet gelijke behandeling, omdat deze volgens haar de godsdienstvrijheid bedreigde.

Leerlings positie als partijleider was beschadigd, maar hij kreeg alle mogelijke steun van het Federatiebestuur, dat het verleden liefst zo snel mogelijk wilde vergeten en afdoen als een ruzie rondom één eigenwijs voormalig Kamerlid.⁵⁸ In 1985 werd Leerling herkozen als lijsttrekker, maar ongeveer een derde van de partij stemde tegen zijn kandidatuur.⁵⁹ Bij de verkiezingen in 1986 bleek dat de RPF niet alleen leden had verloren, maar ook kiezers: bij de gemeenteraadsverkiezingen verloor de partij fors, en bij de Kamerverkiezingen raakte zij haar tweede zetel kwijt (zie tabel 4 en 1 in bijlage 1). Na het vertrek van Wagenaar in april 1985 vormde Leerling negen jaar lang een eenmansfractie in de Kamer en ging er weinig enthousiasme en wervingskracht van de RPF uit. Pas in het begin van de jaren negentig, toen Leerling zijn vertrek aankondigde en propagandist Smits de partij in de campagne van nieuw elan voorzag, bewoog het ledenaantal zich weer richting het niveau dat zij in 1982 had (zie figuur 2). Ook het aantal RPF-kiezers zou in 1994 weer flink stijgen.

Voor het fikse stemmenverlies bij de Kamerverkiezingen van 1986 kan behalve de algehele malaise waarin de partij verkeerde de electorale zuigkracht van het weer volledig opgeleefde CDA aangevoerd worden. Ook het GPV en de SGP hadden daar last van. Intern kon de RPF zich vastklampen aan enkele lichtpuntjes: ondanks het grote verlies leek de partij een vaste achterban te hebben opgebouwd waarop ze kon terugvallen. Daarnaast werd het feit dat veel jongeren en vrouwen op de partij stemden als een positief teken gezien. Minder hoopvol stemmend was de conclusie dat Leerling er blijkbaar niet in was geslaagd nieuwe groepen kiezers aan de partij te binden. Extra pijnlijk was het feit dat veel leden van Leerlings eigen Gereformeerde Bond de RPF hadden ingeruild voor het CDA. Het verlies kwam vooral doordat christenen uit traditionele kringen de partij de rug toekeerden. Daar stond tegenover dat, volgens Frinsel, meer evangelischen dan ooit tevoren op de RPF hadden gestemd.⁶⁰

Het Federatiebestuur maakte van zijn sterk gegroeide machtspositie gebruik door de partij organisatorisch te hervormen. Er werd eindelijk werk gemaakt van een jongerenorganisatie, een voornemen dat al sinds de oprichting op de plank lag. Vanwege de volgens de RPF zeer negatieve invloed die de jongerenorganisatie Arjos binnen de ARP had gehad en de negatieve ervaringen met Van der Land en diens RPJC, was het bestuur jarenlang huiverig geweest voor het oprichten van een eigen jongerenclub.⁶¹ Niettemin kwam er in 1984, na drie jaar van voorbereiding, de Reformatorische Politieke Jongerenorganisatie (RPJO) van de grond, die echter weinig prioriteit had en onder strikte controle van het bestuur stond.⁶² De jongerengroep kon, in tegenstelling tot de jongerenorganisaties van de SGP en het GPV, niet rekenen op een vaste, kerkelijk bepaalde doelgroep. De RPJO moest vooral

werven op de EO-jongerendagen en dan met een goed verhaal komen om jongeren te overtuigen van het feit dat de kleine RPF een betere keus was dan het CDA. In de tweede helft van de jaren tachtig kreeg de ledenwerving voor de jongerenbeweging een hogere prioriteit, en op de EO-jongerendag van 1990 werd het duizendste lid ingeschreven.⁶³ Twee jaar later veranderde de RPJO, om de verbondenheid met de moederpartij te benadrukken, haar naam in 'RPF-Jongeren'. In de praktijk nam zij nooit stelling tegen officiële partijstandpunten.⁶⁴

Veel belangrijker was dat het Federatiebestuur eindelijk werk maakte van het opzetten van een wetenschappelijk bureau. De Raad van Advies werd in 1986 opgeheven en zijn secties werden overgeheveld naar het Wetenschappelijk Studiecentrum (WSC), dat in juni van dat jaar was opgericht. Dit WSC stond onder beheer van het bestuur en kreeg in 1987 met de jonge jurist André Rouvoet zijn eerste betaalde medewerker. Een jaar later kreeg het centrum ook een 'echte' naam: de Marnix van St. Aldegondestichting, of korter: Marnixstichting.⁶⁵ De politiek-inhoudelijke veranderingen die de RPF in de jaren negentig een 'christelijk sociaal' imago zouden geven, werden al aan het eind van het eraan voorafgaande decennium onder leiding van deze Marnixstichting voorbereid. De partij liet hiermee zien niet alleen te kunnen getuigen, maar ook een degelijk reformatorische visie te hebben op het gebied van cultuur, partij en de relatie tussen kerk en staat.⁶⁶

In 1991 organiseerde de Marnixstichting een partijdiscussie over de verhouding tussen kerk en staat. Rouvoet plaatste zijn partij centraal in diverse reformatorische tradities, waarbij hij onder andere de 'RPF-versie' van Kuypers soevereiniteit in eigen kring lanceerde: de 'onderscheiden ambten en verantwoordelijkheden' van de diverse verbanden in de maatschappij (kerk, gezin, school, overheid).⁶⁷ De activiteiten van het wetenschappelijk bureau verlostten de RPF langzaam maar zeker van haar imago van politiek inhoudelijk zwak broertje van GPV en SGP en bracht haar daarmee dichterbij die twee partijen.

De RPF zocht niet alleen toenadering tot politieke partijen, maar probeerde ook de banden met de EO te versterken. In personeel opzicht waren er al opvallende overeenkomsten. Zo was de christelijk-gereformeerde predikant Jan Hendrik Velema voorzitter van de EO en bestuurslid van de RPF. Leerling werkte vanaf zijn aantreden als Kamerlid niet meer voor de omroep, maar bleef het imago van een EO-man houden. Ook EO-medewerkers De Boer en Andries Knevel waren voor de RPF zeer actief, zo stonden zij bij de Kamerverkiezingen van 1989 respectievelijk op plaatsen drie en vier van de kandidatenlijst. Toch probeerde de partij ervoor te waken té zeer het imago te krijgen van een verlengstuk van de EO. Dat kon immers het deel van de achterban dat kritisch stond ten opzichte van die omroep afschrikken.⁶⁸

De RPF werd in de jaren tachtig en negentig een van de centrale organisaties in een reformatorisch-evangelisch netwerk. Op allerlei gebieden namen jonge interkerkelijke organisaties het initiatief over van de oudere, vaak exclusief reformatorische instituten. Te denken valt aan de Evangelische Hogeschool (EH) in Amersfoort, de Christelijke Hogeschool Ede, studentenverenigingen Ichthus en Navi-

gators, de Vereniging ter Bescherming van het Ongeboren Kind (VBOK) en het tijdschrift *Koers*. De personele overlap tussen deze organisaties was groot. Dankzij dit netwerk werd ook een steeds grotere groep evangelischen lid van de RPF. Onder andere de 'ommezwaai' van de hoogleraar Willem Ouweneel baarde opzien. Hij had zich altijd verre gehouden van de politiek, maar veranderde in 1994 van mening en ging de RPF steunen. In 1998 stond deze grootheid in evangelisch Nederland, die vooral bekend was door zijn werk voor de EO en de EH, zelfs als lijstduwer op de lijst voor de Kamerverkiezingen van dat jaar.⁶⁹

De wederopstanding van de RPF in de jaren negentig

In mei 1992 gaf Leerling zelf aan dat hij zich bij de volgende Kamerverkiezingen niet meer herkiesbaar stelde. Volgens hem was de partij toe aan een nieuw gezicht. Als zijn opvolger droeg het Federatiebestuur de relatief onbekende Leen van Dijke voor, die in februari 1993 door de partij als lijsttrekker werd verkozen. Vanaf dat moment ging het de RPF weer voor de wind: in de peilingen stond ze op winst en het aantal leden nam voor het eerst sinds 1986 weer flink toe. Niet alleen het inruilen van Leerling voor Van Dijke, maar ook de terugkomst van Smits als campagneleider en de manier waarop de Marnixstichting zich profileerde kunnen worden aangevoerd als verklaring voor deze opleving.⁷⁰ In *Nieuw Nederland* legde de nieuwe lijsttrekker uit dat zijn opkomst minder stormachtig was verlopen dan het leek. Van Dijke was sinds 1987 lid van de Provinciale Staten van Zeeland en uitgegroeid tot een van de opvallendste en populairste RPF-politici op provinciaal niveau. In de maanden voor de bekendmaking van zijn kandidatuur had hij intensieve gesprekken gevoerd met een selectiecommissie onder leiding van senator Egbert Schuurman.⁷¹

Net als bij de komst van Leerling in 1980 kreeg de RPF ook nu weer een nieuw inhoudelijk 'gezicht'. Dit uitte zich in een herziening van het Basisprogram in 1994. Langzaam maar zeker stapte de RPF af van haar ideaal van een zeer teruggetrokken overheid en haar afkeer van de verzorgingsstaat. Zo kwam zij dichterbij het GPV te staan, dat met zijn 'cultuuroopdracht' altijd al een grotere rol aan de overheid had toebedeeld. De groeiende nadruk op het milieu, die vanaf het einde van de jaren tachtig bij de RPF merkbaar was, kwam duidelijk tot uiting in dit nieuwe Basisprogram. Waar de RPF onder Leerling vooral bekend stond als een getuigenispartij die vocht tegen moreel en ethisch verval, waren het nu ineens sociale onderwerpen, milieu en ontwikkelingssamenwerking waarmee de partij zich profileerde.⁷² De moreel-ethische thema's waren zeker niet vergeten, ze moesten alleen steeds vaker de aandacht delen met andere issues.

In de jaren na 1994 werkte de RPF haar nieuwe visie op de rol van de overheid nader uit. In het verkiezingsprogramma voor de Kamerverkiezingen van 1998 sprak de partij van een 'geleide economie'. De overheid moest op het gebied van de economie 'bandbreedtes' stellen, randvoorwaarden waarbinnen zich een kapita-

lisme kon ontwikkelen dat in sociaal opzicht geen kwalijke gevolgen had. Ook de verzorgingsstaat werd nu door de RPF aanvaard. Leerling wilde de uitkeringen nog verlagen, maar onder Van Dijke was daar geen sprake meer van. De partij ging de rol van de overheid als 'schild voor de zwakken' steeds meer vertalen naar een actief overheidsoptreden bij het oplossen van sociale problemen. Kortom, ook hier moesten kaders worden gesteld. Het Federatiebestuur verdedigde deze verandering van standpunt met het argument dat de sociale verhoudingen door de sterke bezuinigingen van de kabinetten-Lubbers waren scheefgegroeid.⁷³ Om haar ommezwaai een naam te geven ging de RPF zich vanaf 1996 'christelijk-sociaal' noemen.

Door deze koerswijziging profileerde de RPF zich als een sociaal alternatief voor het CDA en als een christelijk alternatief voor GroenLinks. Bij de Kamerverkiezingen van 1994 leverde dit de RPF flinke winst op. Smits had al in 1990 dapper voorspeld dat de RPF drie Kamerzetels zou halen, en dit kwam uit.⁷⁴ Behalve Van Dijke kwamen Rouvoet en Dick Stellingwerf in het parlement. Ondanks deze verdriedouving van de fractie was er teleurstelling over het feit dat de RPF 'slechts' twee zetels winst boekte, terwijl het CDA er twintig had verloren. Behalve bij de christendemocraten kwam de stemmenwinst bij de SGP vandaan, vooral van vrouwelijke kiezers die niet konden leven met het afwijzende vrouwenstandpunt van de staatkundig-gereformeerden.⁷⁵ Terwijl de SGP bleef bij haar opvatting dat vrouwen geen partijlid mochten worden en zich dus ook niet verkiesbaar mochten stellen, plaatste de RPF juist steeds vaker vrouwen hoog op de kandidatenlijsten. Die ontwikkeling was overigens al in de jaren tachtig begonnen.⁷⁶ De opkomst van vrouwen op de RPF-kandidatenlijsten in de jaren negentig is een teken dat de partij zich onafhankelijker ging opstellen ten opzichte van haar meest trouwe bondgenoot. In 1993 en 1994 plaatste de RPF Alie Hoek-van Kooten op de derde plaats van de lijst voor de Kamerverkiezingen en G. Visser-Lente op de zevende plek op de lijst voor de Europese verkiezingen. De SGP maakte tegen beide kandidaten bezwaar, waardoor de gemeenschappelijke lijst voor de verkiezingen voor het Europees Parlement aan een zijden draadje kwam te hangen. Uiteindelijk trokken beide vrouwen zich om persoonlijke redenen terug en werd de samenwerking met de SGP voortgezet.⁷⁷

Door de verkiezingsoverwinningen in maart en mei 1994 was de RPF in veel gemeenteraden en in de Tweede Kamer groter geworden dan GPV en SGP (zie tabellen 1 en 4 in bijlage 1). De partij wist deze winst vast te houden bij de Statenverkiezingen van 1995: daar ging ze van elf naar zeventien zetels in totaal. Dit was net niet genoeg voor een tweede zetel in de Eerste Kamer.⁷⁸ Bij de Europese verkiezingen van 1994 ging een derde zetel nipt aan de neus van de combinatie van de drie kleine christelijke partijen voorbij. Hierdoor kreeg SGP'er Leen van der Waal gezelschap van Blokland van het GPV, maar niet van RPF'er Rijk van Dam.⁷⁹

De 'nieuwe' RPF brak niet met het getuigend elan dat de partij onder Leerling had gekenmerkt. Van Dijke liet het bekende evangelische geluid horen in een discussie over de evolutietheorie. Deze was volgens de nieuwe voorman 'onbijbels'

en diende dus geen deel uit te maken van de eindexamenstof voor middelbare scholieren. Op een christelijke school moest men kunnen wijzen op het creatiönisme als alternatieve theorie, vond Van Dijke.⁸⁰ Eenmaal bracht zijn getuigenis hem in grote juridische problemen. De journalist Frenk van der Linden had hem geïnterviewd voor de *Nieuwe Revu* van juni 1996. De RPF-leider vroeg zich daarin af: 'waarom zou een praktiserend homoseksueel beter zijn dan een dief?'. Het Tweede Kamerlid voor D66 Boris Dittrich schreef in reactie hierop een brief die door de meeste fractievoorzitters was ondertekend, en Henk Krol, hoofdredacteur van de *Gaykrant*, spande een rechtszaak aan. Een geschrokken Van Dijke bood zijn excuses aan; hij legde uit dat hij juist had willen aangeven dat alle zonden voor God even erg waren en dat christenen zijns inziens te eenzijdig focusten op wat in hun ogen de zonde van de homoseksuele praxis was. Hij beweerde niets anders te zeggen dan wat christenen al vele eeuwen geloofden en beschuldigde de media van het creëren van een hetze.⁸¹ Dittrich nam uiteindelijk genoegen met de excuses van Van Dijke. Nadat het Openbaar Ministerie in 1997 had besloten dat er geen reden was om tot vervolging over te gaan, liet ook de *Gaykrant* de zaak rusten.⁸²

Vlak voor de Kamerverkiezingen van 1998 werd het interview wederom uit de kast gehaald. Twee personen spanden een rechtszaak aan tegen Van Dijke, die volgens sommige peilingen op het punt stond zijn partij naar een historische verkiezingsuitslag van vier of vijf zetels te leiden.⁸³ De raadsverkiezingen van enkele maanden daarvoor hadden de RPF een behoorlijke winst opgeleverd.⁸⁴ De uitslag van de Kamerverkiezingen viel tegen, misschien wel mede doordat de gewraakte uitspraak van Van Dijke op het laatste moment nog kiezers had weggejaagd. Dit keer kwam de voorspelling van Smits niet uit: hij zag zijn partij vijf zetels halen, maar het werden er drie.⁸⁵ Zoals in 1982 een derde zetel op een haar na werd gemist, zo kwam er in 1998 net geen vierde zetel. In het najaar van 1998 werd Van Dijke overigens schuldig bevonden aan discriminatie en kreeg hij een boete van driehonderd gulden opgelegd. De RPF-leider tekende direct hoger beroep aan, met als oogmerk om de godsdienstvrijheid te beschermen.⁸⁶ Een halfjaar later volgde tot zijn grote opluchting vrijspraak, een oordeel dat in 2001 ook door de Hoge Raad werd bevestigd.⁸⁷

Tijdens de verkiezingscampagne van 1998 maakte de RPF voor het eerst actief werk van het mobiliseren van de evangelische kiezer. Dat ging dus nog een stap verder dan het op de lijst zetten van Frinsel of Ouweneel. De partij gaf voor deze doelgroep een aparte folder uit, getiteld *Hemelburgers in de wereld*, waarin 83 prominente evangelischen opriepen om op de RPF te stemmen. Deze gerichte actie was nodig, want de leden en het electoraat van de partij bestonden nog steeds grotendeels uit gereformeerden en hervormden. Het aantal evangelischen dat in 1998 RPF stemde, viel wederom tegen, maar was genoeg om te zorgen dat deze partij als enige van de 'klein christelijke partijen' stemmenwinst boekte. Van de aanhoudende teruggang van het CDA, dat opnieuw verloor (dit keer vijf zetels), profiteerde de RPF evenwel nauwelijks.⁸⁸

In 1999 nam bij de Statenverkiezingen het absolute aantal op de RPF uitgebrachte stemmen af ten opzichte van vier jaar eerder. Toch wist de partij dankzij een historisch lage opkomst te groeien van zeventien naar twintig zetels. Dit betekende tevens dat eindelijk de felbegeerde tweede zetel in de Eerste Kamer werd bemachtigd (zie tabellen 2 en 3 in bijlage 1).⁸⁹ Bij de Europese verkiezingen in juni 1999 gebeurde precies hetzelfde: de combinatie GPV-RPF-SGP onder leiding van Blokland verloor stemmen, maar groeide door een lage opkomst toch van twee naar drie zetels. Door het afscheid van SGP'er Van der Waal in de zomer van 1997 was Van Dam al twee jaar europarlementariër. In 1999 werd hij als nummer twee op de lijst ook daadwerkelijk door de kiezer aangewezen.⁹⁰

De RPF had in de tweede helft van de jaren negentig alles wat ze wilde: een fractie met drie capabele politici die een helder geluid lieten horen in de Kamer; de grootste en belangrijkste van de drie orthodox-christelijke partijen; een goed draaiend en productief wetenschappelijk bureau. Vanaf de Kamerverkiezingen van 1998 werd echter duidelijk dat de groei zijn grenzen kende: de RPF deed nauwelijks haar voordeel met de electorale teruggang van het CDA. In het volgende jaar deed zich zelfs een lichte krimp voor. De expliciet christelijke identiteit van de partij leidde ertoe dat kiezers uit vrijzinnig- of niet-christelijke delen van de samenleving lang niet altijd RPF stemden, ook niet als deze partij het meest overeenkwam met hun sociale en economische standpunten. Bovendien bleven SGP, GPV en CDA geduchte concurrenten die alle drie deels in de RPF-vijver visten. Het leek erop dat de RPF niet alleen op het toppunt van haar roem zat, maar ook op het toppunt van haar kunnen.

Een traditioneel christelijk huwelijk: het fusieproces van RPF en GPV

Verschillen van mening over de relatie tussen kerk en staat en de positie van de vrouw in de politiek waren in de jaren negentig reden voor de RPF om meer afstand te nemen van haar meest trouwe bondgenoot, de SGP. De plaats van die partij als belangrijkste samenwerkingspartner werd ingenomen door het GPV, dat in die periode juist opener werd. Al in 1987 had het Verbond voor het eerst uitgesproken dat er eigenlijk geen principiële of ideologische verschillen met de RPF te ontdekken waren.⁹¹ Het voornaamste onderscheid betrof de politieke stijl en het ledenbeleid. De toenadering tot het GPV en verwijdering van de SGP kwamen duidelijk tot uitdrukking in de allianties die de RPF sloot bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1990, 1994 en 1998.⁹²

Het proces van naar elkaar toegroeien ging de RPF echter niet snel genoeg. Toch was de partij positief over het 'dubbelbesluit' van het GPV (februari 1996) om wel te praten over samenwerking maar geen gemeenschappelijke kandidatenlijst aan te gaan bij de Kamerverkiezingen van 1998. Tot vreugde van de RPF was het praten niet zonder resultaat: op 15 november 1997 werd tijdens een persconferentie de 'verloving' van GPV en RPF aangekondigd.⁹³ Hierop volgde een interne discussie

in beide partijen. Bijna de hele RPF bleek voorstander te zijn van een gezamenlijke grondslag, organisatorische samenwerking en een lijstcombinatie in 2002.⁹⁴

De ontwikkelingen volgden elkaar snel op, en op de Federatieraad van 22 januari 2000 keurde de partij de plannen voor de oprichting van de ChristenUnie goed. Gevolg hiervan was dat het wetenschappelijk bureau en het partijbureau zouden worden opgeheven ten gunste van nieuw te vormen instellingen binnen de ChristenUnie. Het voornaamste dat de RPF tot 31 december 2003 (de dag van haar officiële opheffing) zelf bleef regelen, waren de financiën en het ledenbeleid.⁹⁵ De RPF-jongeren opereerden misschien wel voor het eerst in hun bestaan los van het Federatiebestuur en besloten al in 2000 volledig samen te gaan met de GPV-jongeren in een nieuwe jongerenorganisatie, Perspectief.⁹⁶

In het partijorgaan *RPF-signaal* van januari 2000 waren de eerste tekenen van nostalgie al te zien: Rietkerk, Leerling en Van Dijke, de drie lijsttrekkers die de partij had gehad, blikten terug op 25 jaar Reformatorische Politieke Federatie. Opvallend is dat twee van de drie zich nadrukkelijk geen politicus zeiden te voelen. Leerling omschreef zich als journalist en regisseur bij de EO. 'Dat was mijn vak.' Rietkerk gaf aan achteraf blij te zijn geweest dat de RPF in 1977 twaalfhonderd stemmen tekort was gekomen voor een zetel. 'Ik voelde me helemaal niet geschikt voor de Tweede Kamer.' Hierin komt iets terug van het idee van de RPF als maatschappelijke beweging: de oud-lijsttrekkers zagen zich in eerste instantie als 'gewone' mensen met een 'gewone' baan die door het volk als vertegenwoordiger waren gekozen en niet als parlementariërs die hun carrière in de politiek maakten. Ook Van Dijke, die na het beëindigen van zijn Kamerlidmaatschap in januari 2003 uit de politiek trad, past in dat beeld. Alle drie blikten ze terug op de RPF als een wonder van God, of zoals Leerling het zei: 'als we in navolging van onze evangelische broeders en zusters niet op de knieën waren gegaan, hadden we het als partij niet gered'.⁹⁷

Dit was taal die bij de EO ook vaak werd gebezigd, en het typeert de mentaliteit van de evangelische christenen. De RPF, die vanaf 2000 volledig naar de achtergrond werd gedrukt door de ChristenUnie, was onmiskenbaar onderdeel van een breed reformatorisch-evangelisch netwerk. Vooral in de jaren tachtig leidde dat, niet in de laatste plaats in de RPF, tot confrontaties tussen reformatorische en evangelische stromingen. De RPF en de EO opereerden grotendeels los van elkaar elk op hun eigen terrein, en het is niet zo dat ze onderdeel waren van een nieuwe zuil. Wel waren de twee duidelijk aan elkaar verwant en probeerden ze mensen uit de bestaande vrijgemaakte en bevindelijke 'minizuilen' aan zich te binden om zo tot een orthodox-protestantse coalitie te komen. In de jaren negentig richtte de RPF zich doelbewust op het mobiliseren van evangelischen. Onder invloed van dit krachtiger wordende netwerk brak de vrijgemaakte zuil steeds meer open, waardoor uiteindelijk een fusie met het GPV mogelijk werd. Dat kon alleen dankzij de twee gezichten van de RPF: zeker, zij was een 'anti-revolutionary warning', maar tegelijkertijd was zij ook 'de EO in de Kamer'.

Reformatorisch Staatskundig Verbond? Over de samenwerking tussen SGP, GPV en RPF (1975-2000)

Joop Hippe en Gerrit Voerman

De ‘jaren zestig’ hebben belangrijke gevolgen gehad voor het Nederlandse partijstelsel. De krachtsverhoudingen tussen de gevestigde partijen raakten verstoord door de opkomst van de ‘zwevende kiezer’ en de intrede van nieuwe partijen. Ontzuiling, secularisering en individualisering beïnvloedden het traditionele politieke gedachtegoed. Dit veranderingsproces leidde onder andere tot een tweetal partijpolitieke fusies. In 1980 gingen de Katholieke Volkspartij (KVP), Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en Christelijk-Historische Unie (CHU) op in het CDA; tien jaar later smolten de Communistische Partij van Nederland (CPN), Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), Politieke Partij Radikalen (PPR) en Evangelische Volkspartij (EVP) samen tot GroenLinks. Door de dreigende teloorgang van vertrouwde (machts)posities verkozen zij fusie en opheffing van de eigen organisatie boven een zelfstandig, wellicht kwijnend voortbestaan. Ideologische toenadering en electorale samenwerking tussen de betrokken partijen gingen aan dit besluit vooraf.

Weer tien jaar later, in 2000, besloten het GPV en de RPF tot een politieke fusie, die als naam ChristenUnie kreeg, in 2003 gevolgd door hun organisatorische samensmelting. In deze bijdrage zal worden beschreven hoe en tegen welke achtergrond de toenadering tussen Verbond en Federatie sinds de oprichting van deze partij in 1975 op ideologisch niveau en in de praktische politiek tot 2000 vorm kreeg.¹ Daarbij zal ook de positie van de SGP ten opzichte van GPV en RPF aan de orde komen en de vraag worden beantwoord waarom de staatkundig-gereformeerden niet in aanmerking kwamen – en wilden komen – om zich bij de fusie aan te sluiten. Eerst worden de ideologische overeenkomsten en verschillen tussen SGP, GPV en RPF in kaart gebracht. Daarna volgt een overzicht van hun standpunten ten aanzien van (electorale) samenwerking en van de mate waarin deze zich heeft voorgedaan.

Ideologische overeenkomsten en verschillen

Verhouding tussen kerk en staat

Voor christelijke partijen is de verhouding tussen kerk en staat een belangrijk thema. De opvattingen van GPV en RPF ten aanzien van dit punt verschilden onderling nauwelijks, maar des te meer met het standpunt van de SGP, met name wat betreft de geestelijke vrijheid.² Blijkens het eerste artikel van haar beginselprogramma staat de SGP voor de handhaving van het onverkorte artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, dat handelt over het ambt van de overheid. Het gaat hier om een zinsnede die in 1905 door de synode van de Gereformeerde Kerken is geschrapt. Uit deze zinsnede leidt de SGP af dat 'het weren en uitroeien van afgoderij en valse godsdienst' een taak van de overheid is. Godsdienstvrijheid en andere vrijheden die daarmee samenhangen zijn voor de SGP dan ook niet aanvaardbaar. In het verleden werd daarbij vooral gesproken over een verbod van de rooms-katholieke mis en van uitingen van pantheïsme, deïsme en atheïsme.³

Gaandeweg heeft het benadrukken van deze specifieke overheidstaak binnen het SGP-gedachtegoed aan belang verloren, waarbij vooral de mildere houding jegens het rooms-katholicisme opviel.⁴ Dit neemt niet weg dat de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging als een grondrecht waarop iedere burger zich tegenover de overheid kan beroepen, voor de SGP onaanvaardbaar bleef. Ook in het laatste, van 2000 daterende, beginselprogramma van de partij wordt nog van de overheid verlangd dat zij 'ongeloofspropaganda, valse religies en anti-christelijke ideologieën' uit het openbare leven weert.⁵ In dit verband wordt ook wel gesproken van de theocratische opvattingen van de SGP.⁶

Het GPV en de RPF daarentegen aanvaardden het grondrecht van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging wel. Ook waren zij – in tegenstelling tot de SGP – voorstander van de vrijheid van onderwijs, inclusief de financiële gelijkstelling van de verschillende levensbeschouwelijke en pedagogische richtingen. De staatkundig-gereformeerden menen daarentegen dat al het onderwijs overeenkomstig Gods Woord moet zijn.

Positie van de vrouw

Ook wat betreft de politieke participatie van de vrouw nam de SGP ten opzichte van de RPF en het GPV een aparte plaats in.⁷ Het is het enige verschilpunt tussen de drie partijen dat in de loop der tijd steeds sterker als zodanig gevoeld werd, wat ook gevolgen had voor de onderlinge samenwerking. De afwijkende positie van de SGP vloeide voort uit haar visie op de man-vrouwverhouding in het algemeen. Uitgaande van het boek *Genesis* en brieven van de apostel Paulus meent de SGP dat de man boven de vrouw is gesteld. Van de vrouw wordt onderdanigheid verwacht. Dit geldt niet alleen binnen de christelijke gemeente en het huwelijk, maar bij alle verbanden van het leven. Vooral dat laatste onderscheidt de SGP van

de andere christelijke partijen. Op het politieke terrein betekent dit volgens de SGP dat het regeerambt aan de vrouw niet toekomt.

In de jaren negentig van de vorige eeuw kende de SGP heftige interne discussies over de positie van de vrouw in de politiek. In 1993 sprak de algemene vergadering nadrukkelijk uit dat vrouwen het regeerambt niet toekwam – hetgeen onder meer inhield dat vrouwen geen lid van de partij en geen volksvertegenwoordiger konden worden. In januari 1996 besloten vertegenwoordigers van de kiesverenigingen (afdelingen) met 356 tegen 167 stemmen het buitengewoon lidmaatschap voor vrouwen in te stellen. Zij mochten echter geen bestuursfunctie in de partij vervullen, niet deelnemen aan stemmingen in de partij, niet naar hogere partijvergaderingen worden afgevaardigd noch kandidaat worden gesteld voor vertegenwoordigende lichamen, zoals enkele jaren eerder ook al was bepaald. Pas in 2006 zou dit ten dele worden aangepast.

Het GPV en de RPF interpreteerden de bijbelse gegevens voor de politieke participatie van de vrouw geheel anders dan de staatkundig-gereformeerden. Beide partijen hadden geen enkele moeite met de vormen van politieke activiteit van vrouwen waarover de SGP struikelde.

Belijdenis

Bevonden het GPV en de RPF zich in elkaars gezelschap met betrekking tot de geestelijke vrijheid en de politieke rol van de vrouw, hun standpunten liepen uiteen aangaande de plaats van de belijdenis in hun grondslag. Zowel de SGP als het GPV had de ‘Drie Formulieren van Enigheid’ (de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Dordtse Leerregels) voluit in het grondslagartikel van hun statuten opgenomen. Bij de RPF lag dat anders. In haar statuten werd bepaald dat zij als enige norm aanvaardt ‘...het onfeilbare en gezaghebbende Woord van God zoals ten aanzien daarvan ook beleden wordt in de Drie Formulieren van Enigheid’. Deze nogal vage formulering met betrekking tot de belijdenisgeschriften was duidelijk het gevolg van een compromis tussen de verschillende groeperingen die de RPF hadden gesticht.⁸ Daarbij kwam dat de partij zich ook richtte op de verschillende ‘vrije’ groepen (evangelischen), die de Drie Formulieren van Enigheid op onderdelen of in hun geheel afwezen.

Door het GPV en de SGP werd in de eerste helft van de jaren tachtig naar voren gebracht dat de RPF met deze grondslagformulering eigenlijk bedoelde dat voor haar de Drie Formulieren van Enigheid alleen van belang waren waar zij aangeven dat de Bijbel als het Woord van God onfeilbaar en gezaghebbend is – dat wil zeggen: alleen de artikelen 2 tot en met 6 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB).⁹ RPF-partijleider Meindert Leerling ontkende dit. Samen met partijvoorzitter Piet Langerling poneerde hij dat het wel degelijk om alle drie de Formulieren ging, maar dat niet alle artikelen daaruit politiek relevant zijn – zoals de belijdenis over de kinderdoop.¹⁰ Met name het GPV bestreed deze opvatting krachtig.¹¹

In 1985 verduidelijkte de RPF haar standpunt. Op voorstel van een ingestelde grondslagcommissie wees de Federatieraad unaniem de interpretatie af dat het de partij alleen zou gaan om de vijf artikelen van de NGB. Voorts werd vastgesteld dat de federatiegrondslag een 'minimum-grondslag' was. Het ging de RPF om de Drie Formulieren van Enigheid *voor zover* zij politiek relevant zijn, niet bedoeld werd te zeggen: de Drie Formulieren van Enigheid *zijn* politiek relevant. Anderzijds constateerde de commissie ook dat niet in alle opzichten van tevoren is vast te stellen wat in de Heilige Schrift en de belijdenisgeschriften politiek relevant is. Zij gaf ook geen voorbeelden van politiek niet relevante belijdenisbepalingen, zoals Leerling en Langer wél deden.¹² Theo Haasdijk, destijds medewerker van het wetenschappelijk bureau van het GPV, wees er bovendien op dat het verschil in grondslag nauwelijks te vertalen was in concrete politieke verschillen.¹³

Reformatorisch grondmotief

In haar grondslag sprak de RPF ook uit dat zij zich wilde laten leiden door het 'reformatorisch grondmotief' van schepping, zondeval en verlossing door Jezus Christus. Dit leerstuk is een bestanddeel van de reformatorische wijsbegeerte, zoals die door de gereformeerde filosoof Herman Dooyeweerd is uitgewerkt. Binnen het GPV werd over de waarde van de reformatorische wijsbegeerte verschillend geoordeeld, maar het reformatorisch grondmotief als onderdeel van de grondslag van een christelijke politieke partij achtte het Verbond bepaald niet wenselijk.¹⁴ De SGP toonde nooit affiniteit met de reformatorische wijsbegeerte.

De hiervoor genoemde grondslagcommissie van de RPF had trouwens het belang van het reformatorisch grondmotief ook gerelativeerd. Het plaatste dit leerstuk in de grondslag uitdrukkelijk op de derde plaats, na de Bijbel en de belijdenisgeschriften; in de terminologie van de commissie staat het 'als het ware binnen de omheining [...] van Schrift en Confessie'.¹⁵

Kerk

Verkeerde het GPV bij de hierboven besproken ideologische kwesties altijd in het gezelschap van hetzij de RPF, hetzij de SGP, inzake de relatie tussen het kerk- en partijlidmaatschap stond het Verbond lange tijd geheel alleen. Tot 1993 weerde het GPV in de praktijk iedereen die niet lid was van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). In de Nederlandse Geloofsbelijdenis (artikel 27-29) worden alle 'ware christgelovigen' opgeroepen zich door Christus te laten vergaderen tot Zijn ene kerk door zich daarbij te voegen. Als men de belijdenis als grondslag ernstig neemt, was het volgens het GPV verwerpelijk om tot politieke eenheid te komen maar zich bij de kerkelijke gescheidenheid neer te leggen.¹⁶ Bovendien bestond onder vrijgemaakt-gereformeerden de opvatting dat hun kerk de 'ware' kerk was, waarbij men zich moest aansluiten.¹⁷

De betekenis van de kerk voor de politiek zocht het GPV ook nog in een andere richting. Een christen staat op elk levensterrein onder het beslag van Schrift en Belijdenis. De Woordbediening op zondag is de voedingsbron voor het functioneren op de diverse levensterreinen door de week. Het is daarom voor het handhaven van de grondslag en eenheid van een christelijke politieke partij van het grootste belang dat de leden zondags dezelfde zuivere Woordverkondiging horen in de kerk, die verder ook de noodzakelijke tucht uitoefent.¹⁸

Toch is het GPV formeel nooit geheel gesloten geweest voor niet-vrijgemaakt-gereformeerden. Wel bepaalden de statuten sinds 1962 dat een lid van de Centrale Verbondsraad (CVR) – het dagelijks bestuur van het Verbond – en de Generale Verbondsraad (GVR) – het algemeen bestuur – belijdend lid van een van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) diende te zijn. Een aantal plaatselijke politieke verenigingen – die bevoegd waren inzake het toelatingsbeleid – nam deze bepaling als voorwaarde voor het lidmaatschap in de eigen statuten op. Hoewel dus niet alle aangesloten kiesverenigingen dit deden, was feitelijk het GPV toch een partij van vrijgemaakt-gereformeerden.

Hoewel er vanaf zijn ontstaan binnen het GPV over het toelatingsbeleid is gediscussieerd, trad dit vraagstuk aan het einde van de jaren tachtig scherper naar voren. In de eerste plaats hing dit samen met het succes van het Verbond bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1989, toen duidelijk bleek dat het kiezerscorps van het GPV breder was dan het vrijgemaakt-gereformeerde volksdeel. Daarnaast speelde mee dat ook in andere vrijgemaakte organisaties de mogelijkheid van een ruimer toelatingsbeleid op de agenda kwam. Uiteindelijk besloot de algemene vergadering van het GPV in april 1993 met een driekwart meerderheid de statutaire bepaling te schrappen dat leden van de CVR en de GVR moesten behoren tot een vrijgemaakt-gereformeerde kerk. Plaatselijke en provinciale verbanden werden aangeraden om soortgelijke bepalingen ten aanzien van het lidmaatschap eveneens te annuleren. Het GPV moest openstaan voor allen die grondslag, doel en program onderschreven en op basis van de grondslag ook blijk gaven van een openlijk nastreven van kerkelijke eenheid.¹⁹ Er gingen trouwens in die tijd binnen het Verbond ook stemmen op die het onderschrijven van grondslag, doel en programma al voldoende vonden voor toelating en niet meer spraken over het streven naar kerkelijke eenheid.²⁰ Hierdoor zouden – in tegenstelling tot het nu genomen besluit – gereformeerden uit alle kerken voor toelating tot het GPV in aanmerking kunnen komen.²¹

Ofschoon de SGP zich ook regelmatig stoorde aan de ‘exclusieve’ opstelling van het GPV, was het al dan niet kerkelijk gebonden zijn van het Verbond vooral van belang voor zijn relatie met de RPF. Vele leden van de Federatie hadden de gesloten deuren van het Verbond immers zelf aan den lijve ervaren.²²

Cultuuropdracht

Het GPV vond de RPF en de SGP ook tegenover zich met betrekking tot de cultuuropdracht. Dit leerstuk nam in het gedachtegoed van het GPV een centrale plaats in. Het richtlijnenprogramma van het Verbond leerde dat God aan alle burgers, zowel afzonderlijk als in de samenlevingsverbanden, de taak had gegeven het land te beheren en te ontwikkelen. De eigen taak van de overheid als hoofd van de openbare samenleving is om in alle publieke aangelegenheden die voorzieningen te treffen die nodig zijn om deze beheers- en ontwikkelingstaak mogelijk te maken. Het uiteindelijke doel daarbij is het bewijzen van eer aan God.

De notie van de cultuuropdracht – en zeker de wijze waarop Bart Verbrugh, van 1977 tot 1981 partijleider van het GPV, deze uitwerkte – heeft duidelijk kritiek van de beide andere partijen opgeroepen.²³ Voor de SGP hield het idee van de cultuuropdracht te veel activisme en optimisme in en zou het gemakkelijk tot een te ruime opvatting van de overheidstaak leiden.²⁴ Ook de RPF voerde het bezwaar van cultuuroptimisme aan. André Rouvoet – van 1989 tot 1994 directeur van de Marnix van St. Aldegonde Stichting, het wetenschappelijk bureau van de RPF – meende dat de cultuuropdracht als centrale norm voor de overheid niet specifiek genoeg was. De cultuuropdracht gold immers ook voor de burgers en hun samenlevingsverbanden. Het gevaar van de GPV-opvatting was, aldus Rouvoet, dat dat laatste aspect uit het oog werd verloren.²⁵ Hij wees erop dat aan de RPF-norm voor het overheidshandelen – de ‘publieke gerechtigheid’ – deze bezwaren niet kleefden, omdat het daarin om de gerechtigheid op het terrein van de staat ging.

Soevereiniteit in eigen kring

De leer van de ‘soevereiniteit in eigen kring’ vormde de basis van de maatschappijvisie van de RPF, inclusief de rol van de staat in het maatschappelijk leven. Hierin onderscheidde zij zich van de beide andere partijen. De leer houdt in dat de verschillende sociale verbanden – zoals staat, kerk, gezin en school – direct afhankelijk van en gehoorzaam aan God zijn. De sociale verbanden moeten elkaar de vrijheid en ruimte laten om op hun eigen wijze aan hun opdracht te voldoen. Het GPV heeft altijd zeer terughoudend tegenover dit leerstuk gestaan. Het zou de positie van de kerk relativeren door haar op hetzelfde niveau als de andere maatschappelijke verbanden te plaatsen.²⁶

De SGP beriep zich aanvankelijk op de leer van de soevereiniteit in eigen kring om aan het toenemend overheidsoptreden een halt toe te roepen.²⁷ Later werden ook hier bezwaren aangevoerd. Niet alleen zou een goede bijbelse fundering ontbreken, maar ook werden in de leer niet concreet de grenzen van de verschillende verbanden aangewezen – bezwaren die het GPV overigens ook aanvoerde. Verder leidde de leer weliswaar terecht tot een terughoudende instelling ten aanzien van de bevoegdheden van de staat, maar strookte deze beslist niet met de specifieke SGP-visie op de taak van de overheid tegenover de kerk.²⁸

De scherpe kantjes van de verschillen tussen de RPF enerzijds en het GPV en de SGP anderzijds op dit punt werden aan het begin van de jaren negentig wat weggeveild. Rouvoet hield het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring in 1992 tegen het licht en kwam tot de conclusie dat beter van het beginsel van de 'onderscheiden ambten en verantwoordelijkheden' kon worden gesproken.²⁹ Voor hoofdredacteur Jurn de Vries van het *Nederlands Dagblad* (GPV) was deze herijking destijds mede aanleiding om te schrijven dat het verschil tussen zijn partij en de RPF aangaande de grondvragen van de christelijke staatsvisie niet groot meer was.³⁰ In 1988 meende RPF-senator Egbert Schuurman trouwens al dat Kars Veling – die in 1991 lid zou worden van de Eerste Kamer voor het GPV – met zijn publikatie *De dienst van de overheid* de RPF en het GPV in hun visie op de overheid dichter bij elkaar had gebracht, niet alleen door datgene wat hij over de soevereiniteit in eigen kring schreef, maar ook omdat hij meer terughoudendheid dan Verbrugh betrachtte ten aanzien van de rol van de overheid in het kader van de cultuuroopdracht.³¹

Deze wederzijdse toenadering tussen het GPV en de RPF bleek nog duidelijker op het niveau van de concrete politieke standpunten. Van GPV-zijde werd erop gewezen dat de RPF politiek naar het Verbond was toegegroeid. Volgens de al genoemde Haasdijk was de RPF op economisch terrein voorheen rechtser dan het GPV, maar de verkiezingsprogramma's en het stemgedrag in het parlement lieten in 1989 geen duidelijke verschillen meer zien.³² Anderen constateerden een vergelijkbare ontwikkeling bij de SGP. In de politieke praktijk accepteerde deze partij – evenals de RPF – geleidelijk aan een grotere overheidsinvloed in het sociaaleconomische leven.³³ Anderzijds stelde de politicoloog Johan Weggeman op basis van een onderzoek van de verkiezingsprogramma's van GPV, RPF en SGP in de periode 1977-1994 dat van een eenduidige programmatische toenadering tussen de drie partijen niet gesproken mag worden. 'De veranderingen in de standpunten roepen zelfs eerder een beeld van divergentie dan van convergentie op.'³⁴

Overige verschilpunten

Er waren samenhangend met het specifieke geestelijke klimaat van de SGP nog een aantal punten waarop deze partij zich onderscheidde van GPV en RPF. Het belangrijkste was wel het feit dat de staatkundig-gereformeerden geen gebruik maakten van radio en televisie voor het uitdragen van de eigen opvattingen (de uitzendingen voor politieke partijen) en ook niet meewerkten aan gewone radio- en televisieprogramma's.

Wat betreft de verhouding tussen het GPV en de RPF kan nog gewezen worden op de grote nadruk die het Verbond altijd legde op het *politieke* ambt. De christen-politicus kon aan zijn geloofsovertuiging uiting geven, maar dat moest wel afgestemd zijn op de eisen en mogelijkheden van het ambt dat hij vervulde. Bij de RPF was het getuigen sterker aanwezig, zij het dat dit misschien wat gebonden was aan bepaalde personen, zoals fractievoorzitter Leerling.³⁵

Tussenbalans

In hoeverre vormden deze verschillen tussen GPV, SGP en RPF tegen het einde van de jaren negentig een belemmering voor een fusie? Wat direct opvalt is dat de SGP zich met haar opvattingen over de politieke participatie van de vrouw en over de geestelijke vrijheid op een eiland bevond en daarmee ver verwijderd was van het GPV en de RPF. Deze twee standpunten maakten een fusie tussen de drie protestantse partijen de facto onmogelijk. Verder betekende de afwijzing van het gebruik van radio en televisie door de SGP eveneens een behoorlijk obstakel, evenals het specifieke geestelijke klimaat van de partij.

Tussen het GPV en de RPF vormden de status van de belijdenis en de politieke relevantie van het kerklidmaatschap lange tijd de belangrijkste scheidende factoren. Elders in deze bundel wordt meer in detail aangetoond dat beide partijen, wat betreft de betekenis en het functioneren van de belijdenisgeschriften in de politiek, in de jaren negentig zeer sterk naar elkaar toegegroeid zijn.³⁶ Het zou niet juist zijn om hier nog van een hinderpaal voor een samengaan te spreken. Dat lag wat anders voor de relatie tussen het lidmaatschap van kerk en partij. Het was in 2000 voor het GPV nog altijd moeilijk te accepteren dat van een fusiepartij ook evangelische christenen, die de Drie Formulieren van Enigheid in het geheel niet of maar ten dele aanvaardden, lid konden zijn. Andersom zou de RPF nooit willen opgaan in een partij waarvan evangelische christenen geen lid konden worden. Andere hiervoor behandelde verschilpunten – zoals het reformatorisch grondmotief, de soevereiniteit in eigen kring en het cultuurmandaat – vormden geen beletsel voor een fusie.

Discussies over electorale samenwerking

De RPF, de SGP en het GPV verschilden sterk van elkaar in hun houding ten aanzien van onderlinge samenwerking. De RPF kon zonder meer als een principieel pleitbezorger worden getypeerd, de SGP als een pragmatisch voorstander. Bij het GPV zijn de principiële bezwaren altijd het sterkst geweest, maar sinds de jaren tachtig bleek ook deze partij tot (intensievere) samenwerking bereid.

De RPF streefde vanaf haar oprichting in 1975 statutair 'naar samenwerking met andere [...] politieke groeperingen, die evenals de RPF een beleid voorstaan op basis van Gods Woord'.³⁷ Haar eerste daad op dit vlak was de uitnodiging aan de SGP en het GPV om tot lijstverbinding te komen bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1977. De Federatieraad van de RPF stelde daarbij dat de partij een 'zo nauw mogelijke samenwerking nastreeft van alle bijbelgetrouwe reformatorisch-christelijke krachten op politiek en maatschappelijk terrein'.³⁸ Regelmatig roerden prominente partijleden de federatie- of fusietrom. Zo bepleitte scheidend voorzitter Henk Visser in 1987 een 'Staatkundig Reformatorisch Verbond' en brak de burgemeester van Genemuiden, Jan Rietkerk, in 1992 een lans voor een 'Orthodox

Christelijke Alliantie'.³⁹ Zolang dit ideaal nog niet was verwezenlijkt, toonde de RPF zich een warm voorstander van samenwerking op allerlei terrein – niet alleen bij verkiezingen, maar ook tussen nevenorganisaties als de wetenschappelijke bureaus, bestuurdersverenigingen en kader- en scholingsinstellingen.

De SGP was van oudsher gehecht aan haar zelfstandigheid. In het interbellum werden de kiesverenigingen opgeroepen om geen lijstineenschuivingen met andere partijen aan te gaan.⁴⁰ Het instrument van lijstineenschuiving was lange tijd de enig mogelijke vorm van samenwerking bij gemeenteraadsverkiezingen. De samenwerkende partijen kwamen in zo'n geval met één lijst uit, waarbij de partijpolitieke herkomst van de kandidaten niet herkenbaar was.⁴¹

Deze richtlijn van de SGP om niet nauwer samen te werken werd overigens niet altijd strikt toegepast. De kiesverenigingen konden in bijzondere omstandigheden lijstineenschuivingen aangaan, wanneer de beginselen tenminste niet in het gedrang kwamen.⁴² In de jaren vijftig kwamen bij de gemeenteraadsverkiezingen dergelijke verbanden met de ARP en de CHU tot stand. Deze samenwerking stakte als gevolg van de toenadering tussen deze twee partijen en de KVP. 'De vorming van het CDA maakte een definitief einde aan deze samenwerking op lokaal niveau.'⁴³

In 1973 meende het hoofdbestuur van de SGP dat ondanks de principiële beperkingen samenwerking alleszins geoorloofd was, zeker 'in deze hoogst ernstige tijd van afval en ontkerkelijking, van zedelijke ontwrichting en terzijdestelling van gefundeerde normen'.⁴⁴ 'Valse eenheid' werd veroordeeld, maar 'ongeoorloofde gescheidenheid' evenzeer.⁴⁵ Kiesverenigingen kregen de ruimte om op dit punt hun eigen gang te gaan.⁴⁶ Binnen de SGP bestond echter ook een stroming die tégen samenwerking gekant was.⁴⁷ Later keerde met name de behoudende Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen zich tegen stembusallianties.⁴⁸

Zoals bij de meer soepele houding van de SGP ten aanzien van electorale coöperatie de interkerkelijkheid van de partij mede een rol zal hebben gespeeld, zo heeft het vrijwel exclusief vrijgemaakt-gereformeerde karakter van het GPV zijn starre opstelling ten aanzien hiervan beïnvloed. 'Ons standpunt, onze grondslag is exclusief', aldus Daniël Cornelis Haak, lid van de CVR in 1952. Lijstineenschuiving bij de gemeenteraadsverkiezingen was volgens hem niet geoorloofd. Hieruit zou 'ontegengesteld geestes-gemeenschap' spreken, waardoor het confessionele fundament van het GPV in het geding zou raken.⁴⁹

Na een lange periode waarin het GPV zich in zijn isolement koesterde, kwam aan het begin van de jaren zeventig de samenwerking hoog op de agenda te staan. De discussies over de invoering van een kiesdrempel voor de Tweede Kamer speelden hierbij een rol. Tegelijkertijd ging de SGP zich herbezinnen op de samenwerking met ARP en CHU, waarmee het GPV voor haar in beeld kwam. Vanaf dat moment zou het Verbond langdurig discussiëren over mogelijke en oorbare vormen van samenwerking.⁵⁰ Dit leidde tot grote interne verdeeldheid. Aanvankelijk had men weinig op met lijstineenschuiving – zoals al vermeld lange tijd de enig mogelijke samenwerkingsvariant bij gemeenteraadsverkiezingen –, omdat daarmee

de identiteit van het GPV zou vervagen. Anders stond het met het verbinden van de eigen GPV-kandidatenlijst met lijsten van andere partijen, een mogelijkheid die alleen bij de Staten- en Kamerverkiezingen bestond. Hierover werd binnen de partij veel positiever gedacht, zij het dat alleen de SGP daarvoor in aanmerking kwam.⁵¹ Bij de Kamerverkiezingen van 1977 werd dan ook tot een lijstverbinding met de SGP en – met tegenzin – de RPF besloten.

Het debat over samenwerking in het GPV bereikte tegen het einde van de jaren zeventig een voorlopig hoogtepunt en spitste zich toe op de kwestie van lijststijnschuiving. De GVR hield vast aan de oude lijn. De raad was in meerderheid tegen dit instrument, omdat 'de gedachte gewekt wordt dat de kerkkeus van de kandidaten niet relevant is voor de plaatsing op de lijst'.⁵² Er zou zo een interkerkelijke lijst ontstaan in plaats van een 'homogeen-confessionele lijst', waardoor ten onrechte een 'geestelijke verbondenheid' zou worden gesuggereerd. Dit zou de 'profetische kracht' van het GPV uithollen.⁵³ De GVR adviseerde dan ook tot zelfstandige lijsten bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1978 en de Europese verkiezingen van 1979. In 1981, voor de raads- en Statenverkiezingen die een jaar later zouden worden gehouden, werd lijststijnschuiving nog eens afgewezen.

Binnen het Verbond bestond ook een stroming die wel voor samenwerking geporteerd was, omdat zo althans een deel van het eigen program verwezenlijkt kon worden. Zo was de CVR in meerderheid voorstander van lijststijnschuiving, onder bepaalde voorwaarden. Na de teleurstellend verlopen Kamerverkiezingen van 1981 kreeg deze richting de wind in de zeilen. In een verklaring die werd afgedrukt in het *Nederlands Dagblad*, riep een aantal prominente GPV'ers (onder wie oud-partijleider Verbrugh, de theoloog professor Jochem Douma en De Vries, hoofdredacteur van het *Nederlands Dagblad*) op om te komen tot een beleid 'dat meer op verhoging van invloed en op werving van medestanders is gericht'.⁵⁴ Met dit pleidooi voor lijststijnschuiving volgde een kentering. De algemene vergadering van september 1981 besloot met een minieme meerderheid dat lijststijnschuiving 'in die gevallen waarin zelfstandige deelneming aan verkiezingen niet de voorkeur verdient, aanvaardbaar is, mits met grote voorzichtigheid en met zorgvuldigheid in de uitvoering gehanteerd'.⁵⁵

Ondanks deze uitspraak bleef de verdeeldheid bestaan. De GVR besloot enkele jaren later dat het GPV bij de Europese verkiezingen van 1984 met een zelfstandige lijst uit moest komen. De algemene vergadering sprak zich echter uit vóór lijststijnschuiving. Hierop legden tien leden van de GVR hun bestuursfuncties neer, omdat zij vreesden voor de identiteit van het GPV. Enkel van hen poogden de tegenstanders van lijststijnschuiving te mobiliseren. Begin 1985 werd daartoe een bijeenkomst belegd, waar maar liefst zo'n vijftienhonderd mensen op af kwamen.

De tegenstanders verloren echter het pleit. De algemene vergadering van april 1985 sprak zich met overgrote meerderheid voor lijststijnschuiving uit, maar stelde daarbij wel een aantal gedetailleerde eisen waaraan moest worden voldaan. Uitgangspunt bleef de zelfstandige GPV-lijst. Wanneer er dan toch samengewerkt

werd, dan was handhaving van de eigen identiteit *conditio sine qua non*. Om de schijn van een ‘demonstratie van geloofseenheid’ te vermijden, mocht de samenwerking onder geen beding op een principiële grondslagformule rusten. Ook moest worden voorkomen dat de indruk werd gewekt dat er politieke eenheid mogelijk was tegen de achtergrond van kerkelijke verdeeldheid.⁵⁶

De RPF en de SGP hadden niet al te veel moeite met deze criteria.⁵⁷ Wel leidde de starre, niet zelden ‘exclusieve’ houding van het GPV bij hen tot wrevel. Dit gold met name het accent dat het Verbond legde op de bijzondere positie van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), en de specifiek-kerkelijke inslag van het GPV die dit met zich meebracht. Voor de RPF vormde die irritatie overigens geen belemmering om naar toenadering te blijven streven, wat het GPV juist weer stoorde: het Verbond zag hierin een drijven naar eenheid.⁵⁸

Langzaam maar zeker verdween veel van het oud zeer dat bij het GPV bestond ten aanzien van de RPF en accepteerde het Verbond het bestaan van de electorale concurrent. Daarbij speelde mee dat het GPV in 1989 mede dankzij reststemmen van de RPF een tweede Kamerzetel had verworven. Begin 1992 zei GPV-voorzitter Hans Blokland te hechten ‘aan een goede samenwerking met de RPF [...] Ons appèl voor christelijke politiek beoogt niet om kiezers bij de RPF weg te lokken’.⁵⁹ Beide partijen moesten zich op het CDA richten – niet als elkaars concurrenten, maar elkaar versterkend.

Terwijl het GPV zich als samenwerkingspartner soepeler ging opstellen, begon de SGP bezwaren te maken. Aanleiding was de vrouwelijke kandidaat die het RPF-bestuur voor het eerst op een (weliswaar onverkiesbare) plaats wilde stellen op de gemeenschappelijke kandidatenlijst van de drie orthodox-christelijke partijen bij de Europese verkiezingen van juni 1994. Alleen omdat de RPF-kandidate zich terugtrok, nam het drietal toch gezamenlijk aan de verkiezingen deel. Het hoofdbestuur van de SGP sprak vervolgens in 1994 uit dat een vrouw op een gemeenschappelijke lijst bij alle soorten verkiezingen voor de staatkundig-gereformeerden principieel onaanvaardbaar bleef. De deur ging echter niet helemaal op slot: als alleen via een gemeenschappelijke lijst een zetel zou kunnen worden gehaald, of wanneer zo’n lijst de mogelijkheid zou openen om de collegesamenstelling positief te beïnvloeden, dan waren onderhandelingen mogelijk – maar niet over verkiesbare plaatsen voor vrouwen.⁶⁰

Bij het GPV en de RPF viel de afwijzing van de SGP van vrouwelijke kandidaten op een gemeenschappelijke lijst niet in goede aarde. De Federatieraad liet de aangesloten kiesverenigingen weten dat zij nooit aan de SGP mochten beloven dat ze geen vrouwelijke kandidaten op (onverkiesbare plaatsen op) een gemeenschappelijke lijst zouden zetten.⁶¹ De algemene ledenvergadering van het GPV scherpte in april 1996 de regel aan dat de samenwerkende partijen zelf verantwoordelijk waren voor het stellen van de eigen kandidaten om ‘de criteria (meer) te doen aansluiten op de actieve bevordering van het deelnemen van vrouwen aan politieke activiteiten’. Overigens werden tegelijkertijd de mogelijkheden tot politieke samenwerking verruimd: voortaan mochten GPV-kiesverenigingen ook tot lijst-

ineenschuiving overgaan wanneer zij zelfstandig één of meer zetels zouden kunnen halen, mits zij konden aangeven dat de doelstelling van ‘doorwerking van christelijke politiek’ met deze vorm van samenwerking het beste werd gediend.⁶²

De SGP kon weinig begrip opbrengen voor de opstelling van het GPV en de RPF. Partijleider Bas van der Vlies stelde dat niet zijn eigen partij anders was gaan denken over de vrouwenkwestie, maar dat de beide anderen op dit gebied minder accepteerden van de staatkundig-gereformeerden.⁶³ Partijsecretaris Dick Nieuwenhuis verwachtte dat er electorale samenwerkingsverbanden zouden worden verboden – waarmee hij geen ongelijk had.⁶⁴

Sub- en supranationale vormen van electorale samenwerking

Partijen gaan niet zo snel vergaande samenwerkingsverbanden aan bij de Tweede Kamerverkiezingen. In de fusieprocessen van zowel het CDA als GroenLinks was landelijke electorale krachtenbundeling het sluitstuk – het laatste station voor de organisatorische samensmelting van de betrokken partijen.⁶⁵ Aan deze terughoudendheid ligt vooral de vrees ten grondslag dat de eigen identiteit teloorgaat. De relatief lage kiesdrempel voor de Tweede Kamer bevordert bovendien de neiging tot samengaan niet, anders dan om het verwerven van restzetels. Bij de raads-, Staten- en Europese verkiezingen ligt dit anders. Enerzijds is bij deze verkiezingen de kiesdrempel hoger dan bij de Kamerverkiezingen, anderzijds is de angst voor het vervagen van het partijprofiel geringer. Evenals bij ARP, KVP en CHU en bij PSP, CPN en PPR het geval was, werkten RPF, GPV en SGP in de jaren tachtig en negentig in toenemende mate samen bij deze niet-nationale verkiezingen.

Gemeenteraadsverkiezingen

Pas in 1989 werd lijstverbinding bij de gemeenteraadsverkiezingen in de Kieswet geregeld. Voordien was de enige vorm van samenwerking bij deze verkiezingen het meer ingrijpende instrument van de lijstineenschuiving. De SGP en het GPV maakten hiervan in de eerste helft van de jaren zeventig spaarzaam gebruik. In 1970 was het GPV driemaal bij een lijstineenschuiving betrokken.⁶⁶ Vier jaar later werkten SGP en GPV zowel met elkaar als (nog) met de ARP en CHU samen. Het GPV participeerde toen tienmaal in een lijstineenschuiving.⁶⁷

De mate waarin SGP, GPV en RPF betrokken waren bij samenwerkingsverbanden in de verkiezingsjaren 1978-1998, is zichtbaar in tabel 1 en 2. Omdat de opgaven van de verschillende partijbureaus soms wat uiteenlopen, zijn niet alle vermelde percentages geheel correct.⁶⁸ De afwijkingen zijn echter naar alle waarschijnlijkheid gering en doen geen afbreuk aan de tendens die in tabel 1 zichtbaar wordt: de afname bij alle drie partijen van zelfstandige deelname, en dus de toename van de lijstineenschuivingen. Opvallend is dat de mogelijkheid in 1990 om voor het eerst de lijsten te verbinden geenszins tot een trendbreuk heeft geleid.

Tabel 1. Aandeel zelfstandige lijsten van SGP, GPV en RPF in het totale aantal gemeenten waarin zij deelnemen (in %), 1978-1998

	SGP	GPV	RPF
1978	68	77	39
1982	59	50	34
1986	57	53	36
1990	50	47	22
1994	47	28	25
1998	50	21	24

Tabel 2. Lijstineenschuivingen bij gemeenteraadsverkiezingen (in %), 1978-1998

	SGP/GPV	SGP/RPF	GPV/RPF	SGP/GPV/RPF	Aantal lijstineenschuivingen
1978	33	47	7	13	70
1982	7	31	28	35	123
1986	7	34	24	35	109
1990	7	26	28	38	125
1994	6	25	35	35	148
1998	2	16	46	35	135

Dat de RPF van begin af aan op krachtenbundeling gericht was, blijkt overduidelijk uit tabel 1. De partij deed – afgezien van 1998 – altijd minder vaak dan het GPV en de SGP zelfstandig mee. Vanaf 1978 werkte zij in bijna twee derde à driekwart van de gemeenten waarin zij aan de verkiezingen deelnam samen met (een van) beide andere partijen – vaak was zij de spil van de electorale allianties. Niet verrassend was de partner van de RPF aanvankelijk vooral de SGP; het GPV trok later echter geheel bij (zie tabel 2). Het Verbond, dat in 1978 nog in ongeveer driekwart van de gevallen geheel autonoom deelnam aan de raadsverkiezingen, liet aan het begin van de jaren tachtig zijn reserves varen en werkte uiteindelijk in 1998 in tachtig procent van de gevallen samen. Het GPV loste in dat jaar zelfs de RPF af als de partij met het laagste percentage zelfstandige lijsten, hetgeen mede zijn oorzaak zal vinden in de versoepeling in 1996 van de criteria van het Verbond voor lokale samenwerkingslijsten. Dat in 1998 het aandeel GPV/RPF-lijsten fors steeg, kan niet los worden gezien van het op gang gekomen toenaderingsproces op landelijk niveau tussen het Verbond en de Federatie.

Het feit dat de SGP in 1993 expliciet had vastgelegd dat vrouwen geen politieke functies mochten uitoefenen (zoals hierboven reeds vermeld), had tot gevolg dat in een aantal plaatsen de samenwerking met GPV en RPF werd verbroken. Toch

daalde het aandeel van de zelfstandige SGP-lijsten in het totaal aantal gemeenten waar de staatkundig-gereformeerden deelnamen in 1994 nog licht (zie tabel 1). In 1998 nam de SGP voor het eerst sinds 1978 weer vaker zelfstandig aan de raadsverkiezingen deel. De divergerende opvattingen van het GPV en de RPF enerzijds en de SGP anderzijds over het kandideren van vrouwen op gemeenschappelijke lijsten vanaf 1994 zullen hierop van invloed zijn geweest.

Provinciale Statenverkiezingen

In de jaren zeventig was er van samenwerking bij de Provinciale Statenverkiezingen nog weinig sprake. SGP en GPV deden in 1970 beide op eigen kracht mee. Vier jaar later ging de SGP enkele samenwerkingsverbanden aan. In de – voor haar electoraal kansloze – provincies Friesland, Noord-Holland en Noord-Brabant werden op de kandidatenlijst plaatsen ingeruimd voor vertegenwoordigers van het Nationaal Evangelisch Verband (NEV), een voormalige steunorganisatie van het GPV.⁶⁹ In Zeeland hadden SGP en GPV hun lijsten verbonden. In 1978 trokken de partijen – inclusief de nieuwkomer RPF – gescheiden op. Alleen in Friesland schoven de SGP en RPF hun lijsten ineen. Het GPV wilde weinig van samenwerking weten; de GVR had geadviseerd om met een zelfstandige lijst uit te komen. Wel werden in enkele gevallen de lijsten van GPV en SGP met elkaar verbonden.

De Statenverkiezingen in de periode 1982-1999 lieten een geheel ander beeld zien. Zowel de lichtere, 'horizontale' (lijstverbinding) als de zwaardere, 'verticale' vorm van samenwerking (lijstineenschuiving) werd een geaccepteerd instrument – zelfs voor het GPV. Het beeld dat tabel 3 biedt, vertoont veel overeenkomsten met het bij de gemeenteraden geconstateerde patroon, met name wat betreft de spilpositie die de RPF in de samenwerking inneemt. Electorale allianties – licht of zwaar – tussen GPV en SGP hebben zich afgezien van één lijstverbinding niet voorgedaan. De coöperatieve houding van de RPF komt ook tot uitdrukking in het feit dat zij in de jaren tachtig en negentig hooguit in één provincie met een *geheel* zelfstandige lijst uitkwam. In 1999 had naast de RPF ook het GPV geen enkele geheel zelfstandige lijst meer.⁷⁰ Verder vertonen de Statenverkiezingen eveneens een duidelijke groei van lijstineenschuivingen van GPV en RPF.

Eerste Kamerverkiezingen

Bij de verkiezingen van de Eerste Kamer door de leden van de Provinciale Staten werkten SGP, GPV en RPF ook met elkaar samen (een vorm van nationale samenwerking die op provinciaal niveau wordt uitgevoerd). In 1977 stelde het GPV voor het eerst aan de SGP voor om te komen tot een stembusafpraak.⁷¹ Dit leidde tot de verkiezing van de eerste senator van het Verbond. In 1983 kreeg ook de RPF een vertegenwoordiger in de Eerste Kamer, dankzij een lijstverbinding met SGP, GPV en CDA. In 1987 mislukten de besprekingen met de christendemocraten; de reformatorische drie verbonden wel hun lijsten. Bij de Eerste Kamerverkiezingen

Tabel 3. Aantal samenwerkingsverbanden bij de Provinciale Statenverkiezingen, 1982-1999

	SGP/RPF	GPV/RPF	SGP/GPV	SGP/GPV/RPF
1982	1/3	1/3	—	4/1
1987	0/3	0/4	1/0	6/3
1991	0/4	1/4	—	6/2
1995	0/2	1/5	—	7/1
1999	0/2	1/6	—	6/2

Toelichting: de gecursiveerde cijfers geven het aantal lijstverbindingen, de vetgedrukte het aantal lijstineenschuivingen weer. Bedacht moet worden dat beide varianten zich ook tegelijk kunnen voordoen: in de gecursiveerde aantallen die onder SGP/GPV/RPF staan vermeld, zijn zowel ‘pure’ lijstverbindingen van het drietal opgenomen als een lijstverbinding van de ene partij (bijvoorbeeld GPV) met een ineengeschoven lijst van de twee andere (in dit voorbeeld SGP en RPF). Er is hier dus sprake van enige overlap.

van 1991 werd in onderling overleg besloten dat een Statenlid van het GPV op RPF-kandidaat Schuurman zou stemmen, omdat het Verbond hier en daar zetelwinst in de Staten aan reststemmen van de RPF te danken had. Zo behield de RPF haar ene zetel in de Eerste Kamer. Bij de senaatsverkiezingen van 1995 werd door de protestantse drie naar een optimale samenwerking gezocht die vooral gericht was op het verkrijgen van een tweede zetel voor de RPF, hetgeen echter niet lukte. In 1999 kwamen GPV en RPF voor het eerst met een gemeenschappelijke kandidatenlijst uit. De SGP was bij dit proces afgehaakt, maar wilde wel een lijstverbinding met de nieuwe combinatielijst en het CDA aangaan. Mede hierdoor steeg het aantal GPV/RPF-zetels in de senaat van twee naar vier.

Europese verkiezingen

Als gevolg van de weerstand bij het GPV kwam er bij de Europese verkiezingen in 1979 geen gezamenlijke lijst van de grond.⁷² De RPF had al vroeg de beide andere partijen tot samenwerking uitgenodigd. Het Verbond was hevig verdeeld. De tweede algemene vergadering die aan deze kwestie was gewijd, besloot met krappe meerderheid niet op het voorstel in te gaan en zelfstandig deel te nemen. De SGP vond dit besluit onbegrijpelijk en kwam met een eigen lijst uit. De RPF zag af van deelname. Zij achtte de gang van zaken een ‘blamage’, omdat zo de ‘stem van de reformatie’ niet in Straatsburg zou doorklinken – hetgeen inderdaad niet gebeurde.⁷³

Evenals bij de raads- en Statenverkiezingen veranderde ook hier in de jaren tachtig het beeld. Met de toegenomen lokale en provinciale samenwerking bleek

in 1984 voor het eerst een Europese alliantie haalbaar. Het GPV aarzelde aanvankelijk. De GVR wilde, zoals reeds vermeld, (in meerderheid) met een eigen lijst uitkomen, maar de algemene vergadering wenste lijstineenschuiving. De samenwerking mocht echter geen inbreuk maken op de grondslag en identiteit van de partners, die dan ook zoveel mogelijk zelfstandig in de stembusstrijd optraden – tot verdriet van de RPF, die graag een gezamenlijke campagne had gezien.⁷⁴ Overeengekomen werd dat elke partij met een eigen program de verkiezingen in zou gaan. De hoofdlijnen daarvan werden neergelegd in een gezamenlijk manifest. De gemeenschappelijke (ineengeschoven) lijst werd aangevoerd door de SGP'er Leen van der Waal. Hij werd in 1984 en in 1989, toen het samenwerkingsverband moeiteloos werd herhaald, verkozen.

Bij de Europese verkiezingen van 1994 dreigde de vlotte samenwerking spaak te lopen, juist op het moment dat er – als gevolg van de uitbreiding van het Nederlandse contingent europarlementariërs – een tweede zetel voor de reformatische drie in het verschiep lag. Zoals al vermeld kwamen RPF en SGP met elkaar in botsing over de kandidatuur van een vrouw op een onverkiesbare plaats. Omdat de RPF-kandidate zich terugtrok, kon samenwerking toch doorgang vinden. Het manifest dat de partijen gezamenlijk opstelden, had voor de gekozen kandidaten 'de status van gemeenschappelijk politiek programma'.⁷⁵ In 1989 was in het manifest nog vermeld dat de kandidaten stonden voor het verkiezingsprogramma van hun eigen partij.⁷⁶ In 1994 deed ook de gezamenlijke campagne haar intrede.

Voor de Europese verkiezingen in 1999 had zowel het GPV als de RPF een vrouw op hun advieskandidatenlijst gezet. Dit keer legde de SGP zich daarbij neer, zij het 'met pijn en moeite'.⁷⁷ Zou een van deze vrouwelijke kandidaten verkozen worden, dan zouden de staatkundig-gereformeerden zich uit de samenwerking terugtrekken. Verder wilde de RPF – die inmiddels de grootste partij was geworden – de lijsttrekker leveren. Uiteindelijk kwamen de drie partijen tot de overeenstemming dat het GPV de lijsttrekkerspositie kreeg toegewezen (vanwege de ervaring van europarlementariër Hans Blokland, die Van der Waal tussentijds als eerste man was opgevolgd), de RPF de tweede en de vierde plaats, met daar tussenin de eerste kandidaat van de SGP. Bij deze Europese verkiezingen was er voor het eerst een gemeenschappelijk verkiezingsprogramma van de drie protestantse partijen. De combinatie behaalde drie zetels.

Samenwerking bij Tweede Kamerverkiezingen

De samenwerking tussen de reformatische drie bij de Tweede Kamerverkiezingen kwam maar moeizaam op gang.⁷⁸ De reden hiervoor was het feit dat het GPV de verkiezingsdeelname van de RPF als regelrechte concurrentie beschouwde. De laatste richtte zich immers ook op de niet-vrijgemaakt-gereformeerde kiezers die eerder op het GPV stemden. Van een lijstverbinding met de RPF bij de Kamerverkiezingen van 1977 wilde het GPV dan ook niets weten. Alleen omdat de SGP zich

in feite al had gecommitteerd aan de RPF, ging het Verbond overstag. Zijn vrees werd echter bewaarheid: het GPV verloor een zetel, terwijl de RPF de kiesdeler niet haalde. Hierdoor gingen de stemmen van deze partij in hun geheel voor de lijstcombinatie verloren.

Het GPV schreef het verlies grotendeels op conto van de RPF. Bij de Kamerverkiezingen van 1981 wilde het Verbond dan ook niet met de Federatie samenwerken, maar wel met de SGP. Deze laatste voelde er niets voor om de RPF te laten vallen. Het GPV hield nu voet bij stuk: men wilde zo onderstrepen dat een stem op de niet in de Kamer vertegenwoordigde RPF in feite een verloren stem was. Hierop gingen de SGP en de RPF samen in zee en verbonden zij hun lijsten. Mede dankzij die lijstverbinding behaalde de RPF twee zetels. Het GPV kon nu niet meer om de RPF heen en deed bij de Kamerverkiezingen van 1982 mee aan de reformatorische lijstverbinding. Sindsdien bleef tot en met 1998 de lijstverbinding tussen de protestantse drie bestaan, wat nogal eens een restzetel voor één van de drie opleverde.

Niet-electorale vormen van nationale samenwerking

Naast deze electorale samenwerking waren er nog andere vormen van politiek-reformatorische krachtenbundeling. In de eerste plaats in het parlement. In de Eerste Kamer bestond er een 'geregelde samenwerking' tussen SGP, GPV en RPF.⁷⁹ Hun fracties voerden wekelijks overleg en wezen regelmatig een gezamenlijke woordvoerder aan. Deze samenwerking, die geen officiële status had, zou in het begin van de jaren tachtig zijn ontstaan.⁸⁰ Ook in de Tweede Kamer was sprake van 'meer dan incidentele samenwerking' tussen de drie fracties. Beleidsinhoudelijk werden met een zekere regelmaat de standpunten op elkaar afgestemd.⁸¹ Ook werd de deelname in parlementaire delegaties en het werk in de Kamercommissies verdeeld. Een gezamenlijk woordvoerderschap kwam niet op structurele basis voor zoals in de senaat, maar zo nu en dan, op praktische gronden. Pas na de Kamerverkiezingen van 1998 besloten de fracties van het GPV en de RPF tot het instellen van een 'eerste woordvoerderschap'.⁸²

Buiten het parlement werden op landelijk niveau de contacten tussen de partijorganisaties van SGP, GPV en RPF geïntensiveerd. Vanaf het einde van de jaren tachtig troffen de partijvoorzitters en -secretarissen elkaar met de nodige regelmaat. Met name tijdens verkiezingscampagnes vond overleg plaats.⁸³ Daarnaast werkten ook neveninstellingen als de jongerenorganisaties en wetenschappelijke bureaus regelmatig samen.

In de Tweede Kamer bracht het beleid van de in 1994 aangetreden paarse coalitie bestaande uit PVDA, VVD en D66 – het eerste kabinet sinds 1918 zonder confessionelen – de vier christelijke partijen tot samenwerking. Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1998 spraken de fractieleiders van de reformatorische drie en het CDA met elkaar af zoveel mogelijk gezamenlijk op te treden tegen het tweede paarse

kabinet. Het ging daarbij vooral om zaken op het terrein van onderwijs en met betrekking tot identiteitsgebonden instellingen.⁸⁴

Slot

De totstandkoming van zowel het CDA als GroenLinks heeft zich voorgedaan in een periode waarin de maatschappelijke context waarin de gefuseerde partijen opereerden ingrijpend veranderde. Voor ARP, KVP en CHU was dat vooral de ontzuiling, voor CPN, PSP en PPR (de EVP speelde bij de fusie niet zo'n grote rol) met name de opkomst van de nieuwe middenklasse met sterk 'postmaterieële' opvattingen. Structurele electorale achteruitgang, aanhoudend ledenverlies, afkalvende machtsposities en ideologische crises vergrootten de bereidheid tot samenwerking. Wanneer de coöperatie eenmaal op gang kwam, kreeg deze – mede onder invloed van de 'vijandige' omgeving waarin deze partijen verkeerden – een eigen dynamiek. Hun zelfstandig voortbestaan werd door allerlei varianten van (door gaans vooral electorale) samenwerking gaandeweg steeds minder realistisch. Uiteindelijk werd ook de laatste hobbel – die van een gezamenlijke kandidatenlijst bij de Tweede Kamerverkiezingen – genomen. Het samengaan in een nieuwe partijformatie was daarna niet meer dan een kwestie van tijd.⁸⁵

Wanneer SGP, GPV en RPF tegen dit fusiemodel worden geplaatst, valt meteen een groot verschil op. De positie van de reformatorische drie op de kiezersmarkt was bepaald stabiel (hoewel het een veeg teken was dat van de electorale ineensstorting van het CDA in de jaren negentig nauwelijks werd geprofitteerd), en ook hun ledental bleef op peil (zie tabel 1 en 5 in bijlage 1). Daarmee ontbrak de motor die veelal een fusieproces op gang brengt. Daarnaast springen echter ook de overeenkomsten in het oog. In de eerste plaats bevonden de reformatorische partijen zich – ondanks de nodige verschillen – in hetzelfde ideologische domein. Op enkele principiële punten waren zij ontegenzeggelijk naar elkaar toegegroeid – zij het dat vooral de RPF en het GPV in dit convergentieproces betrokken waren. Tussen deze twee partijen vormden met name de verschillende opvattingen over het ledenbeleid nog een belemmering voor een volledige fusie. De grote tegenstellingen die tussen dit tweetal en de SGP bleven bestaan, betroffen vooral de staatkundig-gereformeerde opvattingen ten aanzien van de politieke participatie van de vrouw en de geestelijke vrijheid.

Een tweede overeenkomst met het fusieproces van CDA en GroenLinks vormde de toenemende samenwerking tussen SGP, GPV en RPF, niet alleen wat betreft het gezamenlijk optrekken bij verkiezingen op de verschillende bestuurlijke niveaus, maar ook tussen de partijorganisaties, de neveninstellingen en de parlementaire fracties. In de jaren negentig wisten het GPV en de RPF elkaar bij de verkiezingen steeds beter te vinden en raakte de SGP als gevolg van haar opvattingen over de rol van de vrouw in de politiek vaker buiten beeld.

De derde analogie heeft betrekking op de veranderende maatschappelijke context. De toenemende secularisering, deconfessionalisering en individualisering van de samenleving trof de reformatorische partijen in het hart van hun identiteit. Binnen de SGP, het GPV en de RPF nam het gevoel van maatschappelijke en politieke marginalisering sterk toe. Het staatkundig-gereformeerde Tweede Kamerlid Koos van den Berg beschouwde de aanvaarding van de Algemene wet gelijke behandeling in 1993 als een 'signaal van de eindtijd' – en toen moest de paarse coalitie nog komen.⁸⁶ In de periode 1994-2002 zou de regeringscoalitie van PVDA, VVD en D66 op het gebied van de zondagsrust, abortus, euthanasie en het homohuwelijk met wetgeving komen die regelrecht inging tegen de opvattingen van SGP, RPF en GPV.

Aan het einde van de jaren negentig van de vorige eeuw lag een fusie van de reformatorische drie niet voor de hand. De verschillen tussen de SGP aan de ene kant en het GPV en de RPF aan de andere kant waren daarvoor te groot. Beide laatste partijen waren elkaar al behoorlijk genaderd en zouden in januari 2000 een unie vormen. Het grote obstakel voor een fusie tussen het Verbond en de Federatie betrof het ledenbeleid. Binnen het GPV leefden nog altijd bezwaren tegen een lidmaatschap van met name evangelischen, die de belijdenis niet of maar ten dele onderschreven. Door de eigen dynamiek die de samenwerking in de unie met zich meebracht, zou deze barrière echter al snel een gepasseerd station blijken te zijn.

Aanvallen en verdedigen

Het GPV en de RPF op weg naar de ChristenUnie (1994-2000)

Joop Hippe

‘De één duwde, de ander trok.’ Janco Cnossen, van 1994 tot 2000 voorzitter van het GPV, karakteriseerde in enkele woorden zijn benarde positie in het eenwordingsproces met de RPF.¹ Niet alleen deze partij, maar ook de met het GPV verwante krant *Nederlands Dagblad* oefende druk uit op het Verbond om de zelfstandigheid geheel of gedeeltelijk op te geven en voor samengaan te kiezen. Cnossen vreesde echter dat een deel van zijn achterban zou afhaken wanneer de ontwikkelingen te snel zouden gaan. Lange tijd was de weerstand groot in de gelederen van het Verbond om de eigen identiteit op te geven. Terwijl de RPF – die van meet af aan voor een samengaan van de orthodox-christelijke partijen had gepleit – in het offensief ging, kon het GPV niets anders dan zich verweren.

In deze bijdrage wordt dit proces van aanvallen en verdedigen beschreven, dat leidde tot de totstandkoming van de ChristenUnie. Als beginjaar kan 1994 worden aangemerkt, toen voor het eerst uitdrukkelijk de vraag werd opgeworpen of de samenwerking van het GPV en de RPF in de vorm van gemeenschappelijke lijsten bij de raads-, Staten en Europese verkiezingen ook niet bij de Tweede Kamerverkiezingen moest worden verwezenlijkt. Als eindpunt geldt 22 januari 2000, toen GPV en RPF besloten een politieke unie aan te gaan onder de naam ChristenUnie. Volledige organisatorische samensmelting was toen nog een brug te ver, dat zou zo’n vier jaar later gebeuren.

Achtergronden, hoofdrolspelers en obstakels

Het eenwordingsproces van het GPV en de RPF in de jaren 1994-2000 werd beïnvloed door twee factoren die zich juist in deze periode lieten gelden. De eerste was de geduchte electorale klap die het CDA te verwerken kreeg, waarvan Verbond en Federatie niet of nauwelijks profiteerden. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 leverden de christendemocraten twintig zetels in, terwijl de RPF van één naar drie zetels steeg, het GPV bleef steken op twee zetels, en de SGP zelfs een zetel achteruit ging (zie tabel 1 in bijlage 1). In 1998 verloor het CDA nog eens vijf zetels,

terwijl de zetelaantallen van GPV en RPF gelijk bleven (de SGP kreeg er één bij). Daarbij kwam dat de christendemocraten vanaf 1994 in de voor hen geheel nieuwe oppositierol terechtkwamen. De beide paarse kabinetten (bestaande uit PVDA, VVD en D66) namen besluiten die met name bij de orthodox-christelijke partijen op grote weerstand stuitten, zoals de legalisering van euthanasie, de verruiming van de openstelling van winkels op zondag, de opheffing van het bordeelverbod en de instelling van het homohuwelijk.

De tweede factor betreft het ingrijpende veranderingsproces binnen het vrijgemaakt-gereformeerde milieu in deze jaren. De opvatting dat de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) de ware gereformeerde kerk was, raakte aan slijtage onderhevig, vooral – maar niet uitsluitend – onder de jongeren van dit kerkgenootschap. De in de vorige bijdragen reeds gesignaleerde verruiming van het toelatingsbeleid van het GPV kan al als een teken van deze wijziging in het gedachtegoed van de vrijgemaakt-gereformeerden worden beschouwd.

Tegen de achtergrond van deze ontwikkelingen kwamen de gesprekken op gang over verdergaande vormen van samenwerking dan die tot dan toe waren gepraktiseerd. Hoofdrolspelers waren aan RPF-zijde bovenal Leen van Dijke, die in 1994 als voorzitter van de Tweede Kamerfractie aantrad, en Roel Kuiper, sinds 1995 directeur van het wetenschappelijk bureau van de RPF. Zij probeerden voortdurend het GPV tot (meer) samenwerking te verleiden. Binnen het Verbond, dat verdeeld was over een nauwer samengaan met de RPF, deden meer acteurs aan het spel mee. Vooraan stonden evenwel Tweede Kamerfractievoorzitter Gert Schutte en partijvoorzitter Cnossen. Zij zetten zich – met het verloop van het proces ieder steeds meer op eigen wijze – in voor het behoud van het eigene van het GPV en ‘het bij elkaar houden’ van de partij.

Van een leien dakje ging het eenwordingsproces tussen GPV en RPF niet, daarvoor waren de in de voorgaande bijdrage al besproken verschilpunten nog te groot. In de eerste plaats liepen de opvattingen over de belijdenisgeschriften (de Drie Formulieren van Enigheid) uiteen. Het GPV had deze voluit in het grondslagartikel van zijn statuten opgenomen; bij de RPF was de positie van de belijdenis in het grondslagartikel vager en voor meerderlei uitleg vatbaar.² Dit bracht met zich mee dat de RPF naast leden van verschillende gereformeerde kerkgenootschappen in toenemende mate ook leden uit de verschillende ‘vrije groepen’ (evangelischen) kon organiseren, die de belijdenisgeschriften deels of helemaal afwezen. Deze heterogene samenstelling van de ledenaanhang van de RPF vormde het tweede obstakel voor een samengaan van beide partijen, want hoewel het GPV in 1993 zijn toelatingsbeleid had verruimd, betekende dit niet dat gereformeerden uit alle kerken voor het lidmaatschap in aanmerking kwamen, laat staan de leden van de hiervoor genoemde evangelische kerkgenootschappen.

Hiervoor is al aan de orde gekomen dat de RPF in de discussie over samenwerking tussen de drie kleine christelijke partijen altijd voorop liep. Zij was altijd nadrukkelijk voorstander van een naar elkaar toe groeien van deze partijen, terwijl het

GPV juist steevast principiële bezwaren opwierp. Dit patroon is ook weer zichtbaar in de fase die voorafging aan de totstandkoming van de ChristenUnie.

Confederatie?

Niet iedereen binnen het GPV deelde de officiële afwijzing van vergaande coöperatie bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Al voor 1994 waren er in de top van het Verbond personen die wel voorstander waren van verdergaande vormen van samenwerking, zoals de gewezen directeur van de Groen van Prinsterer Stichting – het wetenschappelijk bureau van het GPV – Herman Timmermans en zijn opvolger Arnold Poelman. Zij maakten deel uit van een informeel groepje, samen met de RPF'ers Kuiper en André Rouvoet, die leiding gaf aan het wetenschappelijk bureau van de RPF. Gespreksonderwerpen waren de mogelijkheden van intensieve samenwerking tussen hun partijen, waaronder de optie tot een confederatie.³

Nog voor de Kamerverkiezingen van mei 1994 organiseerde Poelman een rondetafelgesprek tussen vier prominente leden van GPV en RPF over de verhouding tussen beide partijen. Dat Kuiper, nummer vier op de RPF-kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen, en Egbert Schuurman (Eerste Kamerlid voor de RPF) verdere samenwerking tussen beide partijen wenselijk vonden, was niet zo verrassend – de RPF was daar immers altijd al voorstander van. Van meer belang was dat de beide GPV'ers Kars Veling (Eerste Kamerlid) en Jurn de Vries (hoofd-redacteur van het *Nederlands Dagblad*) deze stelling eveneens onderschreven. Volgens de laatste werkte het confessionele verschil tussen GPV en RPF niet door in de programma's van de beide partijen, waardoor hun afzonderlijke bestaan moeilijk viel uit te leggen. Veling meende dat het wat betreft de relatie tussen GPV en RPF niet in de eerste plaats om de kerkkwestie zou moeten gaan, maar om de doelstelling van een politieke partij. 'Ik zou eigenlijk naar een typering willen van de politieke beweging waarin helder wordt dat het natuurlijk wel om de politieke betekenis gaat.'⁴ Veling opende hiermee de weg voor het GPV om uiteindelijk tot overeenstemming met de RPF te komen.

Na de Tweede Kamerverkiezingen hield Kuiper een pleidooi voor een 'structureel bondgenootschappelijk optreden' van GPV en RPF, samen met Bart Verbrugh, de voormalige politiek leider van het GPV in de Tweede Kamer. Zij wezen op de secularisatie van het politieke landschap. Na de verkiezingen hadden het CDA en de kleine christelijke partijen nog maar 41 zetels (in 1989 bedroeg hun totaal nog zestig zetels, een teruggang van een derde). Bovendien zouden de christendemocraten streven naar een publieke moraal opgebouwd uit zowel christelijke als humanistische waarden, 'waarbij de band met God en Christus is losgelaten'. Kuiper en Verbrugh vonden dat tegenover dit 'horizontalistische denken' over de publieke moraal GPV en RPF niet verdeeld mochten reageren. Zij wensten een confederatie van beide partijen, met een gemeenschappelijk langetermijnprogramma (dat mogelijk zou zijn zonder de verschillen in grondslag tussen GPV en RPF

aan te tasten), een gezamenlijke kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen en een dito Kamerfractie.⁵

De GPV-leiding reageerde niet enthousiast op deze initiatieven. Partijvoorzitter Cnossen had al in een reactie op het rondetafelgesprek laten weten dat het niet goed zou zijn als het Verbond, na ingrijpende discussies over lijstineenschuiving op lokaal, provinciaal en Europees niveau en over het toelatingsbeleid, opnieuw een intern debat zou beginnen.⁶ Wat betreft het voorstel van een confederatie vond hij dat Europese verkiezingen niet op één lijn konden worden gesteld met die voor de Tweede Kamer, omdat daar het primaat van een politieke partij lag: 'daar profileer je je het sterkst'.⁷ Schutte voegde daaraan toe dat een gesprek over een confederatie 'de noodzakelijke samenwerking die er nu al is' tussen de drie protestants-christelijke partijen onder druk zou zetten. Ook meende hij dat een confederatie heel snel tot een fusie zou kunnen leiden.⁸ In beide gevallen was er sprake van 'vrijwillige armoede': de GPV-leider hechtte aan het confessioneel-gereformeerde karakter van het Verbond, want de geschiedenis toonde volgens hem aan dat meningsverschillen over de belijdenis wel degelijk politieke betekenis hadden. Schutte hield ook vast aan een strikte band tussen kerk en politiek.

Anders dan de GPV-top was RPF-aanvoerder Van Dijke uitermate tevreden over de voorstellen van Kuiper en Verbrugh. Hij vond het 'onverdedigbaar' dat Cnossen 'op de rem' trapte en Schutte 'koud-watervrees' vertoonde.⁹ Anderzijds maanden RPF-voorzitter Adam van den Berg en campagneleider Kees Smits hun partij tot geduld, vanwege de grote aarzelingen bij een deel van de GPV-achterban. Grote haast zou contraproductief kunnen werken.¹⁰ Aan Van Dijke was deze terughoudendheid niet besteed. Hij wilde 'met verve en elan' blijven streven naar meer samenwerking, 'ook al kost dat stemmen'. Van Dijke gaf ook aan over de grondslag van de RPF te willen praten, als daar problemen voor het GPV lagen.¹¹

Het dubbelbesluit

Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 was het GPV nogal in mineur geraakt, omdat het niet had weten te profiteren van de grote electorale nederlaag van het CDA. De partij boog zich vervolgens over haar positionering in het politieke spectrum. Dit resulteerde in een commissie die in de herfst van 1995 een rapport uitbracht over de vraag hoe (en niet of) de belijdenis relevant was voor het politieke handelen, mede in het licht van eventuele politieke samenwerking. De commissie stelde vast dat de GPV-achterban eensgezind was over de wijze waarop de belijdenis in de politieke praktijk gehanteerd werd. De confessie mocht niet 'overvraagd' worden, het was geen politiek handboek. Het ging erom het geheel van de Bijbel en de belijdenis in beschouwing te nemen en deze niet selectief te hanteren.¹² In het verdere verloop van de discussie over hechte(re) samenwerking tussen GPV en RPF zouden zowel voor- als tegenstanders hiervan zich soms op dit rapport beroepen.¹³ In de partij was veel animo voor deze bezinningsdiscussie, maar aanvan-

kelijk ontmoette het project nogal wat weerstand, omdat er vrees bestond voor een verborgen agenda: het effenen van het pad naar samenwerking met de RPF.¹⁴

Begin 1996 speelde de discussie over structurele samenwerking tussen GPV en RPF weer op, toen van de zijde van de Federatie aangedrongen werd op een gemeenschappelijke lijst bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1998. Van Dijke meende dat een vergelijking van de programma's geen enkele rechtvaardiging meer bood om gescheiden verder te gaan.¹⁵ Kuiper wees op het onomkeerbare proces waarin GPV en RPF zaten en merkte op dat de tijd drong vanwege de toenemende ontkerkelijking.¹⁶ De GVP-leiding hield opnieuw de boot af. Partijvoorzitter Cnossen vreesde onder meer dat het 'kwaliteitsvolle' optreden van de Tweede Kamerfractie van het Verbond bij een samensmelting minder zichtbaar zou worden.¹⁷ Partijleider Schutte stelde dat de 'nationale politiek op basis van de specifieke eigen grondslag' alleen via een eigen fractie gestalte kan krijgen. Schutte nam binnen de RPF een confessioneel-gereformeerde en een evangelische stroming waar, terwijl het GPV een voluit confessioneel-gereformeerd karakter had. Fusie behoorde daarom voor hem niet tot de mogelijkheden, samenwerking wel.¹⁸ Daarbij had hij kennelijk nog niet een gemeenschappelijke fractie op het oog.

Mede door de aanhoudende druk van de RPF kwam de kwestie van een mogelijke lijstineenschuiving bij de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1998 wel hoog op de agenda van het GPV te staan. Op 24 februari 1996 boog de Generale Verbondsraad (GVR) zich erover. Tijdens de vergadering ontstond er een patstelling. Een kleine meerderheid van de GVR was tegen lijstineenschuiving, de Centrale Verbondsraad (CVR) was voor. In een pauze tussen de beraadslagingen schreef partijvoorzitter Cnossen toen het 'dubbelbesluit', dat aan beide stromingen tegemoetkwam. Het initiatief daartoe kwam van Schutte en Veling, die beide richtingen vertegenwoordigden.¹⁹ Overigens waren er vanaf december 1995 al wel informele gesprekken tussen het GPV en de RPF gevoerd.²⁰

Het dubbelbesluit hield enerzijds in dat het GPV in 1998 geen lijstineenschuiving met de RPF zou aangaan, volgens Cnossen omdat die tot een 'onomkeerbaar proces' zou leiden.²¹ Anderzijds werd besloten om met de RPF een open gesprek zonder tijdslimiet te gaan voeren over de inhoud en functie van de gereformeerde belijdenis in de grondslag van beide partijen. Het GPV zei de RPF als een christelijke partij te beschouwen waarmee het zijn doelen wilde afstemmen om te komen tot een 'maximale doorwerking' van christelijke politiek. Cnossen zei ook dat als zou blijken dat beide partijen het met elkaar eens zouden zijn 'over een grondslag waaraan wij ons beiden willen binden', dat dan een belangrijke stap zou zijn gezet 'om samen tot organisatorische gevolgen te komen'.²² Hij voegde daar wel aan toe dat het confessioneel-gereformeerde karakter van het Verbond niet ter discussie stond. Het besluit van het GPV om met de RPF in gesprek te gaan, kan zeker achteraf gezien als een wending in de verhouding tussen beide partijen beschouwd worden. Veling zei later dat toen de stemming in het Verbond omsloeg.²³

In de RPF klonk na de bekendmaking van het dubbelbesluit door het GPV 'een hoeraatje', aldus Kuiper, die niet had verwacht dat de toenadering ineens zo snel

zou gaan.²⁴ Partijleider Van Dijke verwelkomde de bereidheid van het GPV om te gaan praten als een ‘betekenende stap voorwaarts’, maar zonder een tijdpad – zoals het GPV wilde – zou hij niet meedoen.²⁵ Hij vond dat binnen een jaar de overeenkomsten en verschillen tussen beide partijen in kaart gebracht konden worden. Het Federatiebestuur aanvaardde de uitnodiging om te gaan overleggen, maar plaatste de kanttekening dat de grondslag van de RPF niet ter discussie zou mogen staan.²⁶ Dit zelfbewustzijn correspondeerde met een gevoel van eigenwaarde dat bij de partij was ontstaan en dat een rem zette op een al te uitbundig eenheidsstreven.²⁷

Het dubbelbesluit leidde tot de instelling van de Commissie Samenspreking, waarvoor de RPF en het GPV elk vier leden leverden. De Federatie wees partijsecretaris W. van Grootheest aan, het Gelderse Statenlid Wil Hendriks, Kuiper en Rouvoet (die inmiddels Tweede Kamerlid was geworden); voor het Verbond namen zitting cvr-lid Leen Hordijk, het Dordtse gemeenteraadslid Aaike Kamsteeg, het Tweede Kamerlid Eimert van Middelkoop en de predikant Jan Ophoff, die een uitgesproken voorstander was van een samengaan van GPV en RPF. Voorzitter van de commissie werd de GPV’er Hordijk; RPF’er Kuiper werd secretaris – een duidelijke protagonist van eenwording van beide partijen.

Lijstineenschuiving?

Integraal onderdeel van het dubbelbesluit waartoe de GVR had besloten, was de zelfstandige deelname van het GPV aan de Kamerverkiezingen van 1998. In het voorjaar van 1997 werden voor de derde keer pogingen gewaagd daarin verandering te brengen. Enkele RPF-leden schreven artikelen in het *Nederlands Dagblad*, met als teneur dat een gescheiden optrekken van GPV en RPF niet meer te rechtvaardigen viel.²⁸ Dat Hendriks als lid van de Commissie Samenspreking een van de auteurs was, schoot Verbondsvoorzitter Cnossen in het verkeerde keelgat. Hij vond dat ‘verantwoordelijken’ binnen het GPV en de RPF elkaar *en plein public* niet verwijtend voor de voeten moesten lopen. Lijstineenschuiving achtte Cnossen niet verstandig. Hij herhaalde zijn argument dat er dan een ‘onomkeerbare stap’ gezet zou worden in een proces ‘waarin meer aspecten moeten worden afgewogen’ – en dat moest de commissie nu juist doen.²⁹

Cnossen kon het tij echter niet keren. Eerder al had het *Nederlands Dagblad* – dat nog altijd een band had met het vrijgemaakt-gereformeerde milieu – zich in een hoofdredactioneel commentaar tegen het afwijzen van een gezamenlijke kandidatenlijst gekeerd.³⁰ Kort daarna publiceerde de krant een oproep van 38 personen uit beide partijen aan de besturen van GPV en RPF om alsnog tot lijstineenschuiving te besluiten. Als een belangrijke reden zagen zij de omstandigheid dat christelijke waarden in Nederland door de paarse coalitie in de verdrukking kwamen. Tot de ondertekenaars behoorden onder meer politici en bestuurders op lokaal en provinciaal niveau.³¹ Zo nam de druk op de GPV-leiding duidelijk

toe. Deze gaf echter geen krimp. Partijleider Schutte sloot zich bij Cnossen aan. Een gemeenschappelijke fractie zou onherroepelijk tot fusie leiden; de opheffing van het GPV zou een verarming zijn.³²

Voor de RPF was het overleg in het kader van de Commissie Samenspreking echter geen reden zich in te houden, wat Cnossen en Schutte er ook van mochten vinden. Partijvoorzitter Van den Berg verklaarde zich in het appèl te kunnen vinden.³³ Van Dijke vond dat er geen belemmering was om na deze oproep van vooraanstaande partijleden de argumenten nog eens te wegen.³⁴ Ook Kuiper – toch secretaris van de Commissie Samenspreking – sprak zich openlijk ten gunste van één lijst uit. ‘Het beeld van stagnatie wordt gevoed als het CDA straks opnieuw verliest en RPF en GPV wederom gescheiden optrekken.’³⁵

Het GPV hield echter voet bij stuk – ook al omdat er van binnenuit verder geen pressie werd uitgeoefend om van standpunt te veranderen. Op de algemene vergadering van het Verbond in april diende geen enkele kiesvereniging een voorstel in om over het onderwerp lijstineenschuiving in 1998 te praten. Cnossen pleitte op deze bijeenkomst wel voor een gemeenschappelijk document waarin reeds voor de start van de verkiezingscampagne werd duidelijk gemaakt dat de Tweede Kamerfracties van GPV en RPF al samenwerkten en dat zij de bedoeling hadden dit nog meer te intensiveren.³⁶ Ook Van Dijke wilde een gezamenlijk manifest vóór de Kamerverkiezingen, maar dan om een tijdpad voor verdergaande parlementaire samenwerking vast te leggen om de kiezer ‘maximale helderheid’ te bieden. De RPF-leider bracht ook het hiervoor gesignaleerde gegroeide gevoel van eigenwaarde ter sprake. Het toenaderingsproces kostte ook zijn achterban ‘pijn en moeite’, want de RPF was de fase ontgroeid waarin ‘heel onbekommerd’ gesproken werd over het opheffen van de eigen partij.³⁷

Verloving

In november 1997 bracht de Commissie Samenspreking aan de partijbesturen van GPV en RPF tussentijds verslag uit van de gesprekken. De commissie constateerde dat de politieke overtuigingen van de twee naar elkaar waren toegegroeid. De nog bestaande verschillen waren overbrugbaar. Het belangrijkste onderscheid tussen het Verbond en de Federatie bleef de rol van de belijdenis. De beide partijbesturen onderschreven deze uitkomsten (zij het dat bij het GPV een kleine minderheid tegen was) en gaven de commissie vervolgens opdracht na te gaan of het formuleren van een gezamenlijke grondslag tot de mogelijkheden behoorde. Over de bevindingen van de commissie zou dan na de Kamerverkiezingen van mei 1998 verder gediscussieerd worden. De beide Tweede Kamerfracties kregen van de partijbesturen het verzoek nog vóór de Kamerverkiezingen een gezamenlijk politiek manifest op te stellen waarin werd aangegeven hoe de huidige parlementaire samenwerking na de verkiezingen uitgebreid kon worden.

Op 15 november maakten de partij- en fractievoorzitters van GPV en RPF deze plannen bekend. Beide partijen spaken over 'een verloving', al werd wel duidelijk dat de RPF zich meer geëngageerd voelde dan het Verbond. Van Dijke zei dat hij geweldig enthousiast was; zijn teleurstelling over het uitblijven van een gemeenschappelijke lijst bij de Kamerverkiezingen was verdwenen. Cnossen merkte op dat er geen huwelijksdatum was voorgesteld, maar voegde daar betekenisvol aan toe: 'belofte maakt schuld'. De GPV-voorzitter erkende dat er vanaf de ingeslagen route geen weg terug meer was, maar meende wel dat het eindpunt van dit traject nog onbekend was. 'Het kan zijn dat een fusieproces wordt aangegaan, maar u kunt ook denken aan een samenwerkingsmodel op Kamerfractieniveau.' Ook voor partijleider Schutte was een gesprek over het vormen van één fractie niet langer een taboe.³⁸

Het manifest van de fractieleiders

Op 7 februari 1998 presenteerden Van Dijke en Schutte hun gezamenlijk manifest onder de titel 'Vernieuwing in de christelijke politiek', waarom de beide partijbesturen hadden gevraagd. De totstandkoming ervan was niet van een leien dakje gegaan, aldus Kuiper, die erop wijst dat de samenwerking tussen beide fracties moeizaam verliep. Dit had naar zijn mening mede te maken met de geringschattende houding waarmee de fractie van het GPV die van de RPF bekeek. 'Ze keken neer op de RPF, want ze vonden zelf dat ze het gewoon heel goed deden. En daar kwam de RPF en die was dan verdikke nog groter ook.'³⁹ Van Dijke herkent zich in dit beeld: 'Er werd met een zeker dedain naar onze manier van politiek bedrijven gekeken, want dat was toch kwalitatief wel minder dan het GPV.' Hij ervoer evenwel dat na verloop van tijd het respect van GPV-zijde toenam. 'Wij gingen ons partijtje gewoon meeblazen. En we deden dat electoraal gezien succesvoller dan het GPV.'⁴⁰ In het manifest was van enige wrijving tussen beide fracties in ieder geval niets te bespeuren; Schutte en Van Dijke schreven dat bij het opstellen van dit document het wederzijds vertrouwen in elkaar 'eens temeer is bevestigd'.⁴¹

Het manifest van de fractievoorzitters draaide vooral om de toekomstige coöperatie in de Tweede Kamer. De reeds bestaande samenwerking tussen de fracties van GPV, RPF en SGP zou wat betreft het Verbond en de Federatie na de Kamerverkiezingen van mei worden uitgebreid met de aanwijzing van zogeheten 'eerste woordvoerders', die op elk beleidsterrein werden gekoppeld aan een 'tweede woordvoerder' van de andere partij. Bij onenigheid zouden beiden proberen in overleg tot een gemeenschappelijk standpunt te komen. Mocht dat niet lukken, dan zouden beide partijen hun eigen standpunt in de Kamer naar voren brengen. Verder zouden onder meer beide fracties ten minste één keer per maand een gezamenlijke fractievergadering houden. De eerste daarvan vond trouwens al op 10 maart plaats, dus vóór de Kamerverkiezingen. Van Dijke en Schutte gingen er

ten slotte van uit dat er binnen twee jaar na mei 1998 duidelijkheid zou komen over de vraag of samensmelting of een andere vorm van intensievere samenwerking tussen de twee fracties tot de mogelijkheden behoorde.⁴²

Bij de presentatie liet Van Dijke er geen twijfel over bestaan dat wat hem betrof de ingeslagen weg naar een gemeenschappelijke lijst en fractie bij de Kamerverkiezingen van 2002 zou moeten leiden. Schutte hield zijn kruit echter droog. Dat pas over twee jaar definitieve besluiten genomen zouden worden, was naast de vereiste zorgvuldigheid ook bedoeld om te voorkomen dat de GPV-achterban zich overvallen zou voelen. Wel zei hij dat hij 'van harte' aan het samenwerkingsproces meedeed, nu zowel de GVR als de CVR zich erachter had opgesteld.⁴³ Een maand later maakte Schutte bekend dat hij in 2002 de Tweede Kamer zou verlaten; een eventuele gemeenschappelijke lijst van GPV en RPF zou hij dus niet aanvoeren.

Schutte had bij de presentatie van het manifest ook verklaard geen negatieve signalen uit de achterban meer te vernemen. Wat betreft het electoraat van zijn partij kreeg hij gelijk: uit een NIPO-enquête uit die tijd bleek dat maar liefst 82 procent van de GPV-kiezers voorstander was van fusie, de meest radicale vorm van samenwerking. Van de RPF-kiezers stemde 92 procent hiermee in.⁴⁴ Binnen het GPV waren echter wel kritische geluiden te vernemen, zoals hieronder nog zal blijken.

Eindrapport van de Commissie Samenspreking

Na de Tweede Kamerverkiezingen van 6 mei 1998 verscheen het eindrapport van de Commissie Samenspreking. Kuiper, die secretaris was, zei later dat het werk van de commissie bijzonder voortvarend en zonder moeilijkheden was verlopen, maar dat op verzoek van het GPV het rapport pas na de verkiezingen zou verschijnen.⁴⁵ In het rapport schetste de commissie het decor waartegen haar voorstellen moesten worden geplaatst. Zij signaleerde de toenemende secularisering van de Nederlandse samenleving; de dreigende marginalisering van de christelijke politiek door de 'afbladdering' van het CDA en stagnerende groei van het GPV en de RPF; een verminderd animo om te participeren in het Verbond en de Federatie; tegelijkertijd een groeiende samenwerking op alle niveaus tussen beide partijen; en interne druk om bij de Tweede Kamerverkiezingen niet meer apart op te treden.⁴⁶

De commissie constateerde dat de politieke overtuigingen van GPV en RPF in hoge mate samenvielen. Ook bij de belijdenis, een van de twee hete hangijzers tussen het GPV en de RPF, stelde zij een grote mate van overeenstemming vast. De belijdenis werd door zowel Verbond als Federatie 'politiek relevant' geacht, wat volgens de commissie inhield dat in de politieke actualiteit wel naar voren komt welk belijdenisartikel politiek van betekenis is. De inhoudelijke betekenis van de confessie in de grondslag van beide partijen verschilde niet sterk. Voor beide partijen fungeerde zij als 'denkkader'; voor het GPV was zij daarnaast ook 'toetsingskader'.⁴⁷ Hoewel de commissie dit niet nader uitwerkte, lijkt bij het begrip

‘denkkader’ de confessie vooral te fungeren als kompas voor het vaststellen van de politieke overtuiging; ‘toetsingskader’ zou dan inhouden dat eenieder binnen de partij op de belijdenis kan worden aangesproken.

Hoewel formeel en inhoudelijk de verschillen tussen het GPV en de RPF dus niet erg groot waren, was er volgens de commissie wel een onderscheid in de wijze waarop de belijdenis in de praktijk gehanteerd werd: in het GPV was een beroep op de belijdenis meer vanzelfsprekend. Verder kon de commissie maar één concreet geval noemen waarin de partijen in de toepassing van de confessie tot uiteenlopende posities kwamen, namelijk bij het afleggen van de eed.

Het tweede heikele punt was het met de grondslag samenhangende ledentoe-latingsbeleid. Bij de RPF speelde de belijdenis als zodanig op dit punt geen grote rol. Iedereen die de grondslag en de politieke overtuiging onderschreef, was welkom. Bij het GPV vervulde de belijdenis wel een centrale rol bij het toelaten van leden. Evangelische christenen konden dan ook van het Verbond geen lid worden, maar wel van de RPF.

Gezien de grote mate van overeenstemming wat betreft de grondslag en de politieke overtuiging was de commissie van mening dat het GPV en de RPF op termijn tot een nieuwe partijformatie moesten komen, via de tussenhalte van een snelle politieke integratie. Het was voor het eerst dat een commissie met daarin prominente GPV-leden zich tot een fusie bekende.

De commissie gaf daarbij een proeve van een grondslag, die volgens haar ook al als basis bij de politieke samenwerking kon dienen:

De partij belijdt Gods soevereiniteit over het staatkundig leven, de overheid als dienaar van God en de roeping van de christen in de samenleving. Zij fundeert haar politieke overtuiging op de Bijbel, het geïnspireerde en betrouwbare Woord van God, die door de Drie Formulieren van Eenheid wordt nagesproken.⁴⁸

De Bijbel en de belijdenis, aldus de commissie, schragen en normeren de politieke overtuiging. Zij stelde dan ook voor ‘een discussie over een grondslag niet geïsoleerd te voeren maar altijd in relatie tot het politieke doel van de partijorganisatie’.⁴⁹ Dit komt overeen met de visie van de RPF en met de inzichten van de GPV’er Veling, zoals al vermeld een duidelijke voorstander van eenwording van beide partijen. Voor dit debat diende een ‘visiedocument’ te worden opgesteld, dat onder meer moest vaststellen ‘wat we belijden als het gaat om de overheid [en] de relatie tussen bijbel, geloof en politiek’.⁵⁰ Het document moest de opmaat zijn voor het vaststellen van een kernprogramma.

Uit een vergelijking van de proeve van de commissie met de grondslag van het GPV (zie bijlage 2) blijkt dat bij het Verbond de Gereformeerde Kerken (vrijge-maakt) als hoeder van de belijdenis werden genoemd en dat de mate van de relevantie van de belijdenis niet exclusief gerelateerd is aan de politieke overtuiging. Daarmee stond de belijdenis bij het GPV in een kerkelijke context. Vergelijking

met de grondslag van de RPF geeft aan dat deze net als de proeve – en dus anders dan bij het Verbond – een nauwe relatie legde tussen de politieke overtuiging en de mate van relevantie van de belijdenis. Wel was het reformatorisch grondmotief uit de proeve verdwenen, wat het GPV tevreden zal hebben gestemd.

Ten aanzien van het ledenbeleid stelde de commissie voor iedereen toe te laten die de grondslag ‘van harte’ kan onderschrijven. Daarbij mag wel verwacht worden dat aspirant-leden ‘meelevend lid zijn van een christelijke gemeente en dat zij in hun handel en wandel een christelijke levensstijl vertonen’.⁵¹ Het gaat hier dus om het basistoelatingscriterium van de RPF, aangevuld met twee voorwaarden die ook uit haar koker kwamen.⁵²

Al met al had de RPF geen reden tot klagen over de voorstellen van de Commissie Samenspreking. Zowel het voorgestelde ledentoelatingsbeleid als de formulering van de grondslag ging in haar richting. Daartegenover stond dan wel dat het reformatorisch grondmotief uit de proeve verdwenen was, maar dat speelde in de RPF nog maar een ondergeschikte rol.⁵³ Desondanks reageerde het GPV positief. De GVR meende dat de commissie voldoende had aangetoond dat het Verbond en de Federatie ook in het parlement als een eenheid moesten opereren. Het algemeen bestuur van het GPV wilde daarom voor de volgende Kamerverkiezingen, die voorzien waren in 2002, een lijstineenschuiving met de RPF aan de partijleden voorstellen.⁵⁴ Na het aangaan van besprekingen met de RPF was dit de tweede brug die het GPV overging.

De grondslagproeve zag de GVR als een goede basis voor gezamenlijk politiek optreden; over een fusie wilde het orgaan zich nog niet uitspreken. Toch was het feit dat het GPV-bestuur een fusie ook niet uitsloot zeker van betekenis. Partijleider Schutte was nog lang niet zover. Hij beschouwde het rapport als een bijdrage aan verdere samenwerking, maar het idee van een organisatorische samensmelting verwees hij meteen naar de prullenbak. Schutte verklaarde zeer te hechten aan de zelfstandigheid van zijn partij vanwege haar confessioneel-gereformeerde karakter. De grondslagproeve had weliswaar zijn instemming voor zover het een gezamenlijk politiek optreden betrof, maar zij schoot tekort als basis voor een christelijke politieke partij. ‘Alle leden en met name de vertegenwoordigers moeten aanspreekbaar zijn op dezelfde grondslag’, zo meende Schutte. Dat vereiste een toetsing voorafgaand aan het lidmaatschap, die de commissie niet bood; hij vond het voorgestelde ledenbeleid een ‘gekunstelde constructie’.⁵⁵

Anders dan het GPV en zijn leider Schutte zag het RPF-bestuur de commissievoorstellen wel als basis voor een fusie. Partijleider Van Dijke verwachtte dat daarvan een ‘groot elan’ voor de christelijke politiek zou uitgaan. Hij erkende dat die stimulans ‘een knauw’ zou krijgen als een belangrijk deel van het GPV niet aan die fusie zou meedoen. Tegelijkertijd vond hij ook dat de situatie onwerkbaar zou worden als de leiding van het Verbond op de laatste man of vrouw ging wachten. Andere vormen van samenwerking, zoals een federatie, vond Van Dijke ‘in organisatorisch opzicht onhandig’.⁵⁶ Het geduld van RPF-voorzitter Van den Berg, die eerder om begrip voor het GPV had gevraagd, leek nu ook op te raken. Hij

was teleurgesteld dat de GVR nog niet wilde uitspreken dat fusie het eindstation zou moeten zijn en meende dat het GPV-bestuur zelfs een ‘terugkrabbelende’ beweging maakte. Schutte maakte het volgens Van den Berg nog bonter. Hij ‘belaste’ met zijn uitlatingen de open discussie in zijn partij ‘in negatieve zin’.⁵⁷

Verdeeldheid binnen het GPV

Het wetenschappelijk bureau van het GPV probeerde de discussie over de samenwerking en integratie van het Verbond en de RPF op gang te brengen. In dit debat zei Veling een volledige samensmelting met de Federatie mogelijk te achten. Hij betoogde – in overeenstemming met zijn stellingname tijdens het rondetafelgesprek in 1994 – dat evangelische christenen lid konden worden van die nieuwe partij wanneer zij zich konden vinden in de politieke overtuiging die in lijn was met de gereformeerde maatschappijvisie van Schrift en Belijdenis.⁵⁸ Hiertegenover liet Leo Bezemer, jarenlang redacteur van *Ons Burgerschap*, een kritisch geluid horen. Hij was gehecht aan de traditionele binding van het GPV aan de belijdenis ‘in volle breedte’ en vond een fusie met de RPF niet nodig. Tegenover samenwerking bij verkiezingen en tussen de wetenschappelijke bureaus stond hij positief. Lijst-inschuiving wees hij niet af, maar de inzet daarvan zou iedere keer weer kritisch overwogen moeten worden.⁵⁹

Veel negatiever dan Bezemer was de emeritus hoogleraar aan de vrijgemaakte-gereformeerde theologische Universiteit van Kampen Jacob Kamphuis. In een interview in *Ons Burgerschap* stelde hij dat de huidige evangelischen wezenlijk gelijk waren aan de dopersen van de zestiende eeuw. Zij waren een ‘gevaar voor de kerk van Christus’. Volgens Kamphuis waren gereformeerden en evangelischen niet onder één noemer te brengen.⁶⁰ Zijn uitlatingen zorgden voor enige beroering. Het Federatiebestuur van de RPF nam er ‘met verdriet’ kennis van.⁶¹ GPV’ers vonden hem eveneens te ver gaan. Veling wees erop dat juist bij de evangelischen in de RPF de doperse kenmerken van wereldmijding en het zich onttrekken aan maatschappelijke verantwoordelijkheden niet aanwezig waren.⁶² Rienk Janssens, directeur van de Groen van Prinsterer Stichting, had zelfs geprobeerd de publicatie van het vraaggesprek in het ledenorgaan van het Verbond tegen te houden. Hij noemde Kamphuis’ typering van de evangelischen ‘onnodig kwetsend’ voor een grote groep ‘bijbelgetrouwe bondgenoten’.⁶³

Niet alleen een oudere als Kamphuis, maar ook enkele jongeren in het GPV kantten zich tegen de innige, structurele samenwerking met de RPF. Zij maakten deel uit van de top van de Gereformeerde Politieke Jongeren Club (GPJC), de jongerenorganisatie van het GPV. Marcel Flipse was voorzitter van de GPJC en hoofdredacteur van het ledenorgaan, Martin Jonker en Arjen Karssenberg waren beide redacteur. Als gevolg van een conflict, dat ook te maken had met hun visie op samenwerking, verloren Flipse en Jonker in mei 1996 hun functies binnen de GPJC. Samen met Karssenberg begonnen zij vervolgens het blad *Terwille van het*

Koninkrijk, waarin zij zich verzetten tegen de groeiende coöperatie tussen GPV en RPF. Zij stonden in contact met Kamphuis, die ook wel in hun blad schreef.⁶⁴

De hoofdbezwaren van de drie jonge critici hadden betrekking op zowel inhoudelijke zaken als de wijze waarop het samenwerkingsproces was verlopen. Wat de inhoud betreft woog het voor hen zwaar dat als gevolg van de door de Commissie Samenspreking voorgestelde strakke koppeling van de relevantie van de belijdenis aan de politieke overtuiging, de oproep tot kerkelijke eenheid geen betekenis meer had voor de politiek en – in het geval van een fusie – voor het ledenbeleid. Zij herinnerden eraan dat het GPV er toch altijd op had gehamerd dat het voor het behoud van een goede christelijke politiek wel degelijk van belang was tot welke kerk iemand behoorde.⁶⁵ Dat evangelische christenen, die de belijdenis in het geheel niet of maar ten dele onderschreven, lid zouden kunnen worden van een zich confessioneel-gereformeerd noemende partij, was voor hen onbestaanbaar. Daarnaast vond het drietal dat de commissie de principieel juiste volgorde in de relatie tussen belijdenis en politiek program had omgedraaid door te stellen dat de politieke praktijk bepaalt hoe en in welke mate de belijdenis gehanteerd wordt. Dit druiste geheel in tegen de visie van het GPV, aldus Karsenberg. Volgens hem werd daarmee zelfs de beginselpartij die het Verbond altijd was geweest, vrijwillig ingeruild voor een programpartij.

Ten aanzien van het verloop van het proces hadden de drie opposanten de stellige indruk dat er in het GPV onvoldoende naar de argumenten van de critici werd geluisterd.⁶⁶ Karssenberg meent dat in het partijorgaan – maar ook in het *Nederlands Dagblad* – het oppositionele geluid slechts ‘gedoseerd’ werd toegelaten.⁶⁷ Volgens Cnossen roerden deze critici zich meer buiten de partij dan daarbinnen, waar alle opvattingen zonder belemmering aan de orde konden worden gesteld.⁶⁸ Het drietal meende ook dat de partijtop aanstuurde op een vast einddoel: een fusie. Na de ‘verloving’ tussen het Verbond en de Federatie schreef Flipse dat de partijleiding niet meer zou kunnen zeggen dat er nog niets vast lag. ‘Kom, mijne heren, u weet toch wel beter! Het varken is geslacht...’⁶⁹ Zo’n vooropgezet plan zou later door Cnossen stellig ontkend worden. Dat er bij de opposanten sterke emoties in het spel waren, bleek toen Jonker zich over het optreden van Cnossen als partijvoorzitter opwond. Hij viel hem op felle wijze aan, waarbij hij de termen ‘bedrog’, ‘misleiding’ en ‘corrupt’ gebruikte.⁷⁰ Dergelijke uitlatingen en de wat bittere toon van de drie maakten het voor de GPV-leiding eenvoudiger hun kritiek terzijde te leggen.

In 1999 voegden zich bij deze drie tegenstanders twee andere critici: de vrijgemaakt-gereformeerde predikant Hans van der Jagt en Balten-Pieter Hagens, docent economie aan een vrijgemaakt-gereformeerde school voor voortgezet onderwijs. Op de valreep deden zij gezamenlijk nog een publicatie het licht zien, waarin de bezwaren tegen structurele samenwerking met de RPF uitgebreid en diepgaand aan de orde kwamen. Het kwam als mosterd na de maaltijd, want het integratieproces was niet meer te stoppen. De hoofdlijn was dat de RPF in de voorstellen van de Commissie Samenspreking overduidelijk aan het langste eind had getrok-

ken. Volgens Hagens kwam de voorgestelde politieke integratie ‘in feite neer [...] op een overname van het GPV door de RPF.’⁷¹

Het GPV kreeg ook nog kritiek te verduren van *Nader Bekeken* (waarin Hagens en Van der Jagt schreven) en *Reformanda*, bladen van behoudende en verontruste vrijgemaakt-gereformeerden, die hun ongenoegen over de eenwording van het Verbond met de RPF niet onder stoelen of banken staken. Bij het vijftigjarig jubileum van het Verbond verweet *Reformanda* de partij zich uit te leveren aan de RPF. ‘Dan gaat het GPV op in de gereformeerde gezindte, in een evangelische vergaarbak.’⁷²

Transformatie

Ook in de RPF ging een aantal jongeren zich roeren, zij het niet om de fusie tegen te houden, maar om de in hun ogen dorre, te zakelijke discussie daarover meer elan te geven. Begin 1999 richtten het Utrechtse raadslid Roel Freeke, de voorzitter van de kiesvereniging Utrecht Menno Rasch en beleidsmedewerker Gert-Jan Segers van de Tweede Kamerfractie het platform Transformatie op. Zij vonden dat de samenwerking tussen GPV en RPF op een verstandshuwelijk leek met maar weinig uitstraling. Het platform wilde daarin verandering brengen door het debat op allerlei mogelijke manieren aan te jagen. Doel was een volledige fusie. Op de oprichtingsvergadering op 25 januari 1999 waren de meeste aanwezigen afkomstig uit de RPF, maar Transformatie stond ook open voor GPV-jongeren. Koen de Snoo, voorzitter van de GPJC, behoorde ook tot de deelnemers.⁷³

Transformatie liep ver voor de troepen uit door voor te stellen om in de grondslag van de nieuwe partij alleen te verwijzen naar de Bijbel en de meer algemene apostolische geloofsbelijdenis, en de Drie Formulieren van Enigheid te laten vervallen. Wel moest er in de grondslag een ‘centraal handelingsmotief’ worden opgenomen door te verwijzen naar het gebod ‘God lief te hebben boven alles en de naaste als onszelf’.⁷⁴ Aanvullende voorwaarden zoals kerkelijke meelevendheid, die de Commissie Samenspreking had genoemd, waren niet nodig en zouden maar tot problemen leiden. Het voorstel om de belijdenis uit de grondslag te verwijderen ging ook de RPF te ver. Partijsecretaris Van Grootheest wees erop dat de RPF, zoals haar naam aangaf, in de lijn stond van de Reformatie en daarom de belijdenisgeschriften ook voor de nieuwe partijformatie belangrijk achtte.⁷⁵

De achterban gepeild

In mei 1999 werden de resultaten bekend van de discussie in de kiesverenigingen van beide partijen – aan de hand van een vragenlijst – over het rapport van de Commissie Samenspreking. Daarbij hadden de verenigingen zich ook gebogen over het hierboven genoemde visiedocument.⁷⁶ Afgaande op de respons was de

betrokkenheid bij het GPV groter dan bij de RPF: meer dan 80 procent van de kiesverenigingen van het Verbond zond de vragenlijst ingevuld terug, tegen 57 procent van de RPF-kiesverenigingen. Zoals verwacht steunden de laatsten in grotere aantallen de voorgenen samenwerking dan de kiesverenigingen van het GPV. Toch was ook binnen het Verbond op de meeste onderwerpen een (duidelijke) meerderheid zichtbaar. De belangrijkste uitzondering was het ledenbeleid, dat 80 procent van de GPV-kiesverenigingen in eigen hand wilde houden. Een royale RPF-minderheid van 41 procent wilde dat ook, met name om de positie van de evangelische christenen veilig te stellen. Lijstineenschuiving bij de Kamerverkiezingen werd nu breed aanvaard. Terwijl het GPV vroeger niets van dit instrument moest hebben, was nu driekwart van zijn kiesverenigingen hiervan voorstander; bij de RPF 96 procent. De stelling dat de ontwerpgrondslag een voldoende basis was voor verdergaande organisatorische samenwerking, werd bij het GPV door bijna twee derde van de verenigingen ondersteund en bij de RPF door 93 procent.⁷⁷

Afgezien van het ledenbeleid wezen de uitkomsten van de raadpleging van de kiesverenigingen onmiskenbaar in de richting van nauwere samenwerking tussen het GPV en de RPF. Om die op de verschillende onderdelen verder uit te werken, stelden de beide partijbesturen vier werkgroepen in. Aan de hand van hun resultaten zouden de besturen dan in het najaar met voorstellen komen. Partijvoorzitter Cnossen verwachtte dat er een confederatiemodel uit de bus zou komen, waarbij de mogelijkheid van een verdere groei naar een organisatorische fusie werd opgehouden.⁷⁸ Hij ontkende dat het GPV-bestuur er een dubbele agenda op na hield en allang een voorstel (tot fusie) had klaarliggen. Dergelijke geluiden hadden op de uitgebreide Verbondsadviesraad op 26 juni geklonken, en waren eerder al, zoals vermeld, bij de discussie in het GPV in 1995 over de belijdenis en ook door Flipse vertolkt. De critici in de Verbondsadviesraad meenden dat de discussie met de leden een schijnvertoning was. Cnossen benadrukte dat de voorstellen nog geschreven moesten worden en dat er geen geheime afspraken met de RPF bestonden.⁷⁹

Eindvoorstel

Op 21 oktober 1999 presenteerden de besturen van het GPV en de RPF hun plannen voor verdere samenwerking. Zij stelden een politieke fusie van beide partijen voor door middel van het vormen van een unie. Volgens de twee besturen lag in dit uniemodel de mogelijkheid besloten 'tot doorgroei naar een fusie, zonder dat dit een automatisch gevolg zou zijn'.⁸⁰ Vergeleken met de reactie van het GPV-bestuur op het rapport van de Commissie Samenspreking, toen het zich niet uitsprak over een fusie, werd hier aanvaard dat het integratieproces mogelijk op een organisatorische samensmelting met de RPF zou uitlopen – een mijlpaal in het toenaderingsproces.

Het uniemodel behelsde dat het GPV en de RPF met één kandidatenlijst en één programma onder een nieuwe naam aan de eerstvolgende Tweede Kamerverkiezingen dienden deel te nemen om vervolgens een gezamenlijke fractie te vormen. Hetzelfde gold voor de Europese, provinciale en gemeentelijke verkiezingen. Kiesverenigingen konden ontheffing aanvragen wanneer zij toch de naam GPV of RPF wilden gebruiken, maar die zou slechts spaarzaam verleend worden. Een uniecongres dat twee keer per jaar bijeen zou komen en waarin alle verenigingen van beide partijen vertegenwoordigd zouden zijn, diende zich bezig te houden met het vaststellen van de landelijke en Europese verkiezingsprogramma's en kandidatenlijsten. Het uniebestuur zou gevormd gaan worden door de besturen van het Verbond en de Federatie, die de enige twee leden van de unie zouden zijn. Al met al leek de samenwerking van het GPV en de RPF op iets wat tussen een confederatie en federatie in lag: de politieke standpuntbepaling werd overgeheveld naar de nieuwe formatie, maar wat betreft organisatorische aangelegenheden als financiën en ledenbeleid behielden zij hun zelfstandigheid.

Naast de politieke integratie behelsden de plannen tevens een gedeeltelijke organisatorische eenwording, maar die had vooral betrekking op de ondersteunende secretariaten en de neveninstellingen van het GPV en de RPF. Hun partijbureaus en wetenschappelijke en vormingsinstituten zouden fuseren. De jongerenorganisaties en de bestuurdersverenigingen kregen het verzoek om ook samen te gaan. Verder moest er één unieblad komen.

De partijbesturen boden ook de teksten van een zogeheten Uniefundering en een Unieverklaring aan. De tekst van de Uniefundering vertoonde enige kleine wijzigingen vergeleken met de proeve van de grondslag, die echter de essentie niet aantastten. Verder presenteerden de besturen een conceptkernprogramma, dat was gebaseerd op het visiedocument. De drie teksten waren geschreven door een commissie die bestond uit Kuiper, Schuurman, Veling en De Vries.

RPF-leider Van Dijke reageerde lyrisch op de voornemens. De dag van de presentatie van de unie was volgens hem er één om feest te vieren. 'Drieënhalf jaar geleden zei ik nog dat het mooi zou zijn als we met één lijst uitkwamen. Nu worden we zelfs één club.' Termen als halfslachtig en compromis waren dan ook niet aan hem besteed. 'Water bij de wijn? Hier is water in wijn veranderd.' Natuurlijk zag Van Dijke een fusie 'duidelijk in het verlengde liggen van de unie', maar hij vond ook dat de unie nu eerst moest wortelen.⁸¹ Een paar dagen later ontpopte Van Dijke zich toch weer als de aanjager van het integratieproces. Als de achterban van het GPV en de RPF zou instemmen met de voorliggende plannen, dan zou hij alles op alles willen zetten om nog voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 de beide fracties te laten fuseren.⁸²

Ook bij het GPV heerste tevredenheid, maar minder uitgelaten dan bij de RPF. Partijleider Schutte was 'blij' met de voorgestelde unie. Van zijn persoonlijke reserves ten aanzien van het vormen van een gezamenlijke fractie repte hij niet meer. Vergeleken bij zijn positie in 1994, toen hij nog zowel lijstineenschuiving als een unie afwees, was hij duidelijk opgeschoven; zelf wees hij daarbij op de

indruk die de voortschrijdende secularisering van de Nederlandse samenleving op hem had gemaakt. Volgens Schutte waren zijn partij en de RPF in de afgelopen vijf jaar stap voor stap naar elkaar toegegroeid en was er ook op het persoonlijke vlak wederzijds vertrouwen ontstaan.⁸³ Een discussie over een volledige fusie, waarover in RPF-kringen al hardop werd gespeculeerd, achtte Schutte nu niet zinvol; inzake 'essentiële zaken als het ledenbeleid en de relatie tussen grondslag en het politieke werk hechten velen met mij aan blijvende zelfstandigheid'. Mocht echter in de toekomst een grote meerderheid het GPV willen opheffen, dan is een fusie – zo stelde Schutte – het gevolg van veranderde opvattingen in de partij en niet van 'het nu voorliggende voorstel'.⁸⁴ Dat neemt niet weg dat het voor Schutte een teleurstelling was dat de politieke unie aan het einde van 2003 overging in een volledige fusie. 'Ik had het uniemodel graag meer kans gegeven.'⁸⁵

Ook partijvoorzitter Cnossen was 'zeer tevreden'. Als de unie herkenbaar zou zijn als een confessioneel-gereformeerde groepering, dan zou zij naar één organisatie met één ledenbeleid toe kunnen groeien.⁸⁶ Cnossen was gaandeweg als actief partijlid voorstander van in ieder geval lijstineenschuiving en een gemeenschap-pelijke fractie geworden, en stond nu dus – meer dan Schutte – open voor een fusie.⁸⁷ In het eenwordingsproces liet hij zich echter niet door zijn persoonlijke opvattingen leiden, maar prevaleerde zijn rol als voorzitter die het handhaven van de eenheid van zijn partij primair stelt. Bij Schutte waren zijn persoonlijke reserves en zijn zorg om de eenheid van het Verbond meer met elkaar verbonden. Het verheugde Cnossen dat maar weinig GPV'ers vanwege de samenwerkingsbesprekingen waren afgehaakt – naar zijn mening enkele tientallen.⁸⁸

Het is inderdaad opvallend dat het GPV, dat organisatorisch en ideologisch toch ooit zo'n homogeen blok was geweest, zonder al te veel kleerscheuren de overgang maakte van zelfstandigheid naar een unie. Het verzet was, zoals vermeld, zeer beperkt gebleven en hield het nu deels voor gezien. Kamphuis was na zijn emeritaat naar Ommen verhuisd en had zich in zijn nieuwe woonplaats niet meer als lid aangemeld. 'Het ging met het GPV toen al in de richting die nu steeds helderder wordt', meende Kamphuis, en hij liet weten dat hij 'geen goed woord meer voor het GPV zal spreken'. Karssenberg haakte af na de opheffing van de GPJC in 2000. Jonker was van plan als partijlid te bedanken.⁸⁹ Van der Jagt bleef ontevreden over de discussie in het GPV: 'Nog steeds heeft de heer Cnossen niet diepgaand op mijn argumenten gereageerd.' Met Jonker zag hij geen wezenlijk onderscheid tussen een unie en een fusie. Van der Jagt noemde de zelfstandigheid van het GPV 'slechts schijn'; het zou niet meer dan een manoeuvre zijn om de leden die moeite hebben met een volledig samengaan binnenboord te houden. Voor Jonker was de unie een stap – het voorportaal – op een uitgestippelde weg naar een fusie.⁹⁰

Ook *Reformanda* liet zich in deze eindfase niet onbetuigd. Het voormalige GPV-Statenlid H.P. de Roos schreef dat het Verbond in de unieplannen de grondslag van de RPF had overgenomen en daardoor de binding met de gereformeerde belijdenis had verlaten. Hij meende dat aan het zelfstandig voortbestaan van het

Verbond een einde was gekomen. Cnossen voelde zich door deze kritiek geraakt en stelde dat het GPV met de unieplannen zijn identiteit niet had opgegeven.⁹¹

Slot

Op 22 januari 2000 ging de unie van GPV en RPF van start, nadat tijdens afzonderlijke bijeenkomsten de achterban van beide partijen akkoord was gegaan met de voorstellen. Daarmee was 25 jaar na de oprichting van de RPF, en bijna zes jaar na het eerste voorstel tot een landelijke lijststijnschuiving van twee prominenten afkomstig uit Verbond en Federatie, het samengaan van beide partijen verwezenlijkt. De twee waren nog niet volledig gefuseerd; hun organisaties bleven voorlopig nog bestaan. Deze wat halfslachtige uitkomst was op dat moment het maximaal haalbare compromis tussen de RPF, die graag verder wilde gaan, en het GPV, dat moeite had zijn zelfstandigheid op te geven.

De organisatorische vorm van een unie weerspiegelt de eenwordingsgeschiedenis van beide partijen, die gekarakteriseerd kan worden als een proces van 'aanvallen en verdedigen'. De RPF was voortdurend in het offensief. Met name Van Dijke en Kuiper zetten het GPV onder druk om tot een betekenisvolle vorm van samenwerking te komen. Aanvankelijk ging het daarbij vooral om een lijststijnschuiving in combinatie met een gemeenschappelijke Tweede Kamerfractie. Toen de Commissie Samenspreking in de jaren 1996-1998 aan het werk was, vormde dat geen belemmering voor de RPF om opnieuw tot de aanval over te gaan. Kuiper, die secretaris van de commissie was, stond daarbij in het voorste gelid. Zelfs nadat in 1998 het besluit om te komen tot één lijst en één fractie was genomen, was de RPF nog niet tevreden: haar voormannen lieten het GPV, dat zich nog niet wilde vastleggen op een fusie op termijn, niet met rust. GPV-voorzitter Cnossen verklaarde achteraf dat hij 'best moeite' had gehad met de opstelling van de RPF – en overigens ook met de rol van het *Nederlands Dagblad*, dat eveneens vóór samenwerking was. Door de RPF en de krant werd er zo te veel druk op het proces van samengaan uitgeoefend, hetgeen volgens Cnossen soms een averechtse uitwerking had.⁹²

Dat de RPF steeds ten aanval trok, kwam ook omdat ze een taai gevecht verwachtte met een stug verdedigend GPV. 'Het GPV ging er toch tamelijk geharnast in: wij willen wel met jullie verder, maar wij zijn een partij met een eigen traditie en historie en wij geven ons niet zomaar over', aldus Kuiper.⁹³ Dat van de zijde van de RPF op weerstand werd gerekend, bleek toen het eerste resultaat was binnengehaald: de instelling van de Commissie Samenspreking werd immers door de partij als een enigszins onverwacht succes gevierd.

Bij de beoordeling van het eenwordingsproces moet natuurlijk ook rekening gehouden worden met het feit dat een deel van het GPV – onder wie een aantal prominente leden als Veling en De Vries – de visie van de RPF in ieder geval op hoofdlijnen deelde. Dit verzwakte natuurlijk de opstelling van het Verbond. Al

in de herfst van 1992 waren er contacten tussen de jonge generaties in het GPV en de RPF, waar over het confederatiemodel werd gesproken.

Het primaire motief van de voorstanders van eenwording van het GPV en de RPF was gelegen in het feit dat deze pleitbezorgers noch ideologisch noch programmatisch een belemmering zagen voor het samengaan van beide partijen. De RPF vond trouwens vanaf haar oprichting in 1975 het gescheiden optrekken van de orthodox-christelijke partijen (dus inclusief de SGP) niet aanvaardbaar, dus ook in een tijd waarin de programmatische verschillen nog wel (enige) betekenis hadden. De voorstanders van eenwording binnen het GPV waren tot het inzicht gekomen dat de nauwe relatie tussen kerk en politieke partij – concreet de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) en het GPV – onjuist was.⁹⁴ Zij constateerden tevens dat de politieke programma's van beide partijen zich niet of nauwelijks meer van elkaar onderscheidden. Het ontbreken van echte verschillen als primaire overweging werd door Dick Slump, voormalig lid van het curatorium van de Groen van Prinsterer Stichting, treffend onder woorden gebracht: 'Het proces van steeds nauwere samenwerking moet daarom niet gebaseerd zijn op onze zwakke positie als kleine christelijke partijen [...] maar op de [...] realiteit dat er sprake is van grote overeenstemming in de politiek-inhoudelijke boodschap.'⁹⁵

De voorstanders in het GPV van een samengaan waren aanvankelijk in de minderheid. Dat het Verbond uiteindelijk toch om ging, had ook te maken met de sterk veranderende maatschappelijke omgeving in de jaren negentig. Partijleider Schutte verwees bij de totstandkoming van een unie tussen beide partijen nadrukkelijk naar de gevolgen van het enorme tempo van het secularisatieproces. GPV-voorzitter Cnossen memoreerde de electorale klap voor het CDA in 1994, zonder dat de protestantse partijen daarvan noemenswaardig profiteerden (evenals trouwens in 1998). Ook het feit dat de RPF in 1994 naar drie zetels steeg, tegenover twee voor het GPV, was volgens hem van invloed geweest.⁹⁶

Deze externe factoren droegen eraan bij dat de geesten in het GPV rijp werden voor een samengaan met de RPF. Toch bleef een kleine kern zich tot het laatst toe verzetten. De opposanten vonden bij de achterban te weinig weerklank en konden het samengaan van het GPV met de RPF niet tegenhouden. Mede vanwege de gevoeligheden in de achterban van het GPV kozen de besturen van beide partijen voor een voorzichtige aanpak. In de herfst van 1999 besloten zij tot een politieke integratie in de vorm van een unie, die in januari 2000 met de komst van de ChristenUnie een feit werd. GPV en RPF beschouwden de 'doorgroei naar een fusie' als een reële mogelijkheid, maar legden daarover nog niets vast – daarover moest later worden beslist.

Van de marge naar de macht De ChristenUnie (2000-2010)

Gerrit Voerman

‘Het is nog niet geopenbaard wat wij zijn zullen.’ Toen Henk van Rhee door het bestuur van de ChristenUnie in het voorjaar van 2003 tot directeur van het partijbureau werd benoemd, las hij deze zin in de eerste brieven van Johannes.¹ De tekst was zeer toepasselijk voor de partij waar hij ging werken. In 2000 waren het GPV en de RPF politiek samengegaan, hoewel ze in organisatorisch opzicht nog hun zelfstandigheid hielden. Het vernieuwende school in het gezamenlijke program en de gemeenschappelijke lijst bij de Tweede Kamerverkiezingen, en juist dat leek op een grote teleurstelling uit te draaien. In plaats van dat er meer kiezers op de ChristenUnie afkwamen, draaiden zij haar de rug toe: zowel bij de Kamerverkiezingen van mei 2002 als die van januari 2003 verloor de nieuwe partijformatie een zetel. Bij Van Rhees aantreden had de partij er slechts drie over, had ze in korte tijd een paar duizend leden verloren en zat ze met een tekort van ettelijke honderdduizenden euro’s financieel aan de grond. Dat drie jaar later de ChristenUnie haar zeteltal zou hebben verdubbeld en tot de regering zou zijn toegetreden, was op dat moment volstrekt niet te verwachten: de weg vanuit de marge van de politiek naar het centrum van de macht was kort.

In deze bijdrage komen de eerste tien jaar van het bestaan van de ChristenUnie aan de orde.² Dit decennium valt ruwweg in drie perioden uiteen. De eerste loopt van de oprichting in januari 2000 tot de organisatorische fusie aan het einde van 2003. Door de electorale tegenslag verkeerde de partij toen in zwaar weer. Hierop volgden enkele jaren waarin de ChristenUnie meer in beeld kwam. Enerzijds wist partijleider André Rouvoet de aandacht op zich te vestigen, anderzijds timmerde de partij buiten het parlement aan de weg met enkele opvallende campagnes. De derde fase breekt aan met de overwinning van de ChristenUnie bij de Kamerverkiezingen van november 2006. Met haar zes zetels kon zij het CDA en de PVDA aan een regeringsmeerderheid helpen. Bijna drie jaar maakt de partij nu deel uit van het kabinet.

Politieke fusie

Op 22 januari 2000 besloten het GPV en de RPF een unie te vormen onder de naam 'ChristenUnie'.³ Hun samengaan was nog overwegend politiek van aard; onder de vlag van de Unie moesten onder meer de kandidatenlijst en het program voor de komende Tweede Kamerverkiezingen (die voor mei 2002 op de kalender stonden) tot stand komen. De partijorganisaties van het Verbond en de Federatie bleven voornamelijk afzonderlijk bestaan en behielden ook hun eigen besturen. Deze legden zich toe op de financiën, de ledenadministratie en het ledentoelatingsbeleid – het zo gevoelige punt voor het GPV. De nogal voorzichtige organisatorische structuur van een unie was bedoeld om draagvlak te creëren en 'aarzelende GPV'ers over de streep te sleuren'.⁴ De Federatieraad van de RPF en de algemene vergadering van het GPV vormden gezamenlijk het congres van de ChristenUnie.

De RPF was altijd een warm pleitbezorger geweest van het samengaan met het GPV. Voor veel van haar leden ging de Unie dan ook lang niet ver genoeg; zij hadden liever meteen een fusie. Desalniettemin stemde de Federatieraad op 22 januari unaniem in met de komst van de nieuwe partijformatie. Partijleider Leen van Dijke reageerde juichend: 'Een lang gekoesterde wens van de RPF is in vervulling gegaan. Na eeuwen van afsplitsingen is het nu tijd voor eenheid. Dankbaarheid voert vandaag de boventoon.'⁵ Hij verwachtte dat de Unie bij de komende Kamerverkiezingen twee à drie zetels winst zou kunnen halen. Voor het Tweede Kamerlid Rouvoet was het 'een grote vreugde' dat beide partijen samengingen in een unie.⁶ Hoe euforisch de stemming ook was, de Federatieraad plaatste wel twee kanttekeningen. De afgevaardigden namen een motie aan die op korte termijn het directe lidmaatschap van de ChristenUnie op plaatselijk niveau mogelijk moest maken. Aanvankelijk was afgesproken dat degenen die zich bij de nieuwe formatie wilden aansluiten, moesten kiezen tussen een lokale kiesvereniging van GPV of RPF, of zich als sympathisant bij de landelijke Unie moesten laten inschrijven. Door toedoen van de Federatieraad konden zij vanaf maart 2001 direct lokaal lid van de ChristenUnie worden. De andere motie van de Federatieraad drong erop aan dat het Kernprogramma van de ChristenUnie zou vermelden dat de overheid de geestelijke en politieke vrijheden moest waarborgen 'om God te dienen naar Zijn Woord'.⁷ De meeste GPV'ers waren hier niet zo mee ingenomen; zij vonden dit te veel naar theocratie rieken. In november 2000 zwakte het Uniecongres deze uitspraak af.⁸

In de algemene vergadering van het GPV kregen moties om de Unieverklaring, de Uniefundering of het conceptkernprogramma te wijzigen weinig steun. Duidelijk was wel dat het enthousiasme van de achterban van het Verbond niet zo groot was als dat van de RPF, hoewel er van de 141 kiesverenigingen die aanwezig waren slechts vijf tegen stemden – en dat was minder dan verwacht. Dat GPV-voorzitter Janco Cnossen aan het begin van de vergadering nadrukkelijk stelde dat vertegenwoordigers van de Unie konden worden aangesproken op de Bijbel en de belijdenisgeschriften, heeft twijfelaars wellicht over de streep getrokken.

Tweede Kamerfractievoorzitter Gert Schutte noemde de uitslag 'een bevestiging van de voorzichtige koers die is uitgezet': wel politieke integratie, maar geen organisatorische fusie.⁹ Op die manier rechtvaardigde hij ook zijn eigen uiterst behoedzame optreden in het samenwerkingsproces. Diverse kiesverenigingen maakten duidelijk dat de partijen bij de coöperatie niet te hard van stapel moesten lopen. Al met al was de sfeer minder uitgelaten dan bij de RPF. Cnossen verheelde niet dat het vervagen van het eigen politieke gezicht weemoedig stemde: 'De partij heeft immers meer dan vijftig jaar aan een gereformeerd volksdeel een eigen gezicht gegeven.'¹⁰

De naam ChristenUnie was bedacht door een RPF-lid uit Noord-Holland. Nadat een aantal reclamedeskundigen was geraadpleegd, werd deze benaming uitverkoren.¹¹ Zij bleef geheim tot aan de onthulling op 22 januari. Verwijzingen naar de namen van de beide partijen ('gereformeerd' of 'reformatorisch') waren met opzet achterwege gebleven. Van Dijke vond de naam 'perfect'. Schutte reageerde zuiniger: 'het blijft wennen'.¹² Van Middelkoop sprak van 'een vlekje op deze dag', omdat de naam niet naar een politiek beginsel verwees. 'Het kan net zo goed de naam van een bond van vrouwenverenigingen zijn.' Hem was de aanduiding eveneens 'te hovaardig... Alsof mensen die op ons stemmen betere christenen zouden zijn dan christenen die op andere partijen stemmen'.¹³ RPF-voorzitter Thijs van Daalen en zijn collega Cnossen van het GPV vonden deze kritiek niet verstandig.

De ChristenUnie wilde de nadruk leggen op barmhartigheid en gerechtigheid. Zij beschouwde zichzelf niet als links of rechts, maar – in de traditie van de RPF – als christelijk-sociaal. De SGP liet weten de ChristenUnie alle goeds te wensen, maar waarschuwde dat zij geen mini-CDA met een verblekend christelijk karakter zou moeten worden.¹⁴

Organisatorische samensmelting minus de partijorganisaties

Onderdeel van de politieke unie was de integratie van de fracties van het GPV en de RPF in de volksvertegenwoordigingen op de verschillende bestuurlijke niveaus. Zo gingen al snel de Tweede Kamerfracties elke week gezamenlijk vergaderen. Voor die tijd werkten ze overigens ook al nauw samen en voerden ze vaak namens elkaar het woord.¹⁵ In de eerste maanden van 2001 fuseerden de fracties. Het nieuwe verband tooide zich met de naam ChristenUnie – volgens het presidium van de Tweede Kamer verzette de Kieswet zich hier niet tegen.¹⁶ In de Eerste Kamer hadden de twee partijen al in 1999 één fractie gevormd, die nu ook onder de naam ChristenUnie verder ging. In het Europees Parlement veranderde er nog niet zoveel, daar bleven beide partijen met de SGP samenwerken.

In de afspraken over de unie was verder bepaald dat het GPV en de RPF als partijen hun organisatorische zelfstandigheid behielden. Dat gold echter niet voor hun neveninstellingen, redacties van partijperiodieken en ondersteunende secretariaten. In hoog tempo werden deze organisatorisch in elkaar geschoven, waarna

zij voortaan onder de vlag van de ChristenUnie functioneerden. Na een periode van samenwerking op twee lokaties betrokken beide partijbureaus in de zomer van 2001 gezamenlijk een kantoorpand in Amersfoort. In september 2000 verscheen het eerste nummer van *HandSchrift*, dat in de plaats kwam van de ledenbladen van GPV en RPF. De titel verwees naar de Heilige Schrift als inspiratiebron en naar het logo van de ChristenUnie. De wetenschappelijke bureaus fuseerden eveneens, waarbij de naam van het GPV-bureau (Groen van Prinsterer Stichting) werd overgenomen. Directeur Roel Kuiper van het RPF-bureau ging de nieuwe instelling leiden, zijn collega Rienk Janssens van het GPV werd adjunct. De vereniging van GPV-bestuurders en die van RPF-bestuurders sloten zich in januari 2002 aaneen tot de Vereniging van ChristenUnie-bestuurders. Met de Groen van Prinsterer Stichting gaf deze vereniging het blad *DenkWijzer* uit, het studieblad van de ChristenUnie.

In mei 2000 besloten de jongerenorganisaties van GPV en RPF, de Gereformeerde Politieke Jongeren Club (GPJC) en de RPF-Jongeren, op hun jaarvergaderingen tot een fusie. De nieuwe organisatie, die in september van start ging, kreeg de naam PerspectieF. Met die naam wilden de ChristenUnie-jongeren aangeven dat er sprake was van 'uitzicht, hoop en toekomst'.¹⁷ Het besluit te fuseren was ook bedoeld om de moederpartijen ertoe aan te zetten haast te maken met de volledige organisatorische samensmelting. PerspectieF wilde daarbij een voortrekkersrol spelen. Op voorstel van de jongeren nam het Uniecongres in maart 2001 een motie aan waarin werd uitgesproken dat het bestuur een volledige fusie tussen GPV en RPF 'niet langer dan volstrekt noodzakelijk' mocht uitstellen.¹⁸

Zo waren binnen twee jaar na de totstandkoming van de 'politieke' ChristenUnie alle organisatorische structuren rondom het GPV en de RPF gefuseerd. Hun fracties waren in elkaar geschoven, evenals alle neveninstellingen (wetenschappelijke bureaus, jongerenorganisaties en bestuurdersverenigingen), de ondersteunende apparaten en de redacties van hun ledenbladen en wetenschappelijke tijdschriften. Wat resteerde waren de beide partijorganisaties, die niet veel meer waren dan lege hulzen. Als regel kwamen zij tijdens de congressen van de ChristenUnie kort bijeen om zich te buigen over een beperkt aantal bestuurlijke aangelegenheden, zoals de hoogte van de contributie of het vaststellen van de jaarrekening. Het GPV en de RPF mochten formeel in organisatorisch opzicht dan nog altijd autonoom zijn, duidelijk was wel dat die zelfstandigheid weinig meer om het lijf had. Even helder was het dat zij niet lang stand zou houden tegen de eigen dynamiek die het samenwerkingsproces met de unie had opgeroepen.

Dominantie van de RPF?

Parallel aan deze 'perifere' samensmelting van het GPV en de RPF – dat wil zeggen: de fusie van al hun organisatorische verbanden behalve de partijen zelf – trad al snel na de totstandkoming van de ChristenUnie de RPF op de voorgrond: de

belangrijke functies in de nieuwe partijformatie werden door leden van deze partij ingenomen. Van Dijke, de politiek leider van de RPF, werd in maart 2001 voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de ChristenUnie; gpv'er Schutte had na bijna twintig jaar de Kamer verlaten. RPF-senator Egbert Schuurman was al sinds 1999 voorzitter van de gemeenschappelijke Eerste Kamerfractie. Het Uniecongres koos in mei 2000 RPF-voorzitter Van Daalen tot de eerste voorzitter van de ChristenUnie, en RPF-secretaris Marien Bikker tot de eerste secretaris. Kuiper was tot directeur benoemd van het gefuseerde wetenschappelijk bureau. gpv'ers waren alleen te vinden op het tweede echelon: de Vereniging van ChristenUnie-bestuurders werd voorgezeten door burgemeester Joop Alssema van Staphorst. Perspectief werd aanvankelijk geleid door de gpv'er Annette van Kalker en de RPF'er Hans Valkenburg. 'Het gpv lost langzaam op in de RPF', zo schreef het *Reformatorisch Dagblad* al in september 2000 niet zonder enige overdrijving, het eenwordingsproces 'staat in het teken van een dominante RPF en een aarzelend aanhakend gpv'.¹⁹ Het aanvallen en verdedigen dat de samenwerking in de jaren vóór 2000 typeerde, zette zich zo bezien ook na de totstandkoming van de ChristenUnie voort.

Het overwicht van de RPF was niet alleen zichtbaar in de bezetting van de gezichtsbepalende posities in de ChristenUnie, maar kwam ook tot uitdrukking in het partijmodel dat de nieuwe formatie aanhing. De Unie wilde meer dan voorheen een wervende, bredere politieke beweging zijn die contact onderhield met burgers en met kerken en maatschappelijke organisaties, en niet alleen een partij die uitsluitend parlementair actief zou zijn.²⁰ Met deze sterkere oriëntatie op de samenleving stond zij meer in de traditie van de RPF dan in die van het gpv. Van Dijke bijvoorbeeld beschouwde de Kamerfractie als de 'parlementaire presentatie... van een christelijk-sociale beweging'. De fractieleden moesten zich niet alleen door de Kameragenda laten leiden, zij dienden ook het land in te trekken en bereikbaar te zijn voor het volk; zij waren in zijn ogen 'niet alleen controleur van de regering en medewetgever, maar vooral ook volksvertegenwoordiger en ombudsman'. Als iemand in nood een beroep op hem deed, dan liet Van Dijke zo nodig daarvoor een vergadering schieten.²¹

Deze grotere maatschappelijke gerichtheid en betrokkenheid van het Kamerlid sprak gpv'ers minder aan. 'Mijn werkzaamheden liggen in eerste instantie hier in de vergaderzaal, waar bindende besluiten worden genomen', zo stelde Van Middelkoop, die de 'beweging'-benadering 'wat modieus' noemde. In het Verbond was altijd juist de beheersing van het politieke ambacht in de Tweede Kamer van het allergrootste belang geacht. Piet Jongeling en later Schutte hadden zich met hun inhoudelijke deskundigheid en kennis van de parlementaire procedures en mores een aanzien verworven dat de omvang van het Verbond ver te boven ging. Van Middelkoop, die deelde in deze brede erkenning van de kwaliteiten van de gpv-Kamerleden, was van mening dat het noodzakelijk was het geringe aantal Kamerzetels te compenseren door een gedegen inhoudelijke inbreng. 'Je bijdragen

aan het debat moeten zuiver, gedegen en realistisch zijn. Dan luisteren ze naar je. Studeren, studeren, studeren!’²²

GPV'er Veling wordt lijsttrekker

Gezien de in korte tijd in verschillende opzichten nogal afgenomen herkenbaarheid van het GPV in de ChristenUnie, in combinatie met de langer bestaande grotere terughoudendheid onder de leden en waarschijnlijk ook het electoraat van het Verbond ten aanzien van het eenwordingsproces, was het vrijwel uitgesloten dat de nieuwe lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen door de RPF zou worden geleverd. Het risico dat een deel van de achterban van het GPV zou afhaken was daarvoor te groot. Daartegenover stond dat de RPF in de Tweede Kamer een zetel meer telde dan het GPV, wat haar een zeker recht gaf om de eerste positie van de kandidatenlijst te claimen. Bovendien was van Van Dijke bekend dat hij graag wilde. In 2000 had hij te kennen gegeven ‘beschikbaar te zijn voor de functie waartoe de partij hem roept’. Dat zijn partij in stemmental tweemaal zo groot was als het GPV en anders dan het Verbond volgens de opiniepeilingen ook electoraal in de lift zat, was voor hem reden het fractievoorzitterschap van de ChristenUnie te claimen – en bij implicatie ook het lijsttrekkerschap. Een lijstaanvoerder van buiten de fracties vond hij geen goed idee: ‘dat zou in politiek Den Haag een zeer vreemde figuur zijn’.²³

Om een oplossing te vinden voor dit delicate probleem in de prille partijformatie werd een commissie van wijze mannen ingesteld.²⁴ In december 2001 legde die aan het bestuur van de ChristenUnie een lijstje voor met de namen van de personen voor de plaatsen één tot en met tien, waarbij zij gebruikmaakte van de ‘groslijsten’ met (elk twintig) namen die RPF en GPV eerder hadden opgesteld. Op 17 januari 2001 maakte het Uniebestuur bekend dat GPV-senator Kars Veling de nieuwe lijsttrekker werd. In plaats van iemand uit de Tweede Kamerfractie aan te wijzen – zoals Van Dijke had gewild – was voor een relatieve buitenstaander gekozen, die minder sterk met een van de beide bloedgroepen verbonden was. Unievoorzitter Van Daalen zei in een toelichting dat met Veling de ChristenUnie een lijsttrekker had met wie men ‘zou loskomen van een typische RPF- of GPV-uitstraling’.²⁵

De wiskundige en filosoof Veling, rector van het Greijdanuscollege in Zwolle, was van toenadering tussen de RPF en het GPV altijd een ‘verklaard voorstander’ geweest. ‘Ik zag geen reden om gescheiden te blijven en realiseerde me dat we elkaar hard nodig hadden en samen ook wervend konden zijn in een geseculariseerde samenleving.’²⁶ Volgens commentaren in de pers was de keuze voor Veling vooral ingegeven door de wens om de meer sceptische aanhang van het Verbond tegemoet te komen.²⁷ Voor RPF-aanvoerder Van Dijke was de aanwijzing van Veling als lijstaanvoerder ‘best even slikken’. Na acht jaar als fractievoorzitter op het eerste plan te hebben geopereerd, moest hij een stap terug doen; hij erkende ‘dat het wennen is om in de nieuwe positie straks mijn plaats in te nemen’.²⁸

Niettemin zei hij zich door privéomstandigheden goed te kunnen verenigen met de tweede plaats die hem op de kandidatenlijst was toebedeeld, ook al omdat hij de garantie had gekregen dat de keuze voor Veling geen verandering van de door hem voorgestane christelijk-sociale koers zou betekenen.

Het Uniecongres verkoos Veling in maart met een ovatie tot lijsttrekker. Een voorstel van een RPF-kiesvereniging om Van Dijke lijstaanvoerder te maken, had geen schijn van kans.²⁹ Met Veling had de ChristenUnie een lijsttrekker gekregen die vooral voor ‘intern gebruik’ was: hij werd als een bruggenbouwer beschouwd die in de eerste plaats de GPV-achterban aan zich moest binden. Met zijn wat bedachtzame en beschouwende benadering – door sommigen als saai betiteld – leek Veling niet de meest aangewezen persoon om nieuwe kiezersgroepen voor de ChristenUnie aan te boren. Van Dijke had met zijn flair en zijn lossere, gedreven stijl op dat vlak waarschijnlijk betere papieren.³⁰ Hij moest Veling echter voor laten gaan.

Rumoer over de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen

Achter Veling en Van Dijke namen de zittende Kamerleden Rouvoet (RPF), Van Middelkoop (GPV) en Dick Stellingwerf (RPF) de volgende plaatsen op de lijst in. Op nummer zes kwam Arie Slob, die Schutte in de Tweede Kamer was opgevolgd. Het bestuur zei daarmee voor ervaring en continuïteit te kiezen. De eerste vrouwelijke kandidaat, het Heerenveense RPF-gemeenteraadslid Tineke Huizinga-Heringa, kreeg de naar alle waarschijnlijkheid niet-verkiesbare zevende plek toebedeeld. Nog nooit hadden GPV en RPF een vrouwelijk Kamerlid gehad, en het leek erop dat de ChristenUnie deze traditie zou voortzetten. Huizinga was teleurgesteld over haar positie; ze meende dat het – los van haar eigen persoon – een goede zaak zou zijn wanneer ook een vrouw de ChristenUnie in het parlement zou vertegenwoordigen, al was het maar om aan te tonen dat de partij geen principiële bezwaren heeft tegen vrouwen in de politiek, zoals de SGP.³¹

Tegen deze lage plaats voor de eerste vrouwelijke kandidaat kwam in de Unie verzet. De jongerenorganisatie Perspectief was van mening dat de partijtop ‘een beetje meer lef’ had mogen tonen door een vrouw te kandideren bij de eerste vijf.³² Menno Rasch, voorzitter van de kiesvereniging Utrecht en eerder een van de initiatiefnemers van het platform Transformatie, zette onder de naam TransFusie een interne pressiegroep op met als doel een vrouw op een verkiesbare plaats te krijgen. ‘Met de voorgestelde lijst zou de ChristenUnie na de komende verkiezingen kunnen uitkomen op zes mannelijke Tweede Kamerleden, vier mannelijke Eerste Kamerleden en twee mannelijke europarlementariërs. Met twaalf mannelijke parlementariërs is het moeilijk vol te houden dat de ChristenUnie een vrouw-vriendelijke partij is.’³³ Een motie van de kiesvereniging Utrecht, die Huizinga op de vijfde plaats wilde zetten, haalde het overigens bij lange na niet. De oud-cam-

pagneleider van de RPF Kees Smits schudde zijn hoofd: 'Ik mis hier het gevoel om te scoren. En dat is toch waar het om draait in de politiek.'³⁴

TransFusie uitte ook kritiek op 'de weinig democratische procedure' rond de kandidaatstelling, die niet altijd met de reglementen overeen zou komen.³⁵ Zo kon het Uniecongres bijvoorbeeld geen namen meer toevoegen aan de reeds gepresenteerde veertig kandidaten op de lijst. Op het congres noemden enkele afgevaardigden de werkwijze 'ondemocratisch' en de rol van het bestuur 'te dominant'. Perspectief wilde een grotere invloed van het congres.³⁶ Unievoorzitter Van Daalen wees erop dat het congres eerder zelf met deze procedure had ingestemd. Het bestuur zei toe de gevolgde aanpak te zullen evalueren. Al met al werd de advieskandidatenlijst door het congres ongewijzigd overgenomen, met slechts één stem tegen en enkele onthoudingen.³⁷

Evangelischen

Op de lijst voor de Tweede Kamerverkiezingen stond pas op de tiende plaats de eerste evangelische kandidaat – en dat terwijl de ChristenUnie zich ook expliciet op de evangelische kiezers wilde richten. In electoraal opzicht waren zij niet te versmaden; het ging om ongeveer 200.000 kiezers, zo meende campagneleider Joël Voordewind, die zelf ook een evangelische achtergrond had.³⁸ Om in deze hoek steun te verwerven meende Henk Medema, een prominent lid van de Vergadering van Gelovigen, dat de ChristenUnie er goed aan zou doen 'een duidelijker evangelisch gezicht' te krijgen. Naar zijn idee was dat niet gebeurd met de kandidatenlijst.³⁹

De ChristenUnie wilde net als eerder de RPF de evangelische christenen meer bij de partij betrekken. Deze benadering paste goed bij het 'beweging'-model dat de partij voor ogen stond. Van oudsher waren de evangelischen, voor wie de persoonlijke geloofsbeleving centraal staat, nogal apolitiek; zij waren vooral gericht op het geestelijke, op het Koninkrijk Gods, en minder op het wereldse – laat staan op de Haagse politiek, waar vuile handen werden gemaakt. In de herfst van 2000 voerde de ChristenUnie de eerste gesprekken met het Landelijk Platform van Pinkster- en Volle Evangeliegemeenten, dat een achterban van zo'n 120.000 personen had.⁴⁰ Een halfjaar later belegden partij en Platform een besloten bijeenkomst die moest bijdragen tot nauwere onderlinge contacten. De bereidheid bij de evangelischen om zich meer met politiek in te laten, zou zijn toegenomen als gevolg van de vergaande 'paarse' wetgeving op medisch-ethisch terrein. Van Dijke sprak over een gedeelde wens om de samenleving te veranderen. 'In die gemeenschappelijke strijd vechten de evangelischen en de ChristenUnie aan verschillende fronten, maar kunnen zij elkaar wel steunen.'⁴¹ Meer dan voorheen bij de reformatorische RPF of het gereformeerde GPV konden de evangelischen zich volgens hem goed thuisvoelen bij de ChristenUnie, die alleen al met haar naam een ruimte bood die er eerder niet was geweest. Van Dijke erkende wel dat de Uniegrondslag,

met zijn verwijzing naar de belijdenisgeschriften, een beletsel kon vormen; hij meende dat zijn partij daarover met het Platform de discussie moest aangaan.⁴²

Speculeren over regeringsdeelname

Een van de strategische doelen van de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002 was duidelijk te maken 'dat de ChristenUnie politiek relevant is en successen behaalt'. De nieuwkomer moest niet alleen een christelijk geluid laten horen, maar ook laten zien dat die invloed kon uitoefenen, 'dus getuigen en besturen'.⁴³ Een van de manieren was te laten zien dat de ChristenUnie klaar was voor regeringsdeelname. Van Middelkoop meende dat de nieuwe partij zich moest ontdoen van het beeld van 'klein en onbeduidend' dat het GPV en de RPF aankeefde, en dat zij de lat hoog moest leggen om serieus genomen te worden. Het uitspreken van de bereidheid om bestuursverantwoordelijkheid te dragen hielp daarbij, want zo kon de ChristenUnie zich als potentiële regeringspartij profileren.⁴⁴ Tegen het einde van het jaar sprak Van Middelkoop zich naar aanleiding van een voorstel van het PVDA-Tweede Kamerlid Adri Duivesteijn uit voor een progressief kabinet van zijn partij met CDA, D66, PVDA en GroenLinks. Dit viel bij sommigen verkeerd, omdat in dezelfde periode de Tweede Kamer over de – door de ChristenUnie verfoeide – nieuwe paarse euthanasiewet debatteerde, die afgezien van het CDA door de genoemde, mogelijk toekomstige coalitiepartijen werd gesteund.

De ChristenUnie koos er echter bewust voor om de uitnodiging van de PVDA niet af te slaan. Uit onderzoek dat de partij onder haar electorale achterban liet uitvoeren, bleek zeventig procent er voorstander van te zijn dat de Unie aan de regering ging deelnemen.⁴⁵ In juni 2001 gaf Van Dijke te kennen graag met fractievoorzitter Ad Melkert van de PVDA en Jaap de Hoop Scheffer van het CDA te overleggen over post-paarse regerings samenwerking.⁴⁶ Hierbij zag hij overigens geen plaats weggelegd voor D66, die de ChristenUnie als haar ideologische tegenstander beschouwde. Ook lijsttrekker Veling meende dat zijn partij open diende te staan voor regeringsdeelname. 'Als wij de mogelijkheid krijgen om iets bij te dragen aan een ombuiging van het Nederlandse overheidsbeleid, dat zich keer op keer wars toonde van de moraal die God aan mensen voorhoudt, dan moeten we ons daar maar niet te gauw aan onttrekken.'⁴⁷

Door te hinten op toekomstige regeringsdeelname wilde de ChristenUnie laten zien dat ze niet in de periferie van het politieke bestel verkeerde, maar er wel degelijk toe deed. De partij onderstreepte dit nog eens met de aanvaarding door de Tweede Kamer van een samen met de PVDA opgestelde initiatiefwet, die werknemers het recht gaf niet noodzakelijk werk op zondag te weigeren. Een motie met de sociaaldemocraten die om meer geld voor palliatieve zorg vroeg, had de relevantie van de ChristenUnie wederom kunnen aantonen, maar deze strandde op het CDA, dat zich met de SGP eraan ergerde dat de ChristenUnie hen

als christelijke partijen hierbij niet had betrokken en de paarse PVDA wel. Bij deze initiatieven speelden niet alleen inhoudelijke overwegingen een rol, maar ook strategische. 'De ChristenUnie wil ermee laten zien – vooral aan CDA-kiezers – dat zij niet langer de structureel-marginale partij is die zij in het verleden was', aldus Bart Jan Spruyt, commentator van het *Reformatorisch Dagblad*.⁴⁸

In deze strategie leek de ChristenUnie wat door te schieten toen zij op hoge toon andere partijen ging uitsluiten van een coalitie. Dat de Unie niet met het 'libertijnse' D66 wilde samenwerken was nog te begrijpen, omdat zij deze partij min of meer als de kwade genius achter paars zag – die nu overigens ook nog eens de vrijheid van onderwijs ter discussie wilde stellen. Voor lijsttrekker Veling viel echter ook de VVD af; het liberale verkiezingsprogramma bood hem geen aanknopingspunten. Later gaf hij ook de LPF de bons, omdat Pim Fortuyn naar een samenleving zou streven waarin voor christelijke idealen als barmhartigheid en bescherming van de zwakken geen plaats meer was. Bovendien verlangde Veling dat het CDA ook voor de verkiezingen D66 en Fortuyn zou afwijzen. 'Op deze manier blijft er weinig meer over', zo luidde de nuchtere reactie van de christendemocraten, die er niet over piekerden om allerlei partijen uit te sluiten. CDA-leider Jan Peter Balkenende meende dat de ChristenUnie zich te veel op de PVDA richtte: 'het lijkt er zo langzamerhand op dat een stem op Kars een stem op Ad [Melkert] is geworden'.⁴⁹ De SGP, die door Veling eveneens was gemaand om D66 en de LPF in de ban te doen, liet het ook afweten. 'Het is enigszins belachelijk dat een vijfman fractie met een virtuele winst van een of twee zetels dit soort oproepen doet', klonk het uit deze hoek.⁵⁰

De botsing met het CDA maakte duidelijk hoe lastig het parket was waarin de ChristenUnie zich bevond. Om electorale redenen wilde zij zich profileren als een potentiële regeringspartij. De kiezer moest duidelijk worden gemaakt dat een stem op de Unie geen verloren stem was, zoals vroeger wellicht met het GPV en de RPF het geval was, maar dat deze van invloed zou zijn op de samenstelling en richting van het landsbestuur. Van de door de ChristenUnie gewenste coalitie maakte naast de PVDA echter altijd het CDA deel uit – dat echter tegelijkertijd ook haar grootste electorale concurrent was. Kortom: aan de ene kant zocht de Unie toenadering tot het CDA, maar aan de andere kant zette zij zich juist tegen de christendemocraten af. Zo noemde Unievoorzitter Van Daalen het 'bijzonder spijtig' dat God niet meer in het verkiezingsprogramma van het CDA werd genoemd.⁵¹ Veling sprak er zijn onvrede over uit dat de christendemocraten niet programmatisch hadden vastgelegd dat zij de legalisering van euthanasie ongedaan wilden maken.

Dit verwijt van Veling leidt tot het tweede probleem waarvoor de ChristenUnie zich door haar flirt met mogelijke regeringsdeelname gesteld zag. Hoewel de lijsttrekker verklaarde principes belangrijker te vinden dan pluche, moest zijn partij – mede daartoe uitgedaagd door het CDA – steeds weer aangeven hoe ver zij wilde gaan met het voor regeringssamenwerking noodzakelijke compromis. Het verkiezingsprogramma was duidelijk: het bordeelverbod moest opnieuw worden

ingesteld en de wetgeving ten aanzien van homohuwelijk, abortus en euthanasie herroepen.⁵² Oud-gpv-leider Schutte was het daarmee geheel eens: 'gezien de evidente strijdigheid van deze wetten met Gods wet moet intrekking inderdaad het doel zijn'.⁵³ Dat dit einddoel niet op stel en sprong te verwezenlijken zou zijn, daarover waren Schutte, Veling, Van Dijke en de meeste andere vooraanstaande partijleden het wel eens. De Haagse partijvoorlichter Nico Schipper liet weten dat de ChristenUnie in geval van regeringsdeelname de ethische kwesties opnieuw op de agenda zou zetten, waarbij hij de positie van zijn partij als volgt formuleerde: 'de ChristenUnie doet alléén mee in een coalitie als er belangrijke stappen op weg naar het terugdraaien van bestaande wetgeving worden gezet en als er geen nieuwe stappen in een verkeerde richting worden gezet'.⁵⁴ Daarmee nam de ChristenUnie een andere positie in dan de sgp, die deze wetten volledig wilde terugdraaien. Het *Nederlands Dagblad* legde echter feilloos de kwetsbare positie van de ChristenUnie bloot: 'Voor de beeldvorming van de christelijke politiek als principiële tegenkracht in een godloze maatschappij zou het overtuigender (en realistischer) zijn de kiezers een krachtige oppositie in het vooruitzicht te stellen'.⁵⁵ Dit zou ook beter passen bij de verkiezingsleus van de partij: 'Duidelijk, eerlijk, echt – ChristenUnie dus'.

Electoral ontgoocheling

In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen had de ChristenUnie de wind behoorlijk mee. De raadsverkiezingen van 6 maart leverden een positief resultaat op. Door gemeentelijke herindelingen is de uitslag niet goed te vergelijken met die van de gpv en de rpf in 1998, maar in totaal verwierf zij 348 zetels (zie tabel 4 in bijlage 1). Hoewel de uitslag voor de ChristenUnie goed was, bleek bij nadere analyse toch ook dat de partij moeite had om in haar kerngebieden de eigen achterban vast te houden. De doelstelling om een electorale groei van vijftien procent te verwezenlijken, was voor ongeveer de helft gehaald. Bij de collegevorming sprong de ChristenUnie er goed uit. De partij kreeg 64 wethouders in 62 gemeenten, 26 meer dan tijdens de vorige periode.

De Tweede Kamerverkiezingen op 15 mei hadden onder een geheel ander gesternte plaats. Anderhalve week voor de stembusdag was Nederland opgeschrikt door de moord op Fortuyn. Zijn gewelddadige dood leidde tot heftige reacties en een geladen en beklemmende sfeer. De politieke partijen besloten de campagne te staken. In deze bizarre omstandigheden gingen de kiezers naar de stembus. De uitslag draaide voor de ChristenUnie op een desillusie uit. De partij had zich zeven zetels ten doel gesteld, en in de peilingen had zij lange tijd op zes à zeven zetels gestaan. Tegen het einde van de campagne was dat aantal gedaald naar vijf à zes, wat een gelijk aantal zetels betekende als gpv en rpf in 1998 gezamenlijk hadden gehaald, of een lichte winst. Uiteindelijk behaalde de ChristenUnie vier zetels, een verlies van één. De vierde zetel was bovendien een restzetel, verkregen dankzij de lijstverbinding met de sgp. Verder had de ChristenUnie-kiezer de

volgorde op de kandidatenlijst overhoop gehaald. Huizinga werd als de eerste vrouwelijke kandidaat met voorkeurstemmen verkozen. Dit alles had tot gevolg dat Stellingwerf, Slob en de door de wol geleverde parlementariër Van Middelkoop niet in de Tweede Kamer zouden terugkeren. De laatste betreurde het dat de verhouding tussen de RPF en het GPV in de fractie nu was scheefgetrokken. 'Vorig jaar is Schutte weggegaan, nu ik. Daarmee verdwijnt een hele traditie. En dat doet ongemeen pijn.'⁵⁶ Alleen lijsttrekker Veling, die zijn debuut maakte in de Tweede Kamer, kwam immers nog uit het GPV.

Uit onderzoek dat de ChristenUnie liet uitvoeren, bleek als voornaamste oorzaak van het slechte verkiezingsresultaat de grote aantrekkingskracht die het CDA in de dagen na de moord op Fortuyn had uitgeoefend op de (potentiële) kiezers van de Unie. Met de overstap naar het CDA hadden kiezers willen voorkomen dat de LPF de grootste partij zou worden. Deze strategische stem zou zijn vergemakkelijkt door de 'gereformeerde' uitstraling van de christendemocratische lijsttrekker Balkenende. Van de kiezers die in 1998 op de RPF en het GPV hadden gestemd, koos in 2002 67 procent respectievelijk 51 procent voor de ChristenUnie – met alle mitsen en maren die bij zo'n klein aantal respondenten in een kiezersonderzoek horen. 'Bijna een derde van de traditionele aanhang stemde iets anders of stemde zelfs helemaal niet.'⁵⁷ Het grootste deel van deze afgehaakte kiezers bracht zijn stem op het CDA uit.⁵⁸

De teleurstellende uitslag leidde tot grote onrust binnen de ChristenUnie. Het Utrechtse gemeenteraadslid Roel Freeke was van mening dat het partijbestuur zou moeten aftreden, vooral omdat het eerdere kritiek op de kandidatenlijst (geen vrouwen op verkiesbare plaatsen) naast zich had neergelegd.⁵⁹ In honderden merendeels kritische e-mails, brieven en telefoontjes liet de achterban van zich horen. De teneur van de kritiek was dat de partijtop de nederlaag niet alleen aan externe omstandigheden moest wijten, maar ook de eigen tekortkomingen onder ogen diende te zien. Zo zou de verkiezingscampagne 'te gelikt' zijn geweest: de ChristenUnie zou zich onvoldoende als christelijke partij hebben geprofileerd en zich te veel hebben gericht op het 'verkopen' van de nieuwe lijsttrekker ('manne-tjesmakerij').⁶⁰ Door de grote aandacht voor mogelijke regeringsdeelname was er te vaak over compromisbereidheid gesproken. Bij die discussie over de toekomstige coalitie zou de Unie zich 'groter' hebben gemaakt dan zij was, vooral door partijen van samenwerking uit te sluiten. Verder zou de koers van de ChristenUnie te links zijn geworden. Van Middelkoop sprak van 'een links imago... door een te onkritische houding jegens de PVDA en GroenLinks' – waaraan hij overigens zelf had bijgedragen.⁶¹

Veling onder vuur

Meteen na de uitslag raakte de positie van lijsttrekker Veling in het geding. Critici vonden dat hij als lijsttrekker niet overtuigend zou zijn overgekomen. Willem

Ouweneel, een vooraanstaand persoon in evangelische kringen en als nummer 28 op de kandidatenlijst van de Unie goed voor bijna 4.000 stemmen, en oud-RPF-campagneleider Smits drongen op zijn aftreden aan. Veling werd in het algemeen als persoon wel sympathiek en erudiet gevonden, maar niet flitsend genoeg en evenmin charismatisch zoals dat in het mediatijdperk vereist zou zijn. Kritiek kreeg de lijstaanvoerder onder meer ook op zijn uitspraak dat christenen elkaar niet de maat moesten nemen wat betreft het kopen van een ijsje op zondag.

Het partijbestuur en de Tweede Kamerfractie spraken evenwel gezamenlijk ‘hun volste vertrouwen’ in Veling uit, die niet van plan was als fractievoorzitter te vertrekken, en zich ook weer als lijsttrekker beschikbaar zou stellen ‘als er weer snel verkiezingen zouden zijn’.⁶² Veling vond dat vooral externe factoren aan de electorale nederlaag hadden bijgedragen. Wel zei hij dat hijzelf ‘scherper, directer en duidelijker’ moest worden.⁶³ In een evaluatierapport constateerden de directeuren van het wetenschappelijk bureau en het partijbureau, Kuiper en Peter van der Bijl, dat Veling door zijn publieke optreden mede had bijgedragen aan het onduidelijke profiel van de Unie. Een gedwongen vertrek van de partijleider – die trouwens in zwaar weer had moeten opereren – wezen zij af. ‘Een christelijke partij moet ook in de omgang met zijn eigen mensen een christelijke stijl bewaren. Wij schuiven mensen die zich met ons geroepen weten “evangeliebelijder” te zijn in de politiek niet tussentijds aan de kant.’⁶⁴ De achterban deelde die opvatting: tijdens een ingelast congres op 22 juni kreeg een motie die was gericht op het aftreden van Veling slechts zeven stemmen. De afwijzing leidde tot een staande ovatie voor de partijleider. Moties waarin het heengaan van het bestuur werd verlangd, haalden het overigens evenmin. Donderend applaus kreeg het voorstel dat opriep ‘de gelederen te sluiten, samen aan de slag te gaan, de vertegenwoordiging in de Tweede Kamer volop te steunen en Gods zegen toe te bidden’.⁶⁵ Het congres vroeg verder op initiatief van Perspectief vrijwel unaniem van het Uniebestuur het tempo in de richting van een organisatorische fusie te versnellen.

Velings vertrek

De partij mocht dan wel haar vertrouwen in Veling hebben uitgesproken, de heftige, kritische reacties op de ChristenUnie en zijn persoon na de verkiezingen waren hem niet in de koude kleren gaan zitten. Oververmoeid had Veling zich begin september ziek gemeld; Van Dijke verving hem als fractievoorzitter. Toen op 16 oktober het eerste kabinet-Balkenende (bestaande uit CDA, VVD en LPF) was gevallen, liet Veling – nog steeds op ziekteverlof – weten beschikbaar te zijn voor het lijsttrekkerschap van de Unie bij de vervroegde verkiezingen van januari 2003. Hij kreeg de openlijke steun van Schutte. Veling verwachtte op korte termijn weer als fractievoorzitter aan de slag te gaan. Het partijbestuur wilde hem echter niet als lijsttrekker voordragen. Volgens voorzitter Van Daalen zou een grote meerderheid van de achterban van mening zijn dat Veling niet in staat was de

standpunten van de Unie ‘op een aansprekende manier’ te verwoorden. Verder moest diens fysieke inzinking niet onderschat worden.⁶⁶ Van Daalen achtte het bestuursbesluit niet in strijd met de steun van het congres voor Veling; volgens de partijvoorzitter ging het destijds om het Kamerwerk. ‘Toen hebben de leden gezegd: geef Veling de kans zich te revancheren’ – maar door zijn ziekte en de kabinetscrisis zou daar geen gelegenheid voor zijn geweest. Van Daalen vond het ‘bijna onchristelijk’ om Veling voor een tweede keer tot lijsttrekker aan te wijzen, omdat het partijbestuur bang was dat hij er opnieuw aan onderdoor zou gaan.⁶⁷ Schutte was het daar niet mee eens; hij vindt zeven jaar later het laten vallen van Veling en de wijze waarop dit is gebeurd nog altijd ‘zeer beschamend’.⁶⁸

Veling zag af van een plaats op de kandidatenlijst, en verliet na enkele weken ook de Tweede Kamer. Anno 2009 geeft hij een andere lezing van wat er is gebeurd, waarin de opstelling van de fractie van doorslaggevende betekenis is.⁶⁹ De dag voor de val van het kabinet had Veling informeel gehoord van Jacob Pot, de ambtelijk secretaris van de fractie, en van partijvoorlichter Schipper – die hem kwamen opzoeken – dat hij maar niet terug moest komen in de Tweede Kamerfractie (van het lijsttrekkerschap was op dat moment nog geen sprake). Rouvoet, die later die dag eveneens bij Veling langskwam, bracht hem dezelfde boodschap. De volgende dag viel het kabinet. Toen journalisten hem belden met de vraag of hij als lijsttrekker beschikbaar was, bevestigde een wat recalcitrante Veling dat.

Terugblikkend gaat Veling ervan uit dat Van Dijke, die hem tijdens zijn afwezigheid als fractievoorzitter verving, bij die afwijzing door de fractie een rol heeft gespeeld. De voormalige RPF-leider zou Velings parlementaire optreden te voorzichtig hebben gevonden en van mening zijn dat het ‘feller en radicaler’ moest.⁷⁰ Op initiatief van Van Dijke was op 24 augustus een bijeenkomst van de fractie en het dagelijks bestuur belegd over de vraag of er alvast een nieuwe lijsttrekker moest worden gekozen, voor het geval dat er op korte termijn nieuwe verkiezingen zouden komen. Voor Veling vormde dat aanleiding om een paar dagen later opnieuw het vertrouwen te vragen van zijn drie fractieleden.⁷¹ Iedereen steunde hem toen, maar een paar maanden later was het vertrouwen verdwenen. Wat Veling diep raakte, was dat niemand van de fractie er met hem openlijk over gesproken had – hoewel met hem was afgesproken dat het contact met hem via partijvoorzitter Van Daalen zou lopen.

Hoewel het Uniebestuur in alle toonaarden ontkende dat de onderlinge verstandhouding in de fractie een rol had gespeeld bij Velings vertrek, gaf Van Daalen wel toe dat er binnen de fractie over het leiderschap van Veling ‘zeer bezorgde geluiden zijn geuit’.⁷² Volgens Yme Drost, een uit het GPV afkomstig lid van het Uniebestuur, zou Van Dijke Veling hebben tegengewerkt en diens leiding niet hebben willen accepteren. Hij zou dit kenbaar hebben gemaakt tijdens een overleg van hen beiden met een delegatie van het Uniebestuur op 17 oktober, waarvan Drost ook deel uitmaakte: ‘Kars, als jij maandag terugkeert naar de fractie, wat ik je sterk ontraad, dan zal ik direct een stemming aanvragen over je fractievoorzitterschap. De uitslag staat bij voorbaat vast, wees daarvan overtuigd.’⁷³ Van Dijke

herkent zich niet in deze weergave. Tijdens het gesprek zou wel zijn vastgesteld dat het draagvlak voor Veling in de fractie niet groot was. Ook Van Dijke zag de voortzetting van Velings fractievoorzitterschap somber in, maar ontkent dat hij diens terugkeer als fractievoorzitter en lijsttrekker zou hebben willen voorkomen, zoals Drost stelt. 'Ik was trouwens helemaal niet in de positie om te kunnen uitmaken of Kars al dan niet zou kunnen terugkeren.'⁷⁴

Hoe dit ook zij, duidelijk was wel dat het partijbestuur niet meer met Veling in zee wilde. Dit leidde opnieuw tot grote commotie binnen de ChristenUnie. Daarbij kreeg het bestuur zowel steunbetuigingen als forse kritiek. Uit een onderzoek onder de achterban van de Unie bleek dat 46 procent het eens was met de handelwijze van het partijbestuur. Een kwart was het tegenovergestelde van mening, maar dan vooral vanwege de gevolgde procedure. Van alle ondervraagden zag maar zo'n tien procent in Veling de ideale lijsttrekker.⁷⁵ Een NIPO-onderzoek dat later werd gehouden, gaf aan dat 45 procent van de ChristenUnie-aanhangers het terecht vond dat Veling niet opnieuw als lijsttrekker was gevraagd, terwijl 31 procent het daar niet mee eens was. Tot deze laatste groep behoorden naar verhouding meer GPV'ers.⁷⁶

De kritiek op het partijbestuur mondde uit in een 'oproep aan de ChristenUnie; pleidooi voor christelijk handelen'.⁷⁷ De veertig ondertekenaars waren voornamelijk van GPV-huize, maar ook bijvoorbeeld oud-voorzitter van de RPF Adam van den Berg had zijn instemming betuigd. Zij vonden de vraag of Veling opnieuw lijsttrekker zou moeten worden op zichzelf legitiem, maar meenden dat met het bestuursbesluit de christelijke omgangsvormen waren geschonden. Op het Uniecongres van 9 november bood het partijbestuur zijn excuses aan voor de gevolgde procedure met betrekking tot het vertrek van Veling, wat in goede aarde viel bij de verontruste 'groep van veertig'.

Rouvoet volgt Veling op – bloedgroepenstrijd?

Na de voortijdige val van het eerste kabinet-Balkenende waren er vervroegde Kamerverkiezingen uitgeschreven voor 22 januari 2003. In de kandidaatstellingsprocedure van de ChristenUnie kreeg het congres dit keer meer speelruimte toebedeeld dan bij de opstelling van de landelijke lijst voor mei 2002. Een commissie die de procedure had geëvalueerd, stelde vast dat toen de eerste twaalf kandidaat-Kamerleden van bovenaf gepresenteerd waren zonder dat het congres in feite de volgorde had kunnen wijzigen.

Begin november 2002 presenteerde het Uniebestuur de conceptkandidatenlijst. Op de eerste plaats stond Rouvoet, die na Velings vertrek voor het eerst had laten weten beschikbaar te zijn als lijsttrekker. Slob kwam als tweede, gevolgd door de beide zittende Kamerleden Van Dijke en Huizinga. De plaatsen vijf en zes waren voor Kuiper en het oud-Tweede Kamerlid Stellingwerf. Behalve Slob waren deze kandidaten allen van RPF-huize. De selectiecommissie zei de voorkeur te geven

aan een 'evenwichtig samengesteld team, waarin de breedte van de ChristenUnie-achterban zich kan herkennen', boven een getalsmatig evenwicht tussen het GPV en de RPF.⁷⁸ Binnen de GPV-bloedgroep viel deze verdeling slecht. Eerst was 'hun' Veling van het toneel verdwenen, en nu was ook nog eens het evenwicht tussen beide partijen op de kandidatenlijst geheel zoek. Uit protest hier tegen stapte de uit het Verbond afkomstige Drost uit het Uniebestuur. De vroegere GPV-voorzitter Cnossen toonde zich teleurgesteld, en Schutte meende dat er 'zacht gezegd niet handig' was geopereerd.⁷⁹

Tot overmaat van ramp ontbrak ook nog eens GPV-coryfee Van Middelkoop op de conceptkandidatenlijst, terwijl hij in een enquête onder de kiezers van de ChristenUnie als hun favoriete lijsttrekker naar voren was gekomen en de lokale partijorganisaties hem een tweede plaats hadden toebedacht.⁸⁰ Volgens partijvoorzitter Van Daalen had dit te maken met Van Middelkoops wens om tot de Eerste Kamer toe te treden (wat in mei 2003 zou gebeuren). Pogingen van GPV-zijde om hem op het verkiezingscongres alsnog op de tweede plaats van de kandidatenlijst te zetten, hield Van Middelkoop af. Wel zei hij van het Uniebestuur en de Tweede Kamerfractie geen signalen gekregen te hebben dat men hem graag tot de fractie zou zien toetreden. Na deze verklaring uitte een behoorlijk aantal GPV-kiesverenigingen nog wel hun bedenkingen, waarbij het er soms heftig aan toeling, maar moties met kritiek op het partijbestuur en op de samenstelling van de lijst kregen weinig steun. Eerder was al gebleken dat de ChristenUnie-kiezers konden leven met de verdeling tussen RPF'ers en GPV'ers op de ontwerp-kandidatenlijst: 61 procent van hen was tevreden. Van de voormalige GPV-kiezers was 55 procent tevreden en 40 procent ontevreden.⁸¹

Het congres wees Rouvoet bij acclamatie als lijsttrekker aan. Hij volgde vlak daarna ook Veling als fractievoorzitter op, toen die de Tweede Kamer verliet. De jurist Rouvoet, die onder meer directeur van het wetenschappelijk bureau van de RPF was geweest, was sinds 1994 Kamerlid en had inmiddels in Den Haag een goede reputatie opgebouwd, onder meer vanwege zijn rol in de parlementaire enquêtecommissie Opsporingsmethoden, die werd geleid door Maarten van Traa (PVDA). Rouvoet stond te boek als een gedegen parlementariër, die altijd goed beslagen ten ijs kwam en zijn staatsrechtelijke zaakjes kende.⁸² Gekscherend werd hij wel een 'halve GPV'er' genoemd.

In zijn rede tot het congres zei Rouvoet dat de ChristenUnie tijdens de komende campagne een 'principeel-bijbelse koers' zou volgen en niet het behalen van een bepaald aantal zetels als doel zou stellen. In de verkiezingsslogan 'Samen leven naar bijbelse waarden' kwam dit nieuwe accent tot uitdrukking. Zijn partij zou volgens Rouvoet geen genoeg nemen met alleen maar een evaluatie van de euthanasie- en abortuswet; 'de schade die is aangericht onder paars moet worden hersteld'.⁸³ De opstelling van de nieuwe partijleider was geheel in lijn met de aanbevelingen van het evaluatierapport dat in opdracht van het partijbestuur door het campagne team was opgesteld. Zo moest de ChristenUnie zich vooral als een uitgesproken christelijke partij presenteren, met een scherper en duidelijker in-

houdelijk politiek profiel. Zo kon ook voorkomen worden dat de Unie in een tussenpositie gedwongen zou worden tussen 'de principiële man Van der Vlies en de realist Balkenende'.⁸⁴ Verder moest de partij niet meer speculeren over regeringsdeelname, zodat discussies over compromissen vermeden werden.

Deze richting werd tijdens de verkiezingscampagne in januari 2003 aangehouden. Rouvoet riep bijvoorbeeld CDA-leider en demissionair premier Balkenende op meer ambitie te tonen op ethisch terrein; hij hekelde het feit dat de christendemocraten de nieuwe euthanasiewet, het homohuwelijk en de afschaffing van het bordeelverbod niet meer ter discussie wilden stellen, en dat ze een te streng asielbeleid voorstonden.⁸⁵ Verder maande hij VVD-leider Gerrit Zalm diens aanval op het christelijk onderwijs te staken. Rouvoet liet zich tijdens de campagne niet uit over compromissen die de ChristenUnie eventueel zou willen sluiten. Hij stelde dat zijn partij wel bereid was om in een regering te stappen, maar dan op basis van het eigen programma en 'nooit zonder dat er een reële verbetering in beeld zal komen' ten aanzien van ethische kwesties.⁸⁶ In een debat met Balkenende en Van der Vlies was Rouvoet nog duidelijker: 'Ik heb geen evaluatie van de abortuswet nodig. Die wet is slecht en we moeten er dus van af!'⁸⁷

Opnieuw verlies

De vervroegde Kamerverkiezingen in januari 2003 leidden opnieuw tot een domper voor de ChristenUnie. Evenals in 2002 kreeg de partij een tik van de kiezer en ging er een zetel verloren, zodat zij nog slechts drie vertegenwoordigers in de Tweede Kamer overhield. Anders dan de vorige keer leidde het verlies niet tot interne beroering. Uit onderzoek kwam naar voren dat de Unie vooral aanhang had verloren onder voormalige RPF-stemmers, hetgeen opmerkelijk was omdat juist in de GPV-achterban kritiek leefde op het vertrek van Veling en de samenstelling van de kandidatenlijst.⁸⁸ Verder bleek dat veruit de meeste kiezers die de Unie verlaten hadden naar het CDA waren uitgeweken en dat er van grensverkeer met de SGP nauwelijks sprake was geweest.⁸⁹ Volgens Rouvoet waren ChristenUnie-kiezers toch gevoelig geweest voor de machtsvraag en hadden zij op het CDA gestemd om te voorkomen dat de PVDA, waarmee de christendemocraten in een nek-aan-nekrace waren verwickeld, de verkiezingen zou winnen en Balkenende premier af zou zijn. Zijn partij had haar relevantie niet genoeg duidelijk kunnen maken.

Naast het zetelverlies beleefde de ChristenUnie nog een ander *déjà vu*. Evenals bij de vorige Kamerverkiezingen werd Huizinga met voorkeurstemmen verkozen. Ging dit in 2002 ten koste van het GPV-kopstuk Van Middelkoop, nu moest de als derde geplaatste Van Dijke eraan geloven. De voormalige RPF-leider was diep teleurgesteld. Hoewel hij begreep dat de wens van de kiezers moest worden geëerbiedigd, plaatste hij toch enkele kritische kanttekeningen. Zo vond hij dat

de ChristenUnie ervoor moest waken ‘als andere partijen een manische drang (te) vertonen met de gedachte: “Er moet een vrouw in”’.⁹⁰

Onverwachte deelname aan de kabinetsformatie

Terwijl de ChristenUnie in de aanloop naar de verkiezingen van 2002 sterk met de mogelijkheid van regeringsdeelname rekening hield, daarop zelfs vooruit liep en uiteindelijk niets van de kabinetsformateur hoorde, gebeurde in 2003 het omgekeerde. Rouvoet had in de verkiezingscampagne weinig woorden vuil gemaakt aan de mogelijkheid om aan het landsbestuur deel te nemen, maar nu werd zijn partij – samen met de SGP – bij de formatie betrokken. De beide orthodox-christelijke partijen kwamen in beeld toen de onderhandelingen tussen het CDA en de PVDA in april vast waren gelopen en Balkenende met de VVD verder wilde. Omdat deze partijen niet verder kwamen dan 72 zetels, waren zij op zoek naar één of meer partners. Toen Rouvoet en Van der Vlies werden uitgenodigd, woog het voor hen als van huis uit gouvernementeel ingestelde partijen zwaar dat het land niet onbestuurbaar mocht worden. Bovendien voelden zij er niets voor om door te weigeren D66 – voor hen het boegbeeld van de verafschuwde paarse coalitie – in het zadel te helpen. Het tweetal was zich ervan bewust dat er van regeringsdeelname geen gouden bergen verwacht mochten worden. Rouvoet benadrukte de eigen verantwoordelijkheid van zijn partij ten opzichte van de SGP; het was wat hem betreft niet ‘samen uit, samen thuis’.⁹¹ Hij legde naast versoepeling van het asielbeleid en aandacht voor het milieu de nadruk op medisch-ethische zaken, het gezinsbeleid, de winkeltijden en het homohuwelijk. Daarvan moest voldoende in het regeerakkoord terug te vinden zijn, ‘maar natuurlijk besef ik dat ik niet hele pagina’s van ons program kan laten overnemen’.⁹²

De besprekingen van de ChristenUnie en de SGP met CDA en VVD leidden uiteindelijk niet tot regeringsdeelname, hoewel de twee orthodox-christelijke partijen bereid waren te aanvaarden dat intrekking van de wetgeving ten aanzien van abortus, euthanasie, homohuwelijk en opheffing van het bordeelverbod ‘mede gelet op de samenstelling der Staten-Generaal niet tot de mogelijkheden behoort’. Elke vorm van uitbreiding diende echter in elk geval achterwege te blijven, en flankerende maatregelen waren noodzakelijk – maar al met al was dit natuurlijk wel iets anders dan herstel van de paarse schade.⁹³ Ofschoon ook de VVD hiermee kon leven, wilde zij toch niet met de SGP in zee vanwege de theocratische opvattingen van de staatkundig-gereformeerden en hun behoudende standpunten over vrouwen. De liberalen gaven de voorkeur aan D66, waarbij het CDA zich aansloot, hoewel Balkenende vond dat zijn partij inhoudelijk meer overeenkomsten vertoonde met de ChristenUnie. Rouvoet reageerde teleurgesteld. ‘Na acht jaar ageren tegen de paarse kabinetten gaat het CDA nu een kabinet op poten zetten met twee paarse partijen. Dat baart me grote zorgen. De ziel van paars, D66, krijgt opnieuw een plek.’⁹⁴ Hoewel zijn partij toch nog onverwacht aan de dijk was

gezet, was bij hem van verbittering evenwel geen sprake. Voor het eerst sinds hun oprichting waren de ChristenUnie (inclusief haar voorlopers) en de SGP bij de formatiebesprekingen betrokken geweest. Het CDA en de VVD namen zelfs enkele van hun voorstellen over, zoals meer aandacht voor palliatieve zorg en mogelijkheden voor gemeenten om bordelen te weren.

Formele fusie GPV en RPF in ChristenUnie

Met het aantreden van het tweede kabinet-Balkenende in mei 2003 kon de ChristenUnie zich voorbereiden op een periode van vier jaar oppositie. De Statenverkiezingen – die de partij vergeleken bij 1999 opnieuw verlies hadden gebracht (zie tabel 2 in bijlage 1) – waren net achter de rug, de eerstvolgende verkiezingen waren die voor het Europees Parlement in juni 2004. Men had zo de gelegenheid in betrekkelijke rust de organisatorische fusie van het GPV en de RPF te verwezenlijken. Het Uniecongres had zoals al vermeld in juni 2002, op initiatief van Perspectief, het partijbestuur opgeroepen om snel met een voorstel tot een volledige samensmelting van beide partijen te komen.

Tijdens het najaarscongres van de ChristenUnie in november 2002 hadden de afgevaardigden van de kiesverenigingen van beide partijen zich gebogen over een stappenplan, dat ertoe moest leiden dat hun organisaties op 31 december 2003 volledig zouden opgaan in de ChristenUnie. De op de algemene vergadering van het GPV aanwezige kiesverenigingen aanvaardden de plannen met negentig stemmen vóór, negentien tegen en elf onthoudingen. De kiesvereniging Hardenberg had tevergeefs nog op enig uitstel aangedrongen. Na het gedoe rond Veling en de onevenwichtige kandidatenlijst meende zij dat de GPV'ers meer tijd nodig hadden om aan de ChristenUnie te wennen, want 'zij dreigen nu over te stappen naar de SGP'.⁹⁵ Bij de RPF was van enige weerstand tegen het fusievoorstel eigenlijk geen sprake: de Federatieraad nam het aan met III stemmen tegen één. Het Uniecongres van 24 mei 2003 keurde – op weg naar de volledige fusie – met geen enkele stem tegen de statuten voor de landelijke ChristenUnie-organisatie goed. Een nieuw element in de structuur van de Unie vormde het ledencongres. Dit was het gevolg van de roep om interne democratisering, die na de verkiezingsnederlaag sterk had geklonken. Op het Uniecongres – waar de lokale verenigingen stemrecht hebben – zou de reguliere besluitvorming blijven plaatsvinden, terwijl het ledencongres een platformfunctie zou krijgen met mogelijkheden tot actieve betrokkenheid van de leden bij de politiek van de ChristenUnie. Het ledencongres zou zijn standpunt in een resolutie kunnen vastleggen.

De laatste stap naar de volledige fusie werd gezet tijdens het Uniecongres van 8 november 2003. De Federatieraad van de RPF en de algemene vergadering van het GPV besloten beide unaniem met ingang van 1 januari 2004 hun partijen op te heffen en geheel in de ChristenUnie te laten opgaan. Deze besluiten werden zonder enige discussie genomen. De RPF achtte daarmee haar bestaansgrond

vervallen, zo schreef secretaris Bikker in het laatste jaarverslag van zijn partij. ‘Het doel van de RPF is bereikt: zichzelf ontbinden na fusie met een politieke partij van christenen om gezamenlijk in de politiek een christelijke levensstijl tot uiting te brengen.’⁹⁶

Permanente campagne

Terwijl er in het kader van de organisatorische fusie hard werd gewerkt aan het opzetten van een nieuwe partijstructuur, het opstellen van nieuwe statuten en reglementen en het oplossen van allerlei formele en juridische kwesties, probeerde de ChristenUnie ook haar maatschappelijke zichtbaarheid te vergroten en de partij aantrekkelijker te maken voor de leden. Na de twee nederlagen bij de Kamerverkiezingen was de ChristenUnie wel aan een nieuw elan toe.⁹⁷ Een van de drijvende krachten in dat proces was Henk van Rhee, die in mei 2003 als directeur van het landelijk partijbureau aantrad. Hij was daarvoor onder meer werkzaam geweest als hoofdredacteur van de actualiteitenrubriek Tijdsein van de Evangelische Omroep (EO) en directeur Voorlichting van het ministerie van Justitie. Hij beschouwde zichzelf als een ‘ondernemende directeur’ en was niet van plan alleen maar op de winkel te passen.⁹⁸ Uit zijn koker kwam de ‘permanente campagne’, die hij samen met Voordewind gestalte gaf. Dit concept sloot goed aan bij de aspiratie van de ChristenUnie om niet alleen een politieke partij maar ook een beweging te zijn, die naast de parlementaire werkzaamheden ook in de samenleving actief is.⁹⁹ De achterliggende gedachte van de permanente campagne was dat om er als partij weer bovenop te komen, ‘we meer naar buiten moeten treden om zichtbaar en relevant te zijn’ – ook buiten verkiezingstijd.¹⁰⁰ In samenwerking met verwante christelijke organisaties zette de partij allerhande acties op, die dan via de Kamerfractie een politiek vervolg kregen, bijvoorbeeld door Kamervragen – kortom: ‘actie plus fractie’. De hele opzet had veel weg van de voorstellen die Smits, de gewezen campagneleider van de RPF, eerder had gedaan.¹⁰¹

Afgezien van het verwezenlijken van inhoudelijke doelen had de permanente campagne tevens als oogmerk publiciteit voor de ChristenUnie te genereren. Door de boodschap van de partij met verrassende acties in minder traditionele termen te brengen, moest de aandacht van de media worden getrokken. Zo vroeg in september 2003 op initiatief van Yvette Lont, raadslid voor de ChristenUnie in stadsdeelraad Amsterdam-Zuidoost, een aantal christelijke organisaties voor drugshulpverlening onder het motto ‘Meer hoop zonder dope’ in een petitie aan de Tweede Kamer niet over te gaan tot de uitbreiding van de vrije verstrekking van heroïne aan langdurig verslaafden. Bij de overhandiging van de petitie waren op het Binnenhof ook ex-verslaafden en hun familie aanwezig. Perspectief kante zich in het kader van de permanente campagne onder het motto ‘Stop de porno’ tegen de openlijke verkoop van pornografische lectuur en het toenemende aanbod van seks op straat en televisie. Verder werden acties gevoerd met betrekking tot

ex-gedetineerden, prostitutie, gokverslaving, een ruimhartiger pardon voor asielzoekers, ‘kunst in de openbare ruimte’ en ‘ranzige’ videoclipjes bij de muziekzenders MTV, TMF en The Box.¹⁰²

De permanente campagne deed met haar combinatie van een maatschappelijke en een ‘Haagse’ aanpak denken aan de wijze waarop de electoraal succesvolle sp opereerde (‘geen fractie zonder actie’). Volgens Van Rhee had het in het begin wel behoorlijk wat moeite gekost om de Tweede Kamerfractie mee te krijgen. Hij waardeerde de kwalitatief gedegen inbreng van de ChristenUnie-parlementariërs, maar vond ook dat zij te veel de politieke agenda volgden en bij het grote publiek niet genoeg als relevant opvielen. Rouvoet was met zijn grote verdiensten tegelijk ‘veel te veel de jurist en studeerkamergeleerde’, aldus Van Rhee. De partijleider had aanvankelijk moeite met de plannen, maar ging later om. Ook in de meer bestuurlijk ingestelde grv-achterban bestond weerstand, ook al omdat de permanente campagne er mede toe diende om politiek talent te scouten en te rekruteren. Van Rhee wilde de gangmakers van de acties ‘kandidaat-Kamerlid’ noemen. Bij gebleken geschiktheid zou een aantal van hen worden voorgedragen bij de selectiecommissie voor een plaats in de top twaalf van de kandidatenlijst voor de eerstvolgende Kamerverkiezingen. Vanuit de Tweede Kamerfractie en het partijbestuur kwam echter kritiek op die aanduiding; zij zou voor een kleine partij als de ChristenUnie te pretentius zijn, en ook te hoge verwachtingen wekken bij de deelnemers. Bovendien kon deze aanpak de selectieprocedures – waarin zorgvuldigheid het eerste gebod was – doorkruisen. Ondanks deze weerstand heeft de permanente campagne in dit opzicht wel resultaat opgeleverd, aldus Van Rhee: volgens hem zouden Voordewind, Ernst Cramer en Cynthia Ortega-Martijn in de permanente campagne hun visitekaartje als Kamerkandidaat hebben afgegeven.¹⁰³

Allochtonen, vrouwen, katholieken

De permanente campagne was vanzelfsprekend ook gericht op de volgende Kamerverkiezingen, die toen nog voor 2007 op de rol stonden. Nauw verbonden hiermee was het doelgroepenbeleid dat de ChristenUnie in dezelfde periode op poten zette. De partij wilde zich met name richten op ouderen, jongeren, vrouwen, migranten, evangelischen en predikanten.¹⁰⁴ Al in de evaluatie van de mislukte campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen was gewezen op de noodzaak van het tot stand brengen of verbreden van de binding met deze categorieën.¹⁰⁵

Naast de evangelischen – waarmee al contacten bestonden – en deels daarmee overlappend zocht de ChristenUnie toenadering tot de zogeheten ‘christenmigranten’ in Nederland. Het potentieel van deze doelgroep, die naar schatting zo’n achthonderdduizend personen telde, was groot. Het merendeel was van Suri-naamse, Ghanese en Indonesische afkomst en vaak lid van de evangelische en pinkstergemeentes, of rooms-katholiek. Doorgaans hadden de christenmigranten

weinig vertrouwen in de politiek, hetgeen zich uitte in een lage opkomst bij verkiezingen.¹⁰⁶ In juni 2002 riep de partij de werkgroep 'ChristenUnie Multicultureel' in het leven, die christenmigranten en hun organisaties meer bij de partij moest betrekken.¹⁰⁷ Tot de leden van de werkgroep behoorden onder anderen het al vermelde Amsterdamse deelraadslid Lont en de Rotterdamse personeelsmanager Ortega-Martijn. Voorzitter was Voordewind. Door allochtone opinieleiders te consulteren en kerken van migranten te benaderen probeerden zij de band met de christenmigranten aan te halen. Ook organiseerde de werkgroep talkshows om met migranten in contact te komen. 'Een spreekbeurt met koffie en cake, dat werkt niet voor migranten. Met muziek, eten en een informeel praatje kun je ze veel beter bereiken', aldus Voordewind.¹⁰⁸ Voor hen werd ook plaats ingeruimd op de kandidatenlijsten voor de raden, Staten, Kamers en het Europees Parlement: het ledencongres sprak zich er in november 2004 voor uit dat bij de eerste zeven kandidaten er minimaal één christenmigrant zou moeten zijn.

In de herfst van 2002 werd ook een vrouwenwerkgroep binnen de ChristenUnie opgericht, die eerst de naam 'Vrouwenberaad' en later 'Inclusief. Partners in politiek' zou dragen. Aanleiding was de lage participatie van vrouwen in de verschillende besturen van de ChristenUnie en in de vertegenwoordigende organen – de gang van zaken rond de kandidaatstelling van Huizinga lag ieder nog vers in het geheugen. De werkgroep had als doel meer vrouwen actief bij de christelijke politiek te betrekken. Tot de instrumenten die de commissie daarbij wilde inzetten, behoorden de vorming van een vrouwen netwerk en een heroverweging van 'de vrouw-man-verhouding in de christelijke context'.¹⁰⁹ Ook werden er activiteiten voor vrouwen opgezet om hen 'te bemoedigen, te ondersteunen en te begeleiden'.¹¹⁰ In 2005 ging er een vertrouwenspersoon aan de slag, bij wie vrouwen die vanwege hun vrouwzijn 'niet worden gehoord, betrokken of benoemd voor politieke functies', zich konden melden.¹¹¹ Wat eerder had het ledencongres van de ChristenUnie gesteld dat de kandidatenlijsten voor de vertegenwoordigende organen voor minstens een kwart uit gekwalificeerde vrouwen moesten bestaan, met minstens één vrouw in de top drie. Verder dienden vrouwen dertig procent van het aantal zetels van de diverse Uniebesturen te gaan innemen.

Bij het lokaliseren van nieuwe doelgroepen kwamen voor sommigen in de ChristenUnie ook de rooms-katholieken in aanmerking. In de eerste jaren waren er wat contacten geweest met de katholieke hoogleraar Frans Rutten, en had partijleider Van Dijke publiekelijk naar de behoudende katholieke kiezers gelonkt. De opstelling van de partij ten aanzien van deze categorie was echter ambivalent: electorale steun was welkom, maar een partijlidmaatschap was een geheel andere zaak. Om toe te treden tot de ChristenUnie diende men in te stemmen met de Unieverklaring en -fundering, met de verwijzing naar de Drie Formulieren van Enigheid. 'Voor rooms-katholieken met o.a. hun visie op de positie van de paus en de "heiligen" zal dat niet gaan. De wegen van de ChristenUnie en die van rooms-katholieken gaan op deze punten duidelijk uiteen. Lid worden met deze fundering is voor rooms-katholieken dus geen optie', zo luidde het strenge officiële

partijstandpunt.¹¹² Een donateurschap of een abonnement op een partijorgaan was het maximaal haalbare, meer zat er niet in. Een meerderheid van het kader van de ChristenUnie was echter van mening dat de partij zich voor katholieken moest openstellen als zij tenminste de grondslag aanvaardden, zo bleek uit onderzoek.¹¹³ Uit een enquête die PerspectieF had gehouden onder wethouders, raads- en Statenleden, bleek dat bijna de helft voor een lidmaatschap van rooms-katholieken was en 44 procent tegen. PerspectieF-voorzitter Marcel Benard vond dat de Unie duidelijk moest maken dat aspirant-leden niet zouden worden buitengesloten op grond van hun kerkgenootschap, maar dat alle ‘bijbelgetrouwe’ christenen die de grondslag van de Unie onderschreven, lid konden worden. Directeur Van Rhee verwachtte overigens dat de meeste rooms-katholieken volgens hun overtuiging niet tot die ondertekening zouden kunnen overgaan.¹¹⁴

Europese verkiezingen 2004

Na de Kamerverkiezingen van januari 2003 had de ChristenUnie zich vooral beziggehouden met de voltooiing van de fusie, het opzetten van de permanente campagne en het ontwikkelen van een doelgroepenbeleid. Daarnaast besteedde de partij aandacht aan het bevorderen van een interne cultuur die zou worden gekenmerkt door onder meer openheid, betrokkenheid en een zorgvuldige onderlinge omgang. Bij deze cultuur behoorde een stijl van de volksvertegenwoordigers die het landelijk bestuur typeerde als ‘pro-actief, bescheiden, kritisch-constructief, resultaat-gericht, principieel en verantwoordend naar leden en kiezers’.¹¹⁵ Vanzelfsprekend was dit een ideaalbeeld, dat in de praktijk maar moeilijk geheel te verwezenlijken zou zijn. Dat bleek al snel bij de voorbereiding van de Europese verkiezingen van juni 2004, waarbij veel mis ging, wat deels het bestuur maar meer de zittende europarlementariërs van de ChristenUnie kon worden verweten.

De eerste kwestie deed zich voor bij de aanwijzing van de lijsttrekker, die ook de eerste plaats op de gemeenschappelijke lijst van de ChristenUnie/SGP zou innemen. Het partijbestuur had besloten dat zittend eurofractie leider Hans Blokland en nieuwkomer Peter van Dalen zouden strijden om het lijststaanvoerschap. Het zette de tweede europarlementariër Rijk van Dam op de – onverkiesbare – derde plaats. Het Uniecongres van januari 2004 gaf de ‘diep teleurgestelde’ Van Dam echter alsnog de gelegenheid om aan de verkiezing van de lijsttrekker deel te nemen.¹¹⁶ Bij de stemming viel hij echter na de eerste ronde af; in de tweede ronde werd Blokland als lijststaanvoerder verkozen. Van Dam toonde zich verbitterd over de gang van zaken. Enkele kiesverenigingen wezen erop dat door de gekozen procedure personen gemakkelijk beschadigd konden worden.

Verdiende de aanwijzing van de lijsttrekker niet de schoonheidsprijs, het zou voor de ChristenUnie nog erger worden. In mei kwamen de leden van de eurofractie in opspraak. Zij zouden een deel van hun onkostenvergoeding (maandelijks zo’n 480 euro) als salaris aanmerken en daarover tegen de regels in geen verantwoording

afleggen.¹¹⁷ Het landelijk bestuur (zoals het Uniebestuur nu heette) twijfelde niet aan de integriteit van de europarlementariërs. Mede met het oog op de aanstaande verkiezingen stelde het wel een onafhankelijk onderzoek in. Volgens het ingeschakelde accountantsbureau had het tweetal niet gefraudeerd, zo verklaarde partijvoorzitter Van Daalen vóór de verkiezingen. Blokland zei toe eventueel te veel ontvangen geld terug te zullen storten. Toen na de verkiezingen (waarbij Blokland werd herkozen) een samenvatting van het rapport openbaar werd gemaakt, bleek dat de accountants 'flink kritisch' waren tegenover het declaratiegedrag van Blokland en Van Dam.¹¹⁸ De twee europarlementariërs plaatsten op hun beurt kanttekeningen bij het rapport. Wel stortte Blokland 3.100 euro terug in de kas van het Europees Parlement.

In de partij leidde de affaire tot consternatie. Uit een peiling van de Bestuurdersvereniging bleek dat een overgrote meerderheid van de raads- en Statenleden vond dat Blokland vanwege zijn declaratiegedrag de eer aan zichzelf moest houden. Op het Uniecongres in november stond een motie op de agenda, waarin om diens aftreden werd gevraagd. Blokland gaf te kennen zijn functie niet te zullen neerleggen, vanwege het mandaat dat hij een paar maanden eerder weer van de kiezers had gekregen. 'Het moet wel heel bont zijn, wil je zo'n mandaat naast je neerleggen. Ik heb een rein geweten...' ¹¹⁹Tijdens het Uniecongres werd uitvoerig over de affaire gedebatteerd, waarbij de emoties hoog opliepen. Blokland betuigde deemoedig spijt over zijn declaratiegedrag en erkende dat de naam van de ChristenUnie hierdoor schade had opgelopen. Vervolgens vroeg hij het congres om vergeving. Daarop werd onder applaus de tegen hem gerichte motie ingetrokken.¹²⁰

De uitslag van de Europese verkiezingen leverde de lijst ChristenUnie/SGP twee zetels op, een verlies van één. Dat de combinatie bijna 30.000 stemmen minder had behaald dan in 1999 en alleen door de lijstverbinding met het CDA de tweede zetel had kunnen binnenhalen, werd opnieuw als teleurstellend gezien. Het vermoeden bestond dat een aantal vaste kiezers – met name als gevolg van de declaratie-affaire – naar de lijst Europa Transparant was uitgeweken.

Na de verkiezingen ontstond opnieuw een probleem met de europarlementariërs, toen die in het Europees Parlement toetraden tot de *Independence/Democracy Group* (IND/DEM). Naast de United Kingdom Independent Party (UKIP) – die pleitte voor het uittreden van Groot-Brittannië uit de EU – maakte de conservatieve, rooms-katholieke *Liga Polskich Rodzin* (Liga van Poolse families) hiervan deel uit. Blokland noemde de afwijzing van de Europese grondwet 'het belangrijkste samenbindende element' en daarmee samenhangend de afkeer van de vorming van een Europese superstaat.¹²¹ Later sloot zich ook nog de vaak van xenofobie beschuldigde Italiaanse *Lega Nord* bij de IND/DEM aan. Voor een deel van de achterban van vooral de ChristenUnie ging dit veel te ver. Het landelijk bestuur betreurde deze stap, maar erkende dat de europarlementariërs hierover zelf konden beslissen. Blokland legde uit dat hij akkoord was gegaan uit angst dat er anders misschien een fractie van extreem-rechts en een aantal onafhankelijken zou zijn gevormd. De ChristenUnie/SGP-fractie had afgezien van haar vetorecht 'met het

behoud van bezwaar en onder de voorwaarde dat xenofobie en racisme niet zouden worden getolereerd'.¹²² Het tegelijk met het Uniecongres van 13 november gehouden ledencongres gaf aan Blokland en zijn fractiegenoot van de SGP de opdracht deelname aan de IND/DEM 'ernstig te heroverwegen'.¹²³ In maart 2006 zou de eurofractie overigens de vertegenwoordigers van Lega Nord de deur wijzen.

Gemor in de achterban

De affaire met de europarlementariërs, en het feit dat de ChristenUnie met de Lega Nord in één fractie zat, kwam de stemming binnen de partij niet ten goede. Na het gedoe met Veling rommelde het opnieuw flink in de eigen gelederen. Het moreel werd tevens aangetast door de aanhoudende reeks verkiezingsnederlagen. Menigeen realiseerde zich dat het verlies van de ChristenUnie niet uitsluitend aan het CDA en het electorale *appeal* van de gereformeerde Balkenende kon worden toegeschreven. De Unie verloor namelijk niet alleen bij de Kamerverkiezingen, maar ook bij de zogeheten 'tweederangsverkiezingen' voor de Staten en het Europees Parlement, waar de machtsvraag veel minder een rol speelde en de christendemocratische aantrekkingskracht dus geringer was. Hier en daar klonk er gemor in de achterban van de partij: min of meer vooraanstaande critici meenden dat er niet voldoende ruimte was voor inhoudelijk en open debat. Ook zou het bestuur de partij te veel *top-down* leiden en te weinig voeling hebben met de achterban. De partijleiding diende de leden daadwerkelijk invloed te geven.¹²⁴

In dezelfde tijd probeerde de ChristenUnie de leden wel meer bij de partij te betrekken. Er werden ledenpolls ingevoerd, waarmee de politieke opvattingen en wensen van de achterban via internet konden worden gepeild. Dit zou gaan gebeuren 'op elk moment dat bestuur, fracties of andere partijonderdelen dit wenselijk achten'.¹²⁵ De Tweede Kamerfractie was zeker van plan om van dit instrument vaker gebruik te maken en de resultaten te betrekken bij het innemen van standpunten.

In november 2004 werd ook het eerste ledencongres gehouden, tegelijk met het Uniecongres. Zoals al vermeld kon dit orgaan, dat een jaar eerder formeel was ingesteld, slechts niet-bindende uitspraken doen. De bedoeling was dat het als een forum voor het politieke debat binnen de Unie zou fungeren. Het bestuur had hoge verwachtingen van het ledencongres en beschouwde het als een instrument voor de 'revitalisering van de partij'. Met het ledencongres en de digitale ledenpeilingen was 'een succesvolle en gewaardeerde stap gezet voor een grotere ledenbetrokkenheid bij de ontwikkeling van partijstandpunten', zo meende het bestuur zelf.¹²⁶

Doorbraak van Rouvoet bij referendum over de Europese grondwet

Ondanks de interne strubbelingen begon de ChristenUnie in de opiniepeilingen wel te stijgen. In 2004 stond de partij op vier à vijf zetels. Daarop kan de permanente campagne van invloed zijn geweest, die zo nu en dan flinke publiciteit voor de kleine ChristenUnie genereerde, maar zeker zal ook het optreden van partijleider Rouvoet een rol hebben gespeeld. Hoewel hij al vanaf 1994 Tweede Kamerlid was, steeg zijn ster in de Haagse politiek snel nadat hij het stokje van Veling had overgenomen. In 2003 kreeg hij de Thorbeckeprijs voor politieke welsprekendheid, waarbij de jury zijn vakmanschap roemde: Rouvoet combineerde 'de bereidheid om, tegen politieke modes in, beschaving in woord en gebaar te laten prevaleren met een grote parlementaire effectiviteit en scherpste'.¹²⁷ Een jaar later verkoos de parlementaire pers hem tot 'Politicus van het jaar'. De journalisten loofden het feit dat hij niet meedeelde aan hypes en 'Haagse spelletjes'. De ChristenUnie-aanvoerder was 'een baken van rust en evenwicht in deze hectische tijden en iemand die zijn hoofd koel houdt', aldus het juryrapport.¹²⁸

De nationale doorbraak van Rouvoet vond echter plaats in de campagne voor het referendum over het Europees Grondwettelijk Verdrag. De ChristenUnie vond de grondwet onaanvaardbaar vanwege het ontbreken in de preambule van een verwijzing naar de christelijke traditie. Zij was er ook voor beducht dat Brussel steeds meer bevoegdheden van de nationale regering zou overnemen, waardoor uiteindelijk een Verenigde Staten van Europa zou ontstaan – wat in strijd was 'met de bijbelse ontwikkelingsopdracht die op regeringen en volken van de nationale staten rust'.¹²⁹ Deze afwerende opstelling werd niet door iedereen in de partij gedeeld. Een behoorlijke groep leden meende dat de ChristenUnie de positieve aspecten van de grondwet te weinig waardeerde en de negatieve overdreef. Kopstukken als de theoloog Jochem Douma, oud-senator Jurn de Vries en voormalig partijleider Veling gaven aan voor te zullen stemmen. Desalniettemin handhaafde de partij haar negatieve stemadvies.

Het boegbeeld van de ChristenUnie in de campagne was Rouvoet. Hij deed mee aan de grote fractievoorzittersdebatten en was in de pers en op televisie prominent aanwezig, waarbij zijn kwaliteiten als scherpzinnig debater volop tot hun recht kwamen. Hij bewoog zich gemakkelijk in kringen die niet de zijne waren. Zo was hij bijvoorbeeld te gast in het televisieprogramma Barend & Van Dorp, waarmee hij een geheel ander publiek bereikte dan anders. Volgens het *Reformatorisch Dagblad* groeide Rouvoet uit 'tot leider van het nee-kamp'; *de Volkskrant* noemde hem 'de onge kroonde winnaar van het debat over de Europese grondwet', vanwege zijn 'gefundeerd kritische toon'.¹³⁰ Lezers van *De Telegraaf* wezen Rouvoet aan als de beste debater tijdens de campagne, en in een opiniepeiling van Maurice de Hond kwam hij eveneens als beste uit de bus.¹³¹ Zelf wist Rouvoet niet goed wat hem overkwam: 'Acht jaar lang was ik als gewoon Kamerlid volslagen oninteressant voor de media. *Den Haag Vandaag* wist niet eens dat ik bestond. En dan nu succes... een buitenkansje voor de ChristenUnie.'¹³² In de peilingen

schoot de partij omhoog naar zo'n acht zetels.¹³³ Ook de ontwikkeling van het ledental nam een keer ten goede. Sinds de referendumcampagne was de instroom groter dan de uitstroom. Het verlies over 2005 was met enkele tientallen veel geringer dan de jaren daarvoor; in 2006 boekte de ChristenUnie voor het eerst in haar bestaan ledenwinst – en dan meteen fors: netto kwamen er ruim 2.500 bij, vooral uit evangelische hoek. Aan het eind van dat jaar telde de partij 26.673 leden (zie tabel 5 in bijlage 1).¹³⁴

In de Tweede Kamer weerde de fractie van de christelijk-sociale ChristenUnie zich onder leiding van Rouvoet geducht tegen het kabinet-Balkenende. Rouvoet vond dat het zogeheten 'hervormingsbeleid' te neoliberal was ingekleurd en dat de balans tussen eigen verantwoordelijkheid en solidariteit zoek was geraakt. De koopkracht van de laagste inkomens zou te veel onder druk zijn komen te staan, het vreemdelingenbeleid was veel te hardvochtig, en op milieugebied stelde het kabinetsbeleid weinig voor. Dat Balkenende na de volgende Kamerverkiezingen het liefst de bestaande coalitie van CDA, VVD en D66 zou willen voortzetten, vond Rouvoet onbegrijpelijk: de christendemocraten zouden zich zo uitleveren 'aan de liberalen van de VVD en de libertijnen van D66'.¹³⁵

Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 7 maart 2006 kon de ChristenUnie voor het eerst sinds lange tijd juichen. De opwaartse lijn in de opiniepeilingen kwam tot uiting in het resultaat: de partij boekte een flinke winst (van 66 zetels) en kwam uit op 414 zetels, waarmee zij de vierde partij werd, na de PVDA, het CDA en de VVD (zie tabel 4 in bijlage 1). Op de verkiezingsavond was dit onopgemerkt gebleven, pas de volgende dag realiseerden de media zich dat de ChristenUnie tot de winnaars behoorde. De 4,7 procent van de stemmen zou omgerekend goed zijn voor zes à zeven Kamerzetels, en daarmee was de partij weer helemaal terug. De samenwerking met de SGP was partijleider Rouvoet niet goed bevallen: 'Ik constateer dat we in de plaatsen waar we een lijstverbinding met de SGP hadden niet vooruitgegaan zijn'.¹³⁶ Bij de collegeonderhandelingen wist de Unie de verkiezingswinst om te zetten in een groter aantal wethouders; ze kreeg er nu 71). De kandidaten van de partij voor het wethouderschap werden door de andere partijen gewaardeerd: 'het zijn gewoon ontzettend goede politici', aldus de lijsttrekker van de PVDA in Zwolle.¹³⁷ Voor het eerst in de geschiedenis kreeg de partij een wethouder in een van de grote steden, namelijk Utrecht. De ChristenUnie werkte in 70 procent van het totale aantal colleges waarin zij participeerde samen met de sociaaldemocraten. Het aandeel van de colleges met het CDA daalde van 87 procent naar 67 procent, waarschijnlijk ook vanwege het grote verlies van de christendemocraten bij deze verkiezingen.¹³⁸

Evangelischen, katholieken en de grondslag

Hoe succesvol de raadsverkiezingen ook waren verlopen voor de ChristenUnie, de partij had nauwelijks zetels weten te bemachtigen in steden met veel, vaak

evangelische, christenmigranten – ondanks de intensieve campagne die zij bijvoorbeeld in Amsterdam had gevoerd. In de herfst van 2005 stelde het landelijk bestuur een speciale werkgroep in met als doel de evangelische achterban meer bij de partij te betrekken. Voorzitter werd Bert Niehof, vice-voorzitter van de Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten, die ook namens deze richting zitting had in het landelijk partijbestuur. Doel van de werkgroep was de politieke bewustwording onder de evangelischen te bevorderen, mede door een evangelische kandidaat op een ‘herkenbare plek’ op de lijst voor de Tweede Kamerverkiezingen te plaatsen.¹³⁹

Intussen was ook de opstelling van de ChristenUnie ten aanzien van het lidmaatschap van rooms-katholieken veranderd. Meende de partij in de eerste jaren na haar totstandkoming nog dat zo’n lidmaatschap ‘geen optie’ was, in 2006 bleek die ban verdwenen. Rouvoet bevestigde dat katholieken lid konden worden, en dat ‘enkelingen’ dat ook al hadden gedaan. Hij gaf toe dat zij daarbij wel moesten heenstappen over het feit dat in de Heidelbergse Catechismus – een van de belijdenisgeschriften – de mis een ‘vervloekte afgoderij’ werd genoemd.¹⁴⁰ Wanneer aspirant-leden zeiden in te stemmen met de grondslag en de Unieverklaring, dan was dat voldoende; ‘er wordt niet gecheckt op kerkelijke afkomst’, aldus partijvoorzitter Peter Blokhuis, die in april 2005 Van Daalen was opgevolgd.¹⁴¹

Dat de katholieken steeds meer in beeld kwamen bij de ChristenUnie, bleek ook uit de instelling in juni 2006 van de projectgroep ‘Limburg’, die moest nagaan of de partij bij de Provinciale Statenverkiezingen van maart 2007 in deze provincie kans op een zetel zou maken. Het CDA was niet erg ingenomen met deze avances van de ChristenUnie in de richting van de katholieken. Het rooms-katholieke Tweede Kamerlid Jos Hessels wees op de hierboven aangehaalde passage over de mis in de Heidelbergse Catechismus, en veronderstelde dat lang niet alle katholieke sympathisanten van de ChristenUnie daarvan weet hadden. ‘Die mensen schrikken als ze horen dat de partij waarmee ze in zee zijn gegaan, de mis afgoderij noemt.’ Hij vond de wijze waarop de ChristenUnie campagne voerde ‘niet eerlijk en open’.¹⁴² De suggestie van Hessels dat de Unie dan ook maar katholieken kandidaat moest stellen, wees directeur Van Rhee van het partijbureau af: dat zou tot veel spanning in de partij leiden. Dat gebeurde overigens ook al enigszins zonder een katholieke kandidaat, want in de achterban was niet iedereen ingenomen met de openstelling van de ChristenUnie voor katholieken.

Tegen de achtergrond van de grote winst bij de raadsverkiezingen startte de redactie van *DenkWijzer*, het studieblad van de ChristenUnie, een discussie over de identiteit van de partij.¹⁴³ Daarbij ging het mede om de uiterst gevoelige vraag of de Unie de binding met de belijdenisgeschriften (de Drie Formulieren van Enigheid) moest loslaten om zo ook (meer) aantrekkelijk te worden voor evangelischen en rooms-katholieken. Geheel nieuw was dit niet; in de evaluatie van de verkiezingscampagne van 2002 was al voorgesteld om de formulering van de Unieverklaring tegen het licht te houden teneinde ‘het kader van de evangelische beweging mee te krijgen als trekkers van hun achterban’.¹⁴⁴ Het openen van de discussie over de grondslag deed veel stof opwaaien. ‘We willen niet het spoor

van het CDA gaan volgen!’, waarschuwde A. Vente, secretaris van de kiesvereniging Reeuwijk; katholieken hoorden volgens hem in de partij niet thuis. Hij vroeg zich eveneens af hoe de doelstelling om leden te werven onder evangelischen zich verhiel tot het reformatorische karakter van de ChristenUnie.¹⁴⁵ Partijleider Rouvoet gaf aan geen behoefte te hebben aan een nieuw debat over dit thema, na de moeizame besprekingen die aan de oprichting van de Unie vooraf waren gegaan. ‘Er is ook geen noodzaak toe, er zijn al evangelischen en rooms-katholieken lid.’¹⁴⁶

Tweede Kamerverkiezingen 2006

In tegenstelling tot de Tweede Kamerverkiezingen van 2002 en 2003 had de ChristenUnie in de aanloop naar de vervroegde Kamerverkiezingen van 2006 (vanwege de val van het tweede kabinet-Balkenende in juni) haar kandidatenlijst behoorlijk vernieuwd, hoewel op de hoogste posities de vertrouwde gezichten stonden. Rouvoet was lijsttrekker. Het landelijk bestuur was zeer met hem ingenomen, onder meer omdat hij ‘de relevantie van het Evangelie van Jezus Christus voor het Nederland van onze dagen zichtbaar’ maakte.¹⁴⁷ Slob stond tweede, Huizinga derde. Na deze ‘reformatorische’ kandidaten kwamen representanten van de andere electorale doelgroepen van de ChristenUnie aan bod: Voordewind, hoofd communicatie en campagnes van het partijbureau, was van evangelischen huize, evenals de van de Antillen afkomstige Ortega-Martijn, die voor de christenmigranten als trekker moest fungeren. De voorzitter van de kandidatencommissie merkte over haar op dat zij ‘de verpersoonlijking is van het gegeven dat de ChristenUnie geen blanke partij van de *bible belt* (bijbelgordel) is, maar evenzeer tienduizenden allochtone christenen uit tal van landen en culturen vertegenwoordigt’.¹⁴⁸

De ChristenUnie richtte zich in de verkiezingscampagne ook op jongeren en concentreerde zich daarbij meer dan vroeger op de persoon van de lijsttrekker en zijn uitstraling. Domineeszoon en EO-presentator Arie Boomsma ontwikkelde de site www.StemRou.nl. Hierop was een filmpje te zien van een hippe Rouvoet met een open kraag en wapperende haren, terwijl de ‘christenrapper’ Rivelino ‘stem Rouvoet, stem rou’ rapte. Tijdens de campagne stond Rouvoet volop in de schijnwerpers van de media.¹⁴⁹ De verkiezingsleus was ‘Stem strategisch, stem ChristenUnie’. De oproep was bedoeld om de potentiële kiezer ervan te weerhouden op het laatste nippertje toch naar het CDA over te stappen, zoals in 2002 en 2003 veelvuldig was gebeurd: een stem op Balkenende betekende volgens de ChristenUnie een kabinet met de VVD en D66.

De ChristenUnie ergerde zich tijdens de verkiezingscampagne nogal aan het CDA, dat zich ‘oneerlijk’ zou opstellen. Rouvoet had ooit te kennen gegeven dat hij graag met de PVDA een centrumlinkse coalitie zou willen vormen. Vanwege die voorkeur voor de sociaaldemocraten stelde de voorzitter van de Tweede Kamerfractie van het CDA Maxime Verhagen: ‘Een stem op de ChristenUnie is

een stem op de PVDA.' Zijn fractiegenoot Joop Wijn sprak van 'Rooie Rouvoet'. Slob meende dat de christen-democraten de ChristenUnie met opzet in de linkse hoek zetten: 'Zij proberen ons verdacht te maken bij de kiezer'.¹⁵⁰ De felheid van de reacties van de christendemocraten geven aan hoezeer zij de ChristenUnie als een electorale concurrent beschouwden.

Bij de Kamerverkiezingen kwam de ChristenUnie als een van de winnaars uit de bus: de partij ging van drie naar zes zetels. Zij was er dit keer wel in geslaagd de kiezers die volgens de opiniepeilingen van plan waren op haar te stemmen, vast te houden. Dit kwam mede omdat anders dan in 2003 de strijd tussen de PVDA en het CDA om de grootste partij te worden, al vroegtijdig in het voordeel van de christendemocraten was beslecht. Kiezers die twijfelden tussen een inhoudelijke stem op de ChristenUnie of een strategische op het CDA, konden daardoor met een gerust hart voor Rouvoet kiezen. Vooral buiten de *bible belt* vertoonde de partij electorale groei. Twee van de zes Kamerleden waren van evangelische afkomst. Toen begin 2009 de vrijgemaakt-gereformeerde Ed Anker naar de Crossroads-gemeente in Den Haag overstapte, bestond de helft van de Kamerfractie uit leden met een evangelische achtergrond. Het aandeel van de evangelischen in het ChristenUnie-electoraat zou naar schatting rond de tien procent liggen.¹⁵¹

De winst van de ChristenUnie werd niet door iedereen geapprecieerd. Waar de principiële oppositie van Rouvoet tegen de door Balkenende geleide kabinetten voeger vaak op veel waardering van de linkerzijde kon rekenen, werd na de verkiezingsoverwinning van zijn partij met het bijbehorende perspectief op regeringsdeelname door sommigen de alarmklok geluid. Nogal bont maakten de columniste Elsbeth Etty en de schrijver Maarten 't Hart het. De laatste schreef over de 'gevaarlijke gekken' van de ChristenUnie. 'Je kunt wel denken: ach, Rouvoetchristenen zijn buitengewoon keurige, onschadelijke mensen, maar ik vrees dat we straks lelijk op onze neus zullen kijken als deze idioten op enigerlei wijze invloed krijgen op het regeringsbeleid... Ze zullen gaan morrelen aan de abortuswetgeving, de euthanasieregeling, het homohuwelijk en het zal moeilijk zijn je ertegen te verzetten, want zelfs humanisten vinden Rouvoet integer.' Etty deed er nog een schep bovenop. Ze had vroeger Rouvoet wel eens geroemd vanwege zijn staatsrechtelijke zuiverheid, maar nu brak ze de ChristenUnie tot de grond toe af, omdat de partij had gezegd dat ze het belangrijk vond dat de regering in God gelooft. Wanneer de ChristenUnie een dergelijk standpunt huldigt, 'dan zie ik het verschil niet met de Talibaan, met het Saoedische koningshuis of met de ayatollahs in Iran. Of met Hezbollah, die zich hoogmoedig de Partij van God noemt.'¹⁵² Het waren beide voorbeelden van de 'soms karikaturale vooringenomenheid', waarover het bestuur van de ChristenUnie eerder al zijn bezorgdheid had uitgesproken.¹⁵³

Beide critici hadden voor hun tirades waarschijnlijk geen kennis genomen van het nieuwe verkiezingsprogramma van de ChristenUnie, dat namelijk op enkele essentiële punten op betekenisvolle wijze afweek van eerdere programma's. Zo drong de partij in 2006 niet langer aan op intrekking van de wetten die abortus,

euthanasie en het homohuwelijk mogelijk maakten – ofschoon dat wel haar ideaal bleef. Wel bepleitte zij striktere handhaving van de bestaande wetgeving ten aanzien van zwangerschapsafbreking en vrijwillige levensbeëindiging en het aanbieden van alternatieve mogelijkheden. Daarnaast verdween ook het desideratum dat in de grondwet tot uitdrukking zou worden gebracht ‘dat de overheid door God is aangesteld in Zijn dienst, en dat zij Hem daarom publiek moet eren en het beleid moet afstemmen op Bijbelse waarden’ (wat in min of meer gelijke bewoordingen wel in het Kernprogramma bleef staan). Naar aanleiding hiervan constateerde de CDA’er Sytze Faber terecht dat de ChristenUnie ‘de bakens nadrukkelijk (heeft) verzet. Een theocratisch restant is uit het verkiezingsprogramma verwijderd evenals de politiek irreële eis dat drie bestaande wetten worden ingetrokken. Daarmee werd in programmatisch opzicht de weg geëffend voor het dragen van regeringsverantwoordelijkheid.’¹⁵⁴

Regeringsdeelname

De nachtmerrie van ‘t Hart en Etty leek al snel te worden bewaarheid. Na de Kamerverkiezingen toonde partijleider Rouvoet zich bereid toe te treden tot een ‘christelijk-sociaal kabinet’ met het CDA en de PVDA.¹⁵⁵ Uit eigen onderzoek was de ChristenUnie gebleken dat meer dan tachtig procent van haar kiezers voorstander van deze combinatie was. In de kabinetsformatie stond zij aanvankelijk echter buiten spel: de christen- en sociaaldemocraten gingen eerst na of zij met de SP – de grootste winnaar van de verkiezingen – een regering konden vormen. Toen duidelijk was geworden dat dat er niet in zat en GroenLinks niet wilde, kwam de ChristenUnie aan bod. In de tweede helft van december begonnen de onderhandelingen. Rouvoet voorzag op immateriële punten ‘pittige discussies... Euthanasie en abortus hebben prioriteit in de onderhandelingen’.¹⁵⁶

Dit accent van Rouvoet kwam overeen met wat de achterban belangrijk vond. Tijdens de kabinetsformatie bleek uit een peiling dat een meerderheid van mening was dat in het af te sluiten regeerakkoord de partijstandpunten op (medisch-) ethisch terrein moesten worden opgenomen. Terwijl Rouvoet en Slob met de PVDA en het CDA onderhandelden, hield buiten de stichting Schreeuw om Leven, die werd geleid door oud-EO-directeur Bert Dorenbos en die een einde wil maken aan abortus, publiekelijk gebedsbijeenkomsten.

Op 7 februari presenteerde informateur Herman Wijffels het regeerakkoord, dat de basis vormde voor het vierde kabinet-Balkenende. Een aantal speerpunten van de ChristenUnie was daarin opgenomen, zoals het afschaffen van de sollicitatieplicht voor bijstandsmoeders met jonge kinderen en de introductie van een kindgebonden budget. Wat betreft abortus en euthanasie werd de bestaande wetgeving niet teruggedraaid, wel was afgesproken de formele zorgvuldigheidsnormen bij zwangerschapsafbreking te handhaven en daarnaast meer aandacht te schenken aan alternatieven (adoptie, hulpverlening). Ook zou er meer geld komen

voor palliatieve zorg. Uit een peiling die het *Nederlands Dagblad* uitvoerde onder zijn lezers – voor het merendeel ChristenUnie-kiezers – bleek dat de tevredenheid groot was.¹⁵⁷ De Vereniging ter Bescherming van het Ongeboren Kind (vBOK) toonde zich redelijk content over de afspraken die over abortus waren gemaakt. Rouvoet had zijn best gedaan om deze pressiegroep achter de stellingname van de ChristenUnie te krijgen. Zelfs de stichting Schreeuw om Leven was niet ontevreden. EO-journalist Andries Knevel sprak vanwege al die instemming van een historisch moment, aangezien de ‘autonome keuzevrijheid’ van de burger op medisch-ethisch terrein in het geheel niet was aangetast. De prominente radio- en televisiepresentator nam een ‘paradigmawisseling’ in orthodox-protestants Nederland waar, die erop neerkwam dat men erkende dat het opleggen van bijbelse normen en waarden aan een samenleving ‘die daar niet om vraagt’, niet meer kon.¹⁵⁸ De SGP had daarmee evenwel nog altijd minder moeite. Partijleider Van der Vlies verklaarde dat hij het akkoord nooit voor zijn rekening zou nemen; vooral de afspraken op medisch-ethisch terrein vond hij te mager.

In het nieuwe kabinet kreeg de ChristenUnie drie bewindslieden. Van Middelkoop werd minister van Defensie, Huizinga staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat. Partijleider Rouvoet nam het vice-premierschap op zich en kreeg de nieuwe portefeuille voor Jeugd en Gezin, een van de terreinen waarop zijn partij zich wilde profileren. Aanvankelijk had Rouvoet gezegd dat hij fractievoorzitter in de Tweede Kamer wilde blijven. Het landelijk bestuur gaf daaraan ook de voorkeur. ‘Bij de ChristenUnie geldt dat het politieke gezicht wordt bepaald door de fractieleider in de Tweede Kamer. Dus de politiek leider zit niet in het kabinet’, aldus een stellige partijvoorzitter Blokhuis, die deel uitmaakte van het formatieteam. Rouvoet zou als fractievoorzitter beter het imago van zijn partij kunnen bewaken dan als minister, maar Blokhuis sloot niet uit dat Rouvoet vanwege mogelijke ‘zwaarwegende redenen’ toch minister zou worden.¹⁵⁹ Hoewel de partijvoorzitter steun kreeg van de Tweede Kamerfractie, die Rouvoet liever als haar eerste man hield, besloot die toch tot het nieuwe kabinet toe te treden. Slob volgde hem op als fractievoorzitter. Huizinga had ook deze post geambieerd, maar zij lag niet goed in de fractie – tussen haar en Slob zou sprake zijn van een ‘incompatibilité d’humeur’.¹⁶⁰ In de partij was Rouvoets stap net als in de fractie omstreden. Schutte achtte het een inbreuk op de dualistische traditie van de ChristenUnie en haar voorlopers, en vond het feit dat de politiek leider primair verantwoordelijk was voor het coalitiebeleid ‘niet zonder risico voor de partij’.¹⁶¹

Op een ledenbijeenkomst na de totstandkoming van het regeerakkoord stelde Rouvoet dat ‘wij zeer herkenbaar zijn in het regeerakkoord en het kabinet’.¹⁶² Hoewel er ook kritische geluiden te horen waren, leken de meesten van de bijna zeshonderd aanwezige leden in te stemmen met de compromissen. De drie ChristenUnie-bewindslieden kregen een staande ovatie.

Katholieken en Statenverkiezingen

Ook de kiezers beloonden de regeringsdeelname van de ChristenUnie, afgaande op het succes van de partij bij de Statenverkiezingen in maart 2007. Vlak na de totstandkoming van het regeerakkoord steeg de partij van 3,8 procent in 2003 naar 5,6 procent.¹⁶³ In deze resultaten zijn de gezamenlijke lijsten met de SGP inbegrepen, die overigens van drie naar twee combinaties terugliepen (zie ook tabel 2 achter in deze bundel). Het was in zekere zin de vierde verkiezingszege op rij, na de referendumcampagne, de raads- en de Kamerverkiezingen. Bovendien trad de Unie in zes provincies toe tot het college van Gedeputeerde Staten; niet eerder had zij deel uitgemaakt van het dagelijks bestuur van een provincie (in 2008 zou Utrecht daar nog bij komen). De meesten van hen hadden overigens een GPV-achtergrond. Bij de Eerste Kamerverkiezingen steeg het aantal senatoren van twee naar vier. De ChristenUnie had haar kandidatenlijst weer verbonden met die van de SGP. Van een leien dakje was dat niet gegaan, enerzijds omdat de Unie nu deel uitmaakte van de regering, anderzijds omdat het zeer waarschijnlijk was dat van haar Senaatsfractie een vrouw deel zou gaan uitmaken. De samenwerking bleef echter overeind.

De ChristenUnie was haar verkiezingscampagne gestart in Eindhoven. De partij wilde actief katholieke kiezers werven in Limburg en Noord-Brabant, waarbij zij het nadrukkelijk op de CDA-achterban gemunt had. Volgens Van Rhee kreeg zijn partij signalen dat veel traditionele katholieke kiezers zich niet meer in 'de C van het CDA' zouden herkennen.¹⁶⁴ De provinciale afdeling in Limburg had op haar kandidatenlijst zelfs enkele rooms-katholieken op een – niet-verkiezbare – derde en vierde plaats gezet, zonder hierover te overleggen met het landelijk bestuur. Partijvoorzitter Blokhuis verwachtte dat de kandidaatstelling van katholieken zou leiden tot een debat in zijn partij. 'De vraag is of het geluid van de ChristenUnie, als orthodox-christelijke partij, ook door een actief lid van de Katholieke Kerk kan worden uitgedragen. Daar sta ik nog helemaal open in.'¹⁶⁵ In Limburg kwam de ChristenUnie overigens een paar honderd stemmen tekort voor haar eerste Statenzetel in deze provincie.

Ophef over homoseksuelen

Dat de ChristenUnie als regeringspartij veel meer onder het vergrootglas van de media was komen te liggen, bleek pas goed toen er in de zomer van 2007 ophef ontstond over het homostandpunt van de partij. homoseksuelen konden lid worden van de ChristenUnie zolang zij de grondslag onderschreven, en 'daar zit geen meetlat bij voor iemands seksuele geaardheid', aldus Rouvoet.¹⁶⁶ Het lag in de praktijk echter iets ingewikkelder, want de ChristenUnie was officieel van mening 'een homoseksuele praktijk niet te kunnen goedkeuren'. De natuurbeschermers Jaap Dirkmaat had dit eerder al ervaren, toen hij zich vanwege het

uitgesproken milieustandpunt van de Unie als lid had aangemeld. Nadat bekend was geworden dat hij praktiserend homoseksueel was, kreeg hij bezoek van het toenmalige Tweede Kamerlid Stellingwerf, die hem verzocht zijn lidmaatschap om te zetten in een donateurschap. Dirkmaat bedankte vervolgens als lid.¹⁶⁷ In de optiek van de ChristenUnie had God de seksuele omgang tussen mensen bepaald tot man en vrouw, en binnen het huwelijk. ‘Homo’s die vanuit hun christelijke levensovertuiging, ondanks de pijn die dat zeker in het persoonlijk leven met zich meebrengt, zo’n bijbels genormeerd standpunt met ons delen zijn zeker van harte welkom bij de ChristenUnie.’¹⁶⁸

De beroering ontstond toen het Amsterdamse deelgemeenteraadslid Lont in het *Nederlands Dagblad* schreef dat op grond van de Bijbel de homoseksuele leefwijze ondubbelzinnig veroordeeld moest worden. ‘Ja, God haat deze zonde, en het verdient de “geestelijke” dood’, aldus Lont. Zij voegde er wel aan toe dat ‘wij... genade moeten schenken aan degene die van zijn homofiele pad wenst af te stappen’.¹⁶⁹ Het COC reageerde geschokt op deze uitspraken. Lont bood haar excuses aan en erkende dat de term ‘geestelijke dood’ ongelukkig was geformuleerd. Zij bedoelde ermee het ‘gescheiden zijn van God’.¹⁷⁰ Ook binnen de ChristenUnie baarden haar uitlatingen opzien. Partijvoorzitter Blokhuis vroeg Lont zich te onthouden van verdere uitspraken over homoseksualiteit, waarna zij zich mond-dood gemaakt voelde. Een gesprek tussen beiden klaarde de lucht.

Met het vergelijk tussen Blokhuis en Lont was de kwestie niet van tafel. Kort daarop trok Monique Heger zich als vertegenwoordiger van de ChristenUnie terug uit de gemeenteraad van Wageningen. Nadat zij een lesbische verhouding was aangegaan, bleek dat een aantal leden van de steunfractie deze relatie afwees, waarna zij haar raadslidmaatschap neerlegde. Heger vroeg het landelijk bestuur om een discussie op te zetten over de vraag of iemand die een homoseksuele relatie onderhoudt, de partij ook kon representeren in een vertegenwoordigend orgaan. Partijvoorzitter Blokhuis meende dat dit een ‘moeilijk verhaal’ was, omdat de geloofwaardigheid om namens de achterban op te treden eronder zou lijden. Voor een intern debat was hij niet geporteerd. ‘Ook de kerken zijn het er niet over eens. Dan is het niet aan ons om te zeggen: zo moet het.’¹⁷¹ Partijleider Rouvoet zei het te betreuren dat Heger had besloten op te stappen als raadslid.

Mede vanwege deze kwestie kondigde Lont aan dat zij het Uniecongres van 17 november – dat zich zou buigen over een gedragscode voor ChristenUnie-politici – wilde vragen uit te spreken dat praktiserende homoseksuelen geen bestuursfuncties in de partij konden bekleden en evenmin kandidaat konden worden gesteld voor vertegenwoordigende lichamen. Volgens Lont zouden Blokhuis en Rouvoet naar aanleiding van het opstappen van Heger hebben gezegd dat praktiserende homo’s de ChristenUnie konden vertegenwoordigen. Zij meende verder dat de Unie op dit terrein in de fout was gegaan nadat de partij was toegetreden tot het kabinet.

De actie van Lont leidde alsnog tot een intern debat over deze kwestie. Perspectief-voorzitter Rogier Havelaar meende dat Lont de partij met haar manier van

doen geen dienst bewees. Oud-RPF-leider Meindert Leerling maande haar eveneens tot voorzichtigheid. Binnen de partij leek de steun voor Lonts standpunt echter groot: uit een peiling onder 28 voorzitters van de lokale kiesverenigingen door de EO bleek dat twee derde van mening was dat praktiserende homo's niet voor bestuurs- of vertegenwoordigende functies in aanmerking konden komen.

Het COC reageerde 'verbijsterd', en meende dat de actie van Lont wettelijk gezien discriminatie was. Een aantal politieke partijen stelde zich eveneens sterk afwijzend op. De Tweede Kamerfracties van de VVD en D66 wilden dat vice-premier en partijleider Rouvoet zich zou distantiëren van zijn partijgenote. Het Tweede Kamerlid Boris van der Ham (D66) pleitte ervoor dat het kabinet de overheids-subsidie aan de ChristenUnie zou stopzetten wanneer die partij praktiserende homo's uit politieke functies zou weren. Rouvoet en Blokhuis verklaarden dat van uitsluiting geen sprake was. Rouvoet ging niet in op de vraag of dit ook voor 'praktiserende' homoseksuelen gold. 'Dat is een discussie voor de partij. Daarop ga ik niet vooruitlopen.'¹⁷²

Op verzoek van het landelijk bestuur trok Lont haar motie in. Het bestuur haalde verder de gedragscode voor ChristenUnie-politici van de congresagenda en stelde de commissie Representatie in, die advies moest uitbrengen over de vraag 'op grond van welke argumenten de ChristenUnie mag oordelen over de levenswijze van een vertegenwoordiger'.¹⁷³ Voorzitter van de breed samengestelde commissie werd oud-GPV-voorzitter Cnossen; onder anderen oud-RPF-leider Leerling maakte er deel van uit.

In mei 2008 presenteerde de commissie haar rapport. Uitgangspunt was dat de partij van haar vertegenwoordigers mag verwachten dat zij op een geloofwaardige manier de partijstandpunten uitdragen. Dat houdt in dat hun privéleven in overeenstemming dient te zijn met wat zij politiek belijden. Wat betreft hun levenswijze zijn de vertegenwoordigers van de ChristenUnie aanspreekbaar op de Bijbel, aldus de commissie, die echter geen gedragscode met een 'zondenlijstje' wilde opstellen. Zij achtte de beoordeling van de homoseksuele levenswijze van een (kandidaat-)vertegenwoordiger relevant, maar meende dat die niet geïsoleerd moest gebeuren, maar altijd in een breder verband, 'in relatie tot het geheel aan opvattingen en gedragingen dat iemand al dan niet tot een geloofwaardig vertegenwoordiger van de ChristenUnie maakt'. Het moment dat zo'n beoordeling dient plaats te vinden, was bij de kandidaatstelling, waarmee de verantwoordelijkheid bij de selectiecommissies kwam te liggen. Een helder, eenduidig antwoord gaf de commissie Representatie dus niet op de vraag of 'mensen die in een homoseksuele relatie leven' een vertegenwoordigende functie kunnen bekleden – dat moest in een gesprek met de selectiecommissie duidelijk worden.¹⁷⁴ Volgens Cnossen was dat een bewuste keuze. 'Als we het categorisch uit wilden sluiten, hadden we het in de gedragscode op moeten nemen. En dat wilden we niet. In zo'n gesprek, waarbij het om meer gaat dan homoseksualiteit, kan het twee kanten op gaan.'¹⁷⁵

De partijtop schaarde zich achter het rapport. Rouvoet sprak van een 'duidelijke keuze voor een benadering die zowel principieel als zorgvuldig is'.¹⁷⁶ Het wetenschappelijk instituut meende daarentegen dat het rapport juist aan duidelijkheid tekortschoot. Anderen vreesden dat de ChristenUnie op een hellend vlak was geraakt en zou afglijden naar een 'klein CDA'.¹⁷⁷ Commissielid Leerling wees het advies af; hij was op bijbelse gronden van mening dat een persoon met een homoseksuele levenswijze de partij niet kon vertegenwoordigen. 'Als God in Zijn Woord dat aangeeft, moeten we zonde ook zonde blijven noemen en daaruit consequenties trekken.'¹⁷⁸ Leerling kreeg bijval van Van Rhee, die inmiddels was vertrokken als directeur van het partijbureau en nu leiding gaf aan de op evangelisatie en hulpverlening gerichte stichting Tot Heil des Volks. Ook veel evangelischen lag het rapport zwaar op de maag.

In juni nam het Uniecongres het bestuursstandpunt met ruime meerderheid over. Wel was bij de afgevaardigden de behoefte aan duidelijkheid groot. Moties die uitspraken dat praktiserende homo's de partij niet konden vertegenwoordigen, kregen echter weinig steun. Het congres sprak evenwel uit dat in het Kernprogramma, dat toch al herzien zou worden, moest worden opgenomen dat seksuele omgang 'onlosmakelijk' verbonden was met het huwelijk van man en vrouw. Aangezien het publieke gedrag van de ChristenUnie-politici niet in strijd mocht zijn met het Kernprogramma, kwam deze aanpassing er in feite op neer dat een homoseksuele relatie een politieke functie in de weg stond.¹⁷⁹

Voor Lont was dit niet genoeg: na het congres stapte zij uit de ChristenUnie. De partij zou niet langer vasthouden aan haar bijbelse uitgangspunten sinds ze deel uitmaakte van de regering. Niehof, voorzitter van de werkgroep Evangelischen, verwachtte niet dat veel evangelischen het voorbeeld van Lont zouden volgen, die voorgangster was in een Pinkstergemeente. Aanvankelijk had hij zich wel zorgen gemaakt, maar na de aanscherping op het congres zouden de meesten binnenboord blijven. Het partijbureau meldde in de herfst dat zo'n honderd leden hun lidmaatschap hadden opgezegd, omdat ze de gedragscode te ruim of juist te rigide vonden. In die tijd legde een homoseksueel bestuurslid van de ChristenUnie in Amsterdam zijn functie neer, omdat de hoofdstedelijke vereniging te weinig ruimte zou bieden aan homoseksuelen. Hij kreeg te horen dat hij alleen aan kon blijven wanneer hij geen relatie met een man zou aangaan. 'Daarmee legde de partij mij eigenlijk een celibaat op, waar ik niet mee kan leven.'¹⁸⁰

Een jaar later laaide de discussie nog weer even op, toen het landelijk bestuur besloot het Kernprogramma niet te herschrijven. Dit betekende dat de uitspraak dat seksuele omgang alleen binnen het huwelijk van man en vrouw mocht plaatsvinden, niet in de tekst zou worden opgenomen. Een motie die het bestuur opriep dat toch te doen, werd met een grote meerderheid afgewezen. Als tegemoetkoming wilde het bestuur de zinsnede wel in een voetnoot bij het Kernprogramma opnemen.¹⁸¹

Europa

In 2008 en 2009 leek het erop dat de ChristenUnie niet alleen met het CDA in de regering zou zitten, maar ook in dezelfde fractie in het Europees Parlement. Blokland speelde met de gedachte toe te treden tot de fractie van de Europese Volkspartij (EVP), waarvan de Nederlandse christendemocraten ook deel uitmaakten. Van de IND/DEM-fractie had de ChristenUnie schoon genoeg, vanwege xenofobe en antisemitische uitlatingen van sommige leden. Bovendien had de partij zich uitgesproken ten gunste van het Verdrag van Lissabon – de benaming van de herziene Europese grondwet. Hierdoor paste ze helemaal niet meer in deze fractie, die zoals eerder vermeld zeer wantrouwend stond tegenover het Europese integratieproces. Een werkgroep van de ChristenUnie adviseerde eveneens om de aansluiting bij de EVP te verkennen. Het landelijk bestuur wilde die kant wel op, maar het partijcongres toonde zich gereserveerder. Niet alleen was de EVP nogal federaal ingesteld, ook zouden er ‘vreemde snuiters’ deel van uitmaken – waarmee werd bedoeld op *Forza Italia* van Silvio Berlusconi.¹⁸² De Britse Conservatieven, die zich hadden losgemaakt van de EVP omdat die te pro-Europees zou zijn, vormden met enkele gelijkgestemde eurosceptische groepen een eigen fractie, de *European Conservatives and Reformists* (ECR). Na de Europese verkiezingen in juni 2009 sloot de ChristenUnie zich hierbij aan – zonder de SGP overigens, die voor de Britten alleen welkom was wanneer zij toezegde bij de volgende verkiezingen vrouwen op haar kandidatenlijst te plaatsen.

De ChristenUnie en de SGP hadden wel weer met één lijst aan de verkiezingen deelgenomen. De Unie had zich het recht voorbehouden met een vrouwelijke lijsttrekker te komen, maar daarvan niet gebruikgemaakt. Lijstaanvoerder werd Peter van Dalen, die Blokland opvolgde. Naast de aanvaarding van de mogelijkheid dat een vrouw lijsttrekker werd, deed de SGP nog een grote concessie door akkoord te gaan met het Verdrag van Lissabon. Des te bitterder was de pil toen na de verkiezingen de wegen tussen beide partijen zich scheidden, na een samenwerking van 25 jaar. Slob meende dat het in de toekomst maar beter was zelfstandig aan verkiezingen deel te nemen; ‘dan kun je volledig je eigen programma uitdragen’.¹⁸³

Regeringsdeelname en de kritiek daarop

Deelname aan de regering was bepaald niet eenvoudig voor de ChristenUnie, ook al haalde ze belangrijke zaken binnen als het programmaministerie voor Jeugd en Gezin, het kindgebonden budget en de gratis schoolboeken. Al snel nadat de coalitie van start was gegaan, kwam de Unie in botsing met de PVDA over gewetensbezwaarde ambtenaren van de burgerlijke stand die geen huwelijk tussen homoseksuelen wilden sluiten, terwijl de partij dacht dat zij deze zaak goed in het regeerakkoord geregeld had. Hetzelfde gold later voor het tegengaan van het oneigenlijk toestaan van koopzondagen, waarvan de Unie vreesde dat de afspraken

daarover op de lange baan werden geschoven. Ook andere thema's leidden tot spanningen, zoals de afschaffing van de flitsscheiding, het wetsvoorstel dat homoseksuelen de mogelijkheid geeft kinderen uit het buitenland te adopteren, en de embryoselectie ter voorkoming van erfelijke vormen van borst- en darmkanker (waarbij embryo's met een dergelijk gen worden vernietigd). De principes van de ChristenUnie botsten regelmatig op de weerbarstige praktijk, maar volgens politiek leider Rouvoet ging het besturen niet ten koste van de beginselvastheid. Regeren en getuigen kon volgens hem samengaan; de ChristenUnie zou zich ontwikkelen tot een 'getuigende bestuurderspartij'.¹⁸⁴

Met Rouvoets opvatting dat de ChristenUnie haar uitgangspunten niet zou relativeren, was in ieder geval SGP-leider Van der Vlies het oneens. Regelmatig uitte hij zijn bezorgdheid over de meegaandheid en compromisbereidheid van de Unie en de prijs die zij betaalde voor kabinetsdeelname; Van der Vlies vond de oogst na anderhalf jaar regeren 'gewoon magertjes'.¹⁸⁵ Binnen de ChristenUnie deelde een aantal prominente leden Rouvoets optimistische visie evenmin. Emeritus hoogleraar Douma vond de inbreng van de Unie in het kabinet – net als Van der Vlies – aan de matige kant. 'Ik besef dat de speelruimte beperkt is, maar zelfs van het afremmen van verkeerde ontwikkelingen merken we tot nu toe weinig'.¹⁸⁶ Leerling zag 'op echt principiële punten... helaas weinig of geen echte ombuigingen in het regeringsbeleid'.¹⁸⁷ Van Rhee nam een 'compromisbereidheid' bij de ChristenUnie waar die in zekere zin vergelijkbaar was met het CDA. 'Zij gaat nu in de coalitie ook in dingen mee, waarmee ze in de oppositiebanken nooit zou hebben ingestemd'.¹⁸⁸ De oud-directeur van het partijbureau kon er nog wel begrip voor opbrengen, maar het beviel hem niet. Cees van Bruchem, van 1999 tot 2003 senator, signaleerde een 'toenemend pragmatisme', dat deels samenhing met de wens van de ChristenUnie om 'salonfähig' te zijn.¹⁸⁹ Hij was in 2008 uit de partij gestapt; de druppel die de emmer voor hem deed overlopen was de poging van de Unie om onder de rooms-katholieke kiezers steun te werven. De partij intensiveerde overigens deze inspanningen: in het voorjaar van 2009 stelde zij een speciale werkgroep in om deze groep meer bij de partij te betrekken. Struikelblok om lid te worden bleven voor rooms-katholieken toch vaak de Drie Formulieren van Enigheid, met daarin de beruchte uitspraak over de mis. De werkgroep kondigde aan de discussie over de grondslag in de partij in 2010 aan te zwengelen.¹⁹⁰

Ook in evangelische kringen riep de verantwoordelijkheid die de ChristenUnie voor het kabinetsbeleid droeg vragen op, vooral wat betreft abortus en euthanasie. Mede daarom belegde de werkgroep Evangelischen een aantal bijeenkomsten in het land om in te gaan op de kritiek uit deze hoek. Aanleiding was de mislukking van enkele nationale conferenties die waren bedoeld om 'de evangelische broeders en zusters' bij elkaar te brengen. Om de samenkomsten voor hen aantrekkelijker te maken, kregen ze een evangelisch karakter met 'praise- en aanbiddingsmuziek'.¹⁹¹

Overigens leken de kiezers van de ChristenUnie wel in te stemmen met de deelname van de partij aan het landsbestuur. Na het aantreden van het vierde kabinet-Balkenende groeide de partij in de opiniepeilingen geleidelijk aan tot

negen zetels in de zomer van 2007. Een paar jaar later was de ChristenUnie nog altijd goed voor zeven à acht zetels, en dat terwijl het CDA en de PVDA beide op verlies stonden.

Slot

De ontwikkeling van de ChristenUnie in de eerste tien jaar van haar bestaan valt grofweg in drie delen uiteen. De eerste jaren verliepen moeizaam als gevolg van electoraal malheur en de spanningen die bij een fusie horen. Na de komst van Rouvoet als politiek leider kwam de partij langzamerhand wat tot rust en tekende zich een herstel in de kiezersgunst af. De in 2007 begonnen periode van regeringsdeelname bood de ChristenUnie kansen om een deel van haar program te realiseren, maar betekende ook grote media-aandacht voor de partij, die niet alleen positief uitpakte.

Bij de totstandkoming van de ChristenUnie in januari 2000 zag haar toekomst er zonnig uit. Na jarenlang gedelibereer over samenwerking was eindelijk de kogel door de kerk en gingen het GPV en de RPF op in één formatie. Afgaande op de peilingen leken de kiezers de politieke fusie lange tijd goedgezind. In mei 2002, onder weliswaar bizarre omstandigheden, viel dat vertrouwen echter tegen. Na de moord op Fortuyn stemde een deel van het potentiële electoraat van de ChristenUnie op het CDA, dat werd aangevoerd door de gereformeerde Balkenende. In januari 2003 kalfde het kiezersaandeel van de Unie verder af toen de christendemocraten in een felle tweestrijd verwickeld waren met de sociaaldemocraten. In de top van de ChristenUnie bestond de neiging het electorale falen hoofdzakelijk toe te schrijven aan de aantrekkingskracht van het machtige CDA, maar dat klopte maar ten dele. De achteruitgang bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in maart 2003 en het Europees Parlement in juni 2004 toonde aan dat ook wanneer de machtsvraag niet centraal stond, de ChristenUnie verloor. Interne kwesties zullen dan ook zeker van invloed zijn geweest, zoals de wijze waarop partijleider Veling het veld moest ruimen en de declaratie-affaire van de europarlementariërs.

In deze eerste turbulente jaren had de ChristenUnie het zwaar. De spanningen werden echter niet alleen veroorzaakt door aanhoudende verkiezingsnederlagen, maar hadden ook te maken met de balans tussen de beide bloedgroepen – net als bij eerdere partijfusies, zoals het CDA in 1980 en GroenLinks in 1990. Hoewel er op dit thema in die tijd een taboe lag, was voor iedereen zichtbaar dat de oude RPF het aanzien van de ChristenUnie domineerde – niet alleen in personele zin (de Kamerfracties, de bezetting van belangrijkste partijorganisatorische posten), maar ook wat betreft het ledenbeleid (dat veel meer ruimte bood dan in het GPV ooit het geval was geweest, ook na de versoepeling in 1993), de politiek-ideologische positionering ('christelijk-sociaal') en de strategische ambitie (de wens een 'beweging' te zijn).¹⁹² Het GPV leek er nauwelijks meer aan te pas te komen. Opvallend

is echter ook dat de verschillen tussen de bloedgroepen met de tijd steeds minder beleefd werden.¹⁹³

Na deze verwikkelingen in de eerste jaren na de fusie, die aan het eind van 2003 organisatorisch werd afgerond, kwam de ChristenUnie met het aantreden van Rouvoet als partijleider in rustiger vaarwater. Zijn komst bracht niet meteen electoraal herstel: dat kwam pas bij de raadsverkiezingen in maart 2006. Een drietal factoren lijkt aan die opleving te hebben bijgedragen. In de eerste plaats de permanente campagne, die in 2003 onder leiding van Van Rhee en Voordewind van start ging. Ook al zag de Tweede Kamerfractie er aanvankelijk het nut niet echt van in, zij heeft zich wel laten overtuigen van het belang van een grotere maatschappelijke zichtbaarheid van de ChristenUnie en het creëren van een netwerk van geestverwante organisaties. Een tweede element was het doelgroepenbeleid, dat tot meer kiezers en leden moest leiden. Behalve op vrouwen richtte de ChristenUnie zich – veel meer dan voorheen de RPF had gedaan – op de evangelischen, en al snel ook op de deels met deze categorie samenvallende christenmigranten. Beide factoren kunnen onder de noemer professionalisering worden gebracht, net als de tegenbegrotingen waarmee de Tweede Kamerfractie sinds 2003 kwam. De derde en wellicht belangrijkste reden die de electorale omslag verklaart, is Rouvoet zelf. Hij maakte al vanaf 1994 deel uit van de Kamer, genoot er respect, maar trad niet echt op de voorgrond. Als aansprekend politicus brak hij door tijdens de referendumcampagne in 2005. Waar de media hem eerder nauwelijks hadden zien staan, was het zoeklicht nu veelvuldig op Rouvoet gericht – met alle voordelen voor zijn partij van dien.

De derde fase in de ontwikkeling van de ChristenUnie brak aan met het succes bij de Kamerverkiezingen van november 2006 en de daaropvolgende regeringsdeelname. Al in 2003 had de ChristenUnie – samen met de SGP – even aan de macht mogen ruiken. Dat het feest toen niet doorging, omdat de VVD moeite had met een aantal staatkundig-gereformeerde opvattingen, zal de partijleiding niet zijn vergeten en zal hebben doorgewerkt in haar opstelling ten aanzien van de SGP. Met deze partij werd de samenwerking in deze tien jaar minder vanzelfsprekend, terwijl die met het CDA ontloek (zij het hoofdzakelijk in Den Haag, terwijl coöperatie op Europees niveau reëel werd overwogen, maar geen doorgang vond).¹⁹⁴ Wat de top van de ChristenUnie zich ook zal hebben gerealiseerd, is dat het standpunt in het eigen verkiezingsprogram dat de wetgeving ten aanzien van abortus, euthanasie en homohuwelijk moest worden teruggedraaid, in de Nederlandse, grotendeels geseculariseerde samenleving van het begin van de 21ste eeuw onhaalbaar was en een sta-in-de-weg vormde voor een positie in het kabinet. In het program van 2006 was de eis tot herroeping van deze wetgeving dan ook verdwenen. Intrekking bleef nog wel het principiële einddoel van de ChristenUnie, maar met minder nam zij nu ook genoegen. Met dit strategische pragmatisme kwam er een einde aan de worsteling van de partij over de vraag hoe het programmatische ideaal met de politieke realiteit moest worden verzoend.

Het succes van de ChristenUnie kende ook een keerzijde. Vanzelfsprekend is het niet eenvoudig om in het kabinet staande te blijven tussen het CDA en de PVDA, die niet alleen veel groter zijn, maar ook een langere ervaring hebben en veel meer bedreven zijn in het politieke spel. Nog lastiger is de immense media-aandacht voor de ChristenUnie met betrekking tot aspecten van haar orthodox-protestantse identiteit, zoals de kwestie van homoseksuele partijvertegenwoordigers en de embryoselectie. Hoewel de partij onder het vergrootglas ligt, weet zij zich nog altijd electoraal te handhaven – in de peilingen staat zij al tijden op enkele zetels winst. De bonus die bij de fusie verwacht werd, lijkt zo alsnog te worden uitgekeerd.

Oude wijn in nieuwe zakken

Over de continuïteit in politieke visie en standpunten tussen GPV en RPF en de ChristenUnie

George Harinck en Hugo Scherff

De unie van het GPV en de RPF leidde in 2000 tot de nieuwe partij ChristenUnie, met alle veranderingen die daarbij horen: reorganisatie, personele wisselingen en een nieuw logo. De twee oude partijen, met hun lange geschiedenissen en ingesleten in- en externe verhoudingen, hadden afgedaan. De nieuwe, nog niet geconsolideerde situatie riep daarbij vergeleken haast vanzelf een sfeer van dynamiek en elan op. Het verleden was afgesloten, de blik was gericht op de toekomst en daarop werden onbevengene grote verwachtingen geprojecteerd. Dat is de sfeer na elk voltooid fusieproces en bij het ontstaan van een nieuwe politieke fusiepartij.

De veranderingen bij de overgang van het GPV en de RPF naar de ChristenUnie zijn niemand ontgaan. Maar wat hielden zij politiek gezien in? Het ligt in de rede om de organisatorische vernieuwing en haar effecten ook te verbinden met de politieke standpunten en de uitgangspunten van de ChristenUnie. Van een nieuwe partij met nieuwe gezichten en een nieuwe uitstraling werden als vanzelfsprekend ook een nieuwe visie en nieuwe politieke standpunten verwacht. Voor- en tegenstanders van de fusie hebben ook niet anders gehoopt of gevreesd dan een vernieuwing van de christelijke politiek, een vernieuwing van bij wijze van spreken de koffiejuffrouw op het partijbureau tot het homostandpunt van de partij toe.

Maar hoe nieuw de ChristenUnie ook was, het was een fusie van twee reeds bestaande partijen, van twee bestaande politieke visies en programma's, en van twee bestaande partijculturen. Anders dan bij de start van het GPV in 1948 of van de RPF in 1975 was er ditmaal bovendien geen reden om zich hard af te zetten tegen de partijen waaruit de ChristenUnie was voortgekomen. Sterker nog, bij alle vernieuwingszin die zo'n nieuwe fusiepartij aankleeft, zou het zelfs onverstandig zijn geweest zich te profileren ten opzichte van de tradities van GPV en RPF. Voor de bühne lag de nadruk op de nieuwe start, maar binnen de partij was het zaak de continuïteit te beklemtonen, wilde men de twee achterbannen niet van de ChristenUnie vervreemden.

De vraag die in deze bijdrage centraal staat, is in welke zin en in hoeverre de ChristenUnie een nieuwe politieke partij is. Achter de nieuwe naam schuilt een nieuwe partijformatie, maar is het ook politiek gezien een nieuwe partij? De

organisatorische vernieuwing nemen wij in dit verband voor kennisgeving aan.¹ Ons gaat het om de vraag of de partij ook in inhoudelijke zin, in haar politieke standpunten en visie veranderd is ten opzichte van haar twee voorgangers. Voor alle duidelijkheid: het gaat ons daarbij niet om de meer recente vraag of de ChristenUnie van standpunt is veranderd sinds ze in 2007 is toegetreden tot het vierde kabinet-Balkenende. Over die vraag is veel te doen geweest.² Voor ons is dit evenwel een afgeleide kwestie, die vooral te maken heeft met het feit dat de ChristenUnie voor het eerst – en anders dan ooit bij het GPV en de RPF het geval is geweest – niet alleen in het parlement opereert, maar ook deel uitmaakt van de regering. Die nieuwe verantwoordelijkheid en de zestig jaar lange geschiedenis als kleine christelijke partijen moesten toen voor het eerst gecombineerd worden, en uiteraard werd dat proces kritisch gevolgd, binnen en buiten de ChristenUnie.

Het gaat ons dus niet om deze bijzondere situatie, maar meer in het algemeen om de politieke standpunten en de visie of de beginselen zoals die het afgelopen decennium door de ChristenUnie in de papieren van de partij zijn uitgedragen. In het eerste gedeelte van dit artikel worden de politieke standpunten van de ChristenUnie vergeleken met die van haar beide voorgangers, en in het tweede deel worden de uitgangspunten van de ChristenUnie nader onderzocht. Daarna volgen een korte vergelijking met eerdere fusies van politieke partijen en een afsluitende conclusie inzake de hoofdvraag naar de politieke vernieuwing.

Politieke standpunten van de ChristenUnie

Van 1975 tot 2000 bestonden het GPV en de RPF naast elkaar. Het waren twee kleine politieke partijen die, samen met de SGP, orthodox-christelijk Nederland vertegenwoordigden. Natuurlijk is het gescheiden optrekken van beide partijen historisch verklaarbaar. Er bestonden evidente verschillen tussen het Verbond en de Federatie. Een belangrijk onderscheid betrof de plaats van de gereformeerde belijdenisgeschriften in de grondslag – het is al eerder in deze bundel geconstateerd. Bij het GPV stonden die veel centraler en speelden ze ook in de partijdiscussies een belangrijker rol dan bij de RPF. Zonder de gereformeerde confessie is het merendeel van de interne debatten van het GPV ondenkbaar. Die handelden immers bijna uitsluitend over de mogelijkheid tot samenwerking met niet-vrijgemaakten, en de grenzen van die mogelijkheid werden volgens velen bepaald door de belijdenis. Een ander in het oog springend punt van verschil was het toelatings-beleid. Het GPV liet in de praktijk bijna uitsluitend leden van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) toe, terwijl bij de RPF het kerklidmaatschap van de leden geen toelatingscriterium was. In de ogen van beide partijen waren dit cruciale verschillen. De RPF beschouwde ze als hinderlijke barrières die de partij in principe uit de weg wilde ruimen; voor een deel van het GPV waren het beschermende dijken die nauwgezet onderhoud verdienden.

Hoe belangrijk deze verschillen voor de betrokkenen ook waren, de meeste Nederlanders ontgingen deze redenen voor het gescheiden optrekken van het GPV en de RPF. Waren zij voor buitenstaanders wel uit elkaar te houden? Dat zou dan moeten gebeuren op basis van hun politieke uitgangspunten en standpunten. Hoe ver gingen beide partijen in politiek opzicht uiteen? In de loop van het laatste kwart van de twintigste eeuw werd dat onduidelijker. Eimert van Middelkoop, lid van de Tweede Kamer van 1989 tot 2002, zei daar het volgende over:

Ik kon niet uitleggen dat er twee partijen waren die programmatisch zo weinig van elkaar verschilden. Als politicus was dat heel vervelend, want die moest natuurlijk die vraag beantwoorden. Dat was niet uit te leggen. Behalve als je onder het programma dook, en keek naar geschiedenis, kerk, subculturen. Maar puur programmatisch was er geen verschil, en dat was natuurlijk voor parlementariërs het belangrijkste. Ik heb me ook altijd ongemakkelijk gevoeld als die verschillen opgelierd werden, groter gemaakt dan ze waren. Ik vond dat niet geloofwaardig.³

RPF'ers konden met die woorden van harte instemmen. Leen van Dijke, RPF-fractievoorzitter in de Tweede Kamer in de jaren negentig, stelde:

Ik herinner mij een partijbijeenkomst in 1998 waarbij Gert Schutte en ik gezamenlijk optraden, en er werd uit de zaal de vraag gesteld: 'Kunt u aangeven wat de verschillen nu zijn tussen RPF en GPV die een gescheiden bestaan legitimeren?' Toen heb ik een beetje theatraal mijn armen in de hoogte gestoken: 'Ik zou het echt niet weten, eerlijk en oprecht ik weet het niet, maar misschien kan Schutte het uitleggen zodat hij mij kan overtuigen zodat ik kan berusten in het gescheiden optrekken van RPF en GPV.' Maar ook Schutte kon het niet uitleggen.⁴

Er bestond bij de volksvertegenwoordigers van beide partijen in de jaren negentig verlegenheid omtrent het geringe politieke onderscheid tussen GPV en RPF. Aan de zijde van het Verbond werd dan echter telkens weer gewezen op de confessionele verschillen, die tot uitdrukking kwamen in de grondslag en met in theorie onvermijdelijke gevolgen voor de politieke standpunten. Het eenwordingsproces was met deze telkens herhaalde tegenwerping in de jaren negentig evenwel niet langer te stoppen, en in dat proces was niet alleen de theorie, maar ook de praktijk van belang. De mate van overeenkomst en verschil tussen de politieke standpunten van beide partijen was vanzelfsprekend een belangrijke factor in het proces naar het samen opgaan in de ChristenUnie. De RPF en het GPV moesten er immers in slagen plooiën glad te strijken en tot eenduidige beginsel- en verkiezingsprogramma's te komen.

Is het ChristenUnie-programma een RPF- of een GPV-programma geworden, is er een compleet nieuw programma geschreven of leverden RPF en GPV een

vergelijkbare hoeveelheid standpunten aan die gezamenlijk de overtuiging van de ChristenUnie zouden vormen? Een aantal belangrijke documenten uit het proces van samengaan kan inzicht bieden in die kwestie. In de eerste plaats zijn dat de verkiezingsprogramma's van GPV en RPF voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1998, de laatste waaraan zij zelfstandig deelnamen. Voor de RPF is dat *Recht uit het hart*, voor het GPV *Vaste grond*. Vervolgens zijn dat documenten uit het fusieproces. In mei 1998 verscheen het *Rapport politieke samenwerking GPV en RPF*, waarin vooraanstaande leden uit beide partijen de inhoudelijke en politieke mogelijkheden van intensievere samenwerking bespraken. Enkele maanden later, in oktober 1998, verscheen *Met het oog op de toekomst*, een discussienota over een gezamenlijke politiek-inhoudelijke visie van GPV en RPF. De uiteindelijke visie werd verwoord in het in 2000-2001 aangenomen Kernprogramma van de ChristenUnie en *Durf te kiezen voor normen*, het programma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2002. Ten slotte bieden de laatste beginselprogramma's van de RPF (uit 1993) en van het GPV (uit 1996) inzicht in de mate van overeenkomst tussen beide partijen.

Het voert te ver om uitputtend en tot in detail de verschillende programma's en andere documenten naast elkaar te leggen. Daarom is een selectie gemaakt. Allereerst volgt een vergelijking van de standpunten op het vlak van de medische ethiek, dat voor zowel de RPF en het GPV als de ChristenUnie centraal heeft gestaan in de politieke praktijk. Vervolgens passeert het heetste hangijzer tussen de beide voorlopers van de Unie de revue, namelijk de visie op Israël. Op dat punt liepen de standpunten van Federatie en Verbond duidelijk uiteen, en de vraag is wat de ChristenUnie met dit meningsverschil heeft gedaan. Daarna gaan we in op een mogelijke koerswijziging: van de ChristenUnie is – bijvoorbeeld in de aanloop naar de Kamerverkiezingen van 2006 – vaak gezegd dat zij ten opzichte van haar voorgangers 'verlinkst' is. Ten slotte beschouwen we in deze paragraaf nog een onderwerp dat in de categorie 'overige' valt: het lag niet dicht bij de identiteit van de partijen, en de meningen erover gingen ook niet fundamenteel uiteen. We hebben gekozen voor het onderwijs.

Kernpunt: medische ethiek

Zowel het GPV als de RPF (en ook de SGP) heeft zich altijd gekeerd tegen de wetgeving inzake de regulering van abortus en euthanasie. Voor de buitenwacht vormde dit verzet in de jaren zeventig, tachtig en negentig hun 'unique selling point'. In de beide beginselprogramma's werd beklemtoond dat het leven van de mens door God gegeven is, en dat dit van begin tot eind bescherming verdiende. Abortus en euthanasie moesten daarom worden tegengegaan.⁵ Het GPV begon zijn programma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1998 met een hoofdstuk 'Voor bescherming van het leven', en ook de RPF wijdde er bij die verkiezingen een ruime passage aan ('Aandacht voor het leven').⁶ Beide partijen waren voorstander van wetgeving waarin abortus alleen was toegestaan indien het leven van

de moeder wordt bedreigd. Verder was prenataal onderzoek alleen geoorloofd in het belang van de gezondheid van het kind, moest experimenteren met menselijke embryo's verboden blijven, en diende euthanasie in het strafrecht te blijven.

De ChristenUnie nam deze opvattingen in het beginsel- en verkiezingsprogramma over.⁷ Bij de formulering ervan is weliswaar vaak gekozen voor de RPF-bewoordingen, maar inhoudelijk was er geen verschil tussen de opvattingen van RPF en GPV. Het standpunt van de ChristenUnie is op medisch-ethisch terrein identiek gebleven aan dat van haar voorgangers. In 2006 verdween echter de harde eis dat abortus en euthanasie direct strafbaar gesteld zouden moeten worden. De reden hiervoor is niet helemaal duidelijk. Wellicht probeerde de ChristenUnie, die samen met haar voorgangers toch vooral vanwege die standpunten bekend werd, critici de wind uit de zeilen te nemen om zo ook meer kans te maken op electorale groei.

Twistpunt: Israël

Op één punt in zowel het verkiezings- als het beginselprogramma gingen de RPF en het GPV ver uiteen, en dat was de houding jegens Israël. Bij de RPF werd Israël niet alleen in het verkiezingsprogramma, maar ook in het beginselprogramma genoemd. Haart standpunt betrof dus niet alleen het politieke beleid, maar was onderdeel van de partijvisie. Het GPV noemde Israël niet eens in zijn verkiezingsprogramma, laat staan in zijn beginselen. De partij sprak wel van 'volken tegenover welke Nederland historische verplichtingen heeft (Papoea's, Zuid-Molukkers)', maar Israël werd in dit verband en ook elders niet genoemd.⁸ De RPF bood daarentegen zelfs een speciale paragraaf in het verkiezingsprogramma met als titel 'Israël en het Midden-Oosten'. Daarin werd beklemtoond dat het een godswonder was dat Israël in 1948 gesticht kon worden. Er werden ook uitgangspunten voor vredesregelingen in het Midden-Oosten genoemd: veilige en erkende grenzen voor Israël en erkenning van het zelfbeschikkingsrecht voor de Palestijnen. Verder stelde de RPF dat Arabische landen contact dienden te leggen met Israël. Ook werd de Europese Unie opgeroepen zich terughoudend op te stellen in het Midden-Oostenconflict; Brussel moest zijn houding afstemmen met de Verenigde Staten. De RPF noemde Jeruzalem de 'ondeelbare hoofdstad' van Israël. De Nederlandse ambassade moest dan ook vanuit Tel Aviv daarnaartoe worden verplaatst.

De ChristenUnie heeft inzake Israël duidelijk gekozen voor de visie en het beleid van de RPF. In haar beginselprogramma is de GPV-zinsnede overgenomen over de verplichtingen die Nederland jegens bepaalde volken heeft. Daar is echter een flinke passage aan toegevoegd. De staat Israël wordt daarin expliciet genoemd en beschreven als het nationale tehuis voor de Joden. Het land verdient op basis van historische en morele argumenten politieke steun, met inachtneming van de internationale rechtsbeginselen. Op bijbelse gronden weet een christen zich met het Joodse volk verbonden, zegt het programma.⁹ Ook in het verkiezingsprogramma van 2002 koos de ChristenUnie voor de RPF-opstelling. Genoomd werden het uitgangspunt van 'veilige en erkende grenzen voor Israël', de oproep aan Arabische

landen het contact met Israël aan te gaan en de wens tot het verplaatsen van de Nederlandse ambassade naar Jeruzalem, 'de ongedeelde hoofdstad van Israël'.¹⁰

Het is duidelijk dat de RPF op dit punt haar zin heeft gekregen. Waarschijnlijk was dit noodzakelijk om een deel van de achterban van deze partij de ChristenUnie binnen te loodsen, want voor met name de evangelische stroming in de RPF telde dit punt zwaar. Anderzijds was het onderwerp Israël voor het GPV een 'vreemd' thema, maar tegelijkertijd niet cruciaal genoeg om zich tegen de incorporatie ervan in het program van de ChristenUnie te verzetten. Toch is de onenigheid over dit punt nooit helemaal verdwenen, en nog altijd is Israël een vraagstuk dat de gemoederen in de partij stevig kan beroeren.¹¹ Tijdens de regelmatig terugkerende discussie over dit onderwerp wordt de scheidslijn tussen het GPV en de RPF snel weer zichtbaar, ook na bijna tien jaar ChristenUnie.

Koerswijziging: verlinkst?

In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 werd de ChristenUnie vaak 'links' genoemd, onder anderen door CDA'ers Joop Wijn en Maxime Verhagen.¹² De ChristenUnie verweerde zich daartegen met de mantra 'Niet links, niet rechts, maar christelijk-sociaal'.¹³ Zeker gezien die defensieve opstelling rijst de vraag: klopt het dat de ChristenUnie linkser is dan haar beide voorgangers?

In hun beginselprogramma's maken GPV, RPF en ChristenUnie snel duidelijk niet te geloven in de 'maakbare samenleving', een geloof dat linkse partijen vaak wordt toegeschreven. Ze zijn zich bewust van de gevolgen van de zonde in de wereld. Daarbij past nuchterheid (de macht van de zonde kan immers niet door mensen en overheden gebroken worden) en is radicalisme gevaarlijk. De RPF is het meest expliciet: 'De gebrokenheid van de schepping kan niet door menselijke inspanningen worden geheeld'.¹⁴ Het GPV geeft ook een vervolg aan de kernnotie van een in zonde gevallen wereld door te stellen dat het de taak van de overheid is 'haar burgers te beschermen tegen misdaad en onrecht, en steun te bieden aan hen die geen helper hebben'.¹⁵ De ChristenUnie meet de overheid een ruimer geformuleerde taak aan: ze 'heeft de opdracht het goede te zoeken voor de burgers'.¹⁶ En naast het tegengaan van het kwaad, waar ook het GPV over spreekt, stelt het Kernprogramma van de nieuwe partij dat de overheid 'leiding geeft aan een goede cultuur- en maatschappij-ontwikkeling om deze dienstbaar te maken aan de ontplooiing van alle mensen en recht te doen aan de bedoeling van de Schepper met Zijn Schepping'.¹⁷ Wat dit alles precies inhoudt laten we hier buiten beschouwing, maar duidelijk is wel dat de ChristenUnie de overheid een grote rol toedicht. De RPF waarschuwt juist verscheidene malen tegen een te grote werkzaamheid van de overheid – meer dan het GPV – door te stellen dat de overheid voortdurend de grenzen van haar taken en mogelijkheden in het oog moet houden, en recht moet doen aan de eigen verantwoordelijkheid van burgers en maatschappelijke verbanden. De overheid dient de voorwaarden te scheppen voor het particulier initiatief. Alleen waar dit tekortschiet, grijpt zij in. Een dergelijke beperkende

notie ontbreekt in het Kernprogramma. Het wekt dan ook geen verbazing dat de ChristenUnie beklemtoont dat overheidstaken publiek moeten worden uitgevoerd, terwijl de RPF juist stelt dat de overheid oneigenlijke taken moet afstoten. Dit is dan wel niet noodzakelijkerwijs een tegenstelling, maar het geeft wel aan dat de principiële reserve die de RPF heeft tegenover de overheid, bij de ChristenUnie nauwelijks een rol lijkt te spelen.

In lijn hiermee is de opvatting over het heffen van belastingen. Het GPV en de RPF beklemtonen allebei dat de belastingheffing niet doelbewust gebruikt mag worden voor de herverdeling van inkomen of vermogen, hoewel wel rekening gehouden moet worden met draagkracht. Voor de ChristenUnie staat die draagkracht voorop, en het standpunt dat nivellering geen doel mag zijn van belastingheffing is verdwenen. Ook van het pleit van de RPF voor het beperken van de collectieve lastendruk (burgers moeten immers niet te veel worden beperkt in hun eigen verantwoordelijkheid) is bij de ChristenUnie niets meer te vinden. Iets dergelijks komen we bij het GPV echter ook niet tegen. Duidelijk is dat de RPF op deze punten inzake de overheidstaak zich het meest aan de rechterkant van het politieke spectrum bevindt. De partij werd dan ook opgericht door organisaties die zich zorgen maakten om de linkse koers van de ARP. Eerst onder Meindert Leerling en later onder Van Dijke is de partij meer naar links getrokken, maar uit de terminologie aangaande de taak van de overheid spreekt nog duidelijk het rechtse verleden. Het GPV staat iets verder naar het midden, en de ChristenUnie neemt een wat linksere positie in.

Milieu wordt, in ieder geval in Nederland, over het algemeen veel meer als een links dan als een rechts thema gezien. Is de ChristenUnie op dit terrein ook naar links opgeschoven? Het lijkt er niet op. Bij de drie partijen neemt de zorg voor het milieu een vooraanstaande plaats in in de beginselprogramma's. De RPF begint ermee en trekt er liefst drie pagina's voor uit. Het GPV en de ChristenUnie openen hun passage over het economisch beleid met de stelling dat dit ten dienste moet staan van de opdracht de aarde op een verantwoorde wijze te beheren. Het Verbond maakt duidelijk dat Nederland verplicht is om ten gunste van de arme landen minder beslag te leggen op grondstoffen en milieu, en de ChristenUnie heeft dit letterlijk overgenomen. De RPF is wel radicaler van toon dan het GPV en de ChristenUnie. Zo staat volgens haar 'het bestaan van de mensheid' op het spel. Daarom moet overheidsbeleid dan ook evenzeer getoetst worden op de gevolgen voor het milieu als op sociaaleconomische consequenties. De RPF spreekt in dit verband van de 'ecologisch-sociale rechtsstaat'.¹⁸ Verder heeft deze partij, veel meer dan het GPV, aandacht voor dierenwelzijn. De ChristenUnie gaat hier ten dele in mee.

Geen kernpunt: onderwijs

Op het gebied van het onderwijs ontlopen de programma's van RPF, GPV en ChristenUnie elkaar nauwelijks. Alle drie leggen zij sterk de nadruk op het primaat

van de ouders in de verantwoordelijkheid voor onderwijs en opvoeding. Ook ligt een zwaar accent op de vrijheid van onderwijs. Een prominente plaats krijgt ook de notie dat het onderwijs niet alleen bedoeld is voor de voorbereiding op een werkzaam leven, maar dat ook de overdracht van normen en waarden een belangrijke rol moet spelen. Dat is kennelijk zo'n wezenlijk punt dat het de enige uitspraak over onderwijs is die voorkwam in de 'Basiselementen van een RPF/GPV program', die deel uitmaakten van de discussienota *Met het oog op de toekomst*.¹⁹ Het pleidooi voor een grotere investering van het nationaal inkomen in onderwijs vinden we ook bij alle drie de partijen terug. Ze keren zich tegen de trend om de kosten van het onderwijs deels af te wentelen op ouders en het bedrijfsleven.

De ChristenUnie heeft van het GPV het streven overgenomen naar de internationale OESO-norm van een investering in onderwijs van zes procent van het Bruto Nationaal Product. Andere GPV-erfenissen waren het belang van onderwijs in het Nederlands en de inzet voor versterking van het beroepsonderwijs. Van de RPF kwam de aandacht voor ethische commissies bij wetenschappelijk onderzoek. De waarschuwing van de Federatie tegen structuurveranderingen in het onderwijs heeft bij de ChristenUnie geen plek gekregen. Hetzelfde gold voor een punt van het GPV: de strengere selectie, al in het middelbaar onderwijs, van universitaire studenten. Hoewel het GPV en de RPF beide het afschaffen van de prestatiebeurs bepleitten, koos de ChristenUnie daar niet voor. Nieuwe inzichten bood haar programma nauwelijks. Enigszins nieuw was de opvatting dat integratie van gehandicapte kinderen in het basisonderwijs een goede zaak is. Bij de RPF viel hier nog niets over te lezen, en bij het GPV nauwelijks. Van een wezenlijke koerswijziging kan op basis van een dergelijk punt niet gesproken worden.

Duidelijk is dat de opvattingen van GPV en RPF elkaar op het punt van onderwijs nauwelijks ontlepen en dus moeiteloos in het ChristenUnie-programma tot een geheel konden worden omgevormd. Natuurlijk zijn er enkele kleine verschillen aan te stippen, maar om fundamentele zaken gaat het niet. Het ChristenUnie-programma is op dit punt dan ook een voor de hand liggende mix van de programma's van de voorgangers geworden dat wat de toonzetting betreft daarvan niet verschilt, hoewel er wel enkele nieuwe ideeën werden toegevoegd.

De moeiteloze vermenging van de standpunten van de RPF en het GPV in de nieuwe lijn van de ChristenUnie blijkt ook op andere onderdelen van het verkiezingsprogramma van de Unie. Geregeld wekt dat program de indruk alsof het ontstaan is bij een spelletje waarbij een verhaal gevormd wordt doordat de deelnemers om de beurt een woord of een zin zeggen. Veel passages zijn letterlijk overgenomen uit de programma's van de beide voorlopers. RPF-teksten komen we iets vaker tegen, maar dat heeft vooral te maken met het feit dat de opzet van het ChristenUnie-programma dezelfde is als die van de Federatie: per paragraaf volgt na een inleiding een aantal concrete actiepunten. Het GPV-programma kende die structuur niet. Een duidelijk voorbeeld van de wisselgang van GPV en RPF in het ChristenUnie-programma bevat de paragraaf over het milieubeleid.

Tussenbalans 1

Het is niet onbegrijpelijk dat Van Middelkoop en Van Dijke zich in de tweede helft van de jaren negentig ongemakkelijk voelden bij het gescheiden optreden van hun partijen in de Tweede Kamer. Het is twijfelachtig of er in de Nederlandse parlementaire geschiedenis politieke partijen zijn geweest die meer op elkaar leken dan het GPV en de RPF in die periode. In de toonzetting van de hierboven geanalyseerde documenten valt globaal gezien alleen op dat het GPV iets 'bestuurlijker' is ingesteld en dat de RPF wat meer 'evangelisch bewogen' lijkt.

De praktische overeenkomsten tussen de verkiezingsprogramma's van het GPV en de RPF zullen ook het formuleren van een kern- en beginselprogramma voor de ChristenUnie hebben vergemakkelijkt. Toch kozen beide partijen er niet voor de oude documenten van tafel te schuiven en aan een echt nieuwe, gezamenlijke visie te werken. De programma's zijn duidelijk opgebouwd uit stukjes RPF- en GPV-gedachtegoed. Op sommige plaatsen zelfs dusdanig dat letterlijke zinsneden uit het programma van de een die van de ander afwisselen. Wat de rol van de overheid betreft, heeft de ChristenUnie de koers van de beide voorgangers echter wel enigszins verlegd. Waar het GPV en vooral de RPF nadrukkelijk pleitten voor een overheid die in de eerste plaats het kwaad bestrijdt en voor het overige vooral ruimte geeft aan burgers en maatschappelijke organisaties, heeft de ChristenUnie duidelijk meer vertrouwen in de overheid gekregen. Het is de enige fundamentele kwestie waar de richting duidelijk is verschoven.

Er was één echt geschil dat uitgevochten diende te worden, en dat betrof de opstelling ten aanzien van Israël. In die discussie heeft de RPF duidelijk aan het langste eind getrokken. Waar het GPV Israël niet benoemde, heeft de ChristenUnie in haar programma de uitvoerige Israëlpassage uit het RPF-programma bijna letterlijk overgenomen. Toch gaat het te ver om op basis daarvan te concluderen dat de RPF zich meer in de politieke koers van de ChristenUnie zou kunnen vinden dan het GPV. Daarvoor neemt het Israëldebat in de Nederlandse parlementaire praktijk een te geringe plaats in. Ook mag op basis van de grotere rol die de overheid wordt toegedicht, niet worden gesteld dat de ChristenUnie een echt nieuwe weg insloeg. Het GPV en de RPF kozen de weg van de minste weerstand en vermengden hun programma's met elkaar tot het programma van de ChristenUnie. Het waren nieuwe zakken, maar het was de oude wijn.

Uitgangspunten van de ChristenUnie

De vraag die in het tweede deel van dit artikel centraal staat, is hoe het in het fusieproces overeengekomen politieke profiel na 2000 binnen de uitgangspunten van de ChristenUnie nader vorm heeft gekregen en in hoeverre er hier sprake is van vernieuwing ten opzichte van de beginselen van GPV en RPF. Eerst zullen we nagaan hoe het enkele centrale noties in de grondslagen van beide partijen in het

fusieproces is vergaan, en daarna staan we stil bij het al dan niet veranderde karakter van de uitgangspunten in de nieuwe context van de ChristenUnie. We gaan een en ander in het bijzonder na aan de hand van de visie van de ChristenUnie op de overheid.

Centrale noties

We schenken eerst aandacht aan twee sleutelbegrippen in de tradities van het GPV en de RPF, en gaan na hoe het met die noties in de fusie is vergaan. Kenmerkend voor de politiek van het GPV zou de zogeheten ‘cultuuropdracht’ zijn. Onder anderen partijleider Gert Schutte beklemtoonde dit aspect. De cultuuropdracht zou iets geheel anders zijn dan ‘publieke gerechtigheid’, waar bij de RPF de nadruk op lag. Maar zit er op dit punt daadwerkelijk ruimte tussen de opvattingen van de beide partijen? Over de cultuuropdracht stelde het GPV-beginselprogramma:

God geeft de burgers zowel persoonlijk, gemeenschappelijk als in allerlei verbanden, de taak het land als goede rentmeesters in Zijn dienst verantwoord te beheren en zinvol te ontwikkelen. Zo leveren zij tevens een bijdrage aan een duurzame ontplooiing van de hele aarde. De rijksoverheid en andere overheden moeten die taak in woord en daad erkennen en de bevolking aansporen deze taak uit te voeren. De overheid is hoofd van de openbare samenleving, en behoort daarom een voorbeeld voor alle burgers te zijn. De eigen taak van de overheid hierbij is, in alle openbare aangelegenheden voorwaarden te scheppen en voorzieningen te treffen die nodig zijn om de burgers in staat te stellen hun beheers- en ontwikkelingstaak uit te voeren.²⁰

Keek de RPF hier heel anders tegenaan? Daar lijkt het niet op. In haar basisprogram viel te lezen: ‘Trefwoorden van deze christelijke benadering van politiek zijn rentmeesterschap en cultuuropdracht.’²¹ En over de overheid werd gesteld: ‘Het behoort tot haar taak in wetgeving en beleid de onderscheiden samenlevingsverbanden te beschermen en zodanige publieke voorwaarden te scheppen dat deze verbanden hun specifieke, van God gegeven roeping kunnen vervullen.’²² Blijkbaar had de RPF geen enkele moeite met de ‘cultuuropdracht’.

Het centrale begrip in haar basisprogram was echter niet cultuuropdracht, maar ‘publieke gerechtigheid’. Dit werd als volgt beschreven:

Kernpunten van de publieke gerechtigheid zijn gelegen in de volgende noties:

- a. het zijn van een schild voor de zwakken;
- b. het bevorderen van recht en gerechtigheid en derhalve het bestrijden van onrecht en ongerechtigheid;
- c. het ontwikkelen van ‘infrastructuur’ (waaronder bijvoorbeeld de klassieke grondrechten), opdat andere verbanden zich naar hun eigen aard kunnen ontwikkelen en zo tot hun recht kunnen komen;

- d. het zo nodig (tijdelijk) waarnemen van taken van andere maatschappelijke verbanden wanneer de infrastructuur onvoldoende blijkt.²³

Het GPV sprak in dezelfde termen. Zo werd de overheid opgeroepen om 'steun te bieden aan hen die geen helper hebben'. En: 'Zij handelt bij dit alles niet naar willekeur, maar met inachtneming van de gerechtigheid en de wijsheid die de Bijbel leert.'²⁴ De nadruk die de RPF legde op 'verbanden', vinden we bij het GPV niet, al noemde het Verbond die verbanden in de eerder geciteerde passage over de cultuuropdracht. Uit de nadruk op de verbanden in de samenleving wordt duidelijk dat het leerstuk van 'soevereiniteit in eigen kring' van Abraham Kuypers bij de RPF meer weerklank heeft gevonden dan bij het GPV. Dit leverde echter geen verschillen op in de uitwerking van de beginselen zoals we die in de verkiezingsprogramma's vinden.

De termen 'cultuuropdracht' en 'publieke gerechtigheid', die beide sterk de nestgeur droegen van de beide partijen, bleken ook acceptabel of zelfs belangrijk voor de ander te zijn. Het wekt dan ook geen verbazing dat beide noties terug te vinden zijn in het Kernprogramma van de ChristenUnie. Opvallend is dat het begrip cultuuropdracht niet letterlijk terug te vinden is in dat programma, maar de term publieke gerechtigheid wel.²⁵ In de discussienota *Met het oog op de toekomst* uit het najaar van 1998 werd de cultuuropdracht nog wel genoemd.²⁶ In de daaropvolgende besprekingen is het kennelijk van tafel verdwenen, terwijl het begrip publieke gerechtigheid behouden bleef. Dit resulteerde in een kleine overwinning voor de RPF, hoewel deze inhoudelijk geen gevolgen had.

Een belangrijk thema bij christelijke politieke partijen is de overheid als goddelijke instelling en de plaats en taak die daaruit voortvloeien ten opzichte van de samenleving. Vooral het GPV legde sterk het accent op de oproep aan de overheid God publiek te eren en het volk daarin voor te gaan, zo lezen we in het eerste artikel van het beginselprogramma. Bij de RPF was dit onderwerp ook aanwezig, zij het minder prominent en ook in meer omfloerst taalgebruik: 'Het is daarom een appèl om in alle cultuurarbeid – inclusief de politiek – de liefdevolle eredienst aan God centraal te stellen.'²⁷ Bij de ChristenUnie vinden we deze notie in de volgende zin terug, die sterke gelijkenis vertoont met de GPV-terminologie: 'De overheid houdt Gods eer hoog in de publieke samenleving.' Opvallend is dat meteen daarna RPF-gekleurde woorden volgen: 'Bij de uitoefening van haar ambt hanteert ze de bijbelse norm van de publieke gerechtigheid.'²⁸ In deze twee regels wordt zo voor de goede verstaander onmiddellijk zichtbaar dat we hier met een product van twee partijen te maken hebben. Weliswaar waren er inzake de overheid inhoudelijk niet zo veel plooien glad te strijken, omdat achter de kenmerkende formules nagenoeg dezelfde standpunten schuil gingen. Niettemin moest er voor die formules wel een plek gevonden worden, aangezien de leden van de RPF en het GPV daarmee opgegroeid waren en ermee vertrouwd waren geraakt.

Spanning in de vooronderstellingen

Waarin heeft de melange van uitgangspunten geresulteerd met betrekking tot de overheidsvisie van de ChristenUnie? Wat betreft de vraag wat de overheid is, verwijst de ChristenUnie niet naar de grondwet of naar de geschiedenis van de Nederlandse democratie, maar naar God. De overheid is een geschenk van God en staat in dienst van Hem, zeggen de Uniefundering en de Unieverklaring, de twee documenten die elk partijlid moet onderschrijven.²⁹ Enerzijds is hier sprake van een grote algemeenheid. De overheid wordt niet omschreven naar haar concrete vorm, maar als het bestuur, in welke vorm dan ook, over een volk, welk dat ook maar is. De Uniefundering is dan ook niet typisch Nederlands en zelfs niet per se kenmerkend voor de ChristenUnie. De formulering gold in de middeleeuwen en geldt vandaag, en geldt hier maar ook in Noord-Korea. De overheid als gods-geschenk is vanuit het perspectief van de ChristenUnie te beschouwen als een algemeen gegeven.

Anderzijds is de Uniefundering ook specifiek. Als het gegeven dat de overheid door God is gegeven zo algemeen was als deze tekst zegt, zou het een gemeenplaats zijn. Binnen het christendom is het dat echter niet, en binnen het Nederlandse politieke bestel evenmin. Wat de ChristenUnie als algemeen omschrijft, is in de omstandigheden van de 21ste eeuw nogal specifiek, al legt de partij daarop geen nadruk. De ChristenUnie postuleert eenvoudig wat de overheid is en zegt daarvan: dit is een hard feit. Deze cirkelredenering is op zich niet vreemd. De vvd bijvoorbeeld postuleert dat het individu autonoom is en zegt dan: wij erkennen dat postulaat als een feit. Over die postulaten worden partijen het onderling niet eens, het is een niet te bewijzen of te beredeneren vooronderstelling, het is een geloof, en daarachter valt niet door te vragen.

De ChristenUnie kan daarin wel veel specifiekker zijn dan bijvoorbeeld de vvd, omdat haar postulaat niet maar een voorgevoel of een besef is, maar uitgebreid verwoord staat in de Bijbel, zoals bovendien is uitgelegd in een vijf eeuwen oude protestantse traditie waarin de Drie Formulieren van Enigheid als sleutelteksten fungeren. Bijzonder wordt de ChristenUnie in haar beroep op een postulaat te midden van andere politieke partijen dus pas wanneer zij haar vooronderstelling specificeert. Dit gebeurt in de Unieverklaring uit 2000:

Wij zijn ervan overtuigd dat de God die wij belijden en willen dienen, ook door de overheid en in de samenleving gehoorzaamd en geëerd behoort te worden. [...] Deze overtuiging plaatst de actuele politiek in het perspectief van Jezus Christus, wie alle macht is gegeven in hemel en op aarde. Door Hem is er uitzicht op een leven over de grenzen van de huidige wereld heen.³⁰

Uit deze zowel algemene als specifieke funderende teksten blijkt dat het volgens de ChristenUnie een feit is dat de overheid een geschenk van God is in het bredere kader van Zijn machtsuitoefening over de kosmos. Ook blijkt er uit dat het voor

de ChristenUnie een gegeven is dat de overheid en de samenleving God moeten gehoorzamen en dienen. De werkelijkheid komt hier niet mee overeen en daarom dienen christenen actief te zijn in de samenleving, zegt de Uniefundering. De partij streeft naar een christelijke overheid en een christelijke samenleving.

Dit zijn uitgangspunten die de ChristenUnie uitspreekt nog voordat ze aan de politiek in het Nederland van de 21ste eeuw toekomt. Maar geheel los van de concrete situatie in Nederland staat met name de Unieverklaring inmiddels niet. Op twee wijzen wordt daar reeds duidelijk dat niet iedereen de uitgangspunten van de ChristenUnie huldigt. In de eerste plaats wordt in de Unieverklaring gevraagd van de overheid dat ze 'de geestelijke en politieke vrijheden waarborgt, opdat God naar zijn Woord gediend kan worden'. Kennelijk zijn er machten in de samenleving die zich verzetten tegen wat voor de ChristenUnie feiten zijn. Een andere aanwijzing daarvoor is dat er ook gewag wordt gemaakt van kwaad dat de overheid moet indammen en tegengaan. En in de tweede plaats komt de ChristenUnie in de Unieverklaring op voor 'het recht van allen die deel uitmaken van onze samenleving'.³¹ Met die 'allen' worden ook zij bedoeld die niet de uitgangspunten van de ChristenUnie delen, want anders zou deze passage overbodig zijn.

Met deze twee zinsneden over vrijheden enerzijds en rechten anderzijds in onze samenleving duikt er een spanning op in de uitgangspunten van de ChristenUnie, nog voordat de partij aan haar politieke standpunten is toegekomen. De frictie is dat de ChristenUnie vrijheid voor haar en voor ieders overtuiging bedingt en tegelijk stelt dat overheid en samenleving christelijk dienen te zijn. Tegelijk, dat wil zeggen: tegelijk binnen het kader van haar vooronderstellingen. Deze spanning in de uitgangspunten is onhoudbaar, omdat het een het ander uitsluit. Veel christenen hebben in het verleden dit probleem opgelost door deze tegendelen van elkaar los te koppelen en/of één van de twee op te geven. Het kenmerk van de uitgangspunten van de ChristenUnie is echter dat de partij de kosmos als een geheel beschouwt, waarin geen scheiding gemaakt kan worden tussen Gods macht en de overheid. Het is dus niet mogelijk voor één van beide te kiezen: of voor de christelijke overheid en samenleving, of voor de 'plurale' overheid en samenleving. De enige manier om de spanning draaglijk te maken is dan de tegendelen in een temporeel verband te plaatsen. Daarmee bedoelen we dat voor het heden door de ChristenUnie onder bepaalde voorwaarden een plurale samenleving aanvaard wordt, maar dat gestreefd wordt naar een toekomstige christelijke overheid en samenleving. Hiermee is echter ten eerste het hart gehaald uit de bewoordingen van de Uniefundering en Unieverklaring: God heerst over het politieke leven en behoort door de overheid en de samenleving gehoorzaamd en geëerd te worden. Hoe zou anders het kwaad kunnen worden tegengegaan? En ten tweede impliceert het temporele verband een negatieve visie op de democratie als een vorm van bestuur die opstand tegen God duldt en zelfs legitimeert.

Deze spanning in de visie op overheid en samenleving duikt niet voor het eerst op in de basisdocumenten van de ChristenUnie. Ze is aanwezig in de protestants-christelijke politiek vanaf de formulering van het eerste program van de Anti-

Revolutionaire Partij (ARP) in 1879. 'De overheid,' zo stelde dat program, 'is als dienaar van Gods, in een christelijke en dus niet-godsdienstloze natie, gehouden tot verheerlijking van Gods naam, en behoort diensvolgens [...] in de consciëntie, voor zover die het vermoeden van achtbaarheid niet mist, een grens te erkennen voor haar macht.'³² De antirevolutionaire leider Kuiper, maar ook zijn geestverwante critici als Philippus Jacobus Hoedemaker en Lucas Lindeboom, streefde naar een christelijke overheid aan het hoofd van een christelijke samenleving. Anders dan destijds bij de rooms-katholieken het geval was, lieten de antirevolutionairen het geweten van de burgers vrij, maar de niet-christenen zouden zich in de geprojecteerde antirevolutionaire samenleving vreemde eenden in de bijt weten. In deze overheidsvisie lag dus van meet af aan een spanning besloten, maar die was anno 1879 gering, omdat toen nog geen twee procent van de Nederlandse bevolking onkerkelijk was. De gewetensvrijheid was een protestants sjibbolet en sloeg feitelijk vooral op niet-protestantse christenen – de rooms-katholieken, die toen meer dan een derde van de bevolking uitmaakten. De zinsnede in het partijprogramma dat de antirevolutionaire of christelijk-historische richting de grondtoon van het Nederlandse volkskarakter vertegenwoordigde, was voor het merendeel van de protestanten gemeengoed en werd slechts betwist voor zover Kuiper die richting met zijn eigen partijorganisatie identificeerde.

Toen Kuiper omstreeks 1890 het streven naar een christelijke samenleving inruilde voor dat naar een plurale samenleving, kwam ook zijn visie op een christelijke overheid onder druk te staan. Hoedemaker en de zijnen legden de vinger bij wat zij als een verzaking van het ideaal beschouwden. Ook het GPV en de RPF wezen een neutrale overheidsvisie af, maar zij deden dat in een situatie waarin een christelijke overheid en een christelijke samenleving niet meer een weerspiegeling vormden van de getalsmatige verhoudingen in de maatschappij. Het GPV gaf vergeleken bij de ARP nog een sterker accent aan het christelijke karakter van de overheid door dit niet te verbinden met de overtuiging van de bestuurders, maar met de instelling als zodanig. Dat de ChristenUnie in 2000 nog in deze kaders spreekt over de overheid, is een vorm van achterstallig onderhoud inzake de uitgangspunten. Er is op dit punt geen sprake van vernieuwing, maar van continuïteit. Deze wijze van spreken over de overheid is in november 2002 op een ChristenUnie-congres met gebruikmaking van een – eertijds ook bij het GPV en de RPF – gevoelige uitdrukking gekritiseerd: 'Laat theocratie over aan God en laten wij ons zorgen maken over de kwetsbaarheid van de democratie.'³³ Met andere woorden: er moet gekozen worden tussen een christelijke en een plurale aard van overheid en samenleving.

Spanning in het politieke programma

Het Uniecongres van november 2002 ging over de overheidsvisie, maar toch lijkt het er niet op dat het fusieproces is aangegrepen om de uitgangspunten van christelijke politiek opnieuw te doordenken. De bovengenoemde spanning was

er, is aanwezig gebleven en treedt ook in het Kernprogramma naar buiten. Dit programma bevat de basisbeginselen van de ChristenUnie voor de lange termijn en het dient als uitgangspunt voor de partij en haar vertegenwoordigers op elk niveau.

Van de elf basisbeginselen in het Kernprogramma van de ChristenUnie uit 2000-2001 gaan er drie over de overheid. Ook in de overige basisbeginselen wemelt het van het woord overheid – opvallend in dit licht is dat het woord democratisch slechts tweemaal voorkomt. Ook dit accent is een gevolg van het feit dat er tijdens het fusieproces geen herbezinning op de plaats en taak van de overheid heeft plaatsgevonden. De boventoon in dit programma voert de opvatting dat de overheid Gods wil moet doen. Ze moet zorgen voor het besef ‘dat God mensen aanstelt als verantwoordelijken in Zijn wereld’, ze heeft de opdracht ‘de publieke samenleving te richten op de dienst aan de Allerhoogste’, ze behoort ‘te erkennen dat Christus Koning is en dat zij in Zijn dienst staat (Romeinen 13:2). Onze grondwet behoort daaraan uitdrukking te geven’. Ze ‘houdt Gods eer hoog in de publieke samenleving’, ze ‘eert God en dient de samenleving door ruimte te garanderen voor de publieke verkondiging van het Evangelie’ en de Tien Geboden dienen haar leidraad te zijn.³⁴ De bedoeling van de ChristenUnie ligt wel heel ver af van de huidige toestand in Nederland – zo ver dat deze overheidsinstructies gemakkelijker geassocieerd kunnen worden met een religieuze overheid in landen als Iran dan met de seculiere overheid van Nederland.

Nu zou men kunnen denken: de ChristenUnie heeft een hoog ideaal van een christelijke overheid, maar dat is vooral een ideaal. Dit zal in de praktijk getemperd worden door het feit dat de partij sterk inzet op de activiteit van christenen, op burgerschap. Dit is echter niet het geval. In de acht paragrafen die niet expliciet over de roeping, taak of ‘zwaarmacht’ van de overheid gaan, komt het woord overheid maar liefst veertig keer voor. Het begint nog tamelijk evident met de opmerking dat de overheid op het publieke terrein de voorwaarden schept voor verantwoordelijk burgerschap (par. 1.3). Dat terrein blijkt evenwel geheel van de overheid te zijn: ‘Overheidsverantwoordelijkheden en overheidstaken dienen primair uitgevoerd te worden door publieke overheidslichamen’ (par. 5.6). En dan komt het: ‘De overheid regelt het huwelijk en de verhouding tussen ouders en kinderen in overeenstemming met de oorsprong’ als goddelijke instelling (par. 7.2). ‘De overheid gaat cultuuruitingen tegen waarin Gods naam en eer publiek wordt aangetast en Zijn geboden worden geschonden’ (par. 8.3). ‘Ontwikkelings-samenwerking gaat gepaard met voorlichting over de betekenis van Gods wet voor een goede vervulling van overheidstaken in die landen’ (par. 11.6).³⁵ Kortom: de ChristenUnie staat een christelijke overheid in het hier en nu voor, een overheid die Gods geboden toepast en verdedigt in haar uitvoerende taken en die bij de handhaving ervan de rechterlijke macht steunt. Zo staat de overheid de burgers bij om het goede te zoeken. Omdat het begrip ‘kwaad’ in het Kernprogramma een religieuze lading heeft, lijkt dit ‘goede’ eveneens religieus geladen.

De spanning in de uitgangspunten van de ChristenUnie dient zich in het Kernprogramma aan in het uitzonderlijke geval dat het over democratie gaat. In de eerste plaats lijkt de democratie voor de ChristenUnie van minder belang dan voor andere politieke partijen en groeperingen in onze samenleving. Het draait voor de partij niet om democratie, maar om een christelijke overheid. Ten tweede staat de democratie in haar huidige vorm de christelijke overheid en de christelijke samenleving in de weg. De positieve betekenis van de democratie is dan ook alleen dat ze het kwaad in de politiek door controle kan beteugelen. Wat de democratie voor de burger of de samenleving betekent, en wat ze voor de overheid in positieve zin betekent, blijft buiten het vizier. Ook hier blijft de ChristenUnie bij de decennia geleden door het GPV en de RPF geformuleerde inzichten, die een zwaar accent inhielden op de overheid als dienaar van God en weinig aandacht hadden voor de democratie.

In het Kernprogramma blijft de spanning die in de uitgangspunten aanwezig was dus bestaan; ze is daarin zelfs sterker dan in de Uniefundering en de Unieverklaring. Het lijkt erop dat de ChristenUnie ter bereiking van haar doel van een christelijke overheid en een christelijke samenleving in haar basisdocumenten (Uniefundering, Unieverklaring en Kernprogramma) haar kaarten niet heeft gezet op de democratie, op het debat dus en op het respecteren van andere meningen, maar op een sterke overheid die het publieke domein beheerst en wetten uitvaardigt, en die haar juridisch en politieel gezag gebruikt om het daarmee overeenstemmende gedrag van niet-christelijke burgers af te dwingen.

Deze conclusie wordt ondersteund door die ene keer dat de basisdocumenten zich tegen dwang uitspreken, in paragraaf 3.4 van het Kernprogramma. Daar staat dat de kerk een eigen taak heeft, de publieke verkondiging van het Evangelie. De overheid moet de kerk bij deze taak bepalen, maar ze zal zelf geen geestelijke dwang oefenen. Dat klinkt positief, maar hoe precies bepaalt de overheid dan de kerk bij haar taak? Doet ze dat bij alle kerken gelijkelijk? Hoe bepaalt ze wanneer een kerk in haar taakuitoefening over de schreef gaat? Deze formuleringen roepen meer vragen op dan dat ze antwoorden geven en stralen bepaald niet uit dat er geen geestelijke dwang zal zijn, al bedoelt dit basisbeginsel dat wel te zeggen. Te meer roept dit basisbeginsel vragen op omdat inzake de geestelijke vrijheid de christelijke overheid alleen de zelfstandigheid van de kerk respecteert. Alleen die van de kerk? De tekst vervolgt: 'De overheid eert God en dient de samenleving door ruimte te garanderen voor de publieke verkondiging van het Evangelie. Ze ziet er op toe dat de kerkelijke samenkomsten ongestoord kunnen plaatsvinden. De zondagsrust wordt mede met het oog hierop door de overheid beschermd.'³⁶ De christelijke overheid zorgt dus goed voor de kerk. Maar wat betekent dit voor de andere godsdiensten en levensbeschouwingen? Worden die net zo goed verzorgd door de christelijke overheid? Het staat er niet; er staat zelfs niets in de drie basisdocumenten over andere godsdiensten. Het gaat er alleen over de christelijke kerk, en alleen over die kerk die, zoals de Uniefundering het formuleert, de Bijbel

als 'het geïnspireerde en gezaghebbende Woord van God' aanvaardt en die belijdt dat 'die door de Drie Formulieren van Eenheid wordt nagesproken'.³⁷

Deze formuleringen wijzen erop dat de christelijke overheid die de ChristenUnie voorstaat, de grenzen van de geestelijke vrijheid niet ruim zal nemen en alleen het christendom een positie verschafft in het publieke domein. Dat gaat, kortom, op theocratie lijken. In de uit 1979 stammende GPV-richtlijnen werd de handhaving van de vrijheid van godsdienst alleen voorgestaan 'ter wille van Zijn [Christus] kerkvergaderend werk', al was er ook aan toegevoegd dat geen 'geestelijke dwang' mag worden geoefend.³⁸ In de herziene richtlijnen uit 1996 werd de vrijheid van godsdienst echter verdedigd op basis van de ruimere grond dat het rijk van Christus niet door kracht of geweld komt.³⁹ In het parlement heeft het GPV in de laatste decennia van zijn bestaan de geestelijke vrijheid geregeld beklemtoond.⁴⁰ Het was daarom voor deze partij wel even slikken toen de RPF in 2000 in de vergadering waarin tot de vorming van de ChristenUnie besloten werd, tevens een motie aannam gericht op een wijziging van het conceptkernprogramma van de ChristenUnie. In dat ontwerp stond de GPV-achtige formulering dat de overheid de geestelijke en politieke vrijheden moest waarborgen. De RPF wilde dat daaraan werd toegevoegd: 'om God te dienen naar Zijn Woord'. Onder meer Van Middelkoop laakte deze uitspraak als 'theocratisch'. Omwille van de vrede besloot het GPV toen echter niet dat de weg naar de unie nu 'onbegaanbaar' werd.⁴¹ Het Kernprogramma van de ChristenUnie verwoordt de RPF-visie in afgezwakte vorm (in par. 3.4), maar de Unieverklaring stelt klip-en-klaar dat de overheid 'de geestelijke en politieke vrijheden waarborgt, opdat God naar zijn Woord gediend kan worden'.⁴² Om kort te gaan, het GPV en de RPF hebben lange tijd onvoldoende of nooit het plurale karakter van de samenleving consequent verdisconteerd in de formulering van hun gedachtegoed. En de ChristenUnie heeft op dit punt geen wijzigingen gebracht; sterker nog, een licht theocratische tendens binnen de RPF lijkt in de formuleringen van de fusiepartij te hebben gezegevierd.

De spanning in de praktijk van een decennium ChristenUnie

Maar we kennen de ChristenUnie toch helemaal niet als een theocratische partij? Inderdaad, de ChristenUnie aanvaardt in de politieke praktijk de democratie, bevordert er het actieve burgerschap, komt er op voor de vrijheid van alle godsdiensten en staat er voor een solidaire samenleving. Met betrekking tot immigratie en inburgering zegt het programma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 dat de rechtsstaat en de democratie daarbij als principes voor de inrichting van de Nederlandse samenleving vooropstaan (par. 2.3). Ten aanzien van de islam wordt in diezelfde paragraaf opgemerkt: 'Juist in een tijd waarin de publieke implicaties van religie nogal eens miskend worden, erkent de ChristenUnie zonder terughoudendheid de rechten en de vrijheden van deze relatief nieuwe minderheid.' De ChristenUnie past ook op zichzelf de regel toe die de partij de moslimgemeenschap voorhoudt: 'Religieuze minderheden, waaronder in het bijzonder moslims,

genieten grondwettelijke vrijheden als de godsdienstvrijheid en moeten daarom op hun beurt ruimte en respect opbrengen voor mensen met een andere godsdienst of levensovertuiging.' De ChristenUnie toont in het verkiezingsprogramma een gerichtheid op de samenleving als geheel, 'een samenleving waaraan solidariteit ten grondslag ligt. Een samenleving waarin mensen omzien naar elkaar en de overheid een schild voor de zwakken is' (par. 1.4).⁴³

Met dit alles is de gesignaleerde spanning in de uitgangspunten, en de doorwerking daarvan in het politieke programma, echter niet verdwenen. In de eerste plaats niet blijkens de politieke bezinning in en rond de ChristenUnie en in de tweede plaats niet in de politieke praktijk. Recentelijk hebben verschillende mensen zich bezonnen op het christelijke karakter van de politiek van de ChristenUnie. De theoloog Stefan Paas relativeerde vanuit een christelijk perspectief de rol van de politiek en de betekenis van de overheid.⁴⁴ Hij pleit ervoor om over de overheid te denken vanuit het Nieuwe Testament en vanuit het standpunt van de vroege kerk. Hij stelt:

(dan) is de rol van de overheid bescheiden. Zij is een instelling van God, maar haar rol is voorlopig. [...] Er is vanuit christelijke optiek geen reden om al te verheven te spreken over de rol van de overheid in het bouwen van Gods Koninkrijk en het kerstenen van een volk. Mijns inziens kan politiek voor christenen een waardige roeping zijn, maar we moeten het niet overdrijven, alsof het zou gaan om het 'hoogste ambt' en dergelijke. [...] De overheid heeft geen moreel programma; zij bewaakt het recht.⁴⁵

Paas' standpunt sluit de oude christelijke overheidsvisie uit. Een overheid moet conform zo'n benadering niet alleen ingrijpen als er sprake is van dwang in de prostitutie, ze moet prostitutie verbieden. Burgers moet het roken in het publiek door de overheid verboden worden, want dat is evident slecht. Hier wordt het recht via bijbelse regels als de Tien Geboden verbonden aan de moraal. Daardoor vervaagt het onderscheid tussen het religieuze kwaad en de wetsovertreding, een onduidelijkheid die Paas vooral bij de SGP constateert, maar die hij ook bij de ChristenUnie aan de dag ziet treden. Wat dat betreft is ook onze bespreking van de basisdocumenten van de ChristenUnie duidelijk.

De historicus en ChristenUnie-politicus Roel Kuiper, betrokken bij de totstandkoming van de ChristenUnie, heeft destijds invloed uitgeoefend op het gedachtegoed van de partij, zoals dat ligt uitgedrukt in de basisdocumenten. Met een beroep op Calvijn meent hij dat de overheid naast het bedwingen van het kwaad door rechtshandhaving ook een positieve taak heeft en dat Paas die twee zaken te sterk onderscheidt: 'Je kunt niet opkomen voor de zwakke in de samenleving zonder een perspectief te hebben op wat mens-zijn is. De overheid dient een visie op het goede en kwade in die samenleving te vertonen bij het uitoefenen van haar taak. Daarbij laat ze de Bijbel spreken. De Tien Geboden zijn bijzonder nuttig als kompas voor de overheid.'⁴⁶

De reactie van Kuiper is interessant omdat hij een kerngedachte van de ChristenUnie vasthoudt die teruggaat op Kuiper en Guillaume Groen van Prinsterer: dat er geen onderscheid gemaakt moet worden tussen een vanuit christelijk oogpunt gebrekkige realiteit nu en een christelijk ideaal voor straks, of zoals Paas het onderscheid maakt: tussen de samenleving waar het recht moet heersen en de kerkelijke gemeenschap daarbinnen waar de liefde mag heersen. Elke rechtgeaarde theocraat, en ook de ChristenUnie, verwerpt dergelijke onderscheidingen.

Een andere theoloog, Ad de Bruijne, heeft ook zijn vragen bij de overheidsvisie van de ChristenUnie. Hij meent dat die nog te sterk ontleend is aan het denken van Kuiper, die de maatschappij wilde herkerstenen. Dat is in een postchristelijke samenleving een verouderd concept. De ChristenUnie moet haar uitgangspunten opnieuw doordenken en daarbij gebruikmaken van theologische inzichten die beter aansluiten bij het huidige gesecculariseerde karakter van de samenleving. Met een verwijzing naar het werk van de Engelse theoloog O' Donovan zegt De Bruijne:

Alleen Christus brengt een betere wereld, niet door de huidige schepping geleidelijk te hervormen, maar door een nieuwe hemel en een nieuwe aarde. Aardse politiek houdt weliswaar na Christus' [eerste] komst nog een tijdelijke functie. Zij moet echter geen grootse pretenties hebben, zoals het streven naar een betere wereld of een christelijke samenleving die God eert en zijn wil doet. Ook christelijke politiek bouwt niet mee aan Gods Koninkrijk.⁴⁷

Zoals de theoloog Klaas Schilder in het interbellum al de optimistische trek in Kuipers cultuuridealen kritiseerde en uiteenzette dat dit werk veeleer bescheiden, beperkt en loodzwaar zou zijn dan groots, weids en verheffend, zo kritiseert De Bruijne nu een van de laatste uitlopers van dit kuiperianisme in de ChristenUnie: 'Wie Gods wil doet, moet in het Nieuwe Verbond juist rekenen op extra moeite, die je alleen kunt begrijpen vanuit Jezus' kruis en opstanding. Dat mag niet in de weg van christelijke politiek worden opgedrongen aan mensen die Christus niet kennen.'⁴⁸ Christelijke politiek moet doordrongen zijn van de tijdelijkheid en voorlopigheid van de huidige samenleving in plaats van zich noodzakelijk te achten in deze samenleving om piketpalen te slaan ter wegbereiding van het Godsrijk. De Bruijne maakt bij wijze van oplossing niet zoals Paas een sterker onderscheid tussen kerk en overheid, maar blijft in de lijn van Kuiper zoeken naar een verbinding, en zoekt die in het begrip verantwoordelijkheid.

Gert-Jan Segers, directeur van het wetenschappelijk instituut van de ChristenUnie, had al eerder aangegeven de grondgedachte van christelijke politiek te willen heroverwegen. Hij vindt dat je van een 'christelijke partij niet mag verwachten dat zij een uiterlijke herkerstening van de niet-christelijke samenleving bewerkstelligt. Dan overvraag je de politiek'. En: 'Gods Koninkrijk zal van boven neerdalen. Dat kunnen wij mensen nooit bewerkstelligen.'⁴⁹ Na De Bruijnes uitlatingen stelde hij samen met Kuiper dat misschien het vroegere GPV, maar zeker niet de huidige ChristenUnie, theocratische idealen in de zin van een christelijke

staat heeft: het Kernprogramma van de ChristenUnie snijdt dit af. Volgens bovenstaande analyse is dat te stellig gesproken, maar ook hun eigen verweer tegenover De Bruijne pleit hen op dit punt niet vrij. Zij vreesden dat in zijn kritiek op de oude christelijke politiek – door hem gekenschetst als ‘normatief stukjes koninkrijk op aarde forceren’ – een onderscheid wordt binnengedragen dat de ChristenUnie verre van zich wil houden:⁵⁰

Hoezeer wij ook instemmen met het geloof dat Gods koninkrijk er niet zal komen door onze politieke inspanningen, wij vragen ons wel af of hier niet iets binnensluipst van een onderscheid tussen ‘natuur’ (wereld) en ‘genade’ (kerk). [...] Het is deze wereld die door God is geschapen en die Hij door Christus wil redden. Wie in deze dimensies denkt over het koningschap van Christus is er op uit Hem te dienen in de weg van navolging. Op grond van deze motieven is christelijke politiek in Nederland tot stand gekomen.⁵¹

Christus’ wil deze wereld te redden en het voeren van christelijke politiek staan hier in een direct verband tot elkaar. Hoe kan van een overheid geveerd worden invulling te geven aan de navolging van Christus zonder in theocratisch vaarwater verzeild te raken? Bij alle veranderingen in het denken over christelijke overheid en christelijke samenleving merken wij vooral de continuïteit op tussen Kuiper in 1879 en de ChristenUnie anno 2010.

Tussenbalans II

De fusie van het GPV en de RPF in de ChristenUnie heeft niet geleid tot nieuwe politiek-ideologische uitgangspunten. Het samengaan van de twee partijen leidde tot meer van hetzelfde. Dit gold vooral in getalsmatige zin. Als gefuseerde partij behaalde de ChristenUnie bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 zes zetels, één meer dan de afzonderlijke fusiepartijen gezamenlijk ooit hadden behaald. Maar in het geval van de politieke standpunten van de ChristenUnie zijn er niet of nauwelijks vernieuwingen waar te nemen, al is het accent inzake de overheidstaak iets explicieter dan bij het GPV en de RPF het geval was. En ook wat betreft de politieke visie en beginselen van de ChristenUnie is er geen nieuwe ontwikkeling geweest ten opzichte van haar voorgangers. Het gaat hier om de oude wijn, die in nieuwe zakken is gegoten.

Ongetwijfeld heeft deze afwezigheid van nieuwe ontwikkelingen te maken met de beslissing in het fusieproces om de onderlinge verschillen tussen de beide partijen ondergeschikt te achten aan het gezamenlijke oogmerk een expliciet christelijke politiek te bedrijven. Met de informatie die ons nu ter beschikking staat, blijft het gissen naar de redenen voor deze pas op de plaats anno 2000. Een overweging zou kunnen zijn geweest dat het heroverwegen van de uitgangspunten voor christelijke politiek het fusieproces te zwaar zou hebben belast. Mogelijk is ook dat er een zekere huiver bestond om de thema’s democratie en theocratie –

want daarover zou de herbezinning hoofdzakelijk moeten gaan – expliciet aan de orde te stellen, gelet op het eerder in de geschiedenis van het GPV en de RPF gemaakte bezwaar dat deze partijen niet democratisch zouden zijn (met name door PVDA-leider Joop den Uyl in 1984), dan wel gelet op de gevoelige verhouding tot de theocratische SGP. Ten slotte zou het ook zo kunnen zijn dat de behoefte aan heroverweging omstreeks 2000 niet bestond. De bezinning op de relatie tussen christelijke politiek en democratie is immers eerst na de aanslagen van 11 september 2001 zo niet op gang gebracht dan toch in een stroomversnelling terechtgekomen. Deze aanslagen van moslimterroristen en de kort daarop door Pim Fortuyn in de politiek geopende discussie over de multiculturele samenleving in relatie tot de opkomst van de islam in ons land hebben de betekenis van de democratie in een nieuw daglicht gesteld. De discussies die in de afgelopen jaren binnen de ChristenUnie zijn gevoerd over de uitgangspunten van christelijke politiek, kunnen niet los gezien worden van deze algemene politiek-maatschappelijke ontwikkelingen.

Wat ook de reden geweest moge zijn voor het achterwege blijven van een debat over de uitgangspunten van christelijke politiek anno 2000, duidelijk is wel dat deze discussie inmiddels in gang is gezet. Het partijbestuur lijkt op dit punt nog geen duidelijke stappen te hebben genomen, maar ideologen debatteren inmiddels publiekelijk over de uitgangspunten van de ChristenUnie. Voor dat debat lijkt ons de conclusie van dit artikel van belang, die luidt dat de basisdocumenten van de ChristenUnie (Uniefundering, Unieverklaring, Kernprogramma) geen breuk vertonen met die van het GPV en de RPF, maar een vrijwel naadloze voortzetting daarvan vormen. De politieke standpunten zijn dus herkenbaar gebleven, maar ook de spanningen van de oude christelijke politiek zijn dezelfde gebleven als die van de ‘nieuwe’ christelijke politiek.

Vergelijking en slot

Ten tijde van de totstandkoming van de ChristenUnie werd de vergelijking wel gemaakt met het CDA, in positieve zin – de christendemocratische fusie bleek succesvol – maar ook in negatieve zin – er moest geen bloedgroepenstrijd of ideologische verwatering komen. Die vergelijking lag voor de hand, omdat het in beide gevallen om een eenwording van christelijke politieke partijen ging en omdat de oprichting van het CDA in 1980 de meest recente fusie van christelijke partijen was. Maar omdat de ChristenUnie geen politieke of inhoudelijke vernieuwing doormaakte, is het moeilijk de geschiedenis van het eerste decennium van deze fusiepartij te vergelijken met die van het CDA in de jaren tachtig. De aanloop naar de totstandkoming van het CDA in de jaren zeventig was vooral ingewikkeld vanwege de noodzaak nieuwe uitgangspunten te formuleren. De ARP hechtte aan de handhaving van een expliciet verband tussen grondslag en politiek handelen en verzette zich toen de Katholieke Volkspartij (KVP) naar een gedeconfessionali-

seerde politieke partij streefde. Piet Steenkamp wist beide kampen op één noemer te krijgen met de formule: 'De partij waar naartoe wordt gewerkt is geen confessionele partij, want de politieke strategie is het bindmiddel.'⁵² Dergelijke perikelen waren bij de totstandkoming van de ChristenUnie niet aan de orde – al hadden ze dat wel moeten zijn. We schreven reeds dat de inhoudelijke discussie zelfs vrijwel geheel achterwege bleef. De klemtoon lag ook bij de fusie van 2000 op het gezamenlijk christelijke politiek bedrijven (dat zou de politieke strategie kunnen worden genoemd), maar de creativiteit en de durf die het CDA na 1980 aan de dag legde ten aanzien van het formuleren van zijn politieke beginselen, ontbrak bij de ChristenUnie.

Het CDA gebruikte het eerste decennium van zijn bestaan om die nieuwe strategie te ontwikkelen, waar Steenkamp het over had. De kaarten in het CDA werden gezet op een samenlevingsvisie en daarmee niet op het beginsel, maar op het doel van de partij. Die partij maakte toen een krachtige inhoudelijke ontwikkeling door, zodat omstreeks 1990 – ondanks nog niet verdwenen en geregeld te berde gebrachte verschillen tussen de drie bloedgroepen – van een nieuw christendemocratisch gedachtegoed gesproken kon worden. Sleutelwoord bij het CDA werd het bij de oprichting van de Wereldraad van Kerken in 1948 geïntroduceerde begrip 'verantwoordelijke samenleving' – een nieuwe verwoording van de soevereiniteit in eigen kring. Onder de door Ruud Lubbers geleide kabinetten (1982-1994) lag het accent – overigens mede om financieel-economische redenen – op het terugdringen van de overheid ten gunste van het maatschappelijk middenveld. De overheid diende publieke voorwaarden te scheppen 'die mensen en hun maatschappelijke verbanden in staat stellen om hun verantwoordelijkheden naar de normen van rentmeesterschap en solidariteit te beleven'.⁵³

Bij de ChristenUnie is van een inhoudelijke ontwikkeling in deze zin na 2000 geen sprake geweest. Beter kan de fusie van het GPV en de RPF daarom vergeleken worden met die welke een eeuw tevoren, in 1908, tot de Christelijk-Historische Unie (CHU) leidde. De overeenkomst tussen beide fusies schuilt niet alleen in de keuze voor het begrip 'unie' in de naam en daarmee in het respecteren van het gedachtegoed en het klimaat van de respectievelijke fusiepartijen, maar ook in het feit dat het programma van de nieuwe partij vooral een mix was van bestaande thema's en geen nieuwe visie opleverde.⁵⁴ Ook getalsmatig laten beide fusies zich vergelijken. De fusie van een eeuw eerder leverde geen spectaculaire electorale winst op. Er was echter wel enige vooruitgang, net zoals we dat anno 2010 ten aanzien van het getalsmatige effect van de vorming van de ChristenUnie kunnen zeggen. Een laatste overeenkomst is dat de fusie tot de CHU snel leidde tot regeringsdeelname van deze partij. De CHU bleek een factor van betekenis in de christelijke coalitie, zoals die tot 1939 in stand bleef. Vernieuwende elementen deden zich in de partij eerst na enkele decennia voor, en net als in het geval van de ChristenUnie kwamen de impulsen daartoe van theologische zijde, in het geval van de CHU van de theologie van Karl Barth.

Sommige politieke hergroeperingen brengen vernieuwing in de politiek. Daarvan is met de ChristenUnie geen sprake. Dit is wellicht mede de reden waarom de nieuwe partij zo'n stabiele factor in het bewegelijke Nederlandse politieke spectrum van het eerste decennium van de 21ste eeuw kon zijn en mede daarom als regeringspartij in het vizier kwam. Het hangt van de houding van de ChristenUnie af of aan de vernieuwende geluiden officieel ruimte wordt geboden binnen de partij. Die beslissing zal mede afhangen van de bestuurlijke vraag hoe de stabiliteit in de partij en in de Nederlandse politiek het beste gegarandeerd kan worden. Want die heeft tot succes geleid, meer dan de vernieuwing die de fusie ook betekende. De stabiliteit van de ChristenUnie moet dan ook als het belangrijkste resultaat van de fusie worden genoteerd. De totstandkoming en het eerste decennium van de ChristenUnie betekenen ten opzichte van het verleden van de twee fusiepartijen GPV en RPF niet dat er water bij de wijn is gedaan, zoals sommigen in GPV-kring zouden kunnen denken. Maar de euforische opmerking van RPF-leider Van Dijke uit 1999, dat de fusie inhield dat er water in wijn was veranderd, typeert evenmin de zaak.⁵⁵ Bij de fusie is er oude wijn in nieuwe zakken gedaan. Dat wil zeggen dat de spanning in de beginselen tussen theocratie en democratie van het GPV en de RPF ook in de ChristenUnie aanwezig is. En al gaat dit in de politieke praktijk al tien jaar goed, op een dag zal dit probleem toch onder ogen moeten worden gezien.

Samen op weg naar het politieke midden? Het middenkader van de ChristenUnie in 2000 en 2009

Paul Lucardie en Wijbrandt van Schuur

Op 27 mei 2000 kwamen afgevaardigden van het GPV en de RPF naar Ede voor een algemene vergadering respectievelijk Federatieraad. Aansluitend op deze bijeenkomsten vond in hetzelfde gebouw het eerste congres van de ChristenUnie plaats. De auteurs van dit artikel grepen die gelegenheid aan om – met de steun van de besturen van GPV en RPF – de afgevaardigden een enquête af te nemen.¹ Op het congres van de ChristenUnie op 31 januari 2009 te Haarlem werd een soortgelijke enquête gehouden. In negen jaar is het een en ander veranderd: de ChristenUnie ontwikkelde zich van een samenwerkingsverband van twee partijen tot één hechte partij en trad later toe tot de regeringscoalitie. Die veranderingen zullen naar verwachting het middenkader van de partij niet onberoerd hebben gelaten. Het middenkader, dat wil zeggen de afgevaardigden van lokale kiesverenigingen (afdelingen) en de actieve leden die aan de opinievormende ledencongressen deelnemen, moet immers het beleid van de partij formeel vaststellen en aan de basis doorvoeren.

Zijn de politieke opvattingen van het middenkader in de afgelopen negen jaar veranderd? Van een regeringspartij verwacht men minder radicale en meer pragmatische standpunten dan van een partij die permanent oppositie voert. Voor een deel van de achterban kunnen de veranderingen te snel gaan, met als mogelijk gevolg groeiende interne tegenstellingen en factievorming, eventueel zelfs afscheiding van een vleugel die per se vast wil houden aan eerder ingenomen standpunten. Het eenwordingsproces zou hierdoor ontwricht kunnen raken. Een fusie vereist immers een zekere homogeniteit tussen de samensmeltende partijen. In 2000 leek die homogeniteit in het middenkader van de ChristenUnie in wording tamelijk groot – hoe zou dat in 2009 zijn? Op deze vragen biedt deze bijdrage een antwoord – zij het met enig voorbehoud.

Methodologisch voorbehoud

De populatie die in 2000 werd geënuquêteerd, is niet dezelfde als die in 2009. Erger nog, het zijn niet helemaal vergelijkbare groepen. In mei 2000 werden de vragenlijsten in eerste instantie uitgedeeld aan de deelnemers van de algemene vergadering van het GPV en de Federatieraad van de RPF, maar vervolgens werd een deel per post verzonden aan afgevaardigden die ofwel niet waren verschenen ofwel door een misverstand geen formulier in handen hadden gekregen.² In januari 2009 werden de vragenlijsten uitgereikt aan afgevaardigden voor het congres van de ChristenUnie, dat 's ochtends plaatsvond, maar ook aan gewone leden die aan het opinievormende congres in de middag deelnamen. In beide gevallen werd dus de aanvankelijke populatie uitgebreid met een iets andere groep, zou men kunnen zeggen. Desondanks bleek het aantal vragenlijsten dat ingevuld en geretourneerd werd in beide jaren vrij bescheiden. In 2000 konden 278 van de 628 formulieren verwerkt worden, in 2009 slechts 112 van de 324. Een respons van 43 procent respectievelijk 35 procent op een enquête geldt in de sociale en politieke wetenschappen als nogal laag. Soortgelijke enquêtes (in het verleden) op congressen van PVDA, VVD en GroenLinks leverden doorgaans een respons op van meer dan 60 procent; alleen bij het CDA was de respons beduidend lager.³ Een verklaring van de lage respons bij de ChristenUnie ligt niet meteen voor de hand. Heeft het te maken met de cultuur van de partij, de herkomst van de enquêteurs, de agenda van de congressen? Hierover kan men slechts speculeren.

Een lage respons wekt altijd twijfel aan de representativiteit van de ingevulde vragenlijsten. Wijkt de groep die de vragenlijst invulde niet erg af van de groep die dat niet deed? We kunnen niet uitsluiten dat hun opvattingen wel afwijken van de rest, al weten we niet in welke richting: mensen met afwijkende meningen kunnen een enquête aangrijpen om die mening (anoniem) te ventileren, maar kunnen die ook liever voor zich houden en de enquête juist niet invullen. Hoe dan ook, de uitkomsten van het onderzoek moeten met enig voorbehoud gezien worden.

Politieke opvattingen in 2000 en in 2009

Grondslag

Het middenkader dacht in 2009 iets anders over de grondslag van de partij dan in 2000, al zijn de verschuivingen niet dramatisch (zie tabel 1). Zo vond in 2009 een royale meerderheid (69 procent) het niet nodig de Drie Formulieren van Enigheid in de grondslag van de ChristenUnie op te nemen, terwijl dat in 2000 slechts een krappe meerderheid (52 procent) was. Dit is toch wel opmerkelijk, gezien het belang dat aan de belijdenisgeschriften werd gehecht in het GPV en (in mindere mate) de RPF voor de totstandkoming van de ChristenUnie. Het principe

van onderscheiden ambten en verantwoordelijkheden vormde in de ogen van een zeer grote meerderheid in 2000 (79 procent) een beter uitgangspunt voor christelijke politiek dan het beginsel van soevereiniteit in eigen kring, maar in 2009 was nog slechts een kleine meerderheid (53 procent) deze mening toegedaan. Soevereiniteit in eigen kring werd nu door nog meer congresgangers als belangrijke pijler van de christelijke staats- en maatschappijopvatting beschouwd dan in 2000 (79 procent respectievelijk 63 procent). Deze verschuivingen zijn zeker significant te noemen: de kans dat ze statistisch toevallig zijn, is kleiner dan één op duizend.

Tabel 1. Opvattingen over de grondslagen van de ChristenUnie in 2000 en 2009

	Eens in 2000	Eens in 2009
Het is niet noodzakelijk dat de Drie Formulieren van Enigheid in de grondslag van de ChristenUnie zijn opgenomen; fundering op de Bijbel en eventueel de apostolische geloofsbelijdenis is voldoende.	52	69
De grondslag van de ChristenUnie is goed geformuleerd.	98	89
Het reformatorisch grondmotief moet in de grondslag van de ChristenUnie worden opgenomen.	45	40
De overheid dient haar taak uit te voeren in het licht van het cultuurmandaat.	69	72
Het beginsel van onderscheiden ambten en verantwoordelijkheden vormt een beter uitgangspunt voor christelijke politiek dan het beginsel van soevereiniteit in eigen kring.	79	53
De soevereiniteit in eigen kring is een belangrijke pijler van de christelijke staats- en maatschappijopvatting.	63	79

Bij vetgedrukte uitspraken zijn de verschillen statistisch significant ($p < 0,05$)

Op deze drie punten hebben denkbelden uit RPF-kring bredere steun gekregen binnen de ChristenUnie, zou men kunnen denken. Dat geldt echter niet voor de wens om het reformatorisch grondmotief in de grondslag van de partij op te nemen. Ook die wens leefde in 2000 sterk onder RPF-respondenten (69 procent eens, terwijl slechts 36 procent van de GPV-respondenten die mening deelde), maar nog geen 40 procent van de ChristenUnie-respondenten in 2009 was het daarmee eens. In plaats van een 'overwinning' van RPF'ers op GPV'ers zou men wellicht beter kunnen spreken van toenemende overeenstemming met betrekking tot de

grondslag van de partij. Met name de nieuwe leden bleken weinig te hechten aan de Drie Formulieren van Enigheid – nog minder dan oud-RPF-leden – en evenmin aan het beginsel van onderscheiden ambten en verantwoordelijkheden. Soevereiniteit in eigen kring sprak hen meer aan, maar ten aanzien van dit onderwerp namen nieuwe leden een positie in tussen oud-leden van GPV en RPF. Naarmate de grondslag meer gemeengoed wordt, verliest de discussie hierover natuurlijk aan urgentie en mogelijk zelfs aan betekenis.

Ethische en religieuze kwesties

Ethische problemen als abortus, euthanasie en homohuwelijk worden, terecht of ten onrechte, wel als ‘core business’ van de ChristenUnie beschouwd, die haar onderscheiden van de christendemocratie. Het middenkader koesterde in 2000 duidelijke opvattingen op dit gebied die afweken van de heersende mening in Nederland, ook al ontbraken de nuanceringen niet. Een meerderheid kon abortus niet aanvaarden, ook niet na een verkrachting. Een meerderheid wees niet alleen actieve maar ook passieve euthanasie – het staken van medische behandeling – af. En een meerderheid weigerde andere samenlevingsvormen dan het huwelijk wettelijk te erkennen. In 2009 bleek het middenkader daar iets anders over te denken (zie tabel 2). Abortus na verkrachting werd nog steeds duidelijk afgewezen, maar een forse meerderheid (66 procent) aanvaardde passieve euthanasie bij iemand die in een onomkeerbaar coma verkeert en daarbij aan een te behandelen longontsteking zou lijden. Een kleinere meerderheid (56 procent) bleek nu bereid andere samenlevingsvormen te erkennen. Uitingsvormen van homoseksualiteit dienden volgens een meerderheid uit het openbare leven geweerd te worden, maar die meerderheid was een stuk kleiner in 2009 dan in 2000. Deze verschillen tussen 2000 en 2009 zijn stuk voor stuk statistisch significant.

Over crematie dacht het middenkader in 2009 eveneens significant anders dan in 2000, al lijkt de verschuiving hier minder groot. Ook in 2000 zou een christelijke staat volgens een meerderheid van de respondenten het recht op crematie niet mogen beperken. Die meerderheid bleek in 2009 nog veel groter geworden te zijn (van 75 procent naar 90 procent) – een statistisch significante verschuiving. De verdraagzaamheid nam ook toe ten opzichte van een Satanskerk: een kleine meerderheid (56 procent) zou die in 2009 niet willen verbieden indien ze zich tenminste aan de wet zou houden, terwijl in 2000 nog een ruime meerderheid (69 procent) wel voor een dergelijk verbod voelde. Ook dit verschil is statistisch significant. De verdraagzaamheid tegenover moslims nam in deze periode daarentegen niet toe. Hoewel driekwart van de respondenten in 2009 vond dat gemeenteraadsleden zich niet moesten verzetten tegen de vestiging van een moskee in hun gemeente – mits aan de wettelijke eisen was voldaan – wilde iets meer dan de helft (53 procent) een moskee bij voorkeur buiten het centrum van de gemeente hebben. In 2000 werd die voorkeur nog niet door een meerderheid van de respondenten gedeeld – al is dit verschil niet significant. Hierbij moet men natuurlijk bedenken

Tabel 2. Ethische en religieuze kwesties in 2000 en 2009

	Eens in 2000	Eens in 2009
Abortus na verkrachting is aanvaardbaar.	40	39
Bij iemand die in een onomkeerbaar coma ligt, mag bij het optreden van een te verhelpen complicatie (zoals een longontsteking) behandeling achterwege blijven.	49	66
Hindoes, wier geloof crematie voorschrijft, moeten daartoe ook in een christelijke staat de gelegenheid blijven krijgen.	79	89
In een christelijke staat heeft iedereen die dat wil het recht zich te laten cremen.	75	90
Ook als een Satanskerk zich aan de wet houdt, moet deze verboden worden.	69	44
Gemeenteraadsleden van de ChristenUnie moeten zich niet verzetten tegen de vestiging van een moskee in hun gemeente wanneer daarbij aan de wettelijke eisen is voldaan.	77	75
Een moskee moet bij voorkeur buiten het centrum van de gemeente staan.	48	53
Uitingsvormen van homoseksualiteit dienen uit het openbare leven geweerd te worden.	79	51
Andere samenlevingsvormen dan het huwelijk mogen op geen enkele manier wettelijk erkend worden.	76	44
Leidinggevende functies bij bedrijven en maatschappelijke instellingen moeten voor vrouwen even toegankelijk zijn als voor mannen.	97	96

Bij vetgedrukte uitspraken zijn de verschillen statistisch significant ($p < 0,05$)

dat de openbare mening in Nederland sinds 2000 veel kritischer is geworden ten aanzien van alles wat met de islam te maken heeft.

Over vrouwenemancipatie dacht het middenkader van de ChristenUnie in 2009 niet veel anders dan in 2000, maar dat viel ook niet te verwachten. Reeds in 2000 vonden nagenoeg alle respondenten (97 procent) dat leidinggevende functies bij

bedrijven en maatschappelijke instellingen voor vrouwen even toegankelijk moeten zijn als voor mannen, in 2009 was dat niet anders.

Sociaaleconomische en ecologische kwesties

Het middenkader dacht in 2009 niet veel anders over sociaaleconomische problemen en milieuzaken dan in 2000 (zie tabel 3).

Tabel 3. Sociaaleconomische en ecologische kwesties in 2000 en 2009

	Eens in 2000	Eens in 2009
Als er gekozen moet worden tussen economische groei en het milieu, dan heeft het milieu voorrang.	83	82
Milieubelastende sectoren in het bedrijfsleven moeten inkrimpen of helemaal verdwijnen, ongeacht het effect hiervan op de werkgelegenheid.	34	39
Het autogebruik moet zo duur gemaakt worden dat het gebruik fors gaat dalen.	21	31
Schiphol moet niet verder uitgebreid worden.	40	56
De inkomens- en vermogensverschillen in Nederland zijn te groot.	59	60

Bij vetgedrukte uitspraken zijn de verschillen statistisch significant ($p < 0,05$)

Wel opmerkelijk is dat het middenkader ook ten tijde van de kredietcrisis het milieu voorrang gaf boven economische groei (maar liefst 82 procent was deze mening in 2009 toegedaan, niet significant minder dan in 2000). In 2009 keerde zich zelfs een meerderheid (56 procent) tegen verdere uitbreiding van de luchthaven Schiphol, terwijl dat in 2000 nog een (weliswaar forse) minderheid was (40 procent). Een grote meerderheid weigert weliswaar het autogebruik zo duur te maken dat het gebruik fors zou gaan dalen, maar die meerderheid is wel wat geslonken (van 79 procent naar 69 procent). Deze twee verschuivingen zijn statistisch significant (de kans op toeval wordt geschat op 1 procent respectievelijk 2 procent).

Europese integratie en andere staatkundige kwesties

Het GPV en de RPF (en overigens ook de SGP) hebben de eenwording van Europa altijd kritisch gezien. Ook daarin onderscheidden ze zich duidelijk van de chris-

tend democratie, die vanouds een gangmaker van Europese integratie is geweest. In de loop der jaren lijkt dit onderscheid aan scherpte te verliezen, maar niet te verdwijnen. In 2000 bleek een kleine meerderheid van de respondenten (53 procent) niet bereid de Europese Unie te accepteren zoals die toen was, al was slechts een kleine groep (9 procent) voorstander van uittreding (zie tabel 4). In 2009 is een royale meerderheid (62 procent) wél bereid de Unie te accepteren. Een zeer grote meerderheid bleef overigens de ontwikkeling naar een Verenigde Staten van Europa afwijzen – in 2009 zelfs nog meer dan in 2000. Deze verschillen zijn significant. Het lijkt dus niet zo dat het middenkader van de ChristenUnie van euroscepticus eurofiel is geworden, eerder dat men zich meer pragmatisch ten aanzien van de Europese integratie opstelt.

Tabel 4. Europese en andere staatkundige kwesties in 2000 en 2009

	Eens in 2000	Eens in 2009
De Europese Unie moeten we accepteren zoals die nu is.	47	62
Een ontwikkeling naar een Verenigde Staten van Europa is niet acceptabel.	72	86
Nederland moet uit de Europese Unie treden.	9	2
De positie van het Europees Parlement moet verder versterkt worden teneinde het democratisch tekort in Europa op te heffen.	61	59
Aan de positie van ons staatshoofd mag onder geen beding getornd worden.	78	71
In het buitenlands beleid moet Israël niet anders behandeld worden dan andere staten.	59	53
Een correctief referendum is onwenselijk.	75	64

Bij vetgedrukte uitspraken zijn de verschillen statistisch significant ($p < 0,05$)

In 2000 werd het middenkader een drietal uitspraken voorgelegd over uiteenlopende staatkundige onderwerpen: het referendum, de monarchie en de staat Israël. Anno 2009 leek het middenkader betreffende deze thema's globaal dezelfde meningen te huldigen. Men keurt het correctief referendum nog steeds af, wenst onder geen beding te tornen aan de positie van het staatshoofd en wil Israël niet anders behandelen dan andere landen. Op elk punt lijken de meerderheden iets gekrompen, maar deze verschillen zijn niet significant.

Politieke plaatsbepaling

In de fysieke ruimte bepaalt men zijn positie op een noord-zuidas en een oost-westas, in de politieke ruimte oriënteert men zich op een links-rechtsas – over een tweede as is nog geen overeenstemming bereikt. De indeling in links en rechts is evenmin onomstreden, maar blijkt in de praktijk onmisbaar voor een politieke plaatsbepaling. Christelijke partijen noemden zich in de periode van de Schoolstrijd, antithese en verzuiling in Nederland doorgaans ‘rechts’, terwijl liberalen en socialisten samen het linkse kamp vormden.⁴ Die indeling is rond het midden van de twintigste eeuw gaan schuiven. Nederland paste zich aan de inmiddels wereldwijd geaccepteerde opvattingen van links en rechts aan, waarbij niet zozeer de Schoolstrijd maar de sociale strijd – voor of tegen een gelijke verdeling van welvaart en macht, overheidsingrijpen tegenover marktwerking – centraal staat.⁵ Christelijke partijen nemen hierbij vaak een middenpositie in, tussen socialisten (links) en liberalen (rechts).

In 2000 plaatsten de respondenten van GPV en RPF zich ook dicht bij het midden, maar vaker rechts dan links daarvan. Hun gemiddelde positie op een schaal van 1 (uiterst links) naar 10 (uiterst rechts) was 5,9 respectievelijk 6,0 – geen significant verschil overigens. Voegt men de twee groepen samen, dan was hun gemiddelde 6,0 (zie figuur 1). De GPV'ers en de RPF'ers plaatsten hun partij op 6,6 respectievelijk 6,2.⁶ In 2009 positioneerden de congresgangers van de ChristenUnie hun partij echter links van het midden: gemiddeld 4,8. Ook zichzelf plaatsten de middenkaderleden iets verder naar links, al lijkt de verschuiving hier kleiner: 5,1 is nu de gemiddelde positie (zie figuur 1).

Links-rechtsindelingen zijn per definitie relatief. De congresgangers is dan ook gevraagd andere partijen eveneens in te delen, teneinde na te gaan of ze wellicht het hele partijstelsel anders plaatsten. Dat leverde een gecompliceerd beeld op (zie figuur 1). Opvallend lijkt vooral de plaats die men het CDA toekende: in 2000 gemiddeld 5,8 (en dus iets links van GPV en RPF), in 2009 echter gemiddeld 6,2 (dus duidelijk iets rechts van de ChristenUnie, die immers gemiddeld op 4,8 was geplaatst). Deze verschuivingen zijn statistisch significant. De SGP was in de ogen van de ChristenUnie-respondenten naar links geschoven, of misschien kan men beter zeggen: naar iets minder rechts, namelijk van gemiddeld 8,1 in 2000 naar 7,7 in 2009. De VVD had zich in die negen jaar juist naar rechts bewogen, naar de mening van het middenkader, en wel van gemiddeld 7,0 naar 7,7 (dus dezelfde positie als de SGP). Andere partijen als PVDA, D66, GroenLinks en SP waren nauwelijks van plaats veranderd in de ogen van het middenkader van de ChristenUnie. De partij heeft in zekere zin haasje-over gespeeld met het CDA. In 2000 positioneerde men zich immers nog tussen CDA en SGP, anno 2009 tussen PVDA en D66 enerzijds en CDA anderzijds.

Figuur 1. Links-rechtsplaatsing van politieke partijen en zelfplaatsing (X) door het middenkader van GPV en RPF (2000) en van de ChristenUnie (2009)

2000											
Links	SP	GL	PVDA	D66	CDA	X	RPF	GPV	VVD	SGP	Rechts
	2,1	2,8	3,8	4,2	5,8	6,0	6,2	6,6	7,0	8,1	

2009										
Links	SP	GL	PVDA	D66	CU	X	CDA	VVD/SGP		Rechts
	2,2	2,6	3,7	4,6	4,8	5,1	6,2	7,7/7,7		

De betekenis van deze verschuivingen wordt nog duidelijker wanneer we zien met hoeveel (of hoe weinig) sympathie de verschillende partijen bejegend worden. Respondenten werden gevraagd elke partij een sympathiescore te geven tussen 1 (zeer sterke afkeer) en 10 (zeer sterke sympathie). De eigen partij kreeg de hoogste score, wat natuurlijk weinig verwondering wekt. Opvallend is wel dat het GPV en de RPF in 2000 onder hun eigen middenkader nog niet zoveel sympathie genoten als de ChristenUnie in 2009 – 9,2 en 9,1 respectievelijk 9,4 (zie tabel 5). Deze verschillen zijn te klein om veel waarde aan te hechten, maar duiden er toch op dat de nieuwe formatie het in de ogen van haar kader in elk geval niet slechter doet dan haar voorgangers. De partij die na de eigen partij de meeste sympathie geniet van de respondenten, was zowel in 2000 als in 2009 de SGP. De sympathie voor de staatkundig-gereformeerden is echter wel gedaald, van 7,2 naar 6,7 – een significante daling. De sympathie voor het CDA was daarentegen significant toegenomen, van 5,7 naar 6,6. Ook de PVDA en de SP kregen meer sympathie – van 4,8 naar 5,5 respectievelijk van 3,9 naar 4,4. GroenLinks verloor juist sympathie – van 5,6 naar 4,5. Die daling zou men wellicht toe kunnen schrijven aan de nadruk op vrijzinnigheid die GroenLinks-leider Femke Halsema onderscheidde van haar voorganger Paul Rosenmöller – al is dit pure speculatie. Het lijkt echter in lijn met de geringe waardering van de respondenten voor D66, immers de vrijzinnige partij bij uitstek – en voor velen in de ChristenUnie de gangmaker van het ‘libertijnse’ paarse kabinet, dat het christelijke karakter van de Nederlandse samenleving verder aantastte.

Tabel 5. Sympathiescores voor politieke partijen in 2000 en 2009 (1= zeer sterke afkeer, 10= zeer sterke sympathie)

Sympathie voor:	2000	2009
ChristenUnie	*	9,4
GPV	9,2	*
RPF	9,1	*
SGP	7,2	6,7
CDA	5,7	6,6
GroenLinks	5,6	4,5
PVDA	4,8	5,5
VVD	4,5	3,7
SP	3,9	4,4
D66	2,4	2,6
Partij voor de Dieren	*	3,7
PVV	*	2,3
Verdonk	*	1,7

* niet gevraagd in dit jaar

Hier toont zich waarschijnlijk toch een tweede dimensie in de politieke ruimte van Nederland, die verband houdt met religieuze, ethische en culturele waarden. Op de sociaaleconomische links-rechtsschaal stonden ChristenUnie en D66 in de ogen van het middenkader immers vlak bij elkaar – 4,8 respectievelijk 4,6 – en toch bedroeg de sympathiescore van D66 in 2009 slechts 2,6 (in 2000 was het 2,4). Alleen de PVV en de eenpersoonsfractie van Rita Verdonk genoten nog iets minder sympathie (2,3 respectievelijk 1,7). De VVD en de PVDD kwamen er iets beter af, beide met 3,7. Er blijkt dus wel enig verband tussen de sympathie voor een partij en de plaatsing op de links-rechtsschaal, maar de twee variabelen vallen niet samen.

De sympathie voor het CDA en de PVDA houdt ongetwijfeld ook verband met de coalitie die de ChristenUnie met deze partijen gesloten heeft. Haar middenkader bleek redelijk tevreden met de coalitie – men gaf haar gemiddeld een rapportcijfer 7. Een grote meerderheid (89 procent) wilde de coalitie voortzetten indien de volgende verkiezingen dat mogelijk zouden maken, slechts een minderheid (35 procent) vond een coalitie met CDA en VVD nastrevenswaard wanneer de verkiezingen die mogelijk zouden maken. In 2000 konden beide coalitiemogelijkheden op steun van het middenkader rekenen, al was de steun voor een coalitie met CDA en PVDA groter dan die voor een coalitie met CDA en VVD (76 procent respectievelijk 62 procent). Een coalitie met CDA, PVDA en GroenLinks wilde men in 2009

evenmin als in 2000 uitsluiten (79 procent respectievelijk 77 procent), een coalitie met PVDA, GroenLinks en D66 echter wel (naar de mening van 67 procent van de respondenten in 2009, 73 procent in 2000). Slechts 9 procent wees in 2009 deelname aan een volgend kabinet af wanneer wetgeving over abortus, euthanasie en homohuwelijk niet teruggedraaid zou kunnen worden.⁷

Toenadering tot de christendemocraten en verwijdering van de staatkundig-ge-reformeerden bleek ook uit antwoorden op andere vragen. Aansluiting bij de fractie van de Europese Volkspartij (EVP) in het Europees Parlement vond 37 procent van de respondenten een goed idee; dat was natuurlijk geen meerderheid, maar wel meer dan de 29 procent die het geen goed idee vond. De rest – 32 procent – had (nog) geen mening, wat niet verwonderlijk is aangezien de ChristenUnie op dat moment nog samen met de SGP deel uitmaakte van een andere fractie de *Independence/Democracy Group* (IND/DEM). In de zomer van 2009 werd de samenwerking met de SGP in het Europees Parlement beëindigd. Op lokaal niveau werken de twee partijen soms nog wel samen, maar lang niet overal. Van de respondenten verklaarde 21 procent dat men bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 een gemeenschappelijke lijst met de SGP had ingediend, slechts 13 procent was van plan dat in 2010 weer te doen en 67 procent wist al dat de ChristenUnie het zonder de SGP zou gaan proberen.⁸

Voorzichtigheid blijft geboden, maar de conclusie dringt zich op dat het middenkader van de ChristenUnie op weg is naar het politieke midden, qua politieke opvattingen en in relatie tot andere partijen. De volgende vraag is nu of deze verschuiving spanningen veroorzaakt die zouden kunnen leiden tot factievorming en zelfs afscheiding. De geschiedenis leert immers dat opvallende koerswijzigingen van een partij vaak op verzet stuiten van een minderheid van het kader, die daarvoor soms zelfs de prijs van partijsplitsing wil betalen. Zo leidde verzet tegen ontwikkelingen binnen de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) in de jaren zestig en zeventig tot enkele afsplitsingen waaruit in 1975 de RPF is voortgekomen.⁹ Tot dusverre valt er weinig te merken van factievorming binnen de ChristenUnie, laat staan van afsplitsing. Niettemin lijkt het van belang na te gaan hoe homogeen het middenkader van de partij eigenlijk is, zowel op politiek als op maatschappelijk terrein.

De homogeniteit van het middenkader

Vormt zich een rechtervleugel?

‘Links’ en ‘rechts’ zijn weliswaar veelgebruikte begrippen in de politiek, maar worden zelden duidelijk gedefinieerd. Het is dan ook een open vraag of en in hoeverre het middenkader van de ChristenUnie dat zichzelf rechts van het midden plaatste (ongeveer een derde had zich een positie tussen 6 en 9 gegeven op de tienpuntsschaal), andere opvattingen koesterde dan de meerderheid die zichzelf

een plek links van het midden (2-5) had toebedeeld.¹⁰ Men zou bijvoorbeeld kunnen verwachten dat de 35 rechtse respondenten meer voelden voor een samenwerking met de VVD en minder geneigd zouden zijn de coalitie met de PVDA voort te zetten dan de 70 linkse. Dat bleek inderdaad het geval (zie tabel 6). Een royale meerderheid van de rechtse congresgangers (21 van de 34) zou deelname aan een kabinet met CDA en VVD willen nastreven indien de volgende verkiezingen dat qua zetetal mogelijk maakten, terwijl slechts een kwart van de linkse congresdeelnemers dat wilde. De meeste rechtse congresgangers wilden de coalitie met CDA en PVDA ook wel voortzetten, maar een vijfde wilde dat niet, terwijl nog geen 6 procent van de linkse congresdeelnemers die voortzetting niet wenste. Beide verschillen zijn statistisch significant. De rechtse respondenten dachten voorts significant anders over milieubeleid, Israël, de crematie van hindoes, homoseksualiteit in de openbare sfeer en het homohuwelijk, de vestiging van een moskee, publieke gerechtigheid, de Drie Formulieren van Enigheid, en de toelating van katholieken en evangelische protestanten tot de ChristenUnie. Over het algemeen leken ze iets minder 'groen', meer geneigd vast te houden aan eigen ethische beginselen en minder open te staan voor leden van andere kerkgenootschappen. Over sociaaleconomische kwesties dachten ze echter nauwelijks anders dan de linkse meerderheid, wat gezien hun voorkeur voor samenwerking met de VVD eigenlijk verrassend mag heten.

Gezien de kleine aantallen mag men ook hier de betekenis van de waargenomen verschillen zeker niet overdrijven. Niettemin zijn er duidelijke aanwijzingen dat de minderheid van het middenkader dat zich rechts van het midden plaatst, dat met goede redenen heeft gedaan. Over een vrij breed scala van onderwerpen dacht deze groep toch iets anders dan de meerderheid. Het is voorbarig nu al van een rechtervleugel te spreken, want van enige formele of informele organisatie lijkt geen sprake te zijn. Het potentieel voor een dergelijke vleugel blijkt echter wel aanwezig. Dat hoeft overigens geen reden tot zorg te zijn voor de partij. Vleugelvorming hoeft niet te leiden tot scheuring of electoraal verlies. De PVDA en het CDA kenden elk een sterke linkervleugel in de jaren zeventig respectievelijk tachtig, terwijl dat electoraal gezien voor beide partijen eerder vette dan magere jaren waren.

Verschillen tussen oud-GPV'ers en oud-RPF'ers

In 2000 stond de vraag naar verschillen en overeenkomsten tussen de twee 'bloedgroepen' GPV en RPF centraal in ons onderzoek. Die verschillen bleken vrij gering op sociaaldemografisch gebied, zoals leeftijd, sekse en opleiding, maar duidelijk waar het kerkelijke achtergrond en voorkeur voor bepaalde dagbladen, omroepen en andere verzuilde organisaties betrof. De politieke opvattingen van beide groepen liepen niet erg uiteen, al waren er wel significante verschillen in ethische kwesties, over Europese eenwording en over de grondslag van de Christen-

Tabel 6. Opvattingen van 'linkse' en 'rechtse' congresgangers in 2009

	Links procent eens	Rechts procent eens
De ChristenUnie moet deelname aan een kabinet met CDA en VVD nastreven indien de volgende verkiezingen dat qua zeteltal mogelijk maken.	25	62
De ChristenUnie moet voortzetting van de coalitie met CDA en PVDA nastreven indien de volgende verkiezingen dat qua zeteltal mogelijk maken.	94	80
De ChristenUnie moet deelname aan een kabinet met PVDA, CDA en GroenLinks niet uitsluiten.	84	68
Andere samenlevingsvormen dan het huwelijk mogen op geen enkele manier wettelijk erkend worden.	37	58
Gemeenteraadsleden van de ChristenUnie moeten zich niet verzetten tegen de vestiging van een moskee in hun gemeente wanneer daarbij aan de wettelijke eisen is voldaan.	83	63
Ook als een Satanskerk zich aan de wet houdt, moet deze verboden worden.	39	56
Hindoes, wier geloof crematie voorschrijft, moeten daartoe ook in een christelijke staat de gelegenheid blijven krijgen.	93	79
In het buitenlands beleid moet Israël niet anders behandeld worden dan andere staten.	59	41
Milieubelastende sectoren in het bedrijfsleven moeten inkrimpen of helemaal verdwijnen, ongeacht het effect hiervan op de werkgelegenheid.	48	21
Als er gekozen moet worden tussen economische groei en het milieu, dan heeft het milieu voorrang	90	68
Het is niet noodzakelijk dat de Drie Formulieren van Enigheid in de grondslag van de ChristenUnie zijn opgenomen; fundering op de Bijbel en eventueel de apostolische geloofsbelijdenis is voldoende.	78	56

Alle verschillen zijn significant ($p < 0,10$)

Unie. Zijn deze verschillen de afgelopen negen jaar (nog) kleiner of juist groter geworden?

Het antwoord wordt enigszins bemoeilijkt door de bescheiden respons en door de snel groeiende groep nieuwe leden. Onder de 112 respondenten in 2009 bleken zich reeds 51 nieuwe leden te bevinden, naast 35 oud-RPF'ers en 27 oud-GPV'ers. De beide laatste categorieën verschilden nog steeds op enkele punten van elkaar. De uit het GPV afkomstige congresdeelnemers hechtten ook in 2009 meer dan de oud-RPF-leden aan de Drie Formulieren van Enigheid en aan het beginsel van onderscheiden ambten en verantwoordelijkheden, maar juist minder aan het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. Ze waren minder geneigd tot verzet tegen vestiging van een moskee en om Israël anders te behandelen dan andere staten dan de uit de RPF afkomstige congresgangers. Deze verschillen zijn – ondanks de kleine aantallen – statistisch significant.

Over andere kwesties dachten de twee groepen niet significant anders. Ze verschilden nog steeds in kerkelijke achtergrond, zoals te verwachten viel. Oud-GPV'ers waren vrijgemaakt-gereformeerd, lazen meestal het *Nederlands Dagblad* en vrijwel nooit het *Reformatorisch Dagblad*, en waren vaak aangesloten bij het Christennetwerk/GMw. De uit de RPF afkomstige respondenten behoorden tot verschillende kerkgenootschappen, lazen ofwel het *Nederlands Dagblad* ofwel het *Reformatorisch Dagblad*, waren vaak lid van de Evangelische Omroep en een enkele keer van het Christennetwerk of van de Reformatorische Maatschappelijke Unie.

Al met al leken de verschillen tussen de bloedgroepen geen beletsel voor de integratie en verdere groei van de ChristenUnie te vormen.

Nieuwe leden

De ene keer leken de nieuwe leden als buffer tussen de twee bloedgroepen in te staan, bijvoorbeeld in de kwestie-Israël en met betrekking tot het beginsel van soevereiniteit in eigen kring. De andere keer namen ze een eigen positie in. Zo waren de nieuwe leden eerder bereid de positie van het staatshoofd ter discussie te stellen en om de Drie Formulieren van Enigheid buiten de grondslag van de ChristenUnie te laten. Nieuwe leden waren significant jonger, wat niet erg verrassend is. Wel verrassend is wellicht het feit dat 40 procent van de nieuwe leden tot het vrouwelijk geslacht behoorde, meer dan twee keer zo veel als bij oud-GPV'ers en oud-RPF'ers. Hun opleidingsniveau was ook hoger, zodat in 2009 bijna de helft (44 procent) van de congresdeelnemers een universitaire opleiding had genoten – in 2000 was dat nog geen kwart. De nieuwe leden waren zelden lid van christelijke organisaties als de Vereniging ter Bescherming van het Ongeboren Kind (VBOK) of het Christennetwerk. Ze lazen vaak het *Nederlands Dagblad* – maar minder vaak dan respondenten afkomstig uit de RPF en (a fortiori) het GPV – en ook wel *Trouw* – het van oorsprong ook protestants-christelijke dagblad, dat echter door congresgangers uit GPV en RPF nauwelijks gelezen werd. De nieuwelingen waren bovendien minder vaak lid van de EO dan de oud-GPV'ers en

oud-RPF'ers. Nieuwe leden waren dus iets minder verzuild dan oude, zou men kunnen concluderen. Ze leken over het algemeen geïntegreerd in de partij en niet op weg om een eigen factie of stroming te vormen.

Kerkelijke diversiteit

De kerkelijke diversiteit van de ChristenUnie nam door de toevloed van nieuwe leden eerder toe dan af (zie tabel 7). De vrijgemaakt-gereformeerden vormden in 2009 nog steeds de grootste groep onder het middenkader, maar hun aandeel was gekrompen van 44 procent naar 35 procent. Ook het aandeel van Nederlands-hervormden en synodaal-gereformeerden, nu verenigd in de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), was gedaald van 26 procent naar 18 procent. Christelijk-gereformeerden maakten nog steeds 10 procent uit. Het aandeel van de baptisten was ook stabiel gebleven (4 procent). Gegroeid in aantal waren Nederlands-gereformeerden (van 5 naar 8 procent), pinkstergemeenten (van 3 naar 9 procent) en verschillende evangelische kerkgenootschappen (van 6 naar 11 procent). Als het aan de respondenten ligt, mag de diversiteit nog verder toenemen. Een royale meerderheid (77 procent) wilde rooms-katholieken die de grondslag aanvaardden ook als lid toelaten – beduidend meer dan in 2000. Een derde was bereid ook onkerkelijken die de grondslag onderschreven toe te laten – eveneens meer dan in 2000. Moslims waren slechts bij een kleine minderheid (9 procent) welkom wanneer ze de grondslag accepteerden. Deze minderheid was nog iets kleiner geworden sinds 2000, wat opnieuw het 'islamkritische' klimaat in Nederland lijkt te weerspiegelen. Ten opzichte van andere kerkgenootschappen en onkerkelijken was de acceptatie immers juist toegenomen tussen 2000 en 2009. Dit past ook in het eerder geschetste beeld van verschuivingen op het gebied van ethische kwesties, Europese integratie en sympathie voor niet-protestantse partijen.

Tussen de kerkgenootschappen en met name tussen de 'reformatorische' en 'evangelische' kerken – waarbij we baptisten en leden van evangelische kerkgenootschappen en pinkstergemeenten tot de evangelische groep rekenen, en leden van de PKN, christelijk-gereformeerden, Nederlands-gereformeerden en vrijgemaakt-gereformeerden tot de reformatorische groep – bestonden overigens wel verschillen, al waren die doorgaans niet erg groot. De evangelische groep hechtte minder aan de Drie Formulieren van Enigheid dan de reformatorische respondenten. De evangelische congresgangers hadden bovendien meer moeite met de Europese Unie en vooral met toetreding van Turkije tot de Unie, met de vestiging van een moskee in het centrum van hun gemeente en met toelating van een Satanskerk. Ze wilden onkerkelijken eerder toelaten tot de ChristenUnie en waren vaker lid van het CNV, maar minder vaak van het Christennetwerk en de VBOK. Deze verschillen zijn significant. De evangelische en reformatorische respondenten verschilden echter niet significant in zelfplaatsing op de links-rechtsschaal of in sympathie voor andere partijen, en evenmin in coalitievoorkeuren. Ook over regeringsdeelname wanneer wetgeving over abortus, euthanasie en homohuwelijk

Tabel 7. Kerkelijke achtergrond congresgangers in 2000 en 2009

	2000	2009
Vrijgemaakt-gereformeerd	44	35
Nederlands hervormd/PKN	21	15
Christelijk-gereformeerd	10	10
Evangelisch	6	11
Synodaal-gereformeerd/PKN	5	3
Nederlands-gereformeerd	5	8
Baptist	4	4
Pinkstergemeenten	3	9
Overig/geen antwoord	2	5
Totaal	100 procent N= 273	100 procent N= 112

niet teruggedraaid zou kunnen worden, dacht de evangelische groep niet significant anders dan de reformatorische groep. Van ‘wereldmijding’ was bij deze evangelische respondenten dus weinig te merken. Het kan echter niet worden uitgesloten dat juist evangelische congresgangers vaker geweigerd hebben de enquête in te vullen. We kunnen dat niet nagaan. Het lijkt al met al toch niet erg zinvol om in politieke zin van een evangelische en reformatorische vleugel te spreken, ook al manen ook hier de kleine aantallen tot voorzichtigheid.

Conclusie

Het middenkader van de ChristenUnie is tussen 2000 en 2009 zichtbaar veranderd. Vooral door de toevloed van nieuwe leden waren er op het congres in Haarlem veel meer vrouwen en meer academici, maar ook iets meer leden van pinkstergemeenten en evangelische kerkgenootschappen. De integratie van GPV’ers en RPF’ers leek geslaagd, al waren er nog wel – bescheiden – verschillen tussen beide bloedgroepen ten aanzien van de grondslag van de partij en de waardering voor Israël. Ook de nieuwe leden leken geïntegreerd in de partij; ze verschilden niet fundamenteel van opvatting met de oude leden. Dat de politieke opvattingen van het middenkader op tal van punten verschoven waren, valt dan ook niet of nauwelijks door de toestroom van nieuwe leden te verklaren.

Verschuivingen deden zich voor bij een aantal ethische kwesties, zoals passieve euthanasie, samenlevingsvormen zoals het homohuwelijk, het recht op crematie

en een eventueel verbod van een Satanskerk. Maar ook over Europese integratie en de uitbreiding van Schiphol dacht het middenkader anno 2009 anders dan in 2000. Het was meer naar het politieke midden geschoven, zou men kunnen concluderen, en week minder af van de heersende mening in Nederland.

Dat bleek ook duidelijk uit de plaats die de respondenten desgevraagd zichzelf en hun partij toewezen in het politieke spectrum. Plaatste men zichzelf en zijn partij in 2000 nog rechts van het midden, in 2009 was dat links daarvan. De ChristenUnie stond in de ogen van haar middenkader in 2000 rechts van het CDA, maar in 2009 iets links van die partij (maar nog wel rechts van D66 en PVDA). Sympathiescores voor de verschillende partijen bevestigen in grote lijnen dit beeld. De PVDA geniet aanzienlijk meer sympathie dan de VVD en de sociaaldemocraten hebben ook als coalitiepartner verreweg de voorkeur.

Voor een minderheid (ongeveer een derde van de respondenten) lag dit iets anders. Deze groep plaatste zich in 2009 nog steeds rechts van het midden en dacht over de genoemde kwesties vaak iets anders dan de rest. Men zou dus van een rechtervleugel *in statu nascendi* kunnen spreken. Kerkelijke achtergronden lijken hier weinig mee te maken te hebben, maar de aantallen zijn te klein om hier harde conclusies te trekken.

Enig voorbehoud past ook bij de overige conclusies. De respons op de enquête was laag, zodat men niet helemaal zeker kan zijn van de representativiteit van de uitkomsten. Toch lijkt de slotsom wel verantwoord dat het middenkader van de ChristenUnie zich anno 2009 meer pragmatisch en meer links van het midden opstelde dan in 2000.

Christelijke sporen in de Nederlandse politiek De verhouding tussen ChristenUnie, SGP en CDA

Hans Vollaard

Sinds de oprichting van de voorgangers van de ChristenUnie heeft het christendom behoorlijk aan directe invloed in de Nederlandse politiek ingeboet. De Nederlandse natie is minder als christelijk te boek komen te staan. Partijen van christelijke origine hebben sinds 1967 niet meer een meerderheid in de Tweede Kamer weten te behalen.¹ Daarnaast leiden die partijen steeds minder hun programma regelrecht uit het christelijke geloof af. De klassieke politieke tegenstelling tussen seculiere en christelijke partijen, vooral zichtbaar bij kwesties als abortus, euthanasie, zondagsrust en homohuwelijk, tekent het partijstelsel nauwelijks nog. Bovendien zijn steeds minder mensen kerklid, bezoeken steeds minder mensen kerken, en gebruiken steeds minder mensen religie als argument om voor een partij te stemmen. De relevantie van het christendom is voor natie, partijstelsel, partijen en kiezers afgenomen. En als een religie aandacht in de Nederlandse politiek heeft gekregen in de laatste jaren, dan is dat vooral de islam geweest.

De vraag in deze bijdrage is welke sporen van het christendom aan het begin van de 21ste eeuw nog zichtbaar zijn in de Nederlandse politiek, en met name in hoeverre het christendom nog zijn stempel drukt op de verhoudingen tussen de ChristenUnie, de SGP en het CDA. Voor het antwoord op deze vraag komt eerst aan de orde welke invloed het christendom nog heeft op de Nederlandse kiezersmarkt, en op de electorale concurrentie tussen deze drie partijen in het bijzonder. Daarvoor wordt vooral gebruikgemaakt van gegevens uit het onderzoek *God in Nederland* en het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO). Vervolgens is de focus gericht op de partijpolitieke arena: hoe is de samenwerking tussen het drietal? Daarvoor is vooral gebruikgemaakt van de twee kranten die de partijen nauwlettend volgen, het *Nederlands Dagblad* en het *Reformatorisch Dagblad*, en van interviews met betrokkenen uit de drie partijen.²

De ChristenUnie, de SGP en het CDA zijn partijen van christelijke origine. De Bijbel en de christelijke geschriften (zoals encyclieken en de Drie Formulieren van Enigheid) vormen meer of minder een inspiratiebron voor hun verkiezingsprogramma's. Het christendom laat echter ook indirect zijn sporen na. Ook al zijn niet-christenen zich het niet altijd meer bewust, hun gebruiken, gewoontes,

waarden en normen vloeien deels voort uit het christelijke verleden van Nederland. Denk alleen al aan de zondag en de feestdagen. Ter afronding van deze bijdrage komt daarom aan de orde of dit 'cultureel christendom' een basis geeft voor andere partijpolitieke verhoudingen, nu in de discussie over de nationale identiteit ook seculiere partijen als VVD en PVV (weer) expliciet verwijzen naar het christendom als bron van de Nederlandse natie. Daarvoor bieden uitspraken van betrokken politici een indruk.

Christendom op de Nederlandse kiezersmarkt: 2000-2009

Steeds minder christenen en godsdienstigheid

Welke rol speelt het christendom in het eerste decennium van de 21ste eeuw nog op de kiezersmarkt? De laatste jaren is regelmatig te horen dat religie terug van weg geweest is in Nederland. Dat gaat in ieder geval niet op voor het aantal kerkleden, zo blijkt uit het onderzoek *God in Nederland*.³ Het aantal buitenkerkelijken is tussen 1996 en 2006 gegroeid van 53 procent tot 61 procent van de Nederlandse bevolking. In 2006 is van de jongeren tussen de 17 en 24 jaar zelfs 69 procent buitenkerkelijk. Van de bijna 40 procent kerkelijke Nederlanders behoort driekwart tot de Katholieke Kerk (4,5 miljoen leden) en de Protestantse Kerk in Nederland (PKN; 2 miljoen leden). Die kerken zullen naar verwachting verder krimpen. Kerkleden vormen dus geen electorale groeimarkt, ook omdat onder kerkleden verhoudingsgewijs meer ouderen zijn. Alleen kleine groeperingen met een orthodox-christelijke, evangelische en/of allochtone achtergrond zijn in de afgelopen decennia gegroeid, ook al lijkt de toename bij de meer traditionele groeperingen (gereformeerd en reformatisch) af te vlakken.⁴

Niet alleen het aantal kerkleden, maar ook de godsdienstigheid van de kerkleden neemt af. Het aandeel praktiserende katholieken onder de Nederlanders is gedaald van 11 procent in 1998 naar 7 procent in 2006; voor de protestanten is dat gezakt van 10 procent naar 8 procent.⁵ Van de katholieken bezoekt nu nog een vijfde deel regelmatig de kerk, terwijl twee vijfde deel van de PKN-leden dat zegt te doen.⁶ Leden van de kleine groeperingen zijn wel geregelde kerkgangers. Zij hangen bovendien meer dan gemiddeld traditionele christelijke opvattingen aan. Dat geldt voor PKN'ers al in mindere mate. Katholieken zijn in hun opvattingen zelfs minder orthodox dan de gemiddelde Nederlander.

De mate van godsdienstigheid is van politiek belang. Kiezersonderzoeken laten door de jaren heen zien dat er een verband is tussen kerkelijkheid van kiezers en de manier waarop zij partijen van links naar rechts rangschikken.⁷ Hoe regelmatig kiezers naar de kerk gaan, des te meer die ordening bepaald lijkt te zijn door religieuze in plaats van sociaaleconomische kwesties. Religie is verder vooral bij regelmatige kerkgangers van invloed op partijkeuze, opkomst bij verkiezingen en opvattingen ten aanzien van bijvoorbeeld euthanasie, homohuwelijk en zondags-

rust – kwesties die overigens door de gemiddelde Nederlandse kiezer niet of nauwelijks als de belangrijkste problemen worden gezien.⁸ Trouwere kerkgangers zijn vooral onder de leden van de gereformeerde kerkgenootschappen en de PKN te vinden. Die blijken eveneens andere prioriteiten te stellen dan de gemiddelde Nederlandse kiezer. Gereformeerden en PKN'ers (dit verwarrend onderscheid is van het Centraal Bureau voor de Statistiek) zien meer dan andere kiezers waarden en normen als nationaal probleem, en in mindere mate ook criminaliteit.⁹

Het christendom is dus nog altijd relevant op de kiezersmarkt, maar zijn directe effect wordt steeds zwakker door het dalend aantal kerkleden en de afgenomen godsdienstigheid. Het verminderde belang van het christendom blijkt nog op een andere manier. Steeds minder Nederlanders vinden dat godsdienst en politiek samen mogen gaan, van 20 procent in 1996 naar 15 procent in 2006.¹⁰ En van de kerkleden vindt nu een derde dat religie een privéaangelegenheid behoort te zijn. In 2002 heeft nog maar 11 procent van de Nederlandse bevolking een voorkeur voor een politieke partij op godsdienstige grondslag, waar dat in 1980 nog 25 procent was. Van de kerkleden heeft in 2002 nog 26 procent een dergelijke voorkeur.

Partijen die een politiek program voeren dat expliciet is geënt op het christelijke geloof, kunnen dus bij steeds minder Nederlandse kiezers terecht. Overigens zou het christendom wel indirect invloed kunnen blijven hebben op kiezers. Seculiere partijen hebben vooral sinds 2006 in de verkiezingscampagnes of partijprogramma's verwezen naar het christendom als bepalend element van de identiteit van de lokale en nationale gemeenschap. De SP verweefde bijvoorbeeld christelijke elementen in haar gemeenschapsdenken. Tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 bleek dat uit het optreden van een gospelkoor en een voormalig priester op het partijcongres.¹¹ Daarnaast hebben de PVV en de VVD het christendom betiteld als bron van de Nederlandse natie in de discussie over de Nederlandse identiteit (zie verder hieronder). De electorale wervingskracht van dergelijke refertes aan het christendom kent echter haar grenzen: een tweederde-meerderheid van de Nederlanders vindt namelijk dat godsdienst en politiek gescheiden dienen te zijn.¹²

Partijkeuze van christenen

De relevantie van het christendom neemt dus af op de Nederlandse kiezersmarkt. De vervolgvraag is wat de nu nog overgebleven kerkleden stemmen. Van de slinkende groep praktiserende katholieken kiest tussen 1998 en 2006 de helft tot twee derde voor het CDA. Voor wat betreft praktiserende protestanten fluctueert dat tussen minimaal 44 procent in 1998 tot maximaal 61 procent in 2003.¹³ In 2006 is 15 procent van de Nederlandse kiezers van PKN-huize. Daarvan komt twee vijfde uit bij het CDA. Van de 23 procent katholieke kiezers kiest ruim een derde die partij.¹⁴ Het CDA verwerft in 2002 en 2003 ook ruim steun van leden van de Christelijk-Gereformeerde en Nederlands-Gereformeerde Kerken, twee kleine

orthodox-christelijke groeperingen van neocalvinistisch-gereformeerde snit.¹⁵ In de verkiezingen van 2006 is dat minder het geval.

Ondanks pogingen van de ChristenUnie om katholieke kiezers te mobiliseren, stemt minder dan een procent van hen in 2006 op deze partij. Haar aanhang bevindt zich vooral onder de naar schatting 840.000 protestanten die behoren tot de rechtervleugel van de PKN, neocalvinistisch-gereformeerde kerkgenootschappen en evangelische en charismatische kringen. De SGP krijgt voornamelijk steun uit de groep van circa 221.000 zogeheten bevindelijk-gereformeerden, die in diverse kleine orthodox-christelijke groeperingen en de PKN te vinden zijn.¹⁶ Naast partijen van christelijke origine weten ook seculiere partijen als de PVDA en (in mindere mate) de VVD en de SP onder de leden van de PKN en andere protestantse kerkgenootschappen steun te verwerven. Het is lastig een indruk te geven van wat het kiesgedrag is van de naar schatting 842.000 niet-westerse allochtonen met een christelijke achtergrond.¹⁷ De indruk is dat als zij al (mogen) stemmen, zij dat op de PVDA maar ook wel op de ChristenUnie en het CDA doen.¹⁸

Electorale wervingskracht van partijen van christelijke origine

De overgebleven, vooral praktiserende, christenen komen bij de stembus dus nog vaak uit bij partijen van christelijke origine. Maar concurreren die partijen nu nog vooral met elkaar om christelijke kiezers? In 2002 en 2003 ondervindt de ChristenUnie inderdaad vooral concurrentie van het CDA, dat op dat moment geleid wordt door de gereformeerde Jan Peter Balkenende, die hoge sympathiescores kent in ChristenUnie- (en ook SGP-) kringen. Potentiële ChristenUnie-kiezers geven in het NKO 2002/2003 aan dat de kans hoog is dat ze op het CDA stemmen, en dat is ook uit hun daadwerkelijke stemgedrag gebleken. Vooral voormalige RPF-kiezers stemmen bij die verkiezingen op het CDA; voormalige GPV'ers blijven de ChristenUnie wel grotendeels trouw. Een beperkt deel van de potentiële ChristenUnie-kiezers stemt in 2002 op SGP; in 2003 nauwelijks, zo blijkt uit het NKO 2002/2003.¹⁹

De potentiële SGP-kiezers in het NKO 2002/2003 geven aan dat zij hun partij trouw blijven, maar anders nog een stem op de ChristenUnie en in mindere mate het CDA overwegen. Die loyaliteit is minder in de Kamerverkiezingen van 2006: dan gaat van de staatkundig-gereformeerde kiezers uit 2003 een kleine 10 procent naar het CDA (circa 10.000 stemmen) en een kleine 15 procent (zo'n 15.000) naar de ChristenUnie. In 2002 en 2003 zien CDA-kiezers de ChristenUnie nauwelijks als stemoptie. In 2006 weet de ChristenUnie echter zo'n 95.000 vroegere CDA-kiezers te werven, naast ongeveer 20.000 voormalige GroenLinks-kiezers. In 2006 houdt de ChristenUnie ruim 90 procent van haar kiezers uit 2003 vast (circa 195.000), zo blijkt uit het NKO 2006.

Er is dus electoraal verkeer tussen de ChristenUnie enerzijds en de SGP en het CDA anderzijds. Voor CDA is echter de VVD de grote concurrent geweest in alle verkiezingen gedurende het bestaan van de ChristenUnie. Kiezersonderzoekers,

zoals Joop van Holsteyn en Galen Irwin, identificeren het traditionele christen-democratische electoraat aan de hand van het aantal kiezers dat euthanasie wil verbieden; zo'n medisch-ethische kwestie is immers voor christelijke partijen belangrijk (geweest).²⁰ Dat is in 2006 nog een groep van meer dan 8 procent van de Nederlandse kiezers (tegen 14 procent in 2002). De ChristenUnie en de SGP weten in 2006 gezamenlijk voor het eerst veel meer kiezers in die groep te werven dan het CDA (de helft tegen een kwart). Het tweetal weet echter buiten die groep nauwelijks tot geen kiezers aan zich te binden; het CDA juist wel. Deze partij is in de 21ste eeuw in staat gebleken zowel onder het klassieke sociaaldemocratische en liberale als onder het ongebonden kiezerspubliek aanzienlijke steun te verkrijgen. Het CDA slaagt er zo dus in een breed kiezerspubliek aan zich te binden.

De krimp van de klassieke christendemocratische achterban heeft consequenties voor de conflictlijnen onder de Nederlandse kiezers. De religieuze dimensie is nog tot 1998 het belangrijkste voor de partijevaluaties van de gemiddelde kiezer, maar in de verkiezingen daarna verliest deze aan relevantie. Sindsdien zijn de tegenstellingen in culturele kwesties en de sociaaleconomische tegenstelling van belang geworden voor het stemgedrag van de Nederlandse kiezer.²¹ Voor kiezers van de ChristenUnie en de SGP blijft euthanasie wel een issue van relatief grote betekenis, ook in 2006. Dat onderwerp is eveneens voor kiezers van de PVDA, de VVD en in 2006 ook de SP van enige betekenis. Voor de CDA-kiezers speelt het nog zeker mee tot en met 2003, maar in 2006 heeft het issue van euthanasie nauwelijks meer effecten op hun stemgedrag. Dat duidt ook op de bredere wervingskracht van het CDA, buiten medisch-ethische kwesties om.

Kiezers gebruiken vaak de termen links en rechts om de onderlinge verhoudingen tussen partijen aan te duiden. De invulling van deze begrippen verschilt echter van kiezer tot kiezer. Kerkelijke kiezers ordenen partijen anders dan niet-kerkelijke kiezers. Uit de geaggregeerde resultaten van de rangschikkingen in de kiezersonderzoeken sinds de jaren tachtig is er niettemin een indruk te geven van de relatieve positie van de ChristenUnie (en haar voorgangers GPV en RPF). Regelmatig is te horen dat deze partij links zou zijn. Dat valt echter nadrukkelijk te nuanceren. Kiezers die zichzelf als links beschouwen, komen nauwelijks uit bij de ChristenUnie, en net zomin overigens bij de SGP en het CDA. Wel plaatst de gemiddelde kiezer de ChristenUnie (en haar voorgangers) sinds de jaren tachtig steeds minder rechts. Vanaf 1998 wordt het CDA juist steeds rechtser geplaatst, in 2006 voor het eerst ook rechtser dan de ChristenUnie.²² Ook de zelfplaatsing van kiezers van de ChristenUnie en haar voorgangers verschuift van behoorlijk rechts in de jaren tachtig naar het midden bij de meer recente verkiezingen. In 2002 hebben ChristenUnie-kiezers bovendien een voorkeur voor een regering met het CDA en de meer linkse PVDA; bij de CDA-kiezers is dat enigszins en met name bij SGP-kiezers is dat veel minder het geval. Dit alles geeft aan dat de ChristenUnie en haar kiezers niet zozeer links zijn geworden als wel minder rechts, en ook minder rechts dan het CDA en de SGP zijn geworden. Deze verschuivingen lijken aan te geven dat de ChristenUnie en haar kiezers op de religieuze dimensie een mildere positie innemen

(en dus minder geneigd zijn euthanasie te verbieden), maar ook dat zij op andere dimensies (zoals de sociaaleconomische) minder naar rechts neigen dan CDA en SGP.

Waar de religieuze dimensie onder het Nederlandse electoraat sinds het eind van de jaren negentig geleidelijk aan kracht inboet, geldt voor kiezers aan het begin van dat decennium integratie als een belangrijk nationaal probleem. In de partijkeuzes krijgt dat thema ook steeds meer gewicht. In de Kamerverkiezingen van 2002 komt dat nadrukkelijk tot uiting in de keuze voor de Lijst Pim Fortuyn (LPF), die door kiezers vooral wordt geassocieerd met kritiek op het toenmalige immigratie- en integratiebeleid. Onder het gekrompen klassieke christendemocratische kiezerspubliek blijkt in 2006 driekwart er voorstander van te zijn dat immigranten zich aan de Nederlandse cultuur aanpassen.²³ Het NKO 2006 laat zien dat de electorale achterban van de ChristenUnie gelijkelijk verdeeld is in een groep die aanpassing bepleit, een groep die vindt dat migranten hun cultuur kunnen behouden en een groep die daar tussenin zit.

Hetzelfde NKO geeft ook aan dat een kwestie als de toelating van asielzoekers nagenoeg geen uitwerking heeft op de keuze van de kiezers van de ChristenUnie dan wel de SGP. Dat geldt ook voor een onderwerp als inkomensverschillen. Zoals vermeld blijft euthanasie voor hen wel een issue van betekenis. Dat toont aan dat vooral de religieuze dimensie van belang blijft in het stemgedrag van de kiezers van deze twee partijen. Het CDA concurreert nog wel met de ChristenUnie en SGP om de slinkende groep kiezers die gevoelig is voor de religieuze dimensie. De electorale wervingskracht van het CDA ligt nu echter op andere dimensies. Het traditionele christendom drukt zo dus steeds minder een stempel op de Nederlandse kiezersmarkt. Niet alleen daalt het aantal (participerende) kerkleden onder de kiezers en slinkt de steun voor politiek die op een expliciet christelijke grondslag staat, maar ook verliest een klassiek christelijk thema als euthanasie aan belang in het stemgedrag van kiezers.

Politieke samenwerking tussen partijen van christelijke origine

Religieuze dimensie goeddeels geneutraliseerd

Het is duidelijk: het christendom laat steeds minder direct sporen na in het Nederlandse electoraat en in de verkiezingsstrijd. Hoe is dat nu in de partijpolitiek? Werken partijen van christelijke origine nauwer met elkaar samen? Voor een antwoord op die vraag is een terugblik naar 1994 nodig. De Tweede Kamerverkiezingen van dat jaar vormen een belangrijk breukpunt in de Nederlandse politiek. Na een drastisch verlies van twintig zetels verdween het CDA toen naar de oppositiebanken. Na een verdere terugval in zetels in 1998 trof het andermaal hetzelfde lot. De seculiere paarse coalitie van PVDa, VVD en D66, de eerste coalitie sinds lange tijd zonder een partij van christelijke origine, verruimde de mogelijk-

heden tot euthanasie en legaliseerde prostitutie en het homohuwelijk. Ook konden de winkels op zondag vaker open zijn. Het CDA wees die voorstellen af, maar wenste die vervolgens niet terug te draaien. Het zag daar geen kans toe en vreesde bovendien zichzelf anders uit te sluiten van toekomstige regeringsdeelname.²⁴ Op deze wijze neutraliseerde het CDA goeddeels de klassieke tegenstelling in de partijpolitieke arena tussen christelijke en seculiere partijen, die vooral bij dergelijke kwesties naar voren komt (de welbekende antithese).²⁵ De religieuze dimensie heeft dus niet alleen electoraal, maar ook partijpolitiek drastisch aan belang ingeboet, nu feitelijk alleen nog de kleine ChristenUnie en SGP zich niet willen neerleggen bij de huidige wetgeving en het beleid ten aanzien van ethische kwesties.

Op grond van de partijprogramma's is te zien dat de Kamerverkiezingen van 2002 vooral in het teken stonden van de sociaaleconomische tegenstelling en een nieuwe tegenstelling over de vraag of de Nederlandse natie één of meerdere culturele gemeenschappen moet kunnen herbergen.²⁶ Vooral onder leiding van Balkenende schoof het CDA verder op naar het monoculturele kamp om de kans op regeringsdeelname te vergroten met een partij als de LPF.²⁷ Daarbij baseerde Balkenende zich op het zogeheten gemeenschapsdenken, een politiek gedachtegoed dat door het Wetenschappelijk Instituut van het CDA in de jaren negentig was uitgewerkt. In Balkenendes visie moeten de waarden en normen van de nationale gemeenschap niet langer direct worden afgeleid uit het christelijk geloof, maar uit een maatschappijbrede discussie in die gemeenschap zelf.²⁸ Door de historie van de Nederlandse natie laat het christendom nog wel zijn sporen na in die waarden en normen.²⁹ Zo maakte Balkenendes CDA de band tussen zijn gedachtegoed en het christendom losser zonder helemaal in seculiere politiek te vervallen, een vorm van *unsecular politics*.³⁰ Of zoals het CDA-Kamerlid Jan-Jakob van Dijk zijn partij heeft omschreven: 'een seculiere partij die zich door de Bijbel laat inspireren'.³¹

In de jaren negentig bestond er tussen (vooral protestantse) fractieleden van de partijen van christelijke origine (CDA, RPF, GPV, SGP) een gevoel van verwantschap door een gedeelde religieuze achtergrond, zo laten de geïnterviewden weten. Dat kwam met name tot uitdrukking bij zogeheten ethische kwesties als abortus en euthanasie, waarin die partijen een standpunt innamen dat afweek van dat van de paarse coalitie. De verkiezingen van 1994 resulteerden echter in een geleidelijke verwijdering tussen vooral de RPF en de SGP, en ook tussen de RPF en het CDA. Dat lag onder meer aan de toenmalige fragmentering van de Tweede Kamer. Tussen 1977 en 1994 waren twee partijen in principe voldoende om een parlementaire meerderheid te vormen. Sinds 1994 kunnen kleine partijen zoals de RPF vaker een wetsvoorstel of een regering aan een meerderheid helpen. Hun inhoudelijke speelruimte is evenwel beperkt. Alleen voor aangelegenheden waarbij er 'toevallig' overeenstemming is in de standpunten van een kleine partij met anderen, kan die kleine partij aan een meerderheid bijdragen.

De nieuwe RPF-leider Leen van Dijke ging vanaf 1994 actief op zoek naar die toevallige meerderheden, bijvoorbeeld om de kerncentrale van Borssele te sluiten en de zondagsopening van winkels te beperken. Dat week af van de meer getuigende

stijl van zijn voorganger Meindert Leerling. Van Dijke was ook selectiever en politieker dan de SGP en het GPV, die gewoonlijk zo breed en degelijk mogelijk de parlementaire agenda trachtten te volgen. Van Dijke hechtte verhoudingsgewijs meer belang aan het politieke resultaat dan aan het leveren van een inhoudelijke inbreng in het parlementaire debat. Door zijn manier van politiek bedrijven kwam duidelijker naar voren dat de RPF groener en sociaaleconomisch minder rechts was geworden dan de SGP en ook het CDA.³² Dat wekte zeker in het begin bevreemding bij het CDA, omdat het tot dan toe het kleine RPF tot zijn kamp rekende. De politieke profilering van de RPF moet overigens niet overdreven worden. Net als de SGP en het GPV stemde de RPF in de parlementaire jaren 1996-1997 en 1998-1999 in 70 procent of meer van de gevallen mee met het paarse kabinet. Daarmee gaven de drie kleine christelijke partijen meer steun aan de seculiere regeringscoalitie dan het CDA.³³ Die drie stemden in die jaren in zo'n 85 procent van de gevallen identiek, terwijl dat voor SGP, GPV, RPF en CDA voor twee derde deel van de stemmingen gold.³⁴

Na de vorming van de ChristenUnie liet Van Dijke ook blijken dat hij zich niet gebonden voelde aan het CDA in geval van regeringsdeelname. Hij reageerde bijvoorbeeld in december 2000 positief op de suggestie om samen met de PVDA en GroenLinks een kabinet te vormen, ook al hadden die partijen kort daarvoor met soms felle uitvallen richting de kerk gekozen voor de invoering van het homohuwelijk en de verruiming van euthanasie.³⁵ De ChristenUnie (en eerder de RPF) bleef nog wel belang hechten aan het conflict op de religieuze dimensie, maar liet zo dus bij monde van Van Dijke nadrukkelijk weten dat dat geen obstakel was voor (regerings)samenwerking met seculiere partijen op andere terreinen. De fragmentering van de Tweede Kamer sinds 1994 maakte dergelijke samenwerking ook gemakkelijker. Daarmee vestigde Van Dijke doelbewust meer aandacht op andere dan de medisch-ethische kwesties. Het CDA ging nog verder en liet het partijpolitieke conflict op de religieuze dimensie goeddeels voor wat dat was, om samenwerking met seculiere partijen niet uit te sluiten. Daarmee was de religieuze dimensie in belangrijke mate geneutraliseerd in de Nederlandse partijpolitiek, ook al bleef die voor de ChristenUnie en zeker de SGP wél van belang. Maar de wil en de mogelijkheden voor partijen van christelijke origine om samen te werken op grond van de religieuze dimensie zijn zo afgenomen.

Verwijdering tussen SGP en ChristenUnie

In 1994 waren de banden tussen de SGP, het GPV en ook de RPF in principe nog nauw, aldus de geïnterviewde betrokkenen. Vooral over specifiek orthodox-protestantse kwesties als Israël, bijzonder onderwijs, vervolgde christenen en medische ethiek wisselden beleidsmedewerkers van de fracties informatie uit. In de fractievergadering van elke kleine christelijke partij kwam ook aan de orde op welke punten zij gezamenlijk het woord konden voeren. Van Dijke bepleitte ondertussen nadrukkelijker de samenbundeling van orthodox-protestantse krachten, omdat

volgens hem in een verder seculariserend Nederland orthodoxe christenen zich geen verdeeldheid mochten veroorloven. Minder gebonden aan een traditionele kerkelijke achterban, zoals de SGP en het GPV die kenden, betekende Van Dijk's electorale strategie meer concurrentie voor die partijen bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994. Nadat de RPF als grootste van de kleine drie uit die verkiezingen kwam, kon de profileringsdrang van Van Dijk niet altijd op sympathie en begrip rekenen van de andere twee. Binnen de SGP groeide, niet ten onrechte, het gevoel dat haar opvattingen over de politieke rol van vrouwen en de theocratie als hinderpaal werden gezien voor Van Dijk's plannen om tot een gezamenlijk orthodox-christelijk front te komen. Op haar beurt taxeerde de RPF-leiding terecht dat de SGP niet van zins was om tot organisatorische samenwerking te komen, net nadat de partij een moeizame discussie over de vrouwenkwestie had doorgemaakt.

Ondanks de geestverwantschap waarvan in het dagelijkse parlementaire werk sprake was, nam de verwijdering tussen de SGP en vooral de RPF verder toe. Vanaf 1998 huisden de RPF- en GPV-fractie naast elkaar in het Kamergebouw. Na de lancering van de ChristenUnie in 2000 vergaderden die twee fracties ook gezamenlijk. Gemeenschappelijke woordvoerderschappen van SGP en ChristenUnie kwamen steeds moeizamer tot stand. Dat kwam niet alleen door inhoudelijke verschillen of problemen van praktische aard. In de staatkundig-gereformeerde beleving was, andermaal niet onjuist, een grotere en meer zelfbewuste ChristenUnie van mening dat die samenwerking met de SGP minder nodig had. Dat zelfbewustzijn bleek ook uit de soms hoge verwachtingen over zetelgroei van de fusiepartij. Weliswaar hadden de kleine christelijke partijen in 1998 nauwelijks geprofiteerd van het verlies van het CDA en waren er nadien ook weinig indicaties van een ruime groei, de hoop was dat de achterban van de Evangelische Omroep (EO; zo'n half miljoen mensen) de contouren aan zou geven voor de steun voor de ChristenUnie.³⁶

De CDA-fractie beschouwde de RPF en het GPV meestal als partijen als alle andere, namelijk relevant voor het verkrijgen van een meerderheid voor een wetsvoorstel. Dat kwam vooral aan de orde bij de zogeheten ethische kwesties, maar ook op het vlak van buitenlands beleid. Verder voelden vooral orthodox-protestantse Kamerleden van het CDA nog wel geestelijke verwantschap. De hoop van de ChristenUnie op meer zetels trok ook enige aandacht bij de christendemocraten, ook in het licht van regeringsvorming.³⁷ De electorale focus van het CDA was in de jaren 2001-2002 echter vooral gericht op het vinden van een goede leider en de bestrijding van paars in een stilzwijgend verbond met Pim Fortuyn. In 2003 had het CDA geen bijzondere voorkeur voor de ChristenUnie en/of de SGP, ook al zou volgens de ChristenUnie-fractievoorzitter André Rouvoet de gereformeerde premier wel die indruk hebben gewekt.³⁸ De uitnodiging van het CDA en de VVD tijdens de kabinetsformatie aan de twee kleine christelijke partijen om te spreken over regeringsdeelname, diende er vooral toe om beoogd coalitiepartner D66 tot compromissen te bewegen; daadwerkelijke toetreding of gedoogsteun van de SGP was immers van tevoren al nagenoeg uitgesloten voor de liberalen. In de coalitie-

onderhandelingen van 2003 liet zowel de ChristenUnie als de SGP blijken dat er voor hen geen breekpunten waren. Daarmee erkenden ze allebei dat er geen meerderheid voor hun afwijkende orthodox-christelijke standpunten te vinden was.

Binnen de ChristenUnie groeide ondertussen de gedachte dat een te nauwe associatie met de SGP voor haar (electorale) imago een handicap was, terwijl die partij electoraal gezien geen grote concurrent vormde. Veel (potentiële) ChristenUnie-stemmers ervoeren daarvoor de kerkelijke, sociale en politiek-inhoudelijke verschillen met de SGP als te groot. Op haar beurt poogde de SGP te voorkomen dat met name jongeren en hoger opgeleiden in haar achterban naar de ChristenUnie zouden trekken. In sociaal opzicht probeerde de leiding van de reformatorische zuil (het netwerk van bevindelijk-gereformeerde kerken en organisaties zoals de SGP en het *Reformatorisch Dagblad*) hen vast te houden via reformatorische studentenverenigingen en de staatkundig-gereformeerde jongerenorganisatie. Politiek gezien probeerde de SGP in 2002 vooral te onderstrepen dat de ChristenUnie weinig toegevoegde waarde had naast de machtspartij CDA en de principiële SGP.

Ook in 2002 stemden de SGP en de ChristenUnie in de Tweede Kamer in zo'n 85 procent van de gevallen hetzelfde.³⁹ Niettemin zette de verwijdering tussen beide partijen zich voort. De grote wisseling van Kamerleden en fractiemedewerkers bij de ChristenUnie was hierop ook van invloed. De hechte persoonlijke bindingen tussen SGP-Kamerleden als Bas van der Vlies en de voormalige GPV'ers Eimert van Middelkoop en Gert Schutte waren verleden tijd; men had steeds minder begrip voor elkaars kerkelijk-sociale achtergrond. De SGP besloot bovendien na de verkiezingen van 2002 definitief te stoppen met gezamenlijke woordvoerderschappen, niet alleen op grond van politiek-inhoudelijke en praktische overwegingen, maar ook omdat anders het vrouwelijke Tweede Kamerlid van de ChristenUnie Tineke Huizinga namens de SGP zou kunnen spreken. De staatkundig-gereformeerden namen naar eigen zeggen een welwillender houding aan ten opzichte van het eerste en tweede kabinet-Balkenende dan de ChristenUnie. SGP-fractievoorzitter Van der Vlies wilde vooralsnog ruimte bieden aan een kabinet met een partij van christelijke origine en een gereformeerde premier.⁴⁰ De ChristenUnie profileerde zich evenwel met haar zogeheten christelijk-sociale oppositie tegen het kabinet. Onder leiding van Rouvoet probeerde zij zich bovendien in de kabinetsonderhandelingen van 2003 te onderscheiden van de SGP, juist ook om onder niet-christelijke media en partijen het verschil in standpunten over bijvoorbeeld theocratie, vrouwen en sociaaleconomische kwesties aan te geven.⁴¹

Nadat de ChristenUnie in het voorjaar van 2003 kortstondig bij de kabinetsformatie betrokken was, groeide bij de partijleiding de wil om zich niet te laten opsluiten in medisch-ethische kwesties en nadrukkelijker regeringsdeelname na te streven.⁴² Met een christelijke motivatie vond zij ook toevallige meerderheden met partijen als de PVDA en GroenLinks over sociaaleconomische vraagstukken, milieu en immigratie. De SGP noemde de ChristenUnie vervolgens regelmatig links, wat voor menig gereformeerde niet als compliment klinkt.⁴³ Rouvoet verweet

op zijn beurt de staatkundig-gereformeerden dat zij in de coalitieonderhandelingen van 2003 wat al te volgzzaam waren geweest. Ook zou de SGP 'vrij klakkeloos' het beleid van het tweede kabinet-Balkenende steunen.⁴⁴ Ondanks de soms wat zurige uitwisselingen liet Rouvoet weten het regelmatige overleg tussen ChristenUnie en SGP te missen, dat sinds de komst van Huizinga in de Tweede Kamer was gestaakt.⁴⁵ Tegelijkertijd ging hij niet in op de herhaalde oproep vanuit het SGP om meer gezamenlijk oppositie te voeren.

Het is wel begrijpelijk dat de SGP samen met de ChristenUnie wenste op te trekken. Ook al waren de electorale prestaties van de Unie tot dan toe nog niet groots geweest, de SGP vreesde wel de concurrentie onder haar kiezers. Door de verschillen tussen beide partijen klein te houden, kon een overstap van die kiezers worden voorkomen. Op haar beurt had de ChristenUnie weinig te winnen met al te nauwe banden met de SGP. Zij voelde de associatie met de SGP eerder als een handicap, niet alleen wat betreft haar electorale groei mogelijkheden, maar ook met het oog op de niet-christelijke media. Met opluchting constateerde de ChristenUnie in 2006 dat ze zich een eigen imago had weten te verschaffen: 'Belemmerende vooroordelen in de media als "klein rechts" hebben we van ons af kunnen schudden. Ook is er een onderscheiden mediaprofilering t.o.v. de SGP ontstaan.'⁴⁶ Niet alleen in de beeldvorming, ook in de dagelijkse parlementaire praktijk was er daadwerkelijk sprake van verwijdering, ook al werd daar de geestverwantschap wederzijds nog gevoeld. In de politiek van alledag speelde de religieuze dimensie echter geen prominente rol meer. De ChristenUnie profileerde zich meer op andere terreinen en zocht daarop actief toevallige meerderheden. Daardoor was er minder aandacht voor de religieuze dimensie en kwam meer naar voren dat de ChristenUnie op sociaaleconomisch en cultureel terrein minder naar rechts neigde dan de SGP.

Verwijdering tussen ChristenUnie en SGP op andere bestuurlijke niveaus

De ontwikkelingen in de Nederlandse partijpolitiek sinds 1994 hebben ertoe geleid dat de verschillen tussen de partijen van christelijke origine zich meer doen gelden op andere dimensies dan de religieuze. Het *Nederlands Dagblad* en *Reformatorisch Dagblad* hebben hieraan veel aandacht besteed, omdat hun lezerspubliek nu eenmaal uit de achterban van vooral de ChristenUnie en de SGP bestaat. Dat heeft als gevolg gehad dat relatief kleine verschillen in het stemgedrag van beide partijen in de Tweede Kamer tot grote conclusies over hun onderlinge verwijdering in de landelijke politiek kon leiden. De twee partijen weten elkaar echter nog vaak te vinden op andere bestuurlijke niveaus. Niettemin heeft ook daar het uiteengroeien in de nationale partijpolitiek zijn weerslag gehad.

De ChristenUnie-top laat sinds 2002 steeds nadrukkelijker doorschemeren het niet zo erg te vinden als op lokaal niveau de Unie en de SGP niet met een gecombineerde kieslijst uitkomen wanneer dat niet per se noodzakelijk is voor het behalen van een zetel. Deze terughoudendheid heeft allereerst te maken met de wens van

de ChristenUnie zich te onderscheiden van de SGP en haar standpunten over vrouwen en godsdienstvrijheid. Herhaaldelijk laat de ChristenUnie weten dat zij meer winst boekt bij raads- en Statenverkiezingen als zij zelfstandig deelneemt dan met een gecombineerde ChristenUnie/SGP-lijst.⁴⁷ Daarnaast proeft de partijleiding dat in haar achterban samenwerking tussen de beide orthodox-christelijke partijen niet als automatisme geldt.⁴⁸ De Unie is dan ook niet geneigd om aan de wensen van de SGP tegemoet te komen, vooral wat betreft de positie van vrouwelijke kandidaten op een gecombineerde lijst. De vorming van de ChristenUnie heeft ondertussen de machtsverhouding tussen de klein-christelijke partijen veranderd, en dat biedt haar de mogelijkheid om minder aan de SGP tegemoet te komen. Na de raadsverkiezingen van 2002 laat de ChristenUnie daarom weten dat dat de laatste keer is geweest dat de SGP de samenwerking mag verbreken als er een ChristenUnie-vrouw (tussentijds) in de raad komt.

De SGP is dubbel in haar houding ten opzichte van de ChristenUnie. Enerzijds constateert zij dat de partijen uit elkaar groeien. Een deel van de SGP-achterban kan – en wil ook niet – de manier aanvaarden waarop de ChristenUnie invulling geeft aan christelijke politiek. De SGP probeert zich dan ook te onderscheiden door zich als principiëler dan de ChristenUnie te afficheren. Anderzijds heeft de partij de ChristenUnie soms ook nodig om politiek relevant te blijven. Zo is op eigen kracht voor de SGP een zetel in het Europees Parlement niet of nauwelijks te verwerven, waardoor zij zich vastklampt aan de ChristenUnie. Bovendien heeft de SGP, zoals al vermeld, in electoraal opzicht meer van de ChristenUnie te duchten dan andersom; het is dus in haar belang niet al te afwijkend van de ChristenUnie te opereren. De SGP-top zoekt daarom samenwerking met de Unie zonder te vervallen tot de positie van bijwagen.

De groeiende afhoudendheid van ChristenUnie-zijde en de dubbele houding van de SGP levert strubbelingen op tussen de twee partijen. Zo schieten bijvoorbeeld oproepen in reformatorische kring om de staatkundig-gereformeerde kandidaat op de gezamenlijke lijst voor het Europees Parlement in 2004 te steunen, bij de ChristenUnie in het verkeerde keelgat, ook omdat daarbij kritiek klinkt op haar christelijk gehalte. Partijleider Rouvoet verklaarde dat samenwerking op Europees, provinciaal of lokaal niveau 'niet meer vanzelfsprekend' is.⁴⁹ De landelijke SGP-top verruimde daarop in 2005 de criteria voor het verlenen van de SGP-naam aan lokale gecombineerde kieslijsten. Zij is niet meer tegen vrouwelijke ChristenUnie-kandidaten op niet-verkiesbare posities op de lijst. Verder zal de SGP geen bezwaar meer maken als een ChristenUnie-vrouw via voorkeurstemmen of tussentijdse opvolging in de raad komt. Bovendien kunnen de lokale kiesverenigingen een beroep doen op een hardheidsclausule om eventuele afwijzingen nogmaals te overwegen. Ondanks deze verruiming kwam er een heftige discussie binnen de partij op gang toen de SGP-naam geweigerd werd aan gecombineerde lijsten waarop Christen-Unie-vrouwen op een verkiesbare plaats stonden. Uiteindelijk zwichtte de partijleiding; zij stond uiteindelijk toe dat de kiesverenigingen zelf met tweederdemeerderheid kunnen bepalen of zij verkiesbare vrouwen op een gecombi-

neerde lijst accepteren. Uiteindelijk waren er 41 gecombineerde lijsten bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006, tegen 49 in 2002. De ChristenUnie concludeerde in 2006 opnieuw dat zij meer wint als zij zelfstandig deelneemt aan de verkiezingen.⁵⁰ In raadszetels uitgedrukt is de ChristenUnie ondertussen groter dan D66, GroenLinks en de SP. Ze neemt bovendien aan tientallen colleges van burgemeester en wethouders deel.

Lokaal is er wel variatie in de relatie tussen ChristenUnie en SGP, afhankelijk van persoonlijke verstandhoudingen, de duur van de lokale samenwerking en/of kerkelijke, sociale en politieke verschillen tussen de lokale ChristenUnie- en SGP-verenigingen. Lokaal ervaren geestverwantschap kan dus nog nauwe samenwerking tot gevolg hebben. Van een automatisme in die samenwerking is op gemeentelijk niveau echter steeds minder sprake. Lokale verscheidenheid geldt trouwens ook voor de verhouding tussen de ChristenUnie en het CDA. De christendemocraten kennen nog lokale protestants-christelijke bolwerken, met name op de Veluwe. Daar bestaan weliswaar zorgen en twijfels over het christelijke gehalte van hun CDA, maar zo'n grote partij biedt meer invloedsmogelijkheden op landelijk niveau dan de ChristenUnie (of de SGP), waardoor afsplitsingen niet snel te verwachten zijn. Het christendom speelt daar in ieder geval nog wel een rol in zowel de electorale concurrentie als de partijpolitieke samenwerking.

Ook op de andere bestuursniveaus blijken nog gevoelens van geestverwantschap aanwezig tussen de drie partijen van christelijke origine. Ze hebben een lijstverbinding voor de verkiezingen voor de Eerste Kamer als dat voordelig voor hen is. Verder verbonden de ChristenUnie/SGP-combinatie en het CDA hun lijsten bij de verkiezingen voor het Europees Parlement in 2004 en 2009.

Richting regeringsdeelname

In kringen van het landelijke CDA was vanaf 2002 irritatie te horen over de flirts van de ChristenUnie met linkse partijen en over de aanvallen van Rouvoet op medechristen premier Balkenende, aldus het christendemocratische Tweede Kamerlid Aart Mosterd. Veel aandacht kreeg de ChristenUnie aanvankelijk niet in de christendemocratische campagne; bij de Kamerverkiezingen van 2002 en 2003 en de Europese verkiezingen van 2004 is van concurrentiekracht van de ChristenUnie immers weinig gebleken. Dat veranderde langzamerhand als opiniepeilingen van Maurice de Hond vanaf eind 2004 een groeiende groep van CDA-kiezers laten zien die ook een stem op de ChristenUnie overwegen. Rouvoet brak dankzij de referendumcampagne over het Europees Grondwettelijk Verdrag in het voorjaar van 2005 definitief door in de niet-orthodox-christelijke media. Vervolgens bleef de Unie in peilingen van TNS-NIPO en De Hond hoger staan dan haar drie zetels die ze in de Kamer innam.

In de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 is de ChristenUnie daarom een nadrukkelijker mikpunt van het CDA geworden dan voorheen. De christendemocraten probeerden een link te leggen tussen de ChristenUnie enerzijds

en links, rood en pvda anderzijds.⁵¹ Ook moest de Unie het ontgelden vanwege haar pogingen onder katholieke kiezers te werven. Het cda-Tweede Kamerlid Jos Hessels gaf te kennen dat een katholiek niet op de ChristenUnie kan stemmen, omdat diens Kernprogramma verwijst naar een belijdenisgeschrift waarin de katholieke mis wordt afgeserveerd als 'vervloekte afgoderij'.⁵² Voormalig voorzitter van de landelijke organisatie van migrantenkerken en cda-Tweede Kamerlid Kathleen Ferrier probeerde de concurrentie van de ChristenUnie onder niet-westerse allochtonen met een christelijke achtergrond beperkt te houden.⁵³

Doordat de religieuze dimensie grotendeels geneutraliseerd is, komt de verdeeldheid tussen de partijen van christelijke origine op andere sociaaleconomische (en ook culturele) vraagstukken meer onder de aandacht. Die neutralisering is mede het gevolg van het feit dat deze partijen zich niet politiek willen isoleren door specifiek orthodox-christelijke standpunten te benadrukken. Zoals al vermeld besloot het cda al in de aanloop naar de verkiezingen van 2002 niet langer te streven naar het terugdraaien van paarse wetgeving ten aanzien van ethische kwesties, maar naar een strikte naleving van die wetten. Ook de ChristenUnie erkende dat er geen meerderheid voor specifiek orthodox-christelijke standpunten te winnen viel. Dat liet de partij vooral blijken toen ze die niet als breukpunt beschouwde voor deelname aan de regering: ze koos uiteindelijk voor de meer pragmatische weg door wetgeving niet te willen wijzigen, maar te proberen de in haar ogen verkeerde praktijk terug te dringen, zoals bij de kabinetsformatie van winter 2007 duidelijk naar voren kwam.⁵⁴ Daarmee vormde eerder het imago van de ChristenUnie dan haar standpunten een struikelblok om na de verkiezingen van 2006 een kabinet met daarin ook pvda aan een meerderheid te helpen. Of haar achterban als geheel zich bewust was van de koerswijziging op medisch-ethische kwesties is onduidelijk, in ieder geval juichten de leden de deelname aan het vierde kabinet-Balkenende van harte toe. Er leek een soort opluchting te bestaan over het feit dat er voor orthodox-protestanten nog ruimte was in het landsbestuur na de paarse periode. Bovendien sloot de voorkeur van de achterban van de ChristenUnie voor een centrumlinkse regering nauw aan bij de daadwerkelijk tot stand gekomen coalitie.⁵⁵

Het kabinetsbeleid bevat wat betreft de orthodox-christelijke standpunten vooral afspraken die relatief gemakkelijk weer te wijzigen zijn, zoals een extra subsidie hier, een commissie daar, een uitstel tot wetswijziging zus en een beperkte uitleg van het regeerakkoord zo. Voor daadwerkelijke keuzes (in wetten vastgelegd) op dit soort punten, zoals de mogelijkheid om discriminerend personeelsbeleid te voeren in het bijzonder onderwijs of afbreking van de zwangerschap, is de kleine ChristenUnie vooral afhankelijk van de steun van het cda.⁵⁶ Wat betreft sociaaleconomische issues en het milieu is zij aangewezen op de pvda. De ChristenUnie probeert met vallen en opstaan een trouwhartige coalitiepartner te zijn om te laten zien dat zij net als het cda kan besturen en compromissen kan en wil sluiten. Bovendien vergt het besturen zo veel van de bewindslieden en fractieleden dat er weinig tijd meer overblijft voor partijpolitieke profilering, juist ook ten opzichte

van het CDA. Strategisch onderlegde christendemocraten als Hans Hillen vragen zich al af waarom de ChristenUnie zich niet aansluit bij het CDA, nu zij ook bestuurt en compromissen sluit.⁵⁷ Die suggestie klinkt ook vanuit de SGP.

De SGP kampt zelf ondertussen met stevige debatten over de juistheid en inhoud van haar theocratisch gedachtegoed, de verhouding tot seculiere en islamitische medeburgers en de politieke rol van de vrouw. Deels om een al te religieus-fundamentalistisch imago te vermijden, heeft zij het vrouwenlidmaatschap in principe toegestaan en het begrip theocratie verruild voor bijbels genormeerde politiek.⁵⁸ Tegelijk hoopt de partijleiding zo de interne discussies voorlopig te bezweren en de eenheid te bewaren. Dat doet ze verder door te pleiten voor het eigen geluid in plaats van met moslims, conservatieven of seculiere liberalen een coalitie te vormen, ook al klinken er pleidooien in reformatorische kring voor zulke bondgenootschappen om de islam dan wel het secularisme in Nederland te bestrijden.⁵⁹ Die eigen opstelling van de SGP komt ook tot uiting door de confrontatie met de ChristenUnie te zoeken, juist op de orthodox-christelijke standpunten. Het verwijt klinkt dat de ChristenUnie er maar weinig van maakt in de regering. Dat kan een strategie zijn om deze partij en het CDA te helpen bij de onderhandelingen binnen de regering, zoals Van der Vlies zelf heeft verklaard.⁶⁰ Meer waarschijnlijk is dat het een electorale strategie is om de ChristenUnie af te schilderen als een verwaterde christelijke partij à la het CDA om zo zichzelf het imago van de enig resterende bijbelgetrouwe partij aan te meten.⁶¹ Het kan echter evenzeer bedoeld zijn om de interne verdeeldheid over vrouwen, islam en theocratie te maskeren door in een aanval op een andere partij te laten zien wat de staatkundig-gereformeerde achterban vooral bindt, namelijk orthodox-christelijke standpunten over medisch-ethische kwesties.

De kritiek van staatkundig-gereformeerde zijde op de ChristenUnie moet wel in perspectief worden gezien. De SGP stemde in 2007 in de Tweede Kamer in bijna 90 procent van de gevallen mee met de regeringspartijen.⁶² Bovendien blijft de partij vasthouden aan gezamenlijke woordvoerderschappen in de Eerste Kamer, ook al wordt dat sinds 2007 soms door een vrouwelijke senator van de ChristenUnie gedaan en vergt een dergelijke constructie tussen een regerings- en een oppositiepartij meer overleg. En ondanks haar afkeuring van het Europese Hervormingsverdrag (ook wel Verdrag van Lissabon) is de SGP voor de Europese verkiezingen van juni 2009 andermaal een samenwerking aangegaan met de ChristenUnie, die zich heeft uitgesproken vóór dat verdrag. De ChristenUnie voegde zich na die verkiezingen bij een fractie van conservatieve, liberale en antifederale partijen (zoals de Britse Conservatieven) in het Europees Parlement, de *European Conservatives and Reformists* (ECR). De ChristenUnie vond de Conservatieven eerder nog te kritisch over Europa, te weinig bezorgd over het milieu en de zwakkeren in de samenleving en te positief over de vrije markt.⁶³ Door haar steun aan het Hervormingsverdrag kon zij niet langer deel uitmaken van de fractie uit de periode 2004 tot 2009, de *Independence/Democracy Group* (IND/DEM), die was gevormd op basis van verzet tegen het Europees Grondwettelijk Verdrag. Bovendien wilde de

ChristenUnie aansluiting bij meer acceptabele politieke partijen. De fractie van de christendemocratische Evangelische Volkspartij (evp) wilde de ChristenUnie niet vanwege de wens van het cda-smaldeel in de evp dat de ChristenUnie ook lid zou worden van de evp zelf. Daardoor bleef er weinig anders over dan samenwerking met de Conservatieven.

Voor de Britse Conservatieven was een volwaardig fractielidmaatschap van de sgp niet acceptabel vanwege het vrouwenstandpunt. De partij eiste dat de sgp bij de volgende verkiezing vrouwen op de lijst zou zetten. Dat ging de sgp te ver, ook al gaf het landelijk bestuur aan dat volgens de huidige statuten 'there is no blockade at all for women to use their full political rights in the name of the sgp'. De sgp wees ook de optie van geallieerd lidmaatschap af, ook al was nog niet volstrekt helder wat dat precies inhield; de partij wenste echter niet als bijwagen te fungeren.⁶⁴ Het gevolg was dat de ChristenUnie en de sgp ondanks een gezamenlijke lijst en gemeenschappelijk programma niet van één fractie in het Europees Parlement deel uitmaken. Het stemde de sgp bitter dat de ChristenUnie zich niet solidair met haar had verklaard en dat het tot een breuk kwam. De kritische opstelling van de sgp tegenover de ChristenUnie op landelijk niveau heeft zeker niet geholpen om die scheuring te voorkomen, geeft voormalig ChristenUnie-europarlementariër Hans Blokland aan. En ook al werken de Europese beleidsmedewerkers van de beide delegaties ondanks de breuk nog goed samen, Arie Slob, fractievoorzitter van de ChristenUnie in de Tweede Kamer, laat weten dat een gezamenlijke lijst van beide partijen voor hem alleen nog nodig is als er zelfstandig geen zetel verworven kan worden.⁶⁵ De ChristenUnie zou gezien haar huidige omvang in staat moeten zijn in 2014 zelfstandig een zetel te halen in het Europees Parlement, de sgp niet. Ook al is binnen de Unie zo nu en dan nog de oproep te horen dat de overgebleven christenen en hun partijen in Nederland juist in deze tijd van ontkerstening zouden moeten samenwerken, de partij lijkt eerder het tegendeel te doen.

Einde van partijpolitiek christendom?

De kritiek van de sgp op de ChristenUnie in Den Haag klinkt als het logische verwijt van een oppositiepartij aan een regeringspartij die beide tot dezelfde politieke stroming behoren. Dat geldt ook voor het verweer van de Unie dat de sgp weinig anders had kunnen doen om specifiek orthodox-christelijke standpunten te realiseren als zij in de regering zou hebben gezeten. Toch maakt de top van de ChristenUnie soms een gekwetste indruk na kritiek uit staatkundig-gereformeerde hoek. Dat kan liggen aan persoonlijke overgevoeligheid van de betrokken personen. Het kan ook zijn dat ChristenUnie-politici anders dan hun collega's van het cda er nog niet helemaal aan gewend zijn door medechristenen terecht te worden gewezen. In ieder geval laat de discussie tussen ChristenUnie en sgp verdeeldheid zien over de te volgen tactiek om nog orthodox-christelijke standpunten uit te dragen in de Nederlandse partijpolitieke arena, waar de religieuze

dimensie goeddeels geneutraliseerd is. Waar de SGP in het relatieve isolement van de reformatorische zuil haar christelijke opvattingen zuiver wil laten horen, zoeken de ChristenUnie en geestverwante organisaties als de EO meer de dialoog met de seculiere wereld.

Die verdeeldheid speelt overigens niet alleen tussen de ChristenUnie en de SGP, maar ook binnen de Unie. Een bont gezelschap van mensen, zoals de voormalige voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de RPF Leerling en de oud-directeur van het partijbureau en ex-campagneleider Henk van Rhee, neigen ernaar – zij het op verschillende manieren – om het accent te leggen op het expliciet uitdragen van de christelijke boodschap. Een andere groep met vaak een bestuurlijke of GPV-achtergrond, met mensen als Van Middelkoop, Slob en de theoloog Ad de Bruijne, geeft aan dat de ChristenUnie de taak resteert om rust en orde te handhaven in Nederland, nu er voor haar afwijkende orthodox-christelijke standpunten geen meerderheid meer is te vinden.⁶⁶ Het verwijt dat deze benadering minder principieel zou zijn, wordt gepareerd met het argument dat alles principieel is: God wordt ook geëerd met een goed milieubeleid.⁶⁷

Deze uiteenlopende stijlen van politiek bedrijven doen denken aan het meer getuigend ingestelde deel van de RPF en het meer bestuurlijke GPV, en de daarmee corresponderende richtingen binnen de ChristenUnie. De secularisering van de Nederlandse politiek kan er echter toe leiden dat in beide stromingen bewegingen ontstaan die het partijpolitieke christendom zelf ondermijnen. In de getuigende groep zou de wens tot politieke afzijdigheid zich kunnen ontwikkelen tot de opvatting dat het christelijk geluid met het werken in de samenleving helderder en verder klinkt dan in het politieke bedrijf. Van zo'n beweging lijkt echter nog weinig zichtbaar; vanuit de evangelische groeperingen en de Vergadering van Gelovigen, die zich afzijdig wilden houden van politiek om geen vuile handen te hoeven maken, werden juist na de oprichting van de ChristenUnie in 2000 stappen gezet om de partij te ondersteunen.

De ondermijning van het partijpolitieke christendom komt eerder vanuit de tweede stroming. De vrijgemaakt-gereformeerde theoloog De Bruijne stelt bijvoorbeeld dat er geen bijbelse opdracht is om een samenleving te kerstenen. Hij vindt het daarom goed dat de ChristenUnie steeds verder afstand neemt van het herkersteningsideaal en dat de partij niet haar afwijkende orthodox-christelijke standpunten aan de seculiere meerderheid probeert op te dringen. Hij waardeert het dat de ChristenUnie nu meer zakelijke politiek bedrijft en daarmee het herkersteningsideaal steeds minder nastreeft. De Bruijne gaat echter verder. Kerken zijn voor hem de aangewezen organisaties om het christelijke geluid te laten horen. Hij ziet geen bijbelse opdracht voor christenen om zich in een christelijke politieke partij te organiseren; die kunnen en mogen volgens hem ook in niet-christelijke partijen de samenleving dienen.⁶⁸ Dit is geen doorbraak van Barthiaanse snit zoals halverwege de twintigste eeuw. Het gaat er hier immers niet om of christelijke organisaties theologisch te rechtvaardigen zijn, maar of het praktisch nog haalbaar is om een christelijke staat en maatschappij te realiseren. Een individueel in plaats

van georganiseerd christendom past wel in een tijd waarin het netwerk van organisaties van orthodox-christelijke snit langzamerhand verkruijmt en individualisering zich tot in de verste uithoeken van het christendom manifesteert.⁶⁹ Grootschalig georganiseerd christelijk verzet tegen secularisatie en secularisme is daarom niet meer te verwachten, ook al lijkt voor de nu nog overgebleven christenen – juist ook jongeren – de betekenis van het geloof weer wat groter.⁷⁰

De ChristenUnie heeft bij de raads- en Kamerverkiezingen van 2006 en de Statenverkiezingen van 2007 nog nooit zo veel machtsposities verworven op gemeentelijk, landelijk en provinciaal niveau, ook niet in vergelijking met haar voorgangers. De partij heeft dat echter alleen gekund door te aanvaarden dat typisch orthodox-christelijke wensen niet kunnen worden verwezenlijkt en door te zoeken naar toevallige meerderheden met andere partijen. Een partijorganisatie kan overleven als machtsvehikel, zoals het CDA heeft laten zien in tegenstelling tot alle voorspellingen over zijn einde in een tijd van verdergaande secularisering. De vraag is echter hoelang een expliciet christelijk programma nog als bindmiddel kan functioneren binnen de ChristenUnie, nu de partij zelf de specifiek orthodox-christelijke issues niet meer als haalbaar beschouwt en de individualisering zich ook in haar achterban verder voortzet.

Om het behoud van de Nederlandse natie

De ChristenUnie wil zich dus niet laten opsluiten in een politiek isolement door exclusief te focussen op medisch-ethische kwesties, maar zoekt naar toevallige meerderheden op andere terreinen om delen van haar programma te verwezenlijken. Door de Europese integratie en de komst van migranten met een islamitische achtergrond is ook het behoud van de Nederlandse natie een belangrijk thema in de landelijke politiek geworden. Van oudsher hechten de kleine orthodox-christelijke partijen grote waarde aan de instandhouding van de nationale cultuur en bevoegdheden, ook in Europees verband.⁷¹ Nu dat behoud een prominentere rol heeft gekregen in de Nederlandse politiek, zou dat consequenties kunnen hebben voor de samenwerkingspatronen van de ChristenUnie.

In het Europees Parlement heeft de ChristenUnie evenals haar voorgangers laten zien onder bepaalde voorwaarden te willen samenwerken met allerlei partijen die zich kanten tegen al te veel Europese integratie. Weliswaar heeft zij met de *European Christian Political Movement* initiatieven ontplooid voor de vorming van een Europees samenwerkingsverband van nationale partijen op specifiek christelijke grondslag, maar dat is tot nog toe een marginale aangelegenheid gebleven. En zonder een fractie met de nodige leden uit de diverse lidstaten kan een enkele partij nauwelijks iets uitrichten in het Europees Parlement. Toetreding tot de grote fractie van de EVP in het Europees Parlement (met onder meer het CDA) heeft de gecombineerde ChristenUnie/SGP-geleding lange tijd afgewezen, omdat die in haar ogen te pro-Europees was. Sinds 1994 kenden de SGP, GPV en RPF (en

later de ChristenUnie) gelegenheidssamenwerking met allerlei partijen die zich afkeerden van het Europese federalisme. In 2004 werkten de ChristenUnie en de SGP bijvoorbeeld samen in de IND/DEM-fractie met de Italiaanse Lega Nord (zij het voor een beperkte tijd), de Poolse Liga van Families, de UK Independence Party en de Zweedse Juni-lijst. Deze vooral technische samenwerking bood de europarlementariërs van de ChristenUnie en de SGP de noodzakelijke personele en financiële ondersteuning om in het Parlement effectief te opereren. Daarbij werkten zij bij gelegenheid nauw samen met de christendemocraten, maar ook met de groenen. De christelijke europarlementariër Paul van Buitenen van Europa Transparant kreeg in de christelijke media de nodige aandacht. Nadat hij in 2004 met twee zetels in het Europees Parlement kwam, schoven enkele beleidsmedewerkers van de ingekrompen ChristenUnie/SGP-fractie naar hem door. Nadat zijn partij uit elkaar viel, heeft Van Buitenen aansluiting bij de ChristenUnie overwogen. Daar zagen de ChristenUnie en haar europarlementariër Blokland echter weinig heil in, gezien de onhandige werkwijze van Van Buitenen in het Europees Parlement.

Binnen de ChristenUnie leefde wel kritiek op de Europese samenwerkingspartners. In 2008 volgde het partijcongres van de ChristenUnie het advies van een commissie om als eerste aansluiting bij de fractie van de EVP te onderzoeken na de Europese verkiezingen van 2009.⁷² De wens van het CDA dat de ChristenUnie ook zou moeten toetreden tot het (Europese) partijverband van de EVP was echter te veel gevraagd, zoals reeds vermeld. De ChristenUnie sloot zich uiteindelijk aan bij de ECR-fractie met partijen van antifederale, conservatieve en liberale snit uit onder meer het Verenigd Koninkrijk, Polen en Tsjechië. De soevereine integriteit van de natiestaat is een van de uitgangspunten van deze fractie.

De vraag is in hoeverre de ChristenUnie bereid is om – net als op Europees niveau – ook in de nationale politiek samen te werken met allerlei partijen om de nationale identiteit te behouden. Daarbij kan ook het christendom een rol spelen. In dit hoofdstuk is vooral aandacht besteed aan de politieke effecten van het georganiseerde christendom in de vorm van kerklidmaatschap en politieke partijen met een christelijke grondslag. De geconstateerde afname in het politieke belang van het georganiseerde christendom hoeft echter niet te betekenen dat het christendom helemaal geen sporen meer nalaat in de Nederlandse politiek. Ongeorganiseerd ‘cultureel’ christendom kan ook zijn stempel drukken op de Nederlandse politiek in de vorm van hedendaagse gebruiken, gewoontes, waarden en normen in de buitenkerkelijke samenleving die voortvloeien uit het christelijker verleden van Nederland. Een kleine meerderheid van 55 procent van de Nederlandse bevolking voelt zich in ieder geval nog het meest verwant met het christendom, en in mindere mate met het jodendom en humanisme.⁷³ Bovendien beschouwt 48 procent van de Nederlanders religie als enigszins tot heel belangrijk voor de identiteit als Nederlander en als Europeaan.⁷⁴ Een beroep op het cultureel christendom zou zo dus de basis kunnen zijn voor nieuwe partijpolitieke frontvorming.

De conservatief-liberale vvd en de anti-islamitische pvv verwijzen namelijk allebei (weer) naar de joods-christelijke traditie in hun omschrijving van de Nederlandse natie. Zou dat de opmaat zijn voor nauwere samenwerking met de ChristenUnie? Partijleider Rouvoet sluit per slot van rekening ook samenwerking met de pvv niet uit, maar meent wel dat deze partij, maar ook de vvd, de verkeerde conclusie uit het christendom heeft getrokken door het te gebruiken als middel om mensen (en vooral moslims) uit te sluiten.⁷⁵ Ook al is zijn achterban niet altijd even happig op islam in Nederland, Rouvoet vraagt voor moslims dezelfde godsdienstvrijheid als voor christenen. Daarmee markeert hij zijn partij niet alleen ten opzichte van de pvv, maar ook ten opzichte van de sgp, die moslims in Nederland minder ruimte wil bieden dan christenen.⁷⁶ Het christendom blijkt dus geen partijpolitiek bindmiddel wat betreft het behoud van de natie te zijn, omdat er op verschillende wijze gebruik van gemaakt wordt. Het cultureel christendom heeft te weinig eenduidige sporen nagelaten. De ChristenUnie wil op landelijk niveau een andere natie in stand houden dan sgp, pvv of vvd dat wensen.

Slot

De ChristenUnie en haar voorganger de rpf vonden hun oorsprong in het verzet tegen het verminderde belang van het christelijk principe in de Nederlandse politiek, vooral in de grotere, van origine christelijke partijen. Tot 1994 was voor de rpf alsook voor het gpv en de sgp vooral een rol in de politieke marge weggelegd. De daaropvolgende fragmentarisering van het Nederlandse partijenlandschap heeft meer ruimte geboden aan kleine partijen om af en toe aan de macht mee te doen. De ruimte voor orthodox-christelijke standpunten is echter afgenomen. Na de paarse regeerperiode is de conflictlijn tussen partijen met een seculiere en christelijke achtergrond goeddeels verdwenen, vooral doordat het cda uiteindelijk niet meer de paarse wetgeving over homohuwelijk en euthanasie wenste terug te draaien. Die conflictlijn nam ook in relevantie af doordat steeds minder kiezers klassieke onderscheidende christelijke standpunten, zoals het verbod op euthanasie, relevant voor hun stemkeuze vinden. Deze trend reflecteert de afnemende effecten van het georganiseerd christendom zoals Nederland dat gekend heeft.

De ChristenUnie houdt nog wel min of meer vast aan de van de meerderheid afwijkende orthodox-christelijke standpunten, vooral op medisch-ethisch vlak. Niettemin zoekt zij in navolging van de rpf actief naar toevallige meerderheden inzake milieu- en sociaal beleid. Daarmee krijgen de verschillen tussen ChristenUnie, sgp en cda over die kwesties meer aandacht. De ChristenUnie gaat op landelijk niveau ad hoc coalities met linkse partijen aan en neemt sinds 2007 deel aan een centrumlinkse regering, terwijl zij zich op Europees niveau juist ook op seculiere, rechtse partijen oriënteert. Christelijke geestverwantschap blijkt echter nog altijd tot op zekere hoogte haar samenwerking met andere partijen te bepalen, soms nog met cda, meer nog met de sgp. Dat is een geestverwantschap op grond

van een expliciet christelijke leer. Cultuurchristendom biedt nog geen basis voor partijsamenwerking. Het christendom heeft te weinig eenduidige sporen nagelaten om partijen als pvv en ChristenUnie een gezamenlijk front te laten vormen in de verdediging van de Nederlandse identiteit.

Fuseren is vooruitzien

Over de partijleden van ChristenUnie, CDA en SGP

Joop van Holsteyn en Ruud Koole¹

Inleiding

Het is begrijpelijk dat in een bundel beschouwingen naar aanleiding van het tienjarig bestaan van de ChristenUnie eerst en vooral wordt teruggekeken en nabeschouwd. Toch werpen wij liever een blik op de toekomst. Een uiterst speculatieve blik op een toekomst die wellicht nimmer komen zal en zeker niet nabij is. Wij staan namelijk niet stil bij de fusie van het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Reformatorische Politieke Federatie (RPF) tot ChristenUnie, maar wagen te exploreren hoe de uitgangssituatie en eventuele kansen zijn voor een fusie tussen ChristenUnie, CDA en SGP. Dat doen wij in het volle besef dat vooralsnog van een dergelijk samengaan volstrekt geen sprake is. Maar ja, was dat niet ooit evenzeer het geval ten aanzien van een fusie van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Katholieke Volkspartij (KVP) tot CDA of de vier partijen die zijn opgegaan in GroenLinks?² Onze exploratie kan minstens de gedachten prikkelen en de discussie voeden, en biedt ons de gelegenheid om een kijkje te nemen binnen de drie genoemde confessionele partijen, in het bijzonder waar het gaat om de leden ervan.

Welke omstandigheden, factoren en actoren in welke mate en constellatie relevant zijn als het gaat om vraagstukken van partijfusie is trouwens niet erg duidelijk. Een kleine twintig jaar geleden werd in een betoog waarin fusiebevorderende factoren werden verkend, geconstateerd dat de theorievorming met betrekking tot fusies van politieke partijen 'op een laag pitje' stond.³ In die situatie lijkt sindsdien niet veel verandering gekomen te zijn. In een meer recente poging in dezen een omvattend theoretisch kader te ontwikkelen, dat in eerste instantie getoetst is aan het ontstaan van de ChristenUnie, werd de problematiek 'understudied' genoemd.⁴ Dat is een understatement. Het feit dat nauwelijks theorievorming heeft plaatsgevonden, is overigens enigszins verklaarbaar. Want hoewel voortdurend nieuwe politieke partijen het licht zien, zijn die partijen vaker niet dan wel de uitkomst van een fusieproces.⁵ Voor Nederland is berekend dat van de 63 partijen die zijn ontstaan in de periode 1989-2006, er niet meer dan drie als

gevolg van een fusie van bestaande partijen tot stand zijn gekomen. Naast de ChristenUnie gaat het om GroenLinks en de Verenigde Senioren Partij.⁶

Het moge zo zijn dat een geavanceerde, empirisch beproefde theorie met betrekking tot partijfusies niet beschikbaar is, maar dat houdt niet in dat we dienaangaande niets weten of mogen verwachten. Fusiebevorderende factoren kunnen bijvoorbeeld worden gevonden in een 'context van electoraal verval en ideologische aanpassingen [...] zeker wanneer samenwerkingsverbanden in dezelfde ideologische sfeer en met een vergelijkbare sociale achtergrond werkzaam zijn'.⁷ In het algemeen dienen voor het inzicht in partijfusies drie clusters van factoren in ogenschouw te worden genomen: '(a) intra-party factors that drive dynamics within parties, (b) inter-party factors that drive interactions between potential merging partners, and (c) contextual factors'.⁸ Wat dat laatste cluster betreft, is voor de totstandkoming van de ChristenUnie gewezen op het belang van een voortgaand proces van secularisatie.⁹ Vanuit dat perspectief is denken over een toekomstig samengaan van ChristenUnie, CDA en SGP misschien zo vreemd niet, gezien het feit dat dit proces nog altijd zijn eindpunt niet heeft bereikt.¹⁰

In het navolgende laten we de maatschappelijke context verder buiten beschouwing. Wij concentreren ons op interne aspecten, en dan primair op de partijleden van ChristenUnie, CDA en SGP. Politiek is en blijft mensenwerk, ook in het geval van partijfusies. Zelfs bij de aanwezigheid van gunstige externe factoren en een welwillende partijtop zijn het niet in de laatste plaats de gewone partijleden die al dan niet hun bijdrage leveren aan het welslagen van een fusie. Wil het komen tot die éne partij, dan moet er sprake zijn van een zekere mate van gelijkgezindheid. 'Verwacht wordt dat dit [fusieproces] vlotter en rimpellozer zal verlopen naarmate de sociale en politieke homogeniteit van de fuserende partijen groter is.'¹¹

Dat idee van een zekere mate van gelijkgezindheid verklaart mede de keuze van aandacht voor uitsluitend ChristenUnie, CDA en SGP, die alle Gods Woord een substantiële rol laten spelen in de politieke opstelling en het politiek gedrag. Partijen zullen immers opteren voor een fusie 'only if the partner is similar in some salient respects', en religie is voor deze potentiële partners uiteraard een dergelijke factor.¹² De partijen hebben trouwens meer raakvlakken. Zij kennen elkaar enigszins op basis van onderlinge politieke samenwerking, een fusiebevorderende omstandigheid.¹³ Zo bestaat tussen de ChristenUnie en de SGP in een aantal gemeenten en provincies een samenwerkingsverband in enigerlei vorm, en trekt men in de regel op Europees niveau samen op, zij het dat dit niet altijd zonder problemen is.¹⁴ 'ChristenUnie en SGP vinden elkaar bij hun bron, de Bijbel, maar het zijn en blijven wel twee verschillende partijen', aldus Arie Slob, fractievoorzitter van de ChristenUnie in de Tweede Kamer, in een nabeschuiving van de Europese verkiezingen van 2009 en voorbeschuiving op de gemeenteraadsverkiezingen van 3 maart 2010.¹⁵ In zijn eigen politieke ontwikkeling had Slob trouwens ooit de bewuste keuze gemaakt voor het GPV, een van de fusiepartijen van de ChristenUnie, na een onderlinge afweging en vergelijking met het CDA en de SGP.¹⁶

De ChristenUnie en het CDA zitten met de PVDA sinds de Kamerverkiezingen van november 2006 in een regeringscoalitie, soms aangeduid als een rood-christelijke coalitie, waarbij CDA en ChristenUnie gemakshalve in hetzelfde 'christelijke' hokje worden geplaatst. Slob verzette zich overigens tegen de opvatting dat de ChristenUnie 'een soort mini-CDA aan het worden zou zijn', al resulteerde een vergelijking van beide partijen bij de politicoloog André Krouwel in het oordeel dat de ChristenUnie 'eigenlijk een betere versie van het oude CDA geworden' is.¹⁷ De (vermeende) gelijkenis tussen ChristenUnie en CDA en de kans op verwarring zijn in de ChristenUnie kennelijk aanleiding geweest voor actie: 'De Tweede-Kamerfractie werkt momenteel aan een document dat de verschillen tussen ChristenUnie en het CDA aan het licht brengt. Aanleiding hiervoor is de onduidelijkheid die soms bestaat bij de achterban over het verschil in opvattingen van beide partijen', aldus een mededeling in het ChristenUnie-blad *HandSchrift* in 2006.¹⁸ In een wat verder verleden, tot slot, konden het CDA, de SGP en de ChristenUnie en haar voorlopers zich meer dan eens vinden in hun gezamenlijke verzet tegen de zogeheten paarse coalitie van PVDA, D66 en VVD en het door die coalitie gevoerde beleid ten aanzien van medisch-ethische kwesties.¹⁹

In het navolgende komen partijleden van ChristenUnie, CDA en SGP aan bod. Van hun opvattingen en enkele andere kenmerken hebben we een indruk op basis van het door de Universiteit Leiden uitgevoerde partijledenonderzoek, een *survey* met behulp van een schriftelijke vragenlijst die in het late voorjaar en de zomer van 2008 is gehouden onder een aselechte steekproef van partijleden.²⁰ De verzamelde informatie biedt de gelegenheid te bezien ten aanzien van welke eigenschappen en inhoudelijke opvattingen de leden van ChristenUnie, CDA en SGP overeenkomen dan wel verschillen. Het mag dan om een speculatieve vraag gaan, maar toch: in hoeverre is er, bijna tien jaar na het ontstaan van de ChristenUnie als politieke fusie, sprake van een fusiebelemmerende heterogene groep burgers dan wel van een fusiebevorderend homogeen geheel als we kijken naar de partijleden van ChristenUnie, Christen Democratisch Appèl en Staatkundig Gereformeerde Partij?

Op het eerste gezicht: kenmerken van de leden van ChristenUnie, CDA en SGP

Politiek is weliswaar mensenwerk, maar dan toch overwegend mannenwerk. Dat is de indruk gezien de samenstelling van het ledenbestand van ChristenUnie, CDA en SGP (zie tabel 1). Dat de SGP maar weinig vrouwelijke partijleden kent, mag niet echt verbazen. Het is pas sinds 2006 dat vrouwen zich na een wijziging van de partijstatuten als lid kunnen aansluiten, al blijft het bekleden van politieke ambten in raden, Staten en Kamers aan mannen voorbehouden. Een jaar nadat vrouwen partijlid konden worden, werd geconstateerd dat weinigen van die mogelijkheid gebruik hadden gemaakt.²¹ In 2008 lijkt het beeld niet veel anders: van de aan ons onderzoek deelnemende partijleden van de SGP is 5 procent vrouw.

Tabel 1. Leden van ChristenUnie, CDA en SGP vergeleken naar enkele achtergrondkenmerken, 2008

	ChristenUnie	CDA	SGP
<i>geslacht</i>			
– man	69	76	95
– vrouw	31	25	5
totaal	100%	101%	100%
N=	520	462	535
<i>leeftijd</i>			
≤ 30 jaar	7	2	9
31-40	17	3	18
41-50	19	6	16
51-60	24	17	17
61-70	18	30	24
71-80	11	28	13
> 80 jaar	2	13	2
totaal	98%	99%	99%
N=	516	459	543
spreiding	20-96	21-93	20-91
gemiddeld	52,7	66,9	53,2
<i>hoogst genoten opleiding</i>			
– alleen lagere school/basisschool	1%	2%	8%
– hbo, universiteit	52%	41%	27%
<i>religie*</i>			
– geen	1	1	–
– rooms-katholiek	1	36	–
– protestants	90	61	99
anders	9	3	1
totaal	101%	101%	100%
N=	524	467	539
<i>kerkgang</i>			
– elke week of vaker	93	48	99
– enkele keren per maand	5	28	0
– enkele keren per jaar	2	17	0
– (praktisch) nooit	1	7	0
totaal	101%	100%	99%
N=	519	459	539

Tabel 1. (vervolg)

	ChristenUnie	CDA	SGP
<i>subjectieve sociale klasse</i>			
- hogere klasse	5	9	3
- hogere middenklasse	31	33	19
- gewone middenklasse	51	53	49
- hogere arbeidersklasse	6	2	7
- gewone arbeidersklasse	7	4	22
totaal	100%	101%	100%
N=	495	443	528

* De vraag naar religie kende in de vragenlijst voor de SGP-leden andere antwoordalternatieven dan in die voor de ChristenUnie en het CDA om ruimte te bieden voor de specifieke protestantse denominatie van de betreffende leden. Hier zijn, ter wille van de overzichtelijkheid, alle groepen protestanten bijeengevoegd. Overigens rekenen ChristenUnie-leden zich relatief vaak tot de Gereformeerde Kerken (34 procent), de Protestantse Kerk Nederland (18 procent) en de Evangelische Gemeente/Pinkstergemeente (15 procent).

Bij de ChristenUnie en het CDA is het aandeel vrouwen onder de leden groter, maar ook hier domineert in getalsmatig opzicht het mannelijke partijlid. Met ruim 30 procent vrouwelijke partijleden scoort de ChristenUnie op dit punt overigens wel wat hoger dan het CDA (25 procent).

Waar de SGP het buitenbeentje van de vergeleken partijen is met betrekking tot de man-vrouwverhouding, daar blijkt het CDA een afwijkend beeld te vertonen als het gaat om de leeftijdsopbouw. Het CDA heeft een behoorlijk oud ledenbestand, met een gemiddelde van bijna 67 jaar. Er zijn jongere leden – de jongste CDA-responsent in het ledenonderzoek is 21 jaar – maar in de leeftijdsgroepen tot en met 50 jaar zit niet veel meer dan 10 procent van alle partijleden. De ledenaanhang van het CDA is de laatste jaren tevens sterk vergrijsd: in een vergelijkbaar ledenonderzoek in 1986 lag de gemiddelde leeftijd op 57 en in 1999 op 61 jaar.²² Bij de ChristenUnie en de SGP ligt de gemiddelde leeftijd aanzienlijk lager (bij beide partijen 53 jaar). Bovendien kennen zij een redelijke spreiding over alle leeftijdsgroepen. In deze twee partijen is ruim 25 procent van de leden jonger dan 40 jaar; in het CDA is het vergelijkbare percentage 5.

Ten aanzien van opleiding zijn vanwege de overzichtelijkheid alleen gegevens gepresenteerd voor de leden met een relatief lage (ten hoogste lagere of basisschool) en relatief hoge opleiding (universitair en hoger beroepsonderwijs). In de eerste categorie zijn bij de ChristenUnie en het CDA nauwelijks leden te vinden, terwijl

onder de SGP-leden 8 procent 'slechts' de lagere of basisschool als hoogste opleiding genoten heeft. Anderzijds heeft de helft van de leden van de ChristenUnie een opleiding op hbo-niveau dan wel de universiteit genoten, tegen ruim 40 procent van de CDA-leden en 27 procent van de SGP'ers. Daarmee zijn hoger opgeleiden binnen de ChristenUnie en het CDA oververtegenwoordigd ten aanzien van de eigen kiezersaanhang van 2006, wat bij de SGP niet het geval is.²³ Zeker voor deze partij gaat de in beschouwingen over Nederland als diplomademocratie betrokken stelling dat er in termen van opleiding een aanzienlijke kloof bestaat tussen elite – als we partijleden zo beschouwen – en gewone burgers niet op, terwijl die stelling voor de ChristenUnie en het CDA slechts in beperkte mate houdbaar is.²⁴

Dat de leden van de confessionele partijen zich vrijwel zonder uitzondering zeggen te rekenen tot een kerkelijke gezindte, mag niet verbazen. Evenmin dat partijleden van de ChristenUnie en de SGP zich bekennen tot het protestantisme, althans een van de hier gemakshalve onder deze brede noemer samengebrachte denominaties. Partijleden van deze twee partijen blijken daarenboven uiterst trouwe kerkgangers: van de ChristenUnieleiden gaat ruim 90 procent ten minste eenmaal per week naar een dienst, terwijl 99 procent van de leden van de SGP aangeeft dit te doen. Bij het CDA ligt dit alles een slag anders. Het ledenbestand van deze fusiepartij van twee protestantse partijen en een rooms-katholieke partij bestaat voor ruim een derde deel uit katholieken en voor ruim 60 procent uit protestanten, wat een verschuiving in de onderlinge verhouding weergeeft vergeleken met 1999, toen 45 procent aangaf katholiek te zijn en 52 procent protestant.²⁵ De CDA-leden beleven hun geloof minder intens dan de leden van de ChristenUnie en de SGP, als we het kerkbezoek als indicator gebruiken. Ongeveer de helft van de CDA-leden gaat ten minste eenmaal per week naar de kerk, ruim een kwart doet dat enkele keren per maand, en een kwart enkele keren per jaar of (praktisch) nooit. Dit is misschien niet zo frequent vergeleken met de leden van de ChristenUnie en de SGP, maar ten opzichte van de Nederlandse bevolking als geheel nog altijd opmerkelijk vaak: van de Nederlandse bevolking van achttien jaar en ouder ging in 2008 72 procent zelden of nooit naar de kerk.²⁶

In alle drie partijen vormen de leden die zichzelf tot de gewone middenklasse rekenen met ongeveer de helft de grootste groep. Vanuit deze optiek lijken de ChristenUnie en het CDA sterk op elkaar, en zien we een ander beeld bij de SGP. Die partij kent namelijk een substantiële groep van ruim 20 procent partijleden die zich zeggen te rekenen tot de gewone arbeidersklasse. Daarmee is deze klasse de één na grootste onder de SGP-leden, terwijl dit bij ChristenUnie en CDA de hogere middenklasse is.

Hoewel het strikt genomen niet om achtergrondkenmerken gaat, vullen gegevens over hun mediagebruik het beeld van de partijleden verder in (zie tabel 2). Als we kijken naar de krant die men (vrijwel) dagelijks leest, dan zien we een begrijpelijk beeld. Voor de leden van de ChristenUnie zijn de drie meest gelezen kranten het 'eigen' *Nederlands Dagblad* (55 procent), op afstand gevolgd door het *Reformatorisch Dagblad* (13 procent) en *Trouw* (9 procent). Die laatstgenoemde krant voert de

top drie aan onder de leden van het CDA met 36 procent, gevolgd door *Algemeen Dagblad* (12 procent) en *NRC Handelsblad* (9 procent); het is opmerkelijk dat de oorspronkelijk katholieke *de Volkskrant* geen plaats in de top drie onder CDA-leden heeft. Seculiere kranten worden door de SGP-leden sporadisch gelezen. Zowel *De Telegraaf* als *Algemeen Dagblad* komt weliswaar in de staatkundig-gereformeerde top drie voor van meest gelezen kranten, maar dan gaat het (met 3 procent) om uitzonderingen. Het SGP-lid leest namelijk zo goed als uitsluitend het *Reformatisch Dagblad*.

Tabel 2. Leden van ChristenUnie, CDA en SGP vergeleken naar mediagebruik, 2008

	ChristenUnie	CDA	SGP
<i>3 meest gelezen</i>	<i>Ned. Dagblad</i> (55%)	<i>Trouw</i> (36%)	<i>Reform. Dagblad</i> (97%)
<i>landelijke</i>	<i>Reform. Dagblad</i> (13%)	<i>Alg. Dagblad</i> ** (12%)	<i>De Telegraaf</i> (3%)
<i>kranten*</i>	<i>Trouw</i> (9%)	<i>NRC Handelsblad</i> (9%)	<i>Alg. Dagblad</i> ** (3%)
<i>lidmaatschap</i>			
<i>omroep</i>			
– ja	79%	83%	21%
<i>van wie lid van:***</i>			
– EO	94%	15%	88%
– NCRV	5%	54%	2%
– KRO		28%	
– Ref. Omroep			8%

* Het gaat hier om landelijke dagbladen; een aanzienlijk deel van de leden van de drie gepresenteerde partijen zegt (ook) dagelijks of vrijwel dagelijks een regionaal of lokaal dagblad te lezen.

** Het gaat hier om het *Algemeen Dagblad*, inclusief bijbehorende regionale dagbladen.

*** Omroepen genoemd door minder dan 1 procent van de partijleden die zeggen lid van een omroep te zijn, zijn niet opgenomen.

Ook ten aanzien van het lidmaatschap van een omroep zien we een herkenbaar beeld. Een ruime meerderheid van de leden van de ChristenUnie is omroep lid, en daarbij gaat het vrijwel altijd om het lidmaatschap van de EO. Ook onder de CDA-leden is lid zijn van een omroep gebruikelijk, maar hier zien we meer heterogeniteit. Onder de leden binnen het CDA is de NCRV veruit de grootste omroep (54 procent), gevolgd door de KRO (28 procent) en de EO (15 procent). Onder de SGP-leden is het lidmaatschap van een omroep eerder uitzondering dan regel, wat in het licht van de lange tijd uiterst terughoudende houding van de

partij ten opzichte van radio en televisie wellicht niet werkelijk verbazen mag.²⁷ Als men al lid is, dan in overgrote meerderheid (88 procent) van de EO, gevolgd door de bij het brede publiek waarschijnlijk minder bekende, slechts via internet te volgen – geen uitzendingen op zondag – Reformatorische Omroep (8 procent) en de NCRV (2 procent).

En, wordt het gezien deze kenmerken van partijleden een soepele fusie van ChristenUnie, CDA en SGP? Als sociale homogeniteit de enige relevante factor zou zijn, dan nog is het moeilijk om hierop een ongeclausuleerd bevestigend of ontkennend antwoord te geven. SGP-leden kunnen menen dat in de ChristenUnie en het CDA erg veel vrouwen aanwezig zijn; leden van ChristenUnie en SGP kunnen huiverig zijn als zij zien hoe weinig jong bloed het CDA inbrengt in de fusiepartij en hoeveel katholieken, terwijl men de wenkbrauwen fronsen zal als men merkt dat wekelijks kerkbezoek niet voor al die CDA'ers vanzelfsprekend of gebruikelijk is. Tegelijkertijd bestaan er ook vele overeenkomsten tussen de ledenbestanden van de drie confessionele partijen, zoals het feit dat men zeker in vergelijking met de overige Nederlanders veelal een religie aanhangt en relatief vaak een kerkdienst bezoekt. Wij stellen de inschatting van de slagingskansen van de fusie dan ook beter nog even uit.

Bij nader inzien: opvattingen van leden van ChristenUnie, CDA en SGP

Partijen zetten zich in voor een politiek, inhoudelijk project, en '[v]oor een geslaagde fusie is ideologische overeenstemming niet minder belangrijk dan sociale homogeniteit'.²⁸ Mensen sluiten zich ook aan bij een partij bovenal vanwege inhoudelijke overwegingen. Zo wordt de reden 'om steun te geven aan de beginselen van de partij' door 95 procent van de leden van de ChristenUnie als tamelijk of zeer belangrijk genoemd in antwoord op de (gesloten) vraag naar het waarom van het partijlidmaatschap. Voor het CDA en de SGP zijn de vergelijkbare cijfers 89 respectievelijk 99 procent. Het ook op politiek terrein uiting geven aan de eigen levensovertuiging is tamelijk of zeer belangrijk geweest voor 93 procent van de leden van de ChristenUnie, 75 procent van de CDA- en 81 procent van de SGP-leden. Bij de overweging 'om me voor de doelstelling van de partij te kunnen inzetten' gaat het om respectievelijk 53, 56 en 63 procent.

Motieven die meer sociaal van aard zijn, hebben bij het aangaan van het partijlidmaatschap een minder grote rol gespeeld. Omdat het prettig is om met partijgenoten samen te werken bijvoorbeeld, was tamelijk of zeer belangrijk voor 24 procent van de leden van de ChristenUnie, voor 38 procent van de leden van het CDA en voor 31 procent van de SGP-leden. Het idee via het partijlidmaatschap interessante mensen te ontmoeten, speelde een dergelijke rol bij 17 en 19 procent van de leden van ChristenUnie respectievelijk SGP, maar lijkt van meer gewicht voor de CDA-leden (40 procent). De reden 'om aardige mensen te ontmoeten' was tamelijk dan wel zeer belangrijk voor heel bescheiden minderheden van 8, 18 en

7 procent van de leden van respectievelijk ChristenUnie, CDA en SGP. Al met al lijkt het er erg sterk op dat politieke overwegingen van veel groter gewicht zijn geweest dan sociale toen men zich ooit meldde als partijlid. Die lijn doortrekkend is het in onze visionaire blik op een fusie van ChristenUnie, CDA en SGP van eminent belang dat de partijleden van de drie partijen inhoudelijk op ongeveer dezelfde lijn zitten.

Of de leden van de drie partijen het al dan niet eens zijn, wordt ten eerste bekeken voor enkele politieke vraagstukken die in de Nederlandse politiek een voorname rol speelden, spelen dan wel kunnen gaan spelen (zie tabel 3). We kijken daarbij naar (a) de gemiddelde score van alle onderzochte leden (op een zevenpuntsschaal; zie ook bijlage 3); (b) de modus, die weergeeft welke positie voor de grootste groep leden het beste uitdrukking gaf aan hun mening; en (c) de zogeheten Agreementsscore of A-score, die een maat is voor de onderlinge overeenstemming bij de leden. De A-score kan lopen van -1 tot en met +1, waarbij een hogere positieve score een grotere eensgezindheid aangeeft en een negatieve score wijst op het bestaan van onderscheiden kampen binnen de partij met tegengestelde meningen.²⁹

Met betrekking tot het euthanasievraagstuk lopen de meningen scherp uiteen. De leden van de ChristenUnie en de SGP kunnen elkaar met gemiddelde scores van 2,3 en 1,2 en een modus van 2 respectievelijk 1 vinden in hun streven naar een verbod op euthanasie. De positie van de CDA-leden wijkt hier echter sterk van af: hun gemiddelde positie (5,0) duidt op een neiging euthanasie toe te staan, een indruk die wordt onderstreept door de score 6 van de modus. Binnen het CDA bestaat op dit punt overigens relatief weinig eendracht: de leden van de ChristenUnie en vooral de SGP zijn gezien de A-scores van .6 en .9 onderling minder verdeeld dan de leden van het CDA (A-score .4). Dat het euthanasievraagstuk een heikel punt zou zijn bij een eventueel samengaan van de partijen, blijkt te meer uit het feit dat de leden van de ChristenUnie en met name de SGP het een erg belangrijk thema vinden. Van de ChristenUnie-leden is 18 procent van mening dat hun partij dit vraagstuk met voorrang zou moeten aanpakken en oplossen, terwijl dat onder de SGP'ers zelfs 55 procent is (zie tabel 3; onderste, gearceerde gedeelte).

De leden van ChristenUnie, CDA en SGP zijn minder verdeeld als het gaat om het vraagstuk van de inkomensverdeling. Ten aanzien van de vraag of die verschillen groter dan wel kleiner zouden dienen te worden, nemen zij gemiddeld en redelijk eensgezind een middenpositie in, al zijn de SGP-leden wat minder voorstander van nivellering. Een vergelijkbaar beeld doet zich voor bij een tweede vraagstuk dat kan worden geacht een onderliggende sociaaleconomische dimensie te reflecteren, dat van de hoogte van de sociale uitkeringen. Ook hier zien we dat de leden van de onderzochte partijen, redelijk eensgezind, over het geheel bezien van mening zijn dat die uitkeringen niet te hoog zijn, maar ook niet te laag.

Het vraagstuk van de integratie van (etnische) minderheden in de Nederlandse samenleving wordt als manifestatie gezien van een nieuwe scheidslijn in de

Tabel 3. Centrale tendenties en spreiding meningen over strijdpunten partijleden ChristenUnie, CDA en SGP, 2008*

	ChristenUnie	CDA	SGP
<i>euthanasie (1=verbieden; 7=toestaan)</i>			
– gemiddelde	2,3	5,0	1,2
– modus	2	6	1
– A-score	.6	.4	.9
N=	506	451	537
<i>inkomensverschillen (1=groter; 7=kleiner)</i>			
– gemiddelde	4,9	4,8	4,5
– modus	4-5	4	4
– A-score	.5	.5	.5
N=	504	447	524
<i>sociale uitkeringen (1=uitkeringen te laag; 7=uitkeringen te hoog)</i>			
– gemiddelde	3,9	4,2	4,4
– modus	4	4	4
– A-score	.6	.6	.5
N=	498	448	531
<i>integratie minderheden (1=cultuur behouden; 7=volledig aanpassen)</i>			
– gemiddelde	4,6	5,0	5,7
– modus	5	5	7
– A-score	.4	.5	.6
N=	506	450	531
<i>Europese eenwording (1=moet verder gaan; 7=is al te ver gegaan)</i>			
– gemiddelde	4,9	3,7	6,1
– modus	4	3	7
– A-score	.3	.2	.7
N=	504	447	531
<i>kernenergie (1=centrales bouwen; 7=geen centrales bouwen)</i>			
– gemiddelde	4,0	3,1	3,4
– modus	3	3	2
– A-score	.1	.3	.2
N=	499	447	520
<i>criminaliteit (1=optreden te hard; 7=optreden moet harder)</i>			
– gemiddelde	5,7	5,7	6,4
– modus	6	6	7
– A-score	.6	.6	.8
N=	499	451	532

Tabel 3. (vervolg)

	ChristenUnie	CDA	SGP
<i>militaire missies (1=nooit militairen leveren; 7=altijd militairen leveren)</i>			
– gemiddelde	5,0	5,2	5,2
– modus	5	5	5
– A-score	.6	.6	.5
N=	503	450	530
<i>top drie kwesties die met voorrang door partij moeten worden aangepakt**</i>			
– integratievraagstuk	28%	25%	12%
– criminaliteitsvraagstuk	24%	22%	22%
– euthanasievraagstuk	18%		55%
– vraagstuk inkomensverdeling		15%	
N=	449	410	494

* Bij het gemiddelde gaat het om het rekenkundig gemiddelde van de schaalposities; de modus geeft aan welke positie(s) het meest is (zijn) ingenomen; de A-score is een maat voor onderlinge overeenstemming.

** De partijleden kregen in de vragenlijst acht kwesties voorgelegd waarover eerder hun mening was gevraagd en mochten slechts één kwestie noemen.

politiek.³⁰ De leden van de SGP zijn stellig: met een gemiddelde score van 5,7, een modus van 7 en een A-score van .6 zijn zij het erover eens dat allochtonen zich bij voorkeur geheel aanpassen aan de Nederlandse cultuur. De leden van het CDA en vooral de ChristenUnie zijn hierin niet alleen minder stellig met gemiddelde scores van 5,0 en 4,6, maar zijn er onderling wat meer over verdeeld met A-scores van .4 respectievelijk .5. Dat er licht tussen de opvattingen zit van de leden van de drie partijen is des te meer van belang, omdat de integratie van allochtonen, althans onder de leden van de ChristenUnie en het CDA, een problematiek betreft die als eerste met voorrang door de partij moet worden aangepakt. Ook onder de leden van de SGP komt dit vraagstuk in de top drie van kwesties waaraan met spoed aandacht moet worden besteed.

Een tweede relatief nieuw politiek vraagstuk, dat eveneens gerelateerd is aan de voornoemde nieuwe scheidslijn in de Nederlandse politiek, betreft het tempo en de aard van het proces van Europese eenwording. Dat proces is al decennia gaande, maar de politisering ervan liet op zich wachten en het electorale belang was lange tijd verwaarloosbaar.³¹ Daar kwam verandering in toen in 2005 Nederlandse burgers

via een landelijk referendum over de Europese 'Grondwet' lieten weten niet zo enthousiast over Europese integratie en de Europese Unie te zijn als door velen werd gedacht.³² Leden van de ChristenUnie en het CDA zijn over die Europese integratie verre van eendrachtig; de A-scores zijn met .3 en .2 laag, wat wijst op gebrek aan onderlinge eensgezindheid. Gemiddeld komen de leden van beide partijen uit op een positie die het midden houdt tussen verdergaande eenwording of de indruk dat de Europese integratie al te ver is gegaan, maar ook andere meningen komen voor. SGP-leden zijn in hoge mate eensgezind (A-score .7) in hun opvatting dat het integratieproces al te ver is gegaan (gemiddelde 6,1; modus 7), mogelijk vanwege de nog altijd levende angst 'dat het rooms-katholicisme via een verenigd Europa afbreuk zou kunnen doen aan het werk van de Reformatie in Nederland'.³³

Het geloof dat kernenergie de oplossing zou zijn van de energieproblematiek, kreeg in 1986 een knauw door de ramp in Tsjernobyl.³⁴ Langzaam maar zeker klinken er echter weer geluiden over de voordelen van de aanwending van deze energiebron. Onder de leden van ChristenUnie, CDA en SGP bestaat hieromtrent geen eensgezindheid: voor alle behandelde issues vinden we hier de laagste A-scores, met over het geheel genomen een mening die licht overhelt naar het bouwen van nieuwe centrales. Overigens leveren onze data steun aan het idee van de ChristenUnie-lijsttrekker bij de Europese verkiezingen van 2009, Peter van Dalen, dat de SGP vergeleken met de ChristenUnie 'positiever [is] over de mogelijkheden van kernenergie'.³⁵

Het criminaliteitsvraagstuk staat bij de drie partijen hoog op het prioriteitenlijstje. Van de leden van de ChristenUnie is bijna een kwart van mening dat dit probleem met voorrang dient te worden aangepakt, en onder de leden van CDA en SGP is dit verlangen niet veel minder sterk aanwezig. Daarbij zijn de leden van de drie partijen redelijk eenstemmig van oordeel dat de overheid harder mag optreden. Met gemiddelde scores van 5,7 (voor ChristenUnie en CDA) en zelfs 6,4 (SGP) en een modus van 6 (ChristenUnie en CDA) en 7 (SGP) zitten de leden van de drie confessionele partijen op dit alom van groot belang geachte 'dossier' ongeveer op dezelfde lijn.

Een laatste kwestie waarover we de mening van de leden van ChristenUnie, CDA en SGP kennen, betreft de uitzending van Nederlandse militairen in het kader van internationale missies. Daar staan de leden van de drie partijen niet onwelwillend tegenover. Gezien de gemiddelde posities (5,0 voor ChristenUnie en 5,2 voor CDA en SGP), de modus (5 voor alle drie partijen) en de A-scores van .6 (ChristenUnie en CDA) of .5 (SGP), en het feit dat binnen geen enkele partij dit vraagstuk topprioriteit heeft, zal deze kwestie waarschijnlijk in noch tussen de ChristenUnie, het CDA en de SGP tot grote onenigheid leiden.

Met betrekking tot de afzonderlijke vraagstukken zien we aanzienlijke eensgezindheid, dan weer verschil van mening (ten aanzien van het belangrijke euthanasievraagstuk en Europese integratie), tussen de leden van de confessionele partijen. Ook onderling zijn de leden van een en dezelfde partij het niet altijd

eens, met name ten aanzien van kernenergie. Hoe zit dat als we op een hoger abstractieniveau kijken naar ideologische posities en waardenoriëntaties? Als we de zelfplaatsing van de partijleden in termen van links en rechts bezien, dan merken we dat de politieke positionering van de leden van de ChristenUnie en het CDA redelijk overeenstemt, maar dat de leden van de SGP een wat afwijkende positie innemen (zie tabel 4; zie bijlage 3 voor de vraagformulering). Gemiddeld komen de onderling op dit punt niet bijster eensgezinde ChristenUnie-leden uit op 6,0, CDA'ers op 6,2 en SGP'ers op 8,2, terwijl de modus in die laatste partij op de uiterste schaalpositie 10 ligt. De leden van de SGP blijken onderling behoorlijk eensgezind in hun rechtse positionering (A-score .7), in ieder geval meer eensgezind dan de leden van de ChristenUnie (A-score .4) en die van het CDA (A-score .5).

Een tweede globale politieke oriëntatie van partijleden heeft betrekking op hun waardenprioriteit in termen van materialisme en postmaterialisme. Waar men als burger vooral belang aan hecht, zou volgens de Amerikaanse politicoloog Ronald Inglehart en velen na hem (voor Nederland onder meer de politicologen Jan van Deth en Rudy Andeweg) terug te voeren zijn op de omstandigheden en behoeften in de tijd van politieke socialisatie gedurende de *formative years*, de periode voor ongeveer het zestiende levensjaar.³⁶ Deze factoren kunnen uiteindelijk resulteren in zogenoemde materialisten, die zich primair richten op zaken als welvaart, veiligheid en orde, en zogenoemde postmaterialisten, die vooral zouden hechten aan zaken als zelfontwikkeling, milieubehoud en allerlei vormen van politieke participatie. 'Zuivere' materialisten en postmaterialisten blijken onder de partijleden van ChristenUnie, CDA en SGP niet veel voor te komen. Bij het overgrote deel van de leden gaat het om mengvormen, voor wie in de ordening van na te streven doelen zowel postmaterialistische als materialistische doelen van belang zijn. Als er al zuivere typen voorkomen, dan gaat het echter vaker om leden met een materialistische dan een postmaterialistische waardenordening. Onder de leden van de ChristenUnie is 2 procent postmaterialist tegen 14 procent materialist, bij het CDA 6 respectievelijk 28 procent; onder de SGP-leden is het aandeel postmaterialisten verwaarloosbaar tegen 28 procent materialisten.

Partijen hebben doelstellingen die zij wensen na te streven. Aan de deelnemers van het ledenonderzoek is een twintigtal mogelijke doelstellingen en waarden voorgelegd, met de vraag hoe belangrijk zij die vonden voor de eigen partij. De doelstelling die door zowel de leden van de ChristenUnie als die van de SGP het meest wordt genoemd als zeer belangrijk, is het handhaven van het christelijke karakter van Nederland. Voor drie op de vier SGP-leden is dit zeer belangrijk, en onder de ChristenUnie-leden is met 45 procent bijna de helft deze opvatting toegedaan; een in omvang bescheiden groep van 16 procent van de CDA-leden deelt deze mening. Voor de leden van de ChristenUnie komen vervolgens als zeer belangrijke doelstelling van de partij naar voren: het handhaven van normen en waarden (31 procent; onder de leden van het CDA is dit 30 procent en bij de SGP 51 procent), het bevorderen van sociale rechtvaardigheid (29 procent) en – op afstand – het bevorderen van onderling respect (12 procent). In hun keuze van

Tabel 4. Enkele algemene opvattingen partijleden ChristenUnie, CDA en SGP, 2008

	ChristenUnie	CDA	SGP
<i>zelfplaatsing links-rechts (1=links; 10=rechts)*</i>			
– gemiddelde	6,0	6,2	8,2
– modus	8	7	10
– A-score	.4	.5	.7
N=	474	432	496
<i>(post)materialistische waardenoriëntaties</i>			
– materialistisch	14	28	28
– gemengd/onbekend	84	67	71
– postmaterialistisch	2	6	0
totaal	100%	101%	99%
N=	524	470	553
<i>4 meest genoemde zeer belangrijk geachte doelstellingen partij**</i>			
– handhaven christelijk karakter land	45%	16%	75%
– handhaven normen en waarden	31%	30%	51%
– bevorderen sociale rechtvaardigheid	29%	26%	
– bevorderen onderling respect	12%		
– in stand houden rechtsstaat		16%	8%
– in stand houden Nederlandse identiteit			8%
<i>allerbelangrijkste doelstelling:</i>			
ChristenUnie: handhaven christelijk karakter land (38%; N=459)			
CDA: bevorderen sociale rechtvaardigheid (22%; N=387)			
SGP: handhaven christelijk karakter land (82%; N=467)			
<i>geprefereerde partijen in regeringscoalitie (%)</i>			
– CDA	92	98	90
– ChristenUnie	93	56	83
– D66	3	20	0
– GroenLinks	7	6	1
– PVDA	45	58	22
– PVDD	2	0	2
– PVV	1	1	8
– SGP	20	4	60
– SP	10	6	4
– ToN	–	6	8
– VVD	15	45	28
<i>meest geprefereerde coalitie</i>			
ChristenUnie: CDA-ChristenUnie-PVDA (32%; N=524)			
CDA: CDA-ChristenUnie-PVDA (20%; N=470)			
SGP: CDA-ChristenUnie-SGP (24%; N=553)			

* Zie de eerste opmerking bij tabel 3.

** De partijleden kregen in de vragenlijst twintig doelstellingen voorgelegd, plus de mogelijkheid via een open antwoordalternatief eventueel ontbrekende doelstellingen in te vullen.

het allerbelangrijkste doel komen de leden van de ChristenUnie het meest overeen met de leden van de SGP: het handhaven van het christelijke karakter van het land gaat boven alles, al is men daar bij de SGP eensgezinder in (82 procent) dan bij de ChristenUnie (38 procent).

Bij het streven naar de realisering van al die doelstellingen heeft elke partij één of meer politieke partners nodig, als we aannemen dat het praktisch uitvoering geven aan de doelstelling het beste kan geschieden door middel van een regerings-coalitie en via overheidsbeleid. Gevraagd naar hun preferenties op dit punt, wensen de leden van de ChristenUnie een coalitie aan te gaan met het CDA (genoemd door 92 procent), de PVDA (45 procent) en ten derde de SGP (20 procent). Onder de CDA-leden is de voorkeur voor de ChristenUnie als partner zo goed als even groot als die voor de PVDA (56 respectievelijk 58 procent); een zeer aanzienlijke minderheid (45 procent) van de CDA-leden ziet wat in samenwerking met de VVD. Voor de leden van de SGP, die kennelijk niet direct hun eigen partij (wensen te) zien deelnemen aan een regeringscoalitie (genoemd door slechts 60 procent), zijn CDA (90 procent), ChristenUnie (83 procent) en op afstand VVD (28 procent) en PVDA (22 procent) de meest wenselijke coalitiepartijen na volgende Tweede Kamerverkiezingen. Als het gaat om een coalitie als geheel, wensen de leden van zowel de ChristenUnie als het CDA een voortzetting van de bestaande samenwerking van ChristenUnie, CDA en PVDA – een voorkeur die onder de leden van de ChristenUnie met 32 procent sterker is dan onder de leden van het CDA (20 procent). De leden van de SGP zouden bij voorkeur een zuiver confessioneel kabinet zien, waarvan naast de ChristenUnie en het CDA hun eigen partij deel zou uitmaken.

De voor nauwe samenwerking en zeker voor een fusie benodigde politieke, inhoudelijke homogeniteit blijkt al met al slechts beperkt aanwezig. Ten aanzien van afzonderlijke politieke vraagstukken is er in sommige gevallen wel een redelijke mate van overeenstemming (onder andere inkomensvraagstuk, uitkeringen, uit-zenden militairen), maar bijvoorbeeld in het geval van het euthanasievraagstuk lijkt er een enorm verschil van mening tussen de ChristenUnie en de SGP enerzijds en het CDA anderzijds te bestaan. En het gaat dan wel om een kwestie die juist bij de leden van deze partijen uiterst zwaar weegt. Daar komt bij dat ook met betrekking tot enkele andere hete hangijzers als de integratieproblematiek en de Europese eenwording de leden van de drie partijen niet op een en dezelfde lijn zitten. Als en voor zover politieke homogeniteit van cruciaal belang is voor de nauwere samenwerking van ChristenUnie, CDA en SGP, met een eventuele fusie als climax, dan is nog een lange weg vol hobbels en valkuilen te gaan.

In de partij: leden van ChristenUnie, CDA en SGP over partij en partijlidmaatschap

Hiervoor is reeds gewezen op de beperkte theorievorming met betrekking tot fusies tussen bestaande politieke partijen. Een element dat daarbij in het geheel

Tabel 5. Enkele algemene opvattingen leden ChristenUnie, CDA en SGP over politieke partijen, 2008

	ChristenUnie	CDA	SGP
<i>Politieke partijen zijn van wezenlijk belang voor de goede werking van de democratie in ons land.</i>			
– (helemaal) mee oneens	2	2	4
– deels oneens, deels eens	4	4	7
– (helemaal) mee eens	93	94	89
totaal	99%	100%	100%
N=	515	459	528
<i>Naarmate een partij haar leden meer invloed geeft, heeft die partij meer aanzien.</i>			
– (helemaal) mee oneens	28	8	46
– deels oneens, deels eens	45	35	36
– (helemaal) mee eens	27	57	18
totaal	100%	100%	100%
N=	492	435	523
<i>Omdat de partijtop toch beslist, hebben activiteiten van partijleden zoals ik weinig zin.</i>			
– (helemaal) mee oneens	75	61	71
– deels oneens, deels eens	20	29	20
– (helemaal) mee eens	5	11	8
totaal	100%	101%	99%
N=	474	413	514
<i>In een democratische partij moeten de belangrijkste beslissingen direct door de leden genomen worden.</i>			
– (helemaal) mee oneens	27	19	48
– deels oneens, deels eens	37	37	30
– (helemaal) mee eens	36	44	22
totaal	100%	100%	100%
N=	489	433	511
<i>De voorzitter van de partij moet direct door de leden worden gekozen.</i>			
– (helemaal) mee oneens	31	8	38
– deels oneens, deels eens	23	11	18
– (helemaal) mee eens	46	81	43
totaal	100%	100%	99%
N=	492	436	515

Tabel 5. (vervolg)

	ChristenUnie	CDA	SGP
<i>Bij de Tweede Kamerverkiezingen moet de lijsttrekker direct door de leden worden gekozen.</i>			
– (helemaal) mee oneens	40	33	43
– deels oneens, deels eens	28	20	21
– (helemaal) mee eens	33	48	36
totaal	101%	101%	100%
N=	484	430	512
<i>Als partijleden eenmaal een besluit hebben genomen, zijn volksvertegenwoordigers van die partij daaraan gebonden.</i>			
– (helemaal) mee oneens	17	13	14
– deels oneens, deels eens	37	34	39
– (helemaal) mee eens	46	53	47
totaal	100%	100%	100%
N=	484	432	507

lijkt te ontbreken, is de politieke partij als zodanig. Zelfs als afzonderlijke partijen die wensen samen te gaan sociaal, programmatisch en ideologisch overeenkomen, dan nog is het ten slotte de vraag of men dezelfde opvattingen heeft over de partij als democratische institutie en organisatie waarbinnen en waarmee men gezamenlijk wenst op te trekken. Wat zien leden in een partij en hoe zou die intern georganiseerd dienen te zijn? Op basis van het ledenonderzoek kunnen we althans een eerste indruk geven van de meningen van de leden van ChristenUnie, CDA en SGP in dezen.

Allereerst kan in het algemeen worden geconstateerd dat politieke partijen van wezenlijk belang worden geacht voor de goede werking van een democratie (zie tabel 5). Een stelling met deze strekking wordt door rond de negentig procent van de partijleden onderschreven. Dat mag natuurlijk geen verbazing wekken onder leden van een politieke partij...

Partijen zijn in de regel ledenorganisaties, en de vraag is dan hoeveel die leden intern in de melk te brokkelen hebben. Niet dat dit allesbepalend is voor het aanzien van de partij overigens: het idee dat een partij meer prestige heeft naarmate zij haar leden meer invloed geeft, roept verdeelde reacties op. Het meest terughoudend zijn de SGP-leden, van wie een grote minderheid van 46 procent het met de stelling oneens is, tegen slechts 18 procent van de leden die zich erin kunnen vinden. Bij de ChristenUnie houden de leden die het ermee oneens dan wel eens

zijn elkaar in evenwicht, en is de groep die het er deels mee eens en deels mee oneens is met 45 procent de grootste groep. Voor het CDA ten slotte geldt dat een meerderheid (57 procent) van mening is dat het aanzien van de partij erbij gebaat is als de leden meer invloed hebben, en neemt slechts 8 procent een tegengesteld standpunt in.

Over een mogelijke daadwerkelijke inbreng binnen de partij zijn de partijleden beduidend minder verdeeld dan over het effect op het aanzien. In ieder geval zijn ruime meerderheden van de leden van ChristenUnie (75 procent), CDA (61 procent) en SGP (71 procent) het (helemaal) oneens met de stelling dat activiteiten van partijleden weinig zin hebben, omdat de partijtop toch alles zou beslissen. Slechts heel kleine minderheden van 5 tot 10 procent van de leden achten om deze reden activiteiten weinig zinvol.

Dat er in beginsel ruimte is voor activiteiten en inbreng van gewone partijleden, wil vervolgens niet zeggen dat de leden van mening zijn dat in een democratische partij de belangrijkste beslissingen direct door die leden moeten worden genomen. Op dit punt zal een fusiepartij van ChristenUnie, CDA en SGP nog goed moeten nadenken, gezien de bestaande verdeeldheid onder de leden van de afzonderlijke partijen. Bij de ChristenUnie is 36 procent het eens met een dergelijke ledeninbreng, maar een niet veel kleinere groep van 27 procent is het ermee oneens en een eveneens aanzienlijke groep partijleden (37 procent) is het er deels mee oneens en deels mee eens. De verdeling van meningen binnen het CDA lijkt enigszins op die bij de ChristenUnie, met iets meer overwicht voor de leden die het eens zijn met de stelling. Van de SGP-leden is echter bijna de helft het ermee oneens en vormt de groep die voorstander is (22 procent) van een dergelijk grote inbreng van partijleden, nog niet de helft van het aandeel tegenstanders (48 procent).

Het vraagstuk van de interne partijdemocratie staat de laatste jaren binnen partijen hoog op de agenda.³⁷ In enkele partijen hebben leden zelfs het recht om de partijvoorzitter en/of de lijsttrekker direct te kiezen. Binnen de drie confessionele partijen bestaat steun voor deze praktijk, al lijken de partijleden er meer voor te voelen om hun partijvoorzitter dan hun lijsttrekker voor Tweede Kamerverkiezingen direct te kiezen. Onder ChristenUnie-leden bijvoorbeeld vindt 33 procent dat de lijsttrekker en 46 procent dat de voorzitter direct door de leden moet worden verkozen, terwijl 40 respectievelijk 31 procent daartegen is. In het CDA is een grote meerderheid van vier op de vijf leden het eens met de stelling dat de voorzitter direct door de leden moet worden gekozen, maar is nog (net) niet de helft (48 procent) die mening toegedaan als het gaat om de lijsttrekker. Heeft men het schrikbeeld van de interne strijd tussen de vvd'ers Mark Rutte en Rita Verdonk in het voorjaar van 2006 voor ogen? Onder de leden van de SGP bestaat eveneens minder behoefte aan de directe verkiezing van de lijsttrekker dan de voorzitter, maar ook voor die laatste optie is geen meerderheid te vinden. Deze zekere terughoudendheid binnen de eigen ledenorganisatie is toch enigszins opmerkelijk, omdat de partijleden in hun relatie met de gekozen volksvertegenwoordigers juist een heel stevige vinger in de pap wensen te hebben. In alle drie de partijen blijkt

namelijk ongeveer de helft van de leden het eens te zijn met de stelling dat volksvertegenwoordigers van een partij gebonden zijn aan een door de partijleden genomen besluit.

Slotopmerkingen

‘Wat enkele decennia eerder nog voor onmogelijk werd gehouden, gebeurde uiteindelijk in 1980: een fusie van protestantse en katholieke partijen’, merkt de politicoloog Ruud Koole op in zijn schets van het ontstaan van het CDA.³⁸ Als we op basis van wijsheid achteraf 1952 noteren als het jaar waarin de gedachtevorming over eenwording van ARP, CHU en KVP serieus aanvang heeft genomen, dan zitten er bijna drie decennia tussen dat moment en de uiteindelijke fusie.³⁹ We hebben dus nog de nodige tijd om te denken over en te wennen aan de op dit moment bepaald onwaarschijnlijke fusie van de ChristenUnie, het CDA en de SGP.

En zelfs op basis van ons hoogst speculatieve perspectief kan niet of nauwelijks worden aangegeven of het ooit zover zal komen. Een vergelijking van partijleden van de drie partijen op basis van het onderzoek uit 2008 laat weliswaar overeenkomsten zien, maar ook aanzienlijke verschillen. Anders geformuleerd: de drie partijen die in ons verre toekomstbeeld een en dezelfde partij vormen, hebben vooralsnog een eigen, karakteristiek ledenbestand. In de meest gestileerde versie zien we ‘het’ partijlid van de ChristenUnie als een hoogopgeleide protestantse man van 53 jaar oud die zichzelf tot de gewone middenklasse rekent, wekelijks een kerkdienst bijwoont en zichzelf in politieke zin gematigd rechts acht. Hij leest het *Nederlands Dagblad* en is lid van de Evangelische Omroep. Hij zou willen dat euthanasie wordt verboden en dat de criminaliteit harder wordt aangepakt. Ten aanzien van sociale uitkeringen en de verdeling van inkomens gaat hij akkoord met de bestaande situatie. Allochtonen mogen zich best wat meer aanpassen aan de Nederlandse cultuur en gewoonten, en de Europese eenwording is in zijn ogen iets te ver gegaan. Niet dat hij zich van de wereld afsluit: hij neigt naar steun voor de bijdrage van Nederland aan militaire missies elders. Hij is er nog niet uit of er nieuwe kerncentrales moeten worden gebouwd. Als hij het voor het zeggen zou hebben, worden problemen van integratie en criminaliteit met voorrang aangepakt en opgelost – bij voorkeur in een kabinet van ChristenUnie, CDA en PVDA – en dient zijn partij nadrukkelijk te streven naar de instandhouding van het christelijke karakter van Nederland, de handhaving van normen en waarden en het bevorderen van sociale rechtvaardigheid. Hij is trouwens overtuigd van het wezenlijke belang van politieke partijen voor de goede werking van de democratie en wil als partijlid enige zeggenschap binnen de partij, maar vindt het niet nodig overal het laatste woord over te hebben.

Dat is toch een andere burger dan het gemiddeld wat strengere lid van de SGP, een niet bijzonder hoogopgeleide man die minstens eens per week zijn protestantse geloof in de kerk beleeft, het *Reformatorisch Dagblad* als lijfblad heeft en liever

geen lid van een omroep is, zich uitspreekt tegen het huidige euthanasiebeleid en van mening is dat minderheden zich dienen aan te passen aan de Nederlandse cultuur, vindt dat de Europese integratie te ver is gegaan en dat criminaliteit harder mag worden bestreden, zich aan de rechterkant van het politieke spectrum plaatst, en eerst en vooral wenst dat zijn partij ernaar streeft het christelijke karakter van Nederland te handhaven, liefst in een kabinet van zijn partij met CDA en ChristenUnie. Of, nog weer anders, het vergeleken met de leden van ChristenUnie en SGP duidelijk minder kerkse lid van het CDA, een man die de 65 reeds is gepasseerd en weliswaar gelovig is maar niet elke week naar de kerk gaat, het dagblad *Trouw* leest en lid is van de NCRV, meent dat euthanasie mag worden toegestaan, zich niet scherp tegen verdergaande Europese integratie uitspreekt, als belangrijkste doelstelling van zijn partij het bevorderen van sociale rechtvaardigheid ziet, en ten aanzien van mogelijke coalities een voorkeur heeft voor het zittende kabinet van zijn partij met PVDA en ChristenUnie, dus zonder SGP.

Maar nogmaals: dat alles sluit niet uit dat samenwerking op termijn mogelijk is, en een fusie ooit denkbaar. Het voorbeeld van het CDA geeft, zoals gezegd, aan dat het ongeveer dertig jaar kan duren om het onmogelijke te realiseren. We wachten dan ook rustig af. Immers, 'die haastig is van gemoed, verheft de dwaasheid' (Spreuken 14:29).

Slotbeschouwing

Joop Hippe en Gerrit Voerman

In januari 2010 bestond de ChristenUnie tien jaar. In deze relatief korte periode heeft de partij een enorme ontwikkeling doorgemaakt, die haar van de marge naar de macht voerde. Het GPV en de RPF, en aanvankelijk ook de ChristenUnie, behoorden tot wat wel als de klein-rechtse politieke folklore werd gezien, enigszins verscholen in de halfduistere periferie van het politieke bestel. Anno 2010 bevindt de ChristenUnie zich in het centrum van de landspolitiek, in het felle licht van de schijnwerpers van de media.

De vraag die natuurlijk voor de hand ligt, is die naar de toekomst van de partij. Hoe zal de ChristenUnie zich verder ontwikkelen? Is het denkbaar dat zij weer toenadering zoekt tot de oude bondgenoot SGP? Zal de Unie meer aansteveneren op het CDA? Of zal het mogelijk blijken toch een onafhankelijke koers te varen? In deze slotbeschouwing worden deze drie denkbare toekomstscenario's nader uitgewerkt. Er wordt echter niet uitsluitend naar voren geblikt. Eerst komt de vraag aan de orde waar de ChristenUnie vandaan komt, of – nauwkeuriger geformuleerd – welke van de twee fuserende partijen het sterkst haar stempel op de nieuwe partijformatie heeft weten te drukken. Het opmaken van de balans van de fusie kan bijdragen tot een beter inzicht in de opstelling en het functioneren van de ChristenUnie.

Het verleden: het GPV, de RPF en de ChristenUnie

In de boekhouding van de fusie kan het simpele feit dat de ChristenUnie er in 2000 is gekomen, op het conto van de RPF worden geschreven. Als er iets in de bijdragen in deze bundel over het GPV, de RPF en hun onderlinge verhoudingen duidelijk wordt, dan toch wel dat de Federatie vanaf haar oprichting altijd een verklaard voorstander van eenwording is geweest en het GPV lange tijd tegen was, later verdeeld en uiteindelijk toch voorstander werd – maar zelfs op het moment suprême nog steeds niet zo van harte als de RPF. Joop Hippe spreekt in dit verband in zijn bijdrage van een proces van 'aanvallen en verdedigen'. Het feit dat de RPF

als hoofddoelstelling de organisatorische samensmelting met het GPV (en trouwens ook de SGP) nastreefde, wil overigens niet zeggen dat zij tegen elke prijs tot fusie bereid was. Zo zou het voor de partij onverteerbaar zijn geweest om zonder bepaalde delen van haar achterban waarmee het GPV grote moeite had (met name de evangelischen) in een nieuwe politieke formatie op te gaan. Dit betekende dat een samengaan met het GPV pas denkbaar werd nadat het Verbond in 1993 zijn exclusieve, gereformeerd-vrijgemaakte karakter opgaf – hetgeen echter niet wilde zeggen dat de partij zich daarmee meteen voor alle orthodox-protestanten openstelde.

Op het gebied van het ledenbeleid is de ChristenUnie uiteindelijk volledig in het spoor van de RPF getreden. Zo stelt oud-partijleider Leen van Dijke terecht dat de Unie niets weg heeft van de (door Ewout Klei beschreven) strikt kerkgebonden partij die het GPV eigenlijk altijd is geweest, maar veel meer lijkt op de RPF met haar protestants-christelijke variëteit. ‘Dus de ruimte die er onder het dak van de RPF eertijds was, is er nu onder het dak van de ChristenUnie. Eenvoudiger is het niet. En dat was natuurlijk toch wat ons altijd als wij over samenwerking met het GPV spraken, voor ogen stond. Wij vonden dat christenen die de Bijbel als gezaghebbend woord van God aanvaardden, onder één politiek dak moesten kunnen functioneren, ook als ze theologisch over zaken verschillend dachten. Politiek moest dat gerelativeerd worden.’¹ In de naamgeving van de ChristenUnie was dat destijds ook bewust tot uiting gebracht door de begrippen ‘gereformeerd’ of ‘reformatorisch’ achterwege te laten. Van Dijk's eindconclusie laat geen ruimte voor twijfel: ‘Het GPV is niet meer, en de RPF ook niet, maar de structuur van de Federatie staat nog volop overeind.’²

De opvattingen van de ChristenUnie over haar plaats in de samenleving komen eveneens meer overeen met die van de RPF. De permanente campagne van de Unie heeft mede als doel de partij deel te laten uitmaken van een brede maatschappelijke beweging van gelijkgezinde organisaties. Met dit model heeft het GPV nooit iets gehad, in tegenstelling tot de RPF, die het destijds wél ambieerde (zo blijkt uit de beschouwing van Remco van Mulligen), maar overigens nooit echt praktiseerde. De uiteenlopende visie van beide partijen op de wijze waarop parlementariërs dienden te functioneren, hangt hiermee samen. Waar het GPV het politiek-ambachtelijke en zuiver-procedurele aspect benadrukte, gaf de RPF meer gewicht aan het volksvertegenwoordigende element – met andere woorden: de parlementariër was in de ogen van het GPV primair actief in het politieke domein, terwijl hij in de zienswijze van de RPF veel meer met het ene been in de Kamer en met het andere in de samenleving stond. Ook in dit opzicht opereert de ChristenUnie meer in het verlengde van de RPF.

Het christelijk-sociale karakter van de ChristenUnie heeft ook sterke RPF-wortels. Met name Van Dijke heeft bij de verwerving van dit profiel vanaf het midden van de jaren negentig een belangrijke rol gespeeld, aldus Van Mulligen, hoewel het GPV eveneens in deze richting opschoof, zoals Klei vermeldt.

Anders dan met betrekking tot de hierboven genoemde aspecten heeft ten aanzien van de vraag welke rol de belijdenis heeft bij het vaststellen van de politieke overtuiging en standpunten van de ChristenUnie geen van beide partijen veel moeten inleveren – dat is althans de communis opinio van de voor deze bundel geïnterviewde prominente partijleden, die afkomstig zijn uit zowel het GPV als de RPF.³ Deze consensus vormt een bevestiging van het standpunt van de Commissie Samenspreking in 1998 dat het verschil tussen GPV en RPF op dit punt niet groot was.

Ten aanzien van het ledenbeleid, de strategische opvattingen over de maatschappelijke positie van de partij, de invulling van het Tweede Kamerlidmaatschap en het politieke profiel heeft de RPF aan het langste eind getrokken, zonder dat zij zich hiervoor weloverwogen sterk lijkt te hebben gemaakt (afgezien van het ledenbeleid). Een heuse ‘bloedgroepenstrijd’, met als inzet de macht in de ChristenUnie, heeft zich niet voorgedaan, hoewel er in de eerste jaren wel is geklaagd over het feit dat de RPF wel heel veel prominente posities innam, zoals Gerrit Voerman laat zien. Dergelijke bezwaren werden daarna eigenlijk niet meer vernomen; in de bezetting van de gezichtsbepalende functies van de ChristenUnie is de partijafkomst niet meer relevant. ‘Ik heb de overtuiging dat dat op dit moment totaal niet meer speelt. We weten eigenlijk niet meer wie waar vandaan komt’, aldus Jacob Pot, ambtelijk secretaris van de Tweede Kamerfractie van de ChristenUnie in de herfst van 2009.⁴ Deze ontwikkeling was mede het gevolg van het feit dat de Unie ook steeds meer leden kon verwelkomen die van geen van beide voorgangers deel hadden uitgemaakt. Het onderscheid lijkt bij de kandidaatstelling voor politieke functies langzaam maar zeker van de bloedgroepen te zijn verschoven naar religieuze kenmerken, net zoals in het CDA na de fusie in 1980 al snel de partijorganisatorische herkomst als criterium plaats maakte voor de godsdienstige overtuiging.

Voor zover er na de fusie van de ChristenUnie politiek-inhoudelijke tegenstellingen tussen de bloedgroepen bestonden, was daar in 2009 weinig meer van over, zo blijkt uit de analyse van Paul Lucardie en Wijbrandt van Schuur in deze bundel. Congresdeelnemers van GPV-huize dachten nog iets anders over de grondslag van de Unie dan partijgenoten uit de RPF, en waren eerder geneigd Israël net zo te behandelen als andere landen. Veel meer onderscheid was er niet. Van diepgaande politieke verschillen tussen een reformatorische en evangelische vleugel was overigens evenmin sprake.

De toekomst: de ChristenUnie, de SGP en het CDA

Al met al is de verwantschap van de ChristenUnie met de RPF groter dan die met het GPV, hetgeen bepaalde trekken van de Unie helpt te verklaren. Haar maatschappelijke gerichtheid ligt in het verlengde van het ideaal van de RPF van de partij als beweging, net zoals ook het ruimhartige toelatingsbeleid van de Federatie

in de ChristenUnie doorwerkt (en uiteindelijk tot het lidmaatschap van rooms-katholieken leidde). De stevige oppositie van Rouvoet tegen het tweede, centrum-rechtse kabinet-Balkenende borduurde voort op de christelijk-sociale lijn die door RPF-leider Van Dijke was ingezet.

Met betrekking tot de toekomst van de ChristenUnie zijn er drie scenario's denkbaar. In het eerste zou de partij zich weer meer op de samenwerking met de SGP kunnen oriënteren. De tweede optie is dat zij zich meer op het CDA richt. De derde mogelijkheid is dat de ChristenUnie een eigen koers vaart, de ene keer met de christendemocraten in zee gaat en dan weer met de staatkundig-gereformeerden.

De ChristenUnie en de SGP

Het scenario waarin de ChristenUnie in de komende tijd de koers in de richting van de SGP verlegt, is weinig realistisch. Het zou een omdraaiing van de bestaande trend betekenen, want in feite is het laatste decennium de afstand tussen beide partijen alleen maar toegenomen (deze verwijdering tussen de SGP en de voorlopers van de Unie, het GPV en de RPF, begon al in de jaren negentig van de vorige eeuw, zoals Hippe en Voerman in hun bijdrage aangeven). Duidelijk bleek dat in mei 2002, toen na de verkiezing van Tineke Huizinga tot Tweede Kamerlid de SGP liet weten dat zij niet namens de staatkundig-gereformeerden in de Kamer het woord mocht voeren. Voor de ChristenUnie was dat aanleiding om het gezamenlijk woordvoerschap met de SGP op te zeggen.

Nog sterker kwam de verwijdering tussen beide partijen tot uiting in een verminderde electorale samenwerking, met name – maar niet uitsluitend – op lokaal niveau, zoals Hans Vollaard en Voerman elk aantonen. De ChristenUnie wilde niet meer aan de beperkende wensen van de SGP voldoen wat betreft het kandideren van vrouwen, en kwam daarnaast ook tot het inzicht dat het electoraal vaak profijtlijker was met een eigen zelfstandige lijst uit te komen. Ongetwijfeld zal dit mede de SGP er (in juni 2006) toe hebben gebracht de mogelijkheden te verruimen voor de gemeentelijke kiesverenigingen om bij de raadsverkiezingen met de ChristenUnie samen te werken: onder bepaalde voorwaarden mochten zij instemmen met vrouwelijke Unie-kandidaten die op een verkiesbare plaats op een gemeenschappelijke lijst stonden.⁵ Bezorgdheid over de aanname dat de SGP te zeer in een geïsoleerde positie zou geraken, zal bij deze tegemoetkoming zeker een rol hebben gespeeld.

De groeiende afstand betekende dus niet dat de SGP de ChristenUnie de rug toeerde. Op het terrein van de geestelijke vrijheid – van oudsher het tweede grote geschilpunt tussen beide partijen, naast de politieke participatie van de vrouw – bewoog de partij eveneens, al dan niet opzettelijk, in de richting van de Unie. In 2005 gaven enkele vooraanstaande staatkundig-gereformeerden, onder wie partijleider Bas van der Vlies, te kennen dat als hun partij ooit een parlementaire meerderheid zou behalen, niet-gereformeerde religies de vrijheid zouden moeten behouden hun diensten in kerken of andere gebouwen te beleggen. In de geschie-

denis van de SGP was dit een hele stap, hoewel het niet een principiële erkenning van de godsdienstvrijheid betekende. Van der Vlies vond dan ook dat ‘publieke ongeloofsuitingen’ – zoals processies en gebedsoproepen van minaretten – door de overheid geweerd moesten worden.⁶ Dat bij de SGP de panelen enigszins verschoven werden, bracht de ChristenUnie er niet toe de samenwerking met haar traditionele partner te intensiveren. De Unie probeerde juist de beeldvorming in de media, waarin beide partijen doorgaans als ‘klein-rechts’ werden aangeduid, te veranderen. Door deze ‘onderscheiden mediaprofilering t.o.v. de SGP’ nam de distantie alleen maar toe.⁷ De SGP vond op haar beurt dat de ChristenUnie door de sterkere nadruk die de partij op haar christelijk-sociale karakter legde, steeds meer een linkse koers ging varen op sociaaleconomisch terrein en ten aanzien van het milieu, waarmee zij grote moeite had. Het is overigens opvallend dat uit de ledenenquête, waarover Joop van Holsteyn en Ruud Koole in deze bundel rapporteren, blijkt dat de meningen van de leden van beide partijen over het vraagstuk van de inkomensverdeling en de hoogte van de sociale uitkeringen niet eens zo ver uiteenlopen. De ontwikkeling naar een opener ledenbeleid – waardoor ook rooms-katholieken lid van de ChristenUnie kunnen worden – zal ook niet met vreugde door de SGP zijn gadeslagen, net zomin als het feit dat de Unie in haar verkiezingsprogramma van 2006 (maar niet in het Kernprogramma) de eis heeft laten vallen dat de wetgeving op het terrein van abortus, euthanasie en homohuwelijk moest worden teruggedraaid.

Vanaf het moment dat de ChristenUnie deel uitmaakte van de regering, is de kloof nog wijder geworden. Een aantal voor deze bundel geïnterviewde prominente leden van de Unie wijst daarvoor in de richting van de SGP, die haar traditioneel gouvernementele opstelling sinds het aantreden van de nieuwe coalitie zou hebben ingeruild voor een oppositionele houding. De steun van de staatkundig-gereformeerden voor de eerdere door Balkenende geleide kabinetten, die samenhang met het feit dat de minister-president van gereformeerden huize was, bleek nu verdwenen, en dat terwijl nu ook een van de vice-premiers tot een christelijke, geestverwante partij behoorde. Daarbij kwam dat de door de ChristenUnie als verbeteringen beschouwde maatregelen op (medisch-)ethisch terrein door de SGP als nederlagen werden bestempeld.

Het verwijderingsproces tussen de ChristenUnie en de SGP culmineerde na de Europese verkiezingen van juni 2009 in een breuk in hun gemeenschappelijke fractie in het Europees Parlement. De ChristenUnie besloot zich bij de door de Britse Conservatieven gevormde *European Conservatives and Reformists* aan te sluiten, terwijl de SGP door de Britten werd afgewezen vanwege haar vrouwenstandpunt. Het was trouwens al een klein wonder dat beide partijen bij deze verkiezingen gezamenlijk optrokken: in het gemeenschappelijke programma aanvaardde de SGP het Verdrag van Lissabon, nota bene nadat zij in de Tweede Kamer hiertegen had gestemd. Het tekent opnieuw de angst voor het isolement bij de staatkundig-gereformeerden, die zich in electorale zin in toenemende mate afhankelijk weten van de ChristenUnie – en dat juist in een periode dat de Unie zich meer en meer

bewust werd van haar eigen electorale kracht, en steeds minder de behoefte voelde met de SGP in verband te worden gebracht.

De ChristenUnie en het CDA

Dat de ChristenUnie inhoudelijk weer voor anker gaat bij de SGP, is dus erg onwaarschijnlijk, al is het maar omdat dit een eventuele voortzetting van de regeringsdeelname feitelijk onmogelijk zou maken. Sinds enkele jaren is er voor de Unie echter een nieuwe haven bij gekomen: het CDA. Na de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 trad de partij toe tot een kabinet met het CDA en de PVDA. Ironisch genoeg was daaraan een verkiezingscampagne voorafgegaan waarin de Unie feller dan ooit tevoren door de christendemocraten op de korrel werd genomen – wat weer te maken had met de ronduit oppositionele opstelling van de ChristenUnie tegenover de eerste kabinetten-Balkenende. Terwijl de afstand tussen het CDA en de ChristenUnie in de jaren 2002-2006 zeer groot was, bleek de regeringssamenwerking toch nabij.

De toenadering op nationaal vlak leek in 2009 een Europese pendant te krijgen. Zoals vermeld door Voerman en Vollaard heeft de ChristenUnie overwogen zich in het Europees Parlement bij de fractie van de Europese Volkspartij (EVP) aan te sluiten, waartoe ook het CDA behoort. De voorwaarden voor toetreding waren voor de ChristenUnie echter niet eenvoudig te accepteren, waarna het alternatief van de *European Conservatives and Reformists* een onverwachte uitweg bood. Hoewel de EVP nog altijd behoorlijk federalistisch is ingesteld, zijn de inhoudelijke verschillen tussen het CDA en de ChristenUnie echter aanzienlijk afgenomen. De Unie is geleidelijk aan minder eurosceptisch geworden, terwijl het CDA bij de Europese verkiezingen van 2004 en 2009 sterker dan voorheen het belang van het behoud van de Nederlandse identiteit benadrukte.⁸

Voor al het feit dat de ChristenUnie in Den Haag met het CDA in de regering samenwerkt, heeft ertoe geleid dat er bij de christendemocraten (maar ook bij de staatkundig-gereformeerden) geluiden te vernemen zijn dat nu de Unie allerlei compromissen sluit, zij zich net zo goed kan aansluiten bij het CDA. De voor deze bundel geïnterviewde ChristenUnie-prominenten hebben volstrekt niets met dit scenario op. Zonder uitzondering wijzen zij erop dat de ChristenUnie een voluit christelijke en daarmee principieel geheel andere partij is dan het CDA. ‘Het onderscheidende punt is dat wij de Bijbel niet louter als een inspirerend boek zien, zoals het CDA, maar als normatief’, zegt de gewezen partijleider Van Dijke. Daaruit vloeit volgens hem voort dat geen moslim of agnost namens zijn partij in de Tweede Kamerbankjes zitting zal nemen.⁹ Partijideoloog en senator Roel Kuiper ziet ‘een sterke trek’ binnen de ChristenUnie om niet op het CDA te lijken ‘in de oriëntatie op macht en het steeds de grootste willen zijn en wat dat met je doet als partij en met het uitdragen van je standpunten’.¹⁰ De Unie zal in zijn optiek juist haar christelijke karakter willen beklemtonen en verduidelijken, teneinde een echt christelijk alternatief voor het CDA te bieden. Voor Arie Slob,

voorzitter van de Tweede Kamerfractie, is het onderscheid met het CDA zelfs scherper geworden nu zijn partij met de christendemocraten in het kabinet zit. Hij denkt dan aan het christelijk-sociale karakter van de ChristenUnie en aan het duurzaamheidsbeleid waarin de doelstellingen van de Unie 'ook op een wat hoger niveau liggen'.¹¹ Uit het feit dat in het verkiezingsprogramma van 2006 niet meer wordt verlangd dat de wetgeving inzake abortus, euthanasie en homohuwelijk wordt teruggedraaid, mag volgens de geïnterviewden niet worden afgeleid dat het standpunt van volledige verwerping van die wetten is afgezwakt of naar de achtergrond is gedrongen – het staat immers sinds de oprichting van de partij in haar Kernprogramma, dat voor de lange termijn is opgesteld, terwijl een verkiezingsprogramma in de regel doeleinden voor de komende vier jaar formuleert. Die veranderde opstelling in het verkiezingsprogramma was volgens partijleider André Rouvoet overigens wel mede tot stand gekomen als gevolg van het besef 'dat we wellicht nu echt kans maakten op regeringsdeelname [...]'.¹²

Ondanks de verzekering van de ChristenUnie-kopstukken dat hun partij zich blijvend zal onderscheiden van het CDA, leven er bij enkelen ook zorgen. Voormalig GPV-leider Gert Schutte is ten aanzien van het ledenbeleid van de Unie bevreesd voor een ontwikkeling in de richting van het CDA. 'Hoe werkt de grondslag in de praktijk? Nu zijn er al rooms-katholieken lid. Dat is toch wel een hele stap. Dat gaat een beetje op het CDA lijken: je kunt lid worden als je het programma onderschrijft.' Hij is er verder ook niet geheel zeker van of de principiële afwijzing van zaken als abortus, euthanasie en homohuwelijk dezelfde 'geprononceerde plaats' in het profiel van de Unie zal behouden als voorheen. Als dit niet het geval zou zijn, kan volgens Schutte eveneens wel degelijk van een zekere toenadering tot het CDA gesproken worden.¹³ Met name als de ChristenUnie zich blijft richten op kabinetsdeelname, heeft Schutte hier een punt. De partij kan dan wellicht in de verleiding komen om niet te veel over haar eigenlijke medisch-ethische standpunten te praten. De gewezen directeur van het partijbureau Henk van Rhee wijst erop dat het de grote uitdaging voor de ChristenUnie is politici te hebben die de kerngedachte 'als het ware diep in hun hoofd en hart hebben zitten [...] Want anders kom je in een politiek van het praktisch haalbare terecht en dan ben je in feite bezig jezelf op te lossen in het CDA.'¹⁴

De ChristenUnie: zelfstandig, maar niet autonoom

De ChristenUnie is dus niet van plan op te schuiven in de richting van het CDA (net zomin overigens als in die van de SGP, zoals al is geconstateerd). Alle geïnterviewden spreken zich ervoor uit dat hun partij haar eigen, heldere identiteit behoudt en daarmee haar zelfstandigheid. Schutte en Van Rhee – die beiden geen functie meer bekleden in de partij – hebben, zoals vermeld, hun twijfels over de vraag of dat in de praktijk over de hele breedte mogelijk zal zijn, of dat toch op bepaalde punten water in de wijn wordt gedaan. Zo meent Van Rhee ook dat de ChristenUnie op de vraag of homoseksuelen die een relatie onderhouden bestuurs-

functies of vertegenwoordigende functies kunnen vervullen, een halfslachtig antwoord heeft gegeven met het rapport-Cnossen en het onderbrengen van de orthodox-protestantse visie op seksualiteit in een voetnoot bij het Kernprogramma (in plaats van dit standpunt in het programma zelf op te nemen). Van Rhee wijst als oorzaak van deze ontwikkeling een stroming aan binnen de christelijk-gereformeerde, vrijgemaakt-gereformeerde en Nederlands-gereformeerde kerken 'die op dat punt de orthodoxie loslaat en liberaliseert'. Van die tendens zou bij rechtzinnige hervormden, orthodoxe rooms-katholieken en evangelischen minder sprake zijn.¹⁵ Als Van Rhee gelijk heeft, rijst de vraag of het te verwachten valt dat de wat vrijzinnige stroming binnen deze gereformeerde kerken ook op andere punten liberaliseert en daarmee het orthodox-christelijke karakter van de ChristenUnie onder druk zet. Is het denkbaar dat bijvoorbeeld ten aanzien van euthanasie – toegegeven: naar haar aard een heel ander onderwerp dan dat van homoseksuele partijvertegenwoordigers – ook een liberalisering optreedt?

Een ander voorbeeld zou de inhoud van de grondslag kunnen zijn, die niet alleen in het GPV en de RPF, maar ook in Uniefundering van de ChristenUnie in zekere zin een onaantastbare status kende. In de aanloop naar de totstandkoming van de ChristenUnie is er veel gediscussieerd over de positie van de gereformeerde belijdenisgeschriften in de nieuwe grondslag. In 1999 stelde het platform Transformatie voor de confessie hieruit te verwijderen. Daar was toen de tijd helemaal niet rijp voor; ook de RPF, die wat losser met de belijdenis omging dan het Verbond, wees deze suggestie radicaal af. In 2003 bepleitte de zogeheten Klankbordgroep, die bestond uit 'betrokken en kritische partijleden' die zich zorgen maakten over het partijprofiel, tevergeefs een discussie over een uitbreiding of zelfs vervanging van de Uniefundering door een eigen beginselverklaring of een verwijzing naar de apostolische geloofsbelijdenis of die van Nicea.¹⁶ In 2006 kwam in het blad *DenkWijzer* van het wetenschappelijk bureau opnieuw de vraag aan de orde of de belijdenisgeschriften niet uit de grondslag geschrapt moesten worden, ook om het evangelischen en rooms-katholieken eenvoudiger te maken om lid te worden. Partijleider Rouvoet had echter geen behoefte aan dit debat (zie de bijdrage van Voerman in deze bundel). Voor het partijkader lijkt dit punt echter een gepasseerd station. Uit de bijdrage van Lucardie en Van Schuur blijkt dat van de in januari 2009 geënquêteerde congresafgevaardigden maar liefst 69 procent van mening was dat het niet noodzakelijk is dat de belijdenisgeschriften in de grondslag zijn opgenomen. In 2000 was dat 52 procent.

De discussie over dit thema mag dan nog steeds niet zijn gevoerd, ondanks pogingen daartoe, het lijkt een kwestie van tijd dat dit onderwerp op de agenda van de ChristenUnie komt – al was het maar omdat de partij naarmate zij aantrekkelijker wordt voor orthodoxe rooms-katholieken, meer te maken zal krijgen met de reserves die er in deze kring leven ten aanzien van de belijdenisgeschriften. De werkgroep van rooms-katholieken binnen de ChristenUnie heeft zich al voor zo'n debat in 2010 uitgesproken. Overigens is met het toelaten van rooms-katholieken wel het eindpunt van de verruiming van het ledenbeleid bereikt,

tenzij er een fundamentele wijziging in de identiteit van de ChristenUnie optreedt. Alleen al de naam van de partij, die verwijst naar een unie van christenen, maar ook de inhoud van de Uniefundering en de Unieverklaring maken het toetreden van bijvoorbeeld moslims en agnosten of atheïsten onmogelijk.

Ook over de vraag wat christelijke politiek inhoudt, zijn de meningen niet meer zo unaniem als vroeger. Christelijke politiek was voor het GPV en de RPF altijd gebaseerd op de overtuiging dat de overheid God moest gehoorzamen en Hem moest eren, zoals George Harinck en Hugo Scherff in hun bijdrage aangeven. Zij gaan daarbij in op de opvattingen van de vrijgemaakt-gereformeerde theoloog Ad de Bruijne (die ook bij Vollaard aan bod komt) en zijn christelijk-gereformeerde vakbroeder Stefan Paas. De gemeenschappelijke noemer in het gedachtegoed van dit tweetal is dat christelijke politiek in de traditionele zin, zoals die ook door de ChristenUnie wordt voorgestaan, niet (meer) passend is in een sterk geseculariseerde samenleving als de Nederlandse aan het begin van de eenentwintigste eeuw. EO-boegbeeld Andries Knevel heeft soortgelijke opvattingen verkondigd.¹⁷ Kort samen-gevat menen beide theologen dat christelijke politiek – als die al recht van bestaan heeft – een veel bescheidener karakter dient te hebben dan de invulling die partijen als de ChristenUnie en de SGP daaraan geven. Het gaat niet om het slaan van ‘piketpalen [...] ter wegbereiding van het Godsrijk’.¹⁸ Orthodox-christelijke normen als het verbod op euthanasie en abortus kunnen niet door de overheid aan ongelovigen worden opgelegd. Het echt christelijke geluid moet van de kerken en niet van de overheid of de politieke partijen komen.¹⁹ Harinck en Scherff vermelden dat Kuiper zich verzet tegen deze denkbeelden van Paas en De Bruijne, die ingaan tegen de visie van zijn partij. Desgevraagd spreekt Kuiper van een ‘intellectuele discussie’ door wetenschappers ‘in een wat wijdere kring’ rond de ChristenUnie. De discussie vindt nog niet in het hart van de Unie plaats, maar dat zou kunnen veranderen, zo erkent ook Kuiper: ‘We zijn hier nog niet mee klaar, want deze discussie past wel in een stroom van denken dat enige rugwind heeft, ook in de kerken zelf: meer gericht op de rol van de kerk en individuele christenen. Als ze leidt tot een grotere politieke bewustwording in de kerken heeft ze een belangrijk doel gediend. Of ze leidt tot herbezinning op de taak van de overheid vraag ik me af.’²⁰

Ook hier lijkt het veranderende denken in de kerken de aanjager te zijn van het aan de orde stellen van bepaalde leerstukken binnen de ChristenUnie, net zoals in de vroege jaren negentig het ledentoelatingsbeleid van het GPV als gevolg van de veranderende omstandigheden in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) opener werd, zoals Klei beschrijft. Al zijn de uitkomsten van dat gistingsproces niet precies te voorzien, afgaande op de ontwikkelingen in de afgelopen tien jaar lijkt een deconfessionalisering van de Unie – in de zin dat de belijdenisgeschriften aan betekenis inboeten – meer voor de hand te liggen dan een ‘reconfessionalisering’, dat ze aan belang zouden winnen. Net zozeer kan verwacht worden dat de opvatting van de ChristenUnie over wat ‘christelijke politiek’ vermag, eerder

bescheidener zal worden dan meeromvattend. Daarmee is de mogelijkheid reëel dat de ChristenUnie, ook als zij zich nadrukkelijk in politieke zin onafhankelijk wil opstellen, als gevolg van externe ontwikkelingen – vooral in de kerken – na verloop van tijd van karakter verandert. Geheel autonoom is zij dus niet, en dat is bepaald niet uitzonderlijk; alle politieke partijen passen zich vroeger of later aan de zich wijzigende omstandigheden aan om te kunnen voortbestaan, zie bijvoorbeeld het GPV in de jaren negentig. In concreto betekent dit wel dat op grond van onze verwachtingen de ChristenUnie dichterbij de buurt zal komen van het CDA dan van de SGP, ook al is het nu al duidelijk dat de laatstgenoemde partij evenmin zal ontkomen aan de hierboven gesignaleerde wetmatigheid. Een fusie van dit drietal – een gedachte waarmee Van Holsteyn en Koole in hun bijdrage spelen – ligt echter zelfs bij een ‘gemoderniseerde’ SGP niet voor de hand, zeker niet wanneer de onderlinge krachtsverhoudingen zo sterk uiteen blijven lopen als in 2010 het geval is.

Een samengaan van het CDA en de ChristenUnie is in de eerste plaats al om kwantitatieve redenen (dus nog los van inhoudelijke factoren) evenmin te verwachten, want dat zou al snel op een overname neerkomen. Een semipermanent partnerschap tussen beide partijen met behoud van de eigen (mogelijk convergerende) identiteit is daarentegen wel denkbaar; niet het minst omdat de ChristenUnie het CDA in bestuurlijke coalities nodig heeft – in ieder geval op nationaal niveau – om niet overgeleverd te zijn aan een seculiere meerderheid van sociaal-democratische en/of links- dan wel rechts-liberale partners (waarbij overigens de kans klein is dat de ChristenUnie met de VVD dan wel D66 in zee gaat vanwege haar christelijk-sociale en medisch-ethische opvattingen). Zo’n partnerschap met het CDA kan in eerste instantie zijn gericht op voortzetting van de huidige samenwerking in gemeentelijke en provinciale colleges en in het landsbestuur, eventueel aangevuld met het lidmaatschap van dezelfde Europese fractie en – wanneer dat profijtelijk voor beide partijen is – vormen van electorale coöperatie die verder gaan dan een lijstverbinding. Een dergelijke samenwerking is een *conditio sine qua non* voor organisatorische eenwording, zo hebben de fusies die hebben geleid tot het CDA in 1980, GroenLinks in 1990 en de ChristenUnie in 2000 overduidelijk aangetoond. Tussen het CDA en de ChristenUnie was daarvan nog nooit sprake geweest, totdat in december 2009 bekend werd dat in Wassenaar bij de raadsverkiezingen van maart 2010 een kandidaat van de ChristenUnie een plek zou krijgen op de christendemocratische lijst – een voorbode van een nieuwe fase in de verhouding van de ChristenUnie en het CDA?²¹

Noten

Noot Inleiding

¹ De openingswoorden van deze inleiding en de titel van deze bundel zijn ontleend aan een column van Hans Goslinga in *Trouw*, 3 november 2007.

Noten bijdrage Ewout Klei

¹ D. Deddens en M. te Velde ed., *Vrijmaking, Wederkeer. Vijftig jaar Vrijmaking in beeld gebracht, 1944-1994* (Barneveld 1994).

² C. Sol, 'K. Schilder en het debat over politieke samenwerking' in: G. Harinck en R. Janssens ed., *Het Amersfoorts Congres van 1948* (Barneveld 1998) 107-133; J.P. de Vries, *Het leven is één. Over het ontstaan van het Gereformeerd Politiek Verbond als vrucht van de reformatie der kerk* (Groningen 1966).

³ G. Harinck, 'Schilders aantekeningen van het Amersfoorts Congres', *De Reformatie* 73 (1998) 542-545.

⁴ Notulering Vergadering Landelijk Contact Vrije Kiesverenigingen in Nederland, 1 april 1948, Archief- en Documentatiecentrum Kampen (ADC), Archief GPV. (1003), Notulen Verbondsraad 1 april 1948-3 maart 1956. Deze zes kiesverenigingen waren Berkel, Helpman, Middelstum, Rotterdam-Delfshaven, Rotterdam-Zuid en Sappemeer.

⁵ K. Schilder e.a., *Correspondentie tussen de personen aangewezen door het 'Werkcomi-*

té' ten behoeve van het Amersfoortse Congres, en het Centraal Comité van A.R. kiesverenigingen met aantekeningen bij den laatsten brief van genoemde personen ('s-Gravenhage 1949).

⁶ B. Hamming aan D.C. Haak, 3 november 1949, ADC, Archief GPV (1002), Correspondentie L.C. met kiesverenigingen.

⁷ Reglement van het Gereformeerd Politiek Verbond (G.P.V.), ADC, Archief GPV (1003), Notulen Verbondsraad 1 april 1948-3 maart 1956.

⁸ P.A. Bergwerff en T.S. de Vries, *Geroepen en gegaan. In gesprek met P. Jongeling* (Barneveld 1983) 117.

⁹ Th. Haasdijk, 'Mager resultaat GPV'. Vergaderstuk CVR, 13 mei 1998, ADC, Archief GPV (aanvulling), doos 13.

¹⁰ *Ons Politeuma*, juni 1952, 17.

¹¹ *Ons Politeuma*, december 1952, 4-6.

¹² Omdat Arie Slob maar zeer kort Kamerlid is geweest (van 14 februari tot 13 maart 2001) en omdat de GPV-fractie vanaf februari 2000 de facto met de RPF-fractie de ChristenUnie had gevormd, laten we hem gemakshalve buiten beschouwing.

¹³ H. Veenhof, *Zonder twijfel. Pieter Jongeling (1909-1985). Journalist, politicus en Prins* (Barneveld 2009) 201-351.

¹⁴ J.C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 85.

¹⁵ Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (HDC),

Vrije Universiteit Amsterdam, Archief P. Jongeling, doos 21, Correspondentie 1970-1971.

¹⁶ *NRC Handelsblad*, 17 september 1971.

¹⁷ A.J. Verbrugh, *Jong zijn en oud worden. (Scheppende leiding in een periode vanaf ca. 1920)* (Amsterdam 2002) 228-245.

¹⁸ F. Lafort, 'Verbrugh (GPV) als onheilsprofeet: "Van Agt heeft zo weinig te bieden voor het Nederlandse volk"', *Elsevier Magazine*, 21 april 1979, 19-21, aldaar 19.

¹⁹ Over Schutte: G. Harinck en M. Nijmeijer ed., *"Altijd de moeite waard". Opstellen voor G.J. Schutte* (Soesterberg 2003).

²⁰ G. Driehuis, 'Ruud Lubbers politicus van het jaar', *De Tijd* 12 (1983) 10-18.

²¹ De kruisraketten werden echter als gevolg van een ontwapeningsovereenkomst in 1987 tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie uiteindelijk toch niet geplaatst.

²² *Trouw*, 14 mei 1986.

²³ *Trouw*, 16 mei 1986.

²⁴ *Leeuwarder Courant*, 21 oktober 2000.

²⁵ *De Volkskrant*, 22 september 1994.

²⁶ *De Volkskrant*, 9 december 1995.

²⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 26 mei 2000.

²⁸ *Ons Politeuma*, maart 1950, 10-11.

²⁹ P. Olsthoorn, 'Naar een eerste vrijgemaakte kiesvereniging in Nederland' in: Harinck, *Het Amersfoorts Congres*, 61-76, aldaar 69.

³⁰ J.P. de Vries, 'Christenen en hun politieke roeping 1945-1950', *Radix* 24 (1998) 204-214, aldaar 213.

³¹ A. de Jong aan D.C. Haak, 27 augustus en 15 oktober 1949, ADC, Archief GPV (1002), Correspondentie L.C. met kiesverenigingen.

³² D.C. Haak aan J. Blijdorp, 15 mei 1948, ADC, Archief GPV (1002), Correspondentie L.C. met kiesverenigingen.

³³ Afschrift notulen van de oprichtingsvergadering van de Geref. Kiesvereniging te Delft, ADC, Archief Verbrugh, Verklaringen Vrije Kiesverenigingen.

³⁴ Hierover: C. Sol, 'Partij van vrijgemaakte mannenbroeders. Een geschiedenis van het GPV, 1945-1963' in: R. Kuiper en W. Bouwman ed., *Vuur en vlam deel 2. De organisatie van het vrijgemaakt-gereformeerde*

leven 1944-1994 (Amsterdam 1998) 11-56, aldaar 24-33; Veenhof, *Zonder twijfel*, 162-183.

³⁵ *Ons Politeuma*, mei/juni 1954, 9-12.

³⁶ D.C. Haak aan F. de Jong, z.d. [1955], ADC, Archief GPV (1013), Vergaderingen 1955-1959 Generale Verbondsraad.

³⁷ Notulen GVR, 10 januari 1959, ADC, Archief GPV (1005), Notulenboek Generale Verbondsraad, 4 mei 1957-10 januari 1959.

³⁸ Verslag van de Algemene Vergadering van het Ger. Pol. Verbond, 20 juni 1959, ADC, Archief GPV (1025), Correspondentie kiesverenigingen, 1959-1972.

³⁹ Reglement G.P.V. 1955 en Reglement G.P.V. 1962, ADC, Archief GPV (1022), Reglementen en Statuten, 1957-1984.

⁴⁰ Q. Visscher, Meer dan houthakkers en waterputters. Hoe het Nationaal Evangelisch Verbond tussen 1966 en 1975 uitgroeide van bondgenoot van het Gereformeerd Politiek Verbond tot oprichter van de Reformatorische Politieke Federatie (Bachelor-scriptie geschiedenis RU, Nijmegen 2008).

⁴¹ De stukken van de Stichting voor Nationaal Christelijke Politiek liggen in het archief Verbrugh, ADC.

⁴² Zie in deze bundel de bijdrage van Remco van Mulligen.

⁴³ W.P. Balkenende, 'Zilveren G.P.V. werd confessioneel gesterkt', *De Reformatie* 48 (1973) 212-213.

⁴⁴ G.P.V. – *Hoe nu verder? Verklaring van de 10 oud-GVR-leden over de breuk in de GVR, reactie van de '10' op het GVR-commentaar, tevens advies w.b. het antwoord op de vraag: 'G.P.V. – hoe nu verder?* (Arnhem 1984); W.G. de Vries, J. Kamphuis en L. Doekes, *Gereformeerde politiek in de jaren '80 – GPV waarheen?* (Haarlem 1985).

⁴⁵ *Ons Burgerschap*, mei 1993, 59.

⁴⁶ Aldus toenmalig partijvoorzitter Hans Blokland in een interview met hem, 22 december 2008.

⁴⁷ *Ons Burgerschap*, maart 1992, 45; *Ons Burgerschap*, mei 1992, 81-83.

⁴⁸ *Ons Burgerschap*, maart 1992, 43-44.

⁴⁹ Akte van Statutenwijziging d.d. 31 mei 2000 van: Gereformeerd Politiek Verbond, gevestigd te Amersfoort, ADC, Aanvulling GPV-archief, doos 1.

⁵⁰ Draaiboek propagandacommissie GPV Kampen, 11 april 1995. Propagandamateriaal GPV Kampen, ADC, Archief Richard Boddeüs, doos 1.

⁵¹ Interview Ewout Klei met Richard Boddeüs, 22 januari 2009.

⁵² Zie: *Polites. Gereformeerde Politieke Vereniging "Schrift en Belijdenis" Gereformeerd Maatschappelijk Verbond afd. Hoogkerk* 17 (5 november 1982). Notulen 'Schrift en Belijdenis' Hoogkerk, 21 oktober 1997 en 9 april 1998. Persoonlijk archief Niek Tromp.

⁵³ Notulen 12 april 1949. Notulenboek Gereformeerde Kiesvereniging 'Schrift en Belijdenis' te Hoogkerk, 21 maart 1949-19 januari 1966. (Niet overgedragen) archief Gereformeerde Politieke Vereniging 'Schrift en Belijdenis' te Hoogkerk, Gereformeerde Kerk (vrijgemaakt) te Hoogkerk.

⁵⁴ Interview met Ewout Klei met Niek Tromp, 4 februari 2009.

⁵⁵ *Ons Politeuma*, mei 1957, 10-12.

⁵⁶ *Trouw*, 30 januari 1966; *Ons Politeuma*, 4 februari 1967, 17-21.

⁵⁷ *Ons Burgerschap*, 16 april 1988, 68.

⁵⁸ *Ons Burgerschap*, 28 mei 1988, 100-102.

⁵⁹ 'De logische keus voor elke christen', *Bij de Tijd* 2 (1994) 31; 'Respect voor al wat leeft... Een hart voor mensen', *Bij de Tijd* 6 (1998) 31.

⁶⁰ *Ons Burgerschap*, april 1994, 51-52.

⁶¹ *Ons Burgerschap*, april 1998, 11-15.

⁶² *Ons Burgerschap*, april 1998, 19.

⁶³ 'Bijlage van ds. J. Francke (op verzoek van enige brs. van de K.V. te Hoogeveen)', A.J. Verbrugh, Aan de Verenigingen, 29 mei 1965. VIII-IX. Stukken Algemene Vergadering 1960-1973, ADC, Archief GPV (75a).

⁶⁴ A.J. Verbrugh, K. Drost en W. Vreeken, *Vrij politiek tractaat. Tekening van enige gevaren waarmee het Westerse libertinisme de christenen bedreigt* ('s-Gravenhage 1949) 96.

⁶⁵ *Ons Politeuma*, juni 1957, 11; A.J. Verbrugh, *Universeel en antirevolutionair. Toelichting bij de richtlijnen voor de nationaal-gereformeerde, dat is universeel-christelijke politiek*. I (Groningen 1980) 47.

⁶⁶ A.J. Verbrugh e.a., *Rapport-1961 en Nota*

van de Commissie Politieke Richtlijnen van het Gereformeerd Politiek Verbond (Dordrecht 1962) 103-109.

⁶⁷ Zie vooral: J.P. de Vries, *Een vrije kerk/een vrije staat* (Barneveld 1988).

⁶⁸ *Handelingen van de Tweede-Kamer der Staten-Generaal gedurende de zitting van 1974-1975*. (Den Haag 1975) 333, 573.

⁶⁹ 'Opdat het u wel ga. Verkiezingsprogramma 1981 Gereformeerd Politiek Verbond met Nationaal Herstel- en Ontwikkelingsplan 1982-1985', bijzonder nummer *Ons Burgerschap*, 7 maart 1981.

⁷⁰ *Trouw*, 28 januari 1983.

⁷¹ 'Hij heeft uit één enkele het gehele menselijke geslacht gemaakt om op de ganse oppervlakte der aarde te wonen en Hij heeft de hun toegemeten tijden en de grenzen van hun woonplaatsen bepaald', *Ons Burgerschap*, 8 juli 1978, 118-120.

⁷² P.R. Mulder, 'Wij gaan op dezelfde weg Zuid-Afrika!'. Het apartheidsstandpunt van het Gereformeerd Politiek Verbond (1960-1990). (Masterscriptie geschiedenis RUG, Groningen 2009).

⁷³ *Nederlands Dagblad*, 7 februari 1989; *Reformatorisch Dagblad*, 21 maart 1989.

⁷⁴ *Nederlands Dagblad*, 21 en 28 februari 1989.

⁷⁵ J. Douma, *Politieke verantwoordelijkheid* (Kampen 1984) 143; J. Douma, 'Gelukkig is het land' in: R. Kuiper en A.J. Verbrugh ed., *Gelukkig is het land. Naar een gemotiveerde samenleving* (Amsterdam 1996) 94-98.

⁷⁶ K. Veling, *De dienst van de overheid. Aard en grenzen van de overheidstaak* (Barneveld 1987).

⁷⁷ *NRC Handelsblad*, 19 augustus 1989.

⁷⁸ E. van Middelkoop, 'Secularisatie, staat en politiek' in: E.M.H. Hirsch Ballin, C.J. Klop en E. van Middelkoop, *Christelijke politiek in een gesecculariseerd Nederland* (Barneveld 1991) 28-43, aldaar 41.

⁷⁹ *Om een geloofwaardige overheid. Verkiezingsprogramma 1994-1998*, GPV (Amersfoort 1994) 6.

⁸⁰ *Vaste Grond. Verkiezingsprogramma voor het GPV 1998-2002*, GPV (z.p. 1997) 46.

⁸¹ R. Janssens, *De burger in beeld. Een*

christelijke visie op overheid, individu en samenleving (Barneveld 1999) 73.

⁸² A.J. Verbrugh, 'ChristenUnie zonder champagne', *De Reformatie* 75 (2000) 742-744.

⁸³ R. Kuiper, *Dienstbare overheid. Christelijk-staatkundige visie op politiek en overheid* (Amsterdam 2003) 20, 44.

⁸⁴ *Ons Burgerschap*, december 1997, 4-5.

⁸⁵ Th. Haasdijk e.a., *Zo zijn we niet getrouwd. Over de registratie van niet-huwelijkse samenlevingsvormen* (Barneveld 1992).

⁸⁶ *Nieuw Nederland*, juli 1992, 13; *Nederlands Dagblad*, 29 juli 1992.

⁸⁷ Notulen curatorium Groen van Prinsterer Stichting, 16 oktober 1987, ADC, Archief GPV (190), Stukken curatorium 1987.

⁸⁸ *Nederlands Dagblad*, 25 mei 1994.

⁸⁹ *Rapport Politieke Samenwerking GPV en RPF*, d.d. mei 1998. B. Besluit van de Generale Verbondsraad, d.d. 13 juni 1998. Bijlage bij *Ons Burgerschap* van juni/juli 1998, ADC, aanvulling Archief GPV, doos 8.

⁹⁰ 7e Uniecongres + AV + FR 9 november 2002. 2^e deel C t/m Z. Agendapunt 4. organisatorische fusie tussen RPF en GPV, ADC, Archief GPV (aanvulling), doos 17.

⁹¹ Interview Ewout Klei met David de Jong, 29 januari 2009.

Noten bijdrage Remco van Mulligen

¹ *Nieuw Nederland*, december 1995, 11.

² Deze veranderingen worden goed geanalyseerd in J.J. van den Berg, *Deining: koers en karakter van de ARP ter discussie, 1956-1970* (Kampen 1999).

³ J. Hippe en G. Voerman, 'Reformato-riisch Staatkundig Verbond? Over de samenwerking tussen RPF, SGP en GPV (1975-1994)' in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1994) 165-197, aldaar 169.

⁴ Het gaat hier om een niet vastomlijnde groep, die omwille van de leesbaarheid van dit artikel vanaf nu zal worden aangeduid als 'evangelischen'. Ik ben mij ervan bewust dat deze term discutabel is, maar dat zijn de alternatieven ('evangelicaal', 'charismatisch') ook.

⁵ Quirijn Visscher, Meer dan houthakkers en waterputters. Hoe het Nationaal Evangelisch Verband tussen 1966 en 1975 uitgroeide van bondgenoot van het Gereformeerd Politiek Verbond tot oprichter van de Reformatorische Politieke Federatie (Bachelorscriptie geschiedenis RU, Nijmegen 2008).

⁶ Theo Haasdijk, Woning gezocht. Een beschrijving van de Reformatorische Politieke Federatie (Doctoraalscriptie politicologie RUL, Leiden 1985) 22-23.

⁷ Haasdijk, Woning gezocht, 26.

⁸ Ibidem, 30-31.

⁹ *Nieuw Nederland*, maart 1975, 8-13; Notulen oprichtingsvergadering RPF, 15 maart 1975, Historisch Documentatiecentrum (HDC), archief RPF, collnr. 096, doos 45.

¹⁰ *Nieuw Nederland*, maart 1975, 8-10.

¹¹ *Statuten van de Reformatorische Politieke Federatie*, RPF (z.p. 1975).

¹² *Nieuw Nederland*, februari 1976, 5; Brief A. Kadijk aan het Federatiebestuur 17 januari 1977, HDC, archief RPF, doos 1.

¹³ Het RPC was meer een 'contactorgaan' dan een beweging met een eigen doel en agenda, maar had enige tijd na de oprichting van de RPF met Waling Meijer ook een vertegenwoordiger in het Federatiebestuur.

¹⁴ *Nieuw Nederland*, april 1975, 15.

¹⁵ Een van de weinige uitzonderingen was de CHU-kiesvereniging Elspeet/Hulshorst, die zich in 1978 bij de RPF voegde. Zie: *Nieuw Nederland*, februari 1978.

¹⁶ *Nieuw Nederland*, april 1975, 18-20.

¹⁷ *Nieuw Nederland*, april 1976, 18-19.

¹⁸ Notulen vergadering Federatiebestuur 30 augustus 1976, HDC, archief RPF, doos 4; *Nieuw Nederland*, oktober 1976, 18-19.

¹⁹ *Nieuw Nederland*, mei/juni 1976, 5-9.

²⁰ *RPF Verkiezingsprogramma 1977-1981*, periodiekencollectie HDC, doos *Nieuw Nederland* 1975-1980.

²¹ Notulen vergadering Federatiebestuur 27 december 1976 en 4 januari 1977, HDC, archief RPF, doos 4.

²² Om precies te zijn stonden er op de lijst acht leden van de Gereformeerde Kerken in Nederland, zes Nederlands-hervormden,

zeven christelijk-gereformeerden, zeven buitenverbanders en twee vrijgemaakten.

²³ *Nieuw Nederland*, februari 1977, 2;

Nieuw Nederland, juli/augustus 1976, 5-6.

²⁴ *Nieuw Nederland*, juni 1977, 12-14.

²⁵ C. de Beer, 'Greep uit de politieke gebeurtenissen in Nederland gedurende het jaar 1978' in: *Jaarboek 1978 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1979) 166-192, aldaar 189-190.

²⁶ *Nieuw Nederland*, april 1978, 8-9.

²⁷ G. Voerman en N. van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam 2009) 35.

²⁸ *Nieuw Nederland*, juni 1979, 1.

²⁹ *Nieuw Nederland*, mei 1979, 15-17.

³⁰ In *Nieuw Nederland* november/december 1978 wordt de komst van de RvA medegedeeld.

³¹ *Nieuw Nederland*, november/december 1978.

³² *Nieuw Nederland*, februari 1979; *Nieuw Nederland*, november 1980.

³³ *Trouw*, 24 april 1985.

³⁴ *Nieuw Nederland*, juli 1980, 3.

³⁵ Verklaring van Leerling, 15 maart 1985, over kwestie Wagenaar, HDC, archief RPF, doos 274.

³⁶ *Verklaring van de Programcommissie* (13 februari 1981), HDC, archief RPF, doos 245.

³⁷ L. van Klinken, *De R van de RPF* (1978), HDC, archief RPF, doos 4; Brief J.A.E. Vermaat aan Federatiebestuur (25 oktober 1982), HDC, archief RPF, doos 274; over deze discussie rondom evangelischen (en katholieken) zie ook: R. van Mulligen, 'De "roomsen" als houthakkers en waterputters. Katholieken in de RPF en de ChristenUnie (1975-2000)', *Transparant* 20 (2009) 34-39.

³⁸ Brief van B. Heemsbergen aan het Federatiebestuur (11 november 1982); Brief van F.J.L. Zegers aan de leden van RPV Den Helder (29 september 1982), HDC, archief RPF, doos 274.

³⁹ *Nieuw Nederland*, april 1981, 9-10.

⁴⁰ In *Nieuw Nederland*, december 1983, wordt de aanstelling van de eerste evangelische Federatiebestuursleden gemeld.

⁴¹ Brief van Meindert Leerling aan het Dagelijks Bestuur (7 april 1981), HDC, archief RPF, doos 245.

⁴² Brief W. Meijer aan Federatieraad (21 november 1981), HDC, archief RPF, doos 245.

⁴³ Verslag zitting Raad van Advies (27 juni 1981).

⁴⁴ *Samen verder. Notitie van het Federatiebestuur van de RPF inzake het politiek en organisatorisch beleid van de RPF ten behoeve van de Federatieraad op 27 november 1982*, HDC, archief RPF, doos 274.

⁴⁵ G.J. Vellinga-Veurink en R.T. Huizinga, *Eerst samen terug. Antwoord op de notitie "Samen verder" van het Federatiebestuur van de RPF inzake het politiek en organisatorisch beleid, 16 november 1982*, HDC, archief RPF, doos 274.

⁴⁶ *Nieuw Nederland*, januari 1983, 8.

⁴⁷ P. Lucardie en I. Noomen, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1983' in: *Jaarboek 1983 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1984) xiii-xlii, aldaar xxxvi-xxxvii.

⁴⁸ *Nieuw Nederland*, november 1984, 3-6.

⁴⁹ Verklaring voor de RPF-fractie in de Tweede Kamer (mei 1983), HDC, archief RPF, doos 274.

⁵⁰ Brief B.S. van der Bijl aan Federatiebestuur, Begeleidingscommissie, PKR-Gelderland, fractieberaad Provinciale Staten Gelderland en RPV Zutphen (19 november 1984), persoonlijk archief C.J. Smits te Maassluis, doos 'RPF 1984-1993'.

⁵¹ Notulen vergadering Federatiebestuur (10 november 1984), HDC, archief RPF, doos 275.

⁵² Brief en enquête 3 april 1985 van Comité Eenheid en Verzoening aan alle RPV-en, HDC, archief RPF, doos 274; Notulen Federatiebestuursvergadering 13 april 1985, HDC, archief RPF, doos 275.

⁵³ L. Koeneman en G. Voerman, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen in het jaar 1985' in: *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1986) 14-67, aldaar 56-57.

- ⁵⁴ L. Koeneman, P. Lucardie en I. Noomen, 'Kroniek 1986. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1986' in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1987) 15-61, aldaar 47-48.
- ⁵⁵ Bron: website DNPP: www.rug.nl/dnpp/politiekepartijen/opgehp/rpf/docInfo/lt.
- ⁵⁶ *Nieuwsblad van het Noorden*, 20 augustus 1982.
- ⁵⁷ *Trouw*, 7 november 1987; *Reformatorisch Dagblad*, 12 maart 1990; *Reformatorisch Dagblad*, 12 oktober 1990; *Reformatorisch Dagblad*, 21 november 1991; *Nieuw Nederland*, september 1989, 10.
- ⁵⁸ *Nieuw Nederland*, april 1985, 7-9.
- ⁵⁹ *Nieuw Nederland*, juni/juli 1985, 4-5.
- ⁶⁰ *Nieuw Nederland*, mei 1986, 5-8.
- ⁶¹ Notulen vergadering Federatieraad 6 november 1976, HDC, archief RPF, doos 45.
- ⁶² *Reformatorisch Dagblad*, 27 juli 1991.
- ⁶³ *De Volkskrant*, 13 mei 1989.
- ⁶⁴ *Nieuw Nederland*, januari 1989, 13; *Nieuw Nederland*, oktober 1990, 15; P. Lucardie, I. Noomen en G. Voerman, 'Kroniek 1992. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1992' in: *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1993) 13-52, aldaar 44.
- ⁶⁵ *Nieuw Nederland*, juni 1986, 8-9.
- ⁶⁶ De belangrijkste bijdragen: A. Rouvoet, *Reformatorische staatsvisie: de RPF en het ambt van de overheid* (Nunspeet 1992); E. Schuurman ed., *Reformatorische cultuurvisie* (Nunspeet 1993); R. Kuiper, *Reformatorische partijvisie: de RPF als christelijke politieke partij* (Nunspeet 1996).
- ⁶⁷ P. Lucardie, M. Nieboer en I. Noomen, 'Kroniek 1991. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1991' in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1992) 14-61, aldaar 52-53.
- ⁶⁸ P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1989. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1989' in: *Jaarboek 1989 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1990) 15-59, aldaar 50.
- ⁶⁹ J. Hippe, P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1994. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van 1994' in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1995) 14-91, aldaar 70.
- ⁷⁰ *Nieuw Nederland*, mei 1992.
- ⁷¹ *Nieuw Nederland*, februari 1993, 6-7.
- ⁷² *Nieuw Nederland*, februari 1994, 5-7.
- ⁷³ *Nieuw Nederland*, augustus/september 1997, 3-4; *Nieuw Nederland*, juni/juli 1996, 5.
- ⁷⁴ *Nieuw Nederland*, januari 1991, 15.
- ⁷⁵ *Nieuw Nederland*, mei 1994, 16.
- ⁷⁶ L. Koeneman en P. Lucardie, 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1982' in: *Jaarboek 1982 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1983) 10-46, aldaar 41-42.
- ⁷⁷ *Nieuw Nederland*, januari 1994, 3; *Nieuw Nederland*, maart 1994, 3-4.
- ⁷⁸ *Nieuw Nederland*, april 1995, 10-12; *Nieuw Nederland*, juni/juli 1995, 9.
- ⁷⁹ *Nieuw Nederland*, oktober 1993, 3, II; *Nieuw Nederland*, mei 1994, 16; *Nieuw Nederland*, juni 1994, 17.
- ⁸⁰ *Nieuw Nederland*, september 1995, 5-6.
- ⁸¹ J. Hippe e.a., 'Kroniek 1996. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1996' in: *Jaarboek 1996 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1997) 13-86, aldaar 68.
- ⁸² *RPF-signaal*, april 1998, 7.
- ⁸³ *RPF-signaal*, januari 1998, 5.
- ⁸⁴ *Nieuw Nederland*, februari 1987, 3; *Nieuw Nederland*, juni/juli 1990, 10; *RPF-signaal*, maart 1999, 15; *RPF-signaal*, september 1999, 14-15.
- ⁸⁵ *Nieuw Nederland*, februari 1996, 9.
- ⁸⁶ *RPF-signaal*, september 1998, 5.
- ⁸⁷ *RPF-signaal*, juni/juli 1999, 3.
- ⁸⁸ *RPF-signaal*, mei 1998, 6-7; B. de Boer e.a., 'Kroniek 1998. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1998' in: *Jaarboek 1998 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1999) 14-94, aldaar 75.
- ⁸⁹ *RPF-signaal*, maart 1999, 6-7.
- ⁹⁰ *Nieuw Nederland*, juni/juli 1997, 3-4; *RPF-signaal*, mei 1999, 15.

⁹¹ Th. Haasdijk, 'Zoek de verschillen', *Jeugd en politiek* 25 (1987) 35.

⁹² *Nieuw Nederland*, januari 1996, 5; *Nieuw Nederland*, april 1992, 10. Zie ook de bijdrage van Joop Hippe en Gerrit Voerman in deze bundel.

⁹³ *Nieuw Nederland*, juni/juli 1997, 3-4; *RPF-signaal*, januari 1998, 6-9. Zie ook de bijdrage van Joop Hippe in deze bundel.

⁹⁴ *RPF-signaal*, november 1998, 8-11; *RPF-signaal*, juni/juli 1999, 8-9.

⁹⁵ *RPF-signaal*, oktober 1999.

⁹⁶ *RPF-signaal*, februari 1999, 5.

⁹⁷ *RPF-signaal*, januari 2000, 4-7.

Noten bijdrage Hippe en Voerman

¹ Dit artikel is gebaseerd op J. Hippe en G.Voerman, 'Reformatorisch Staatskundig Verbond? Over de samenwerking tussen RPF, GPV en SGP (1975-1994)' in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1994) 165-199. De ontstaansgeschiedenis van de Christen-Unie vanaf 1994 wordt uitgebreid weergegeven in de bijdrage van Joop Hippe in deze bundel.

² J. Hippe, 'GPV, SGP en de vrijheid van de burgers. Enige verkenningen' in: *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1989) 73-101; A. Rouvoet, *Reformatorische staatsvisie. De RPF en het ambt van de overheid* (Nunspeet 1992) 121-126.

³ L.M.P. Scholten, 'Om een staat met de Bijbel' in: *Van goedertierenheid en trouw. 75 jaar Staatskundig Gereformeerde Partij* ('s-Gravenhage 1993) 81-102, aldaar 91; W. Fieret, *De Staatskundig Gereformeerde Partij 1918-1948. Een bibliocratisch ideaal* (Houten 1990) 82.

⁴ C.S.L. Janse, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten 1985) 251-252.

⁵ Zie voor de concrete invulling van deze beginseluitspraak door de SGP in de periode na 2000: Joop Hippe e.a., 'Kroniek 2005. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2005' in: *Jaarboek*

2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (Groningen 2006) 14-98, aldaar 78-79.

⁶ H.F.Massink e.a., *Theocratische politiek. Principes, geschiedenis en praktijk* (Houten 1994).

⁷ N. Dukker, Niet gelijk maar gelijkwaardig. De integratie van vrouwen in de SGP, het GPV en de RPF. (Doctoraalscriptie RUL, Leiden 1992); zie ook *De Banier*, 29 juli 1993, 6-7.

⁸ *Het werk van de grondslagcommissie (van de RPF) t/m ultimo januari 1984*, RPF (z.p. 1984) 6; *Ons Burgerschap*, 25 januari 1986, 6.

⁹ *Nederlands Dagblad*, 9 april 1981; *Ons Burgerschap*, 16 mei 1981, 59; *Punten van overeenstemming en van verschil tussen de SGP, het GPV en de RPF*, SGP (Den Haag 1985) 2.

¹⁰ *Nederlands Dagblad*, 29 april 1981 en 3 juli 1981; M. Leerling, 'Bouwen en bewaren' in: *Christelijke politiek vandaag* (Kampen 1984) 77-124, aldaar 105.

¹¹ *Ons Burgerschap*, 17 juli 1982, 116; *Ons Burgerschap*, 20 augustus 1977, 147-148.

¹² *Het werk van de grondslagcommissie* 3, 6-7. Vergelijk ook de laatste vermeldde opvatting van deze commissie met J.P. de Vries, *Het leven is één. Het ontstaan van het Gereformeerd Politiek Verbond, vrucht van reformatie in de kerk* (Barneveld 1992) 42.

¹³ Th. Haasdijk, 'Eenheid en verscheidenheid. Verschillen tussen SGP, GPV en RPF op lokaal niveau', *Raster* 2 (1990) 12.

¹⁴ *Ons Politeuma*, december 1960, 122-134 *Kerk en politieke partij. De politieke relevantie van de kerkkeuze*, GPV (Groningen 1979) 30-31; *Nederlands Dagblad*, 27 april 1991.

¹⁵ *Het werk van de grondslagcommissie*, 7.

¹⁶ *Beschrijvingsbrief deel I voor de Algemene Vergadering van het GPV op 24 april 1993*, GPV, 23; zie ook: *Kerk en politieke partij*, 22.

¹⁷ *Nederlands Dagblad*, 1 mei 1993.

¹⁸ *Beschrijvingsbrief deel I*, 24; *Kerk en politieke partij*, 13-14, 22.

¹⁹ *Beschrijvingsbrief deel I*, 24; *Ons Burgerschap*, mei 1993, 66-69; *Ons Burgerschap*, mei 1993, 69-73.

- ²⁰ *Nederlands Dagblad*, 20 en 21 oktober en 1 en 2 december 1989; De Vries, *Het leven is één*, hoofdstuk 4; Th. Haasdijk, 'Verstaat gij wat gij leest? Notitie toelatingsbeleid', *Raster* 21 (1992) 1, 4-12.
- ²¹ *Koers*, 7 februari 1992, 29-30; Haasdijk, 'Verstaat gij wat gij leest?', 7-9.
- ²² Zie de bijdrage van Remco van Mulligen aan deze bundel.
- ²³ A.J. Verbrugh, *Universeel en Antirevolutionair. Toelichting bij de richtlijnen voor de nationaal-gereformeerde, dat is universeel-christelijke en anti-revolutionaire politiek*. I (Groningen 1980) 96-108.
- ²⁴ H. Freeke, 'De SGP en het cultuurmandaat', *Zicht* 13 (1987) 85-88; H.F. Massink, *Dienstbaar tot gerechtigheid. SGP-visie op de aard en omvang van de overheidstaak* (Houten 1993) 76-77, 81.
- ²⁵ Rouvoet, *Reformatorische Staatsvisie*, 16, 103.
- ²⁶ *Ons Politeuma*, oktober/november 1960, 109-114; A.J. Verbrugh, *De wetsidee*, 126-128.
- ²⁷ Massink, *Dienstbaar tot gerechtigheid*, 61-62.
- ²⁸ *Ibidem*, 85.
- ²⁹ Rouvoet, *Reformatorische staatsvisie*, 31-46.
- ³⁰ *Nederlands Dagblad*, 27 april 1991 en 8 augustus 1992.
- ³¹ *Nieuw Nederland*, augustus/september 1988, 10-11; zie ook de opvatting van de vrijgemaakt-gereformeerde hoogleraar Jochem Douma, geciteerd bij Rouvoet, *Reformatorische staatsvisie*, 38.
- ³² Th. Haasdijk, 'Eenheid en verscheidenheid'; zie ook: *Ons Burgerschap* 30 december 1989, 138; *Nederlands Dagblad*, 20 oktober 1989; *Ons Burgerschap*, 24 maart 1979, 27.
- ³³ Massink, *Dienstbaar tot gerechtigheid*, 64-67, 117-121; *De Banier*, 8 april 1993, 5, 7.
- ³⁴ J. Weggeman, 'De uitgebleven toenadering. Een inhoudsanalyse van de verkiezingsprogramma's van SGP, GPV en RPF (1977-1994)' in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1995) 190-206.
- ³⁵ *Ons Burgerschap*, juli 1982, 105, 116; *HP/De Tijd op Zondag*, 3 januari 1993.
- ³⁶ Zie de bijdrage van Joop Hippe in deze bundel.
- ³⁷ *Statuten van de Reformatorische Politieke Federatie*, RPF (z.p. 1975) artikel 3, lid c.
- ³⁸ *Nieuw Nederland*, november 1976, 20.
- ³⁹ *Nieuw Nederland*, november 1987, 5; *Nederlands Dagblad*, 24 juli 1993.
- ⁴⁰ P. van Vugt, "Onze mensen moeten in Raad en Staten" in: *Van goedertierenheid en trouw*, 298.
- ⁴¹ Als gevolg van een wijziging van de Kieswet bestond pas bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1990 de mogelijkheid van lijstverbinding.
- ⁴² J. Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen 1992) 354-355; zie ook *De Banier*, 4 december 1952, 6.
- ⁴³ Van Vugt, "Onze mensen moeten in Raad en Staten", 313, zie ook 308. Zie verder: Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 349, 355.
- ⁴⁴ *De Banier*, 20 december 1973, 5.
- ⁴⁵ *De Banier*, 3 februari 1977, 1.
- ⁴⁶ *De Banier*, 11 april 1985, 9.
- ⁴⁷ *De Banier*, 15 april 1976, 1; zie ook *De Banier*, 10 november 1977, 1-2.
- ⁴⁸ Zie Hippe, 'GPV, SGP en de vrijheid van de burgers', 82; zie ook M. van Manen, 'Lijstverbinding/lijstineenschuiving', *In het Spoor* 17 (1993), 123-127.
- ⁴⁹ *Ons Politeuma*, december 1952, 6.
- ⁵⁰ H. Timmermans, 'Een partij als alle andere. Over veertig jaar praktisch functioneren' in: J. van der Jagt, H. Timmermans en A.J. Verbrugh ed., *Gedenkboek 48-88* (Amersfoort 1988) 117-124.
- ⁵¹ *Ons Burgerschap*, 27 november 1976, 164.
- ⁵² Timmermans, 'Een partij als alle andere', 119.
- ⁵³ *Het GPV over samenwerking. Studierapport ten dienste van het op 7 en 8 december 1979 te houden GPV-congres, opgesteld door de Centrale Verbondsraad van het Gereformeerd Politiek Verbond*, GPV (Amersfoort 1979) 28-40.
- ⁵⁴ *Nederlands Dagblad*, 27 juni 1981.
- ⁵⁵ *Ons Burgerschap*, 10 oktober 1981, 118.

- ⁵⁶ *Ons Burgerschap*, 20 oktober 1984, 151-155; *Ons Burgerschap*, 3 maart 1985, 23-29.
- ⁵⁷ *Nieuw Nederland*, augustus/september 1985, 11-12; en 'Commentaar voorlichtings-secretaris SGP bij de voorwaarden van het GPV voor lijstverbinding'.
- ⁵⁸ *Nieuw Nederland*, februari 1989, 11; *Nieuw Nederland*, september 1989, 9.
- ⁵⁹ *Ons Burgerschap*, april 1992, 66.
- ⁶⁰ *De Banier*, 7 juli 1994, 3-6.
- ⁶¹ *Reformatorisch Dagblad* en *Nederlands Dagblad*, 1 maart 1997.
- ⁶² *Ons Burgerschap*, maart 1996, 44 en 49; *Ons Burgerschap*, mei 1996, 15.
- ⁶³ *Reformatorisch Dagblad*, 24 februari 1997.
- ⁶⁴ J. Hippe e.a., 'Kroniek 1996. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1996' in: *Jaarboek 1996 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1997) 13-86, aldaar 46.
- ⁶⁵ G. Voerman, 'Partijfusies in Nederland. Een verkennend seismologisch onderzoek' in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1992) 123-148, aldaar 135.
- ⁶⁶ *Ons Burgerschap*, maart 1992, 45.
- ⁶⁷ *Ons Politeuma*, 8 juni 1974, 70; zie ook Van Vugt, "Onze mensen moeten in Raad en Staten", 316; De SGP werkte hier en daar ook met het NEV samen. Zie voor het GPV verder ook *Ons Burgerschap*, maart 1992, 45.
- ⁶⁸ Voor de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 en 1998 is ook gebruikgemaakt van gegevens uit de archieven van GPV en RPF, beschikbaar gesteld door Ewout Klei en Remco van Mulligen. Zie verder: *De Banier*, 19 maart 1998, 7-8.
- ⁶⁹ Deze vorm van samenwerking leidde tot kritiek binnen de partij. Politiek leider Abma pareerde deze echter; zie Van Vugt, "Onze mensen moeten in Raad en Staten", 314; Zie over het NEV de bijdrage van Ewout Klei over het GPV in deze bundel.
- ⁷⁰ *De Banier*, januari 1995, 16; *De Banier*, februari 1999, 8; *Statistiek der verkiezingen. Provinciale Staten* (Voorburg 1982, 1991, 1995 en 1999).
- ⁷¹ *Ons Burgerschap*, 12 februari 1977, 51.

- ⁷² Zie voor de samenwerking bij de Europese verkiezingen: G. Voerman en N. van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam 2009) 35, 44, 57, 70-71, 82.
- ⁷³ *Nieuw Nederland*, april 1979, 20.
- ⁷⁴ *De Banier*, 29 maart 1984, 19.
- ⁷⁵ *Euromanifest Europese Verkiezingen 1994*, SGP/GPV/RPF (Rotterdam 1994) voorwoord.
- ⁷⁶ *Euromanifest Europese Verkiezingen 1989*, SGP/GPV/RPF (z.p. 1989) 1.
- ⁷⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 29 december 1998.
- ⁷⁸ Zie voor informatie over de lijstverbindingen tussen SGP, GPV en RPF: C.S.L. Janse, 'De strijd om de kiezer' in: *Van goedertierenheid en trouw*, 154-157.
- ⁷⁹ M. de Bruyne, 'Het woord is aan de geachte afgevaardigden' in: *Van goedertierenheid en trouw*, 203-204.
- ⁸⁰ D.J. Elzinga en C. Wisse, *De parlementaire fracties* (Groningen 1988) 159.
- ⁸¹ Ibidem, 125; Zie ook: De Bruyne, 'Het woord is aan de geachte afgevaardigden', 193.
- ⁸² Zie hiervoor meer in detail de bijdrage van Joop Hippe in deze bundel.
- ⁸³ *Nieuw Nederland*, november 1992, 3; zie ook: *Ons Burgerschap*, september 1992, 116.
- ⁸⁴ *Nederlands Dagblad*, 9 juli 1998.
- ⁸⁵ Voerman, 'Partijfusies in Nederland', 142-143.
- ⁸⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 7 oktober 1993.

Noten bijdrage Joop Hippe

- ¹ M. Aangeenbrug en H. Valkenburg, *Inschikken en opschuiven. Mensen over de ChristenUnie* (Amsterdam 2002) 92.
- ² Hoewel de RPF in 1985 een verduidelijking gaf die het verschil met het GPV minder groot maakte; zie ook de bijdrage van Hippe en Voerman in deze bundel.
- ³ Interview Joop Hippe met Roel Kuiper, 26 oktober 2009.
- ⁴ *Ons Burgerschap* (Groen Katern), mei 1994, 25-35, citaat 32.
- ⁵ *Nederlands Dagblad*, 26 mei 1994 en 16 juni 1994.

- ⁶ *Nederlands Dagblad*, 21 mei 1994.
- ⁷ *Nederlands Dagblad*, 4 juni 1994.
- ⁸ *Nederlands Dagblad*, 26 en 30 mei 1994; *Reformatorisch Dagblad*, 26 mei 1994.
- ⁹ *Nederlands Dagblad*, 26 mei 1994.
- ¹⁰ J. Hippe e.a., 'Kroniek 1994. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1994' in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1995) 14-91, aldaar 55.
- ¹¹ *Reformatorisch Dagblad*, 6 juni 1994.
- ¹² *Krachtige belijning. Over de betekenis van de belijdenis in de politieke praktijk*, bijlage bij *Ons Burgerschap*, december 1995, 4-6.
- ¹³ *Nederlands Dagblad*, 8 februari en 30 juli 1996.
- ¹⁴ *Krachtige belijning*, 11-12.
- ¹⁵ *Nieuwsblad van het Noorden*, 26 januari 1996.
- ¹⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 12 januari 1996.
- ¹⁷ *Nederlands Dagblad*, 12 januari 1996.
- ¹⁸ *Nederlands Dagblad*, 27 januari 1996.
- ¹⁹ Interview Joop Hippe met Gert Schutte, 13 oktober 2009; zie ook: Aangeenbrug en Valkenburg, *Inschikken en opschuiven*, 30.
- ²⁰ *Rapport politieke samenwerking GPV en RPF, GPV/RPF* (z.p. 1998) 2.
- ²¹ *Nederlands Dagblad*, 26 februari 1996.
- ²² *Ons Burgerschap*, maart 1996, 3.
- ²³ Aangeenbrug en Valkenburg, *Inschikken en opschuiven*, 66.
- ²⁴ Ibidem, 76.
- ²⁵ *Nederlands Dagblad*, 26 februari 1996.
- ²⁶ *Nieuw Nederland*, april 1996, 3.
- ²⁷ *Nederlands Dagblad*, 13 mei 1996.
- ²⁸ *Nederlands Dagblad*, 2 en 3 april 1997.
- ²⁹ *Nederlands Dagblad*, 11 april 1997.
- ³⁰ *Nederlands Dagblad*, 10 april 1997.
- ³¹ *Nederlands Dagblad*, 12 april 1997.
- ³² *Nederlands Dagblad*, 15 april 1997.
- ³³ *Nederlands Dagblad*, 12 april 1997.
- ³⁴ *Nederlands Dagblad*, 15 april 1997.
- ³⁵ *Trouw*, 15 april 1997.
- ³⁶ *Nederlands Dagblad*, 21 april 1997.
- ³⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 2 juni 1997.
- ³⁸ *Nederlands Dagblad*, 17 november 1997; *Reformatorisch Dagblad*, 17 november 1997; *Trouw*, 17 november 1997.
- ³⁹ Interview Kuiper.
- ⁴⁰ Interview Joop Hippe met Leen van Dijke, 22 oktober 2009.
- ⁴¹ *Vernieuwing in de christelijke politiek: RPF/GPV manifest over samenwerking in de christelijke politiek*, GPV/RPF (z.p. 1998) 1.
- ⁴² *Vernieuwing in de christelijke politiek*, 6-7.
- ⁴³ *Nederlands Dagblad*, 9 februari 1998; *Reformatorisch Dagblad*, 9 februari 1998.
- ⁴⁴ *Nederlands Dagblad*, 14 februari 1998.
- ⁴⁵ Interview Kuiper.
- ⁴⁶ *Rapport politieke samenwerking*, 17.
- ⁴⁷ Ibidem, 8-9.
- ⁴⁸ *Rapport politieke samenwerking*, 23-24.
- ⁴⁹ Ibidem, 16.
- ⁵⁰ Ibidem, 23.
- ⁵¹ Ibidem, 16.
- ⁵² Zij zijn opgenomen in: R. Kuiper, *Reformatorische partijvisie. De RPF als christelijke politieke partij* (Nunspeet 1996) 71-72.
- ⁵³ Voor een andere mening zie: M. Flipse, M. Jonker en A. Karssenberg, 'Gereformeerde politiek – antwoord aan een nihilistische samenleving' in: J.W. van der Jagt e.a., *Naar een Reformatorisch Politiek Verbond* (Bedum 1999) 69-102, aldaar 81 en verder.
- ⁵⁴ *Nederlands Dagblad*, 18 juni 1998; *Reformatorisch Dagblad*, 18 juni 1998.
- ⁵⁵ *Nederlands Dagblad*, 19 juni 1998.
- ⁵⁶ *Nederlands Dagblad*, 19 juni 1998.
- ⁵⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 20 juni 1998.
- ⁵⁸ K. Veling, 'Samenwerken in een christelijke politieke beweging' in: K. Veling en L. Bezemer, *De toekomst van christelijke politieke samenwerking. Twee visies* (z.p. 1998) 6.
- ⁵⁹ L. Bezemer, 'Samenwerken of samenwerken in de christelijke politiek' in: *De toekomst van christelijke politieke samenwerking*, 13-14.
- ⁶⁰ *Ons Burgerschap*, januari 1999, 4-5.
- ⁶¹ *Reformatorisch Dagblad*, 25 januari 1999.
- ⁶² *Reformatorisch Dagblad*, 27 januari 1999.
- ⁶³ *Nederlands Dagblad*, 27 januari 1999.
- ⁶⁴ Interview Kuiper.
- ⁶⁵ *Terwille van het Koninkrijk*, december 1997, 19; *Terwille van het Koninkrijk*, december 1998, 18.
- ⁶⁶ *Nederlands Dagblad*, 30 oktober 1999.
- ⁶⁷ Telefonisch interview Joop Hippe met Arjen Karssenberg, oktober 2009.

- ⁶⁸ Interview Joop Hippe met Janco Cnossen, 30 september 2009.
- ⁶⁹ *Terwille van het Koninkrijk*, december 1997, 19.
- ⁷⁰ *Terwille van het Koninkrijk*, december 1998, 20.
- ⁷¹ B.P. Hagens, 'GPV, wie ben je' in: Van der Jagt e.a., *Naar een Reformatorisch Politiek Verbond*, 33-68, aldaar 57.
- ⁷² *Nederlands Dagblad*, 4 april 1998.
- ⁷³ *Reformatorisch Dagblad*, 26 januari en 1 februari 1999.
- ⁷⁴ *Reformatorisch Dagblad*, 10 april 1999.
- ⁷⁵ *Nederlands Dagblad*, 17 mei 1999.
- ⁷⁶ *Met het oog op de toekomst. Visiedocument*, GPV/RPF (z.p. 1998).
- ⁷⁷ *Inventarisatienota: discussie GPV-RPF*, GPV (z.p. 1999); *Inventarisatie uitslag partijdiscussie samenwerking RPF-GPV*, RPF (z.p. 1999).
- ⁷⁸ *Nederlands Dagblad*, 28 juni 1999.
- ⁷⁹ *Ons Burgerschap*, juni/juli 1999, 16.
- ⁸⁰ *Ons Burgerschap*, oktober 1999.
- ⁸¹ *NRC Handelsblad*, 22 oktober 1999; *Nederlands Dagblad*, 22 oktober 1999.
- ⁸² *Reformatorisch Dagblad*, 25 oktober 1999.
- ⁸³ *NRC Handelsblad*, 22 oktober 1999.
- ⁸⁴ *Ons Burgerschap*, oktober 1999, 14; *NRC Handelsblad*, 21 oktober 1999.
- ⁸⁵ Interview Schutte; Ook Kuiper was verast door de volgens hem snelle overstap naar een fusie, interview Kuiper.
- ⁸⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 23 oktober 1999.
- ⁸⁷ Aangeenbrug en Valkenburg, *Inschikken en opschuiven*, 90, 92; Cnossen prefereerde overigens een unie boven alleen een lijststijnschuiving, interview Cnossen.
- ⁸⁸ *Reformatorisch Dagblad*, 23 oktober 1999.
- ⁸⁹ *Nederlands Dagblad*, 30 oktober 1999.
- ⁹⁰ *Nederlands Dagblad*, 30 oktober 1999.
- ⁹¹ B. de Boer e.a., 'Kroniek 1999. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1999' in: *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2000) 13-88, aldaar 49.
- ⁹² Aangeenbrug en Valkenburg, *Inschikken en opschuiven* 92.

⁹³ Interview Kuiper.

⁹⁴ Zoals eerder al vermeld kwamen vanaf 1993 ook enkele andere kerken in beeld (bijvoorbeeld de Christelijk Gereformeerde Kerken).

⁹⁵ *Ons Burgerschap*, februari 1999, 4.

⁹⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 23 oktober 1999.

Noten bijdrage Gerrit Voerman

¹ *Verslag 8e Uniecongres 24 mei 2003* (z.p. 2003) 3.

² Het bestuur van de ChristenUnie bleek niet bereid toestemming te geven tot het inzien van het partijarchief ten behoeve van deze bijdrage. Om die reden is hier vooral gebruikgemaakt van artikelen uit het *Nederlands Dagblad*, *Reformatorisch Dagblad*, *HandSchrift* en *Denkwijzer*, alsmede van partijdocumenten die op de website van de ChristenUnie zijn geplaatst (zoals verslagen van congressen en partijrapporten). De sites van de ChristenUnie worden vanaf 2001 gearchiveerd door het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (www.dnpp.nl). Daarnaast is een aantal prominente partijleden geïnterviewd (zie voor een overzicht de inleiding). Deze bijdrage is voor een deel gebaseerd op de aan de ChristenUnie gewijde delen in de zogeheten 'Kronieken' in de *Jaarboeken Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (met dank aan Joop Hippe, Paul Lucardie en Ida Noomen).

³ Zie voor de voorgeschiedenis de bijdrage van Joop Hippe in deze bundel.

⁴ *Nederlands Dagblad*, 6 november 2000.

⁵ *Nederlands Dagblad*, 24 januari 2000.

⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 31 januari 2000.

⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 24 januari 2000.

⁸ *HandSchrift*, januari 2001, 11. De aanpassing die in het Kernprogramma werd opgenomen luidde: 'De overheid waarborgt geestelijke en politieke vrijheid opdat burgers God naar Zijn Woord kunnen dienen.' Zie over de relatie tussen geestelijke en politieke vrijheid bij de ChristenUnie de bijdrage van George Harinck en Hugo Scherff in deze bundel.

⁹ *NRC Handelsblad*, 24 januari 2000.

- ¹⁰ *Nederlands Dagblad*, 24 januari 2000.
- ¹¹ *Ons Burgerschap*, juli 2000.
- ¹² *Nederlands Dagblad*, 24 januari 2000.
- ¹³ *NRC Handelsblad*, 24 januari 2000.
- ¹⁴ *Reformatorisch Dagblad*, 29 januari 2000; zie ook: B. de Boer e.a., 'Kroniek 2000. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2000' in: *Jaarboek 2000 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2001) 141-210, aldaar 201.
- ¹⁵ *Trouw*, 26 januari 2000.
- ¹⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 20 februari 2001; *Trouw*, 14 maart 2001; *HandSchrift*, april 2001, 22.
- ¹⁷ *Nederlands Dagblad*, 16 mei 2000.
- ¹⁸ *Reformatorisch Dagblad*, 23 maart 2001.
- ¹⁹ *Reformatorisch Dagblad*, 2 september 2000.
- ²⁰ *Nederlands Dagblad*, 14 april 2000.
- ²¹ *Reformatorisch Dagblad*, 26 mei 2000; *Nederlands Dagblad*, 2 september 2000.
- ²² *Reformatorisch Dagblad*, 26 mei 2000; *Nederlands Dagblad*, 2 september 2000.
- ²³ *Nederlands Dagblad*, 2 september 2000.
- ²⁴ De uit het GPV afkomstige hoogleraar L. Holdijk, de socioloog en Katwijkse RPF-wethouder J.E. Post en de Utrechtse rechter D.A.C. Slump.
- ²⁵ *Reformatorisch Dagblad*, 18 januari 2001.
- ²⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 17 januari 2001.
- ²⁷ Zie bijvoorbeeld: *Reformatorisch Dagblad*, 17 januari 2001.
- ²⁸ *Nederlands Dagblad*, 18 januari 2001.
- ²⁹ De motie werd weliswaar ingetrokken, maar het vervangende ordevoorstel kwam op hetzelfde neer, zie *Nederlands Dagblad*, 23 maart 2001.
- ³⁰ *Reformatorisch Dagblad*, 17 januari 2001; *Nederlands Dagblad*, 30 maart 2002.
- ³¹ *Nederlands Dagblad*, 18 januari 2001.
- ³² *Nederlands Dagblad*, 20 januari 2001.
- ³³ *Reformatorisch Dagblad*, 30 januari 2001.
- ³⁴ *Trouw*, 26 maart 2001.
- ³⁵ *Nederlands Dagblad*, 22 maart 2001.
- ³⁶ *Verslag 3^e Uniecongres 24 maart 2001* (z.p. 2001) 4.
- ³⁷ Het Uniecongres van 17 november wijzigde het onderste gedeelte van de lijst echter weer. De reden hiervoor was dat er meer personen op de lijst stonden (veertig) dan volgens de Kieswet voor een nieuwe partij als de ChristenUnie maximaal was toegestaan (dertig). Nu de laatste tien kandidaten kwamen te vervallen, wilde het bestuur de nummers 21 tot en met dertig alsnog herzien.
- ³⁸ *Nederlands Dagblad*, 27 maart 2001.
- ³⁹ *Nederlands Dagblad*, 16 december 2000; respectievelijk *Nederlands Dagblad*, 27 maart 2001.
- ⁴⁰ *Reformatorisch Dagblad*, 12 december 2000.
- ⁴¹ *Reformatorisch Dagblad*, 7 april 2001.
- ⁴² *Nederlands Dagblad*, 9 en 14 april 2001.
- ⁴³ *Strategische kiezers, nieuwe keuzes. Evaluatie-rapport verkiezingen 2002* (z.p. 2002) 3, 5, 13.
- ⁴⁴ *Reformatorisch Dagblad*, 28 januari 2000 en 4 februari 2000.
- ⁴⁵ *Strategische kiezers, nieuwe keuzes*, 13.
- ⁴⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 13 en 23 juni 2001.
- ⁴⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 18 juli 2001; zie ook *Reformatorisch Dagblad*, 10 september 2001.
- ⁴⁸ *Reformatorisch Dagblad*, 22 september 2001; zie ook *HandSchrift*, december/januari 2001/2002, 29-30; *Nederlands Dagblad*, 29 september 2001; *Reformatorisch Dagblad*, 2 maart 2002.
- ⁴⁹ *Nederlands Dagblad*, 6 maart 2002.
- ⁵⁰ *Reformatorisch Dagblad*, 26 maart 2002.
- ⁵¹ *Nederlands Dagblad*, 19 november 2001.
- ⁵² *Durf te kiezen voor normen. Verkiezingsprogramma 2002-2006* (Amersfoort 2002) 21, 25, 37.
- ⁵³ *Nederlands Dagblad*, 18 april 2002.
- ⁵⁴ *Nederlands Dagblad*, 29 april 2002.
- ⁵⁵ *Nederlands Dagblad*, 1 mei 2002.
- ⁵⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 23 mei 2002.
- ⁵⁷ Cijfers afkomstig van het onderzoeksbureau Interview NSS, zie P. van der Bijl en R. Kuiper, *Bouwen aan de basis. Evaluatierapport verkiezingsuitslag ChristenUnie 15 mei 2002* (Amersfoort 2002) 6-7 en 11. De percentages geven vooral trends weer.
- ⁵⁸ A. van der Kolk, *Analyse (potentiële) achterban ChristenUnie juli/augustus 2002* (Enschede 2002) 13.

- ⁵⁹ *Trouw*, 21 mei 2002; *Reformatorisch Dagblad*, 21 mei 2002; *Nederlands Dagblad*, 22 mei 2002.
- ⁶⁰ Van der Bijl en Kuiper, *Bouwen aan de basis*, 12-13; zie ook *Verslag extra Uniecongres 22 juni 2002* (z.p. 2002) 1-2.
- ⁶¹ *NRC Handelsblad*, 25 mei 2002.
- ⁶² *Nederlands Dagblad*, 22 mei 2002.
- ⁶³ *Reformatorisch Dagblad*, 23 mei 2002.
- ⁶⁴ Van der Bijl en Kuiper, *Bouwen aan de basis*, 17.
- ⁶⁵ *Trouw*, 24 juni 2002.
- ⁶⁶ *Nederlands Dagblad*, 21 oktober 2002.
- ⁶⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 21 oktober 2002; *Nederlands Dagblad*, 23 oktober 2002.
- ⁶⁸ Interview Joop Hippe met Gert Schutte, 13 oktober 2009.
- ⁶⁹ Interview Gerrit Voerman met Kars Veling, 12 oktober 2009; toelichting e-mail Veling, 28 november 2009.
- ⁷⁰ Interview Veling, 12 oktober 2009.
- ⁷¹ *NRC Handelsblad* van 26 november 2002 berichtte onder meer op basis van 'prominente bronnen' in de Unie dat Van Dijke aan het begin van het parlementaire jaar van 2002 had geweigerd het vertrouwen in Veling als fractievoorzitter uit te spreken. Zowel Van Dijke als Veling ontkent de juistheid van dit verhaal.
- ⁷² *Nederlands Dagblad*, 23 oktober 2002; zie ook *Reformatorisch Dagblad*, 26 oktober 2002.
- ⁷³ *Nederlands Dagblad*, 27 mei 2003; *Reformatorisch Dagblad*, 27 mei 2003. Veling herinnert zich deze woorden ook, e-mail Veling, 28 november 2009.
- ⁷⁴ Interview Joop Hippe met Leen van Dijke, 22 oktober 2009; email Van Dijke, 2 en 7 december 2009; zie ook *Nederlands Dagblad*, 27 mei 2003.
- ⁷⁵ *Nederlands Dagblad*, 26 oktober 2002.
- ⁷⁶ *Nederlands Dagblad*, 9 november 2002.
- ⁷⁷ *Nederlands Dagblad*, 2 november 2002.
- ⁷⁸ *Nederlands Dagblad*, 4 november 2002.
- ⁷⁹ *De Volkskrant*, 8 november 2002.
- ⁸⁰ *Nederlands Dagblad*, 26 oktober 2002.
- ⁸¹ *Reformatorisch Dagblad*, 9 november 2002.
- ⁸² *Reformatorisch Dagblad*, 2 november 2002. Zie ook B. van Nieuwenhuizen ed., *André Rouvoet* (Soesterberg 2008).
- ⁸³ *Verslag 7e Uniecongres 9 november 2002* (z.p. 2002) 14.
- ⁸⁴ *Strategische kiezers, nieuwe keuzes*, 14.
- ⁸⁵ *Reformatorisch Dagblad*, 6 januari 2003.
- ⁸⁶ *De Volkskrant*, 7 januari 2003.
- ⁸⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 8 januari 2003.
- ⁸⁸ *Trouw*, 7 februari 2003.
- ⁸⁹ *Nederlands Dagblad*, 8 februari 2003.
- ⁹⁰ *Nederlands Dagblad*, 30 januari 2003.
- ⁹¹ *Nederlands Dagblad*, 17 april 2003.
- ⁹² *Nederlands Dagblad*, 17 april 2003.
- ⁹³ Brief van de informateurs aan de koningin, 1 mei 2003, 6.
- ⁹⁴ *Reformatorisch Dagblad*, 30 april 2003.
- ⁹⁵ *Verslag algemene vergadering GPV*, 23 november 2002, 1; *Nederlands Dagblad*, 25 november 2002.
- ⁹⁶ *Jaarverslag 2003*, RPF (z.p. 2003).
- ⁹⁷ *Nederlands Dagblad*, 15 februari 2003.
- ⁹⁸ Interview Gerrit Voerman met Henk van Rhee, 12 oktober 2009; zie ook *Nederlands Dagblad*, 14 juni 2008.
- ⁹⁹ Zie *Strategienota ChristenUnie* (z.p. 2003), vastgesteld door het Landelijk Bestuur op 1 april 2003 en besproken op het 8^e Uniecongres (24 mei 2003).
- ¹⁰⁰ *Verslag 6^e Uniecongres 8 november 2003* (z.p. 2003) 8; zie ook H. van Rhee, 'Achtergronden van een permanente campagne', *Denkwijzer* 4 (2004), 4-5; J. Voordewind, 'Christelijk activisme is springlevend', *Denkwijzer* 5 (2005) 20-21.
- ¹⁰¹ *Nederlands Dagblad*, 16 november 2000.
- ¹⁰² *HandSchrift*, december 2005, 22; *Nederlands Dagblad*, 4 november 2005.
- ¹⁰³ Interview Voerman met Van Rhee.
- ¹⁰⁴ *ChristenUnie Jaarverslag 2004* (Amersfoort 2004) 9.
- ¹⁰⁵ *Strategische kiezers, nieuwe keuzes*, 21.
- ¹⁰⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 19 juni 2004; *Nederlands Dagblad*, 26 januari 2005.
- ¹⁰⁷ *Verslag extra Uniecongres*, 6; *Werkgroep ChristenUnie Multicultureel, plan van aanpak* (Amersfoort 2002).
- ¹⁰⁸ *Trouw*, 29 april 2006.
- ¹⁰⁹ *Nederlands Dagblad*, 12 november 2004.
- ¹¹⁰ *HandSchrift*, februari 2005.
- ¹¹¹ *HandSchrift*, december 2005.
- ¹¹² *Fusiedossier*, G1.
- ¹¹³ A.P.M. Lucardie e.a., 'Het kader van de

- ChristenUnie. Voorlopig verslag van een enquête onder de deelnemers aan de congressen van het Gereformeerd Politiek Verbond en de Reformatorische Politieke Federatie op 27 mei 2000' in: *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003) 161-183, aldaar 178-179.
- ¹¹⁴ *Nederlands Dagblad*, 7 februari 2004.
- ¹¹⁵ *Strategienota ChristenUnie*.
- ¹¹⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 12 december 2003.
- ¹¹⁷ *NRC Handelsblad*, 11 mei 2004. Zie hier voor uitgebreider J. Hippe e.a., 'Kroniek 2004. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2004' in: *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2005) 14-105, aldaar 36-39.
- ¹¹⁸ *Reformatorisch Dagblad*, 23 juni 2004.
- ¹¹⁹ *Nederlands Dagblad*, 12 november 2004.
- ¹²⁰ *Verslag 12^e Uniecongres 13 november 2004* (z.p. 2004).
- ¹²¹ *Reformatorisch Dagblad*, 15 juli 2004.
- ¹²² *Nederlands Dagblad*, 28 juli 2004.
- ¹²³ *Nederlands Dagblad*, 15 november 2004.
- ¹²⁴ B. Popkema en R. Westerbeek, 'Het krietie punt van de ChristenUnie', *CV Koers* 6 (2004) 6-11.
- ¹²⁵ *Reformatorisch Dagblad*, 16 september 2004.
- ¹²⁶ *ChristenUnie Jaarverslag 2004*, 6-7.
- ¹²⁷ *Nederlands Dagblad*, 19 november 2003.
- ¹²⁸ *Nederlands Dagblad*, 21 december 2004.
- ¹²⁹ *Reformatorisch Dagblad*, 7 april 2005.
- ¹³⁰ *Reformatorisch Dagblad*, 11 juni 2005; *de Volkskrant*, 16 juli 2005; zie ook *Trouw*, 3 mei 2005.
- ¹³¹ *Nederlands Dagblad*, 4 juni 2005.
- ¹³² *De Volkskrant*, 16 juli 2005.
- ¹³³ *Nederlands Dagblad*, 28 juni 2006.
- ¹³⁴ *ChristenUnie Jaarverslag 2005* (Amersfoort 2005); *ChristenUnie Jaarverslag 2006* (Amersfoort 2006) 5.
- ¹³⁵ *Nederlands Dagblad*, 14 november 2005.
- ¹³⁶ *NRC Handelsblad*, 9 maart 2006; zie ook *Trouw*, 11 maart 2006.
- ¹³⁷ *NRC Handelsblad*, 8 april 2006.
- ¹³⁸ E. van Dijk, 'Winst en verantwoordelijkheid. Analyses na de gemeenteraadsverkiezingen', *Denkwijzer* 9 (2006) 28-30, aldaar 29.
- ¹³⁹ *Nederlands Dagblad*, 13 april 2006.
- ¹⁴⁰ Cees Veltman, 'Ruimte op links voor de ChristenUnie. Werkkracht groeit onder katholieken', *Volzin*, 6 oktober 2006, 14-17.
- ¹⁴¹ *Verslag 15^e Uniecongres 22 april 2006* (z.p. 2006).
- ¹⁴² *Nederlands Dagblad*, 5 augustus 2006.
- ¹⁴³ Thema 'Bijbel, belijdenis en politiek', *Denkwijzer*, 6 (2006).
- ¹⁴⁴ *Strategische kiezers, nieuwe keuzes*, 21.
- ¹⁴⁵ *Reformatorisch Dagblad*, 19 april 2006; *Verslag 15e Uniecongres*, 22 april 2006.
- ¹⁴⁶ *Nederlands Dagblad*, 22 april 2006.
- ¹⁴⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 29 mei 2006.
- ¹⁴⁸ *Nederlands Dagblad*, 29 mei 2006.
- ¹⁴⁹ *Nederlands Dagblad*, 4 november 2006, Van Nieuwenhuizen ed., *André Rouvoet*, 41.
- ¹⁵⁰ *De Volkskrant*, 2 oktober 2006; *Trouw*, 20 oktober 2006.
- ¹⁵¹ *Nederlands Dagblad*, 21 februari 2009.
- ¹⁵² *NRC Handelsblad*, 2 en 6 december 2006; zie ook E. Dijk, Van partij van het woord naar regeringspartij. De omslag in de beeldvorming van de ChristenUnie tussen 2003 en 2009 (Masterscriptie Journalistiek RUG, Groningen 2009).
- ¹⁵³ *ChristenUnie Jaarverslag 2005*.
- ¹⁵⁴ S. Faber, *De wet van de koestel. Gereformeerden in Den Haag* (Amsterdam 2007) 43.
- ¹⁵⁵ *Trouw*, 23 november 2006.
- ¹⁵⁶ *De Volkskrant*, 16 december 2006.
- ¹⁵⁷ *Nederlands Dagblad*, 10 februari 2007.
- ¹⁵⁸ A. Knevel, *Avonduren. Dagboek van een bewogen jaar* (Kampen 2007), 62, 78, zie ook 35-36.
- ¹⁵⁹ *Nederlands Dagblad*, 20 januari 2007.
- ¹⁶⁰ Faber, *De wet van de koestel*, 138; zie ook *NRC Handelsblad*, 28 september 2009.
- ¹⁶¹ G. Schutte, 'Voorwoord voor een excellente collega' in: Van Nieuwenhuizen ed., *André Rouvoet*, 9-15, aldaar 14.
- ¹⁶² *Nederlands Dagblad*, 26 februari 2007.
- ¹⁶³ *HandSchrift*, maart 2007, 4-7, aldaar 5.
- ¹⁶⁴ *Trouw*, 12 februari 2007.
- ¹⁶⁵ *Nederlands Dagblad*, 27 januari 2007.
- ¹⁶⁶ *De Volkskrant*, 14 oktober 2006.

- ¹⁶⁷ 'ChristenUnie wilde geen homoseksueel als partijlid', www.coc.nl (15 november 2009).
- ¹⁶⁸ *Fusiedossier*, GI.
- ¹⁶⁹ *Nederlands Dagblad*, 28 augustus 2007.
- ¹⁷⁰ *Reformatorisch Dagblad*, 1 september 2007.
- ¹⁷¹ *Nederlands Dagblad*, 29 september 2007.
- ¹⁷² *Reformatorisch Dagblad*, 3 november 2007.
- ¹⁷³ *Verslag 18e Uniecongres 17 november 2007* (z.p. 2007).
- ¹⁷⁴ *Rapport van de Commissie Representatie aan het Landelijk Bestuur van de Christen-Unie* (Amersfoort 2008) 12, 15.
- ¹⁷⁵ *Reformatorisch Dagblad*, 16 juni 2008.
- ¹⁷⁶ Persbericht reactie A. Rouvoet op rapport commissie-Cnossen, 19 mei 2008.
- ¹⁷⁷ *Nederlands Dagblad*, 17 juni 2008.
- ¹⁷⁸ *Reformatorisch Dagblad*, 19 mei 2008; Riekelt Pasterkamp, *ChristenUnie op het pluche. De mensen, de idealen, de werkelijkheid* (Kampen 2008) 41-47.
- ¹⁷⁹ *Reformatorisch Dagblad*, 16 juni 2008.
- ¹⁸⁰ *Nederlands Dagblad*, 15 oktober 2008.
- ¹⁸¹ *Nederlands Dagblad*, 5 oktober 2009.
- ¹⁸² *De ChristenUnie en christelijke Europese partij- en fractievorming* (Amersfoort 2008); *Verslag 20e Uniecongres 31 januari 2009* (z.p. 2009) 12.
- ¹⁸³ *Nederlands Dagblad*, 4 juli 2009.
- ¹⁸⁴ *Nederlands Dagblad*, 14 mei 2009; *Nederlands Dagblad*, 17 april 2009, *Reformatorisch Dagblad*, 25 april 2009.
- ¹⁸⁵ B. van der Vlies, *Elke dag van de partij. Dagboek 2008* (Apeldoorn 2009) 197, zie ook 54, 76, 77, 87, 129, 151, 180, 182, 191, 254 en 256; Pasterkamp, *ChristenUnie op het pluche*, 119-126.
- ¹⁸⁶ *Nederlands Dagblad*, 5 maart 2009.
- ¹⁸⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 18 april 2009; Pasterkamp, *ChristenUnie op het pluche*, 48-49.
- ¹⁸⁸ *Nederlands Dagblad*, 14 juni 2008.
- ¹⁸⁹ *Reformatorisch Dagblad*, 6 december 2008.
- ¹⁹⁰ *Nederlands Dagblad*, 5 december 2009; *Trouw*, 5 december 2009.
- ¹⁹¹ *Reformatorisch Dagblad*, 9 maart 2009; *Nederlands Dagblad*, 9 maart 2009.

¹⁹² In de slotbeschouwing komt dit aspect meer uitgebreid aan bod.

¹⁹³ Zie ook de bijdrage van Wijbrandt van Schuur en Paul Lucardie in deze bundel.

¹⁹⁴ Zie ook de bijdrage van Vollaard in deze bundel; in de slotbeschouwing van Hippe en Voerman wordt eveneens uitgebreid op de relatie tussen de ChristenUnie met enerzijds de SGP en anderzijds het CDA ingegaan.

Noten bijdrage Harinck en Scherff

- ¹ De organisatorische vernieuwing van de ChristenUnie komt aan de orde in de bijdrage van Gerrit Voerman in deze bundel.
- ² Zie bijvoorbeeld het interview met Arie Slob in *Trouw*, 27 december 2007, en Bart Jan Spruijt, 'Vervreemd van zichzelf', www.opunie.nl.
- ³ Interview Hugo Scherff met Eimert van Middelkoop, 18 juni 2007.
- ⁴ Interview Hugo Scherff met Leen van Dijke, 31 mei 2007.
- ⁵ *Richtlijnen voor de nationaal-gereformeerde politiek*, GPV (Amersfoort 1996) 9 (art. 19); *Basisprogram RPF*, RPF (Nunspeet 1993) 10 (art. 4A).
- ⁶ *Vaste grond. Verkiezingsprogramma van het GPV, 1998-2000*, GPV (Amersfoort 1997) 7 (art. 1).
- ⁷ *Durf te kiezen voor normen. Verkiezingsprogramma 2002-2006*, ChristenUnie (Amersfoort 2002) 37 (art. 3.2); *Kernprogramma*, ChristenUnie (Amersfoort 1999) 4 (art. 7.1).
- ⁸ *Vaste grond*, 52.
- ⁹ *Durf te kiezen voor normen*, 59 (art. 5.4).
- ¹⁰ Ibidem.
- ¹¹ Zie bijvoorbeeld: P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 2007. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen in het jaar 2007' in: *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2009) 3-71, aldaar 24-25.
- ¹² *Trouw*, 30 september 2006.
- ¹³ *Nederlands Dagblad*, 23 april 2007.
- ¹⁴ *Basisprogram*, 1 (art. 1).
- ¹⁵ *Richtlijnen*, 3 (art. 4).
- ¹⁶ *Kernprogramma*, 2 (art. 3).

- ¹⁷ Ibidem, 2 (art. 1).
- ¹⁸ *Basisprograma*, II (art. 4).
- ¹⁹ *Met het oog op de toekomst. Discussienota over een gezamenlijke politieke visie van GPV en RPF*, GPV/RPF (Amersfoort 1998) 4.
- ²⁰ *Richtlijnen*, 3.
- ²¹ *Basisprograma*, 2.
- ²² Ibidem, 9.
- ²³ Ibidem.
- ²⁴ *Richtlijnen*, 3.
- ²⁵ *Kernprogramma*, 2 (art. 3).
- ²⁶ *Met het oog op de toekomst*, 9.
- ²⁷ *Basisprograma*, 3.
- ²⁸ *Kernprogramma*, 2.
- ²⁹ De Uniefundering is de grondslag van de ChristenUnie, en luidt in haar geheel als volgt: 'De ChristenUnie erkent Gods heerschappij over het staatkundig leven, dat de overheid door God is gegeven en in zijn dienst staat en dat christenen de verantwoordelijkheid hebben actief te zijn in de samenleving. Zij fundeert haar politieke overtuiging op de Bijbel, het geïnspireerde en gezaghebbende Woord van God, die door de Drie Formulieren van Eenheid wordt nagesproken en die ook voor het staatkundig leven wijsheid bevat.' Deze fundering moet onderscheiden worden van de Unieverklaring, die het gezamenlijk optrekken in een partij motiveert. Verwarrend is dat binnen de partij de Uniefundering soms de Unieverklaring wordt genoemd, zie bijvoorbeeld de website van de Kiesvereniging ChristenUnie Boskoop (boskoop.christenunie.nl/).
- ³⁰ Zie: www.christenunie.nl/nl/unieverklaring.
- ³¹ Ibidem.
- ³² A. Kuiper, 'Ons program' (Amsterdam 1879) 1-2.
- ³³ Theo de Wit, geciteerd op www.sgp-christenunie.nl/k/nl/100/n8447/news/view/42183/347467/Verslag-congres-Dienstbare-overheid.html.
- ³⁴ Het Kernprogramma van de ChristenUnie staat op: www.christenunie.nl/1/librery/download/50402.
- ³⁵ Ibidem.
- ³⁶ Ibidem.
- ³⁷ Ibidem.
- ³⁸ *Richtlijnen voor de Nationale Gereformeerde Politiek*, GPV (z.p. 1979) punt 5.
- ³⁹ *Program van richtlijnen*, GPV (Amersfoort 1996) art. 6.
- ⁴⁰ J. Hippe, 'GPV, SGP en de vrijheid van de burgers. Enige verkenningen' in: *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1988) 73-101.
- ⁴¹ *Reformatorisch Dagblad*, 24 januari 2000.
- ⁴² www.christenunie.nl/nl/unieverklaring.
- ⁴³ 'Duurzaam voor elkaar. Een kwestie van vertrouwen', *verkiezingsprogramma ChristenUnie 2006*, ChristenUnie (Amersfoort 2006).
- ⁴⁴ S. Paas, *Vrede stichten. Politieke meditatie* (Zoetermeer 2007).
- ⁴⁵ S. Paas, 'Christelijke politiek draait niet om moraal', *CV-Koers*, januari 2008, 8-13.
- ⁴⁶ Paas, 'Christelijke politiek', 8-13.
- ⁴⁷ Geciteerd in: *Nederlands Dagblad*, 30 januari 2009.
- ⁴⁸ *Nederlands Dagblad*, 30 januari 2009.
- ⁴⁹ *Reformatorisch Dagblad*, 6 december 2008.
- ⁵⁰ De vrees van Segers en Kuiper geldt evenzeer de opvattingen van Paas als die van G.G. de Kruijf, *Waakzaam en nuchter. Over christelijke ethiek in een democratie* (Baarn 1994).
- ⁵¹ *Nederlands Dagblad*, 18 februari 2009.
- ⁵² Geciteerd in: M. Metze, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe* (Nijmegen 1995) 112.
- ⁵³ Aldus het rapport: *Publieke gerechtigheid, een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving* uit 1990, geciteerd in: Metze, *De stranding*, 118.
- ⁵⁴ M. ten Hooen en R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980* (Amsterdam 2008) 120-126.
- ⁵⁵ *Nederlands Dagblad*, 22 oktober 1999.

Noten bijdrage Lucardie en Van Schuur

- ¹ Voor een verslag hiervan zie: A.P.M. Lucardie e.a., 'Het kader van de ChristenUnie. Voorlopig verslag van een enquête onder de deelnemers aan de congressen van het Gereformeerd Politiek Verbond en de Reformatorische Politieke Federatie op 27

mei 2000' in: *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003) 161-183.

² Lucardie, 'Het kader van de Christen-Unie', 162.

³ In 1978 en 1979 werden in het kader van het zogenaamde middenkaderproject congressen van CDA, D66, PvdA en VVD geënquêteerd, waarbij de respons respectievelijk 38 procent, 51 procent, 61 procent en 61 procent bedroeg (zie B.P. Middel en W.H. van Schuur, 'Dutch Party Delegates: Background Characteristics, Attitudes towards the European Community and towards Dutch Politics, of delegates from CDA, D'66, PvdA and VVD' in: *Jaarboek 1980 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1981) 61-105; in 1990, 1991 en 1995 werden enquêtes uitgedeeld op congressen van GroenLinks, waarbij de respons varieerde van 61 procent tot 68 procent (zie A.P.M. Lucardie en W.H. van Schuur, 'De ontgroening van GroenLinks. Voorlopig verslag van een enquête onder de deelnemers aan het lustrumcongres van GroenLinks op 25 november 1995' in: *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1996) 247-264.

⁴ Zie hierover H. van Goor en A.P.M. Lucardie, 'De geschiedenis schrijdt voort: over de duurzame betekenis van de termen links en rechts in de politiek' in: *Jaarboek 2008 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen (nog te verschijnen).

⁵ Zie voor een overzicht van deze ontwikkeling op wereldschaal – gemeten in de zogenaamde World Value Studies – onder meer: A. Noël en J.P. Thérien, *Left and Right in Global Politics* (Cambridge 2008).

⁶ Tellen we de scores van GPV'ers en RPF'ers in 2000 op, dan komen we op iets hogere cijfers: 6,6 voor GPV en 6,2 voor RPF; blijkbaar plaatsten met name RPF'ers het GPV iets verder naar rechts dan GPV'ers dat zelf deden. De verschillen zijn echter niet groot.

⁷ In 2000 is deze vraag niet gesteld.

⁸ Een vergelijking met 2000 is hier niet goed mogelijk, aangezien GPV en RPF

toen nog zelfstandig konden deelnemen aan gemeenteraadsverkiezingen.

⁹ Het betrof hier voornamelijk drie groeperingen, het in 1966 opgerichte Nationaal Evangelisch Verband, het in 1972 opgerichte Antirevolutionaire Jongeren Contact – sinds 1974 Reformatorisch Politiek Jongeren Contact – en de Gespreksgroep AR-gezinden, die in 1970 was ontstaan. De twee laatstgenoemde groepen kwamen direct uit de ARP voort, de eerste slechts ten dele.

Zie ook de bijdrage van Remco van Mulligen over de RPF in deze bundel.

¹⁰ De posities 1 en 10 werden door de respondenten niet benut.

Noten bijdrage Hans Vollaard

¹ De term 'partijen van christelijke origine' duidt partijen aan waarin het christendom een belangrijke rol vervult voor het politieke gedachtegoed, het ledenbeleid, de vertegenwoordigers en de leden. Hieronder vallen christelijke partijen als de SGP, maar ook het CDA, waarin het christendom weliswaar belangrijk maar niet allesbepalend is in het ledenbeleid en politieke gedachtegoed.

² De volgende personen zijn geïnterviewd: Hans Blokland, lid voor het GPV van de SGP/RPF/GPV-fractie in het Europees Parlement en later lid voor de ChristenUnie van de ChristenUnie/SGP-fractie van 1994 tot 2009 (op 16 juli 2009); Menno de Bruyne, voorlichter van de SGP-Tweede Kamerfractie sinds 1984 (op 3 juli 2009); Aart Mosterd, orthodox-protestants Tweede Kamerlid voor het CDA van 1998 tot 2006 (op 8 juli 2009); en Jacob Pot, ambtelijk secretaris van de RPF- en later ChristenUnie-fractie in de Tweede Kamer sinds 1986 (op 14 juli 2009).

³ T. Bernts, G. Dekker en J. de Hart, *God in Nederland 1996-2006* (Kampen 2007).

⁴ G. Dekker, *Van het centrum naar de marge. De ontwikkeling van de christelijke godsdienst in Nederland* (Kampen 2006) 228.

⁵ K. Aarts en T. Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space 1989-

2006', *Acta Politica* 43 (2008), 203-234, aldaar 206.

⁶ E. Sengers, 'Kwantitatief onderzoek naar religie' in: M.B. ter Borg ed., *Handboek religie in Nederland: Perspectief, overzicht, debat* (Zoetermeer 2009) 67-84, aldaar 69-70.

⁷ H. Pellikaan, 'The religious dimension still shapes the Dutch space of competition', (ongepubliceerde paper, 2009).

⁸ M. Coumans, 'Religie en politieke participatie' in: H. Schmeets en R. van der Bie ed., *Religie aan het begin van de 21^e eeuw* (Den Haag 2009) 89-100; M. Coumans, 'Religie en politieke opvattingen' in: Schmeets en Van der Bie ed., *Religie aan het begin van de 21^e eeuw*, 101-109.

⁹ H. Schmeets, 'Religie en nationale problemen' in: Schmeets en Van der Bie ed., *Religie aan het begin van de 21^e eeuw*, 83-88.

¹⁰ *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, SCP (Den Haag 2006).

¹¹ *NRC Handelsblad*, 6 oktober 2006; *Nederlands Dagblad*, 8 september 2005.

¹² *Godsdienstige veranderingen*.

¹³ Aarts en Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space', 207.

¹⁴ K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema ed., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (Utrecht 2007) 277.

¹⁵ De neocalvinistische stroming in gereformeerd Nederland kenmerkt zich door een grotere nadruk 'op een dogmatische, rationele, naar buiten gerichte vorm van geloven', dit in onderscheid tot de bevindelijke stroming met een meer 'piëtistisch, sterk gevoelsmatig en haast mystiek calvinisme', zie: H. Stoffels, 'Protestantisme' in: Ter Borg ed., *Handboek religie in Nederland*, 122-145, aldaar 129.

¹⁶ Ibidem, 137.

¹⁷ J.E. Castillo Guerra en M. Steggerda, 'Migrantenkerken' in: Ter Borg ed., *Handboek religie in Nederland*, 173-188.

¹⁸ *Nederlands Dagblad*, 26 januari 2005.

¹⁹ *Nederlands Dagblad*, 25 juni 2003.

²⁰ G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Scientific progress, educated guesses or speculation? On some old predictions with

respect to electoral behaviour in the Netherlands', *Acta Politica* 43 (2008) 180-202; zie verder: G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Decline of the structured model of electoral competition' in: H. Daalder en G.A. Irwin ed., *Politics in the Netherlands: How much change?* (London 1989) 21-41.

²¹ Aarts en Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space', 203-234.

²² M. Rosema, K. Aarts en H. van der Kolk, 'De uitgesproken opvattingen van de Nederlandse kiezer' in: idem, *Een verdeeld electoraat*, 165-188, aldaar 185.

²³ Irwin en Van Holsteyn, 'Scientific progress, educated guesses or speculation', 188.

²⁴ H. Pellikaan, T. van der Meer en S. de Lange, 'The road from a depoliticized to a centrifugal democracy', *Acta Politica* 38 (2003) 23-49, aldaar 30-31.

²⁵ H. Pellikaan, S.L. de Lange en T. van der Meer, 'Fortuyn's legacy. Party system change in the Netherlands', *Comparative European Politics* 5 (2007) 282-302, aldaar 291 en verder.

²⁶ H. Pellikaan, S. de Lange en T. van der Meer, 'Fortuyn's legacy', 282-302.

²⁷ K. van Kersbergen, 'The Christian democratic phoenix and modern unsecular politics' *Party Politics* 14 (2008) 259-279, aldaar 271; zie ook *De Volkskrant*, 25 januari 2002.

²⁸ H. Vollaard, 'De flexibele formules van het CDA' in: H. Pellikaan en S. van der Lubben ed., *Ruimte op rechts. De conservatieve onderstroom in de Lage Landen* (Utrecht 2006) 107-136.

²⁹ *NRC Handelsblad*, 11 september 2004.

³⁰ Van Kersbergen, 'The Christian democratic phoenix', 275.

³¹ *Culemborgse Courant*, 31 maart 2009.

³² J. Weggeman, 'De uitgebleven toenadering. Een inhoudsanalyse van de verkiezingsprogramma's van de SGP, GPV en RPF (1977-1994)' in: *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1995) 190-206; H. Pellikaan, T. van der Meer en S. de Lange, 'The road from a depoliticized to a centrifugal democracy', 23-49; H. Pellikaan, S. de Lange en T. van der Meer, 'Fortuyn's legacy', 282-302.

- ³³ G. van de Wetering, *Opposition in the Dutch Parliament* (Masterscriptie UL, Leiden 2009).
- ³⁴ Ik dank drs. G. van de Wetering voor het verstrekken van deze gegevens.
- ³⁵ *Reformatorisch Dagblad*, 14 december 2000; zie ook de bijdrage van Gerrit Voerman over de geschiedenis van de Christen-Unie in deze bundel.
- ³⁶ *Nederlands Dagblad*, 16 oktober 1999; *Reformatorisch Dagblad*, 22 januari 2000.
- ³⁷ *Nederlands Dagblad*, 21 en 23 oktober 1999.
- ³⁸ M. van Weezel en Th. Broer, *De geroepen. Het wonderlijke premierschap van Jan Peter Balkenende* (Amsterdam 2007).
- ³⁹ Met dank aan G. van de Wetering.
- ⁴⁰ *Reformatorisch Dagblad*, 5 juli 2002.
- ⁴¹ *De Groene Amsterdammer*, 1 mei 2003.
- ⁴² S. Faber, *De wet van de Koestel. Gereformeerden in Den Haag* (Amsterdam 2007).
- ⁴³
- ⁴⁴ *Nederlands Dagblad*, 10 juni 2004.
- ⁴⁵ *Nederlands Dagblad*, 12 januari 2004.
- ⁴⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 20 januari 2004.
- ⁴⁷ *Herijekte Strategienota*, ChristenUnie (z.p. 2006).
- ⁴⁸ *Strategische kiezers, nieuwe keuzes. Evaluatierapport Verkiezingen 2002*, ChristenUnie (z.p. 2002); *Nederlands Dagblad*, 9 maart 2006.
- ⁴⁹ *Nederlands Dagblad*, 14 juni 2004.
- ⁵⁰ *NRC Handelsblad*, 9 maart 2006.
- ⁵¹ *Nederlands Dagblad*, 20 september 2006.
- ⁵² *Katholiek Nieuwsblad*, 4 augustus 2008.
- ⁵³ *Nederlands Dagblad*, 18 november 2006.
- ⁵⁴ *Reformatorisch Dagblad*, 11 januari 2007.
- ⁵⁵ *Nederlands Dagblad*, 6 januari 2007 en 10 februari 2007.
- ⁵⁶ J. Outshoorn, 'A return to morality politics? The renewed debates on woman's body issues in the Netherlands', (ongepubliceerde paper, 2009).
- ⁵⁷ *Nederlands Dagblad*, 11 juli 2008.
- ⁵⁸ *Reformatorisch Dagblad*, 24 oktober 2008.
- ⁵⁹ H. Vollaard, 'Een christelijke of seculiere bezieling van de Nederlandse gemeen-

schap? Over de conservatieve avances naar SGP en ChristenUnie' in: Pellikaan en Van der Lubben, *Ruimte op rechts?*, 86-106.

- ⁶⁰ *Nederlands Dagblad*, 22 januari 2007; *Nederlands Dagblad*, 29 maart 2008.
- ⁶¹ *Nederlands Dagblad*, 11 juli 2008.
- ⁶² Met dank aan G. van de Wetering.
- ⁶³ *Reformatorisch Dagblad*, 6 januari 2006.
- ⁶⁴ *Nederlands Dagblad*, 25 juni 2009.
- ⁶⁵ A. Slob, weblog 6 juli, week 28 (2009) <http://www.arieslob.nl/k/n7396/news/view/358502/50307/6-juli-week-28-2009.html>
- ⁶⁶ Zie voor deze problematiek ook de bijdrage van George Harinck en Hugo Scherff in deze bundel.
- ⁶⁷ *Reformatorisch Dagblad*, 27 februari 2009.
- ⁶⁸ A. de Bruijne, 'Christelijke politiek in een niet-christelijke samenleving' in: W. Huttinga en G.J. Spijker ed., *Macht en overtuiging. Debat over de fundering van de ChristenUnie* (Amersfoort 2007) 30-39.
- ⁶⁹ Dekker, *Van het centrum naar de marge*.
- ⁷⁰ Bernts, Dekker en De Hart, *God in Nederland*, 46, 56.
- ⁷¹ H. Vollaard, 'Protestantisme en Euro-scepsis' in: H. Vollaard en B. Boer ed., *Euro-scepsis in Nederland* (Utrecht 2005) 151-176.
- ⁷² *De ChristenUnie en christelijke Europese partij- en fractievorming*, ChristenUnie (Amersfoort 2008).
- ⁷³ Bernts, Dekker en De Hart, *God in Nederland*, 68 en verder.
- ⁷⁴ Ibidem, 86.
- ⁷⁵ *Trouw*, 8 juni 2009; A. Rouvoet, 'Macht dienstbaar maken aan gerechtigheid. Over de ChristenUnie en regeringsverantwoordelijkheid' (Groen van Prinsterer-lezing 2009).
- ⁷⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 1 oktober 2009.

Noten bijdrage Van Holsteyn en Koole

- ¹ Met dank aan Vincent Post voor zijn hulp bij de totstandkoming van deze bijdrage.
- ² H.M.Th.D. ten Napel, *Een eigen weg. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen 1992); D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* (Den Haag 1992); P. Lucardie, W. van

Schuur en G. Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politologisch perspectief* (Leiden 1999). Bena-drukt moet worden dat de partijen die be-trokken waren bij de fusies die hebben ge-leid tot het ontstaan van het CDA en GroenLinks, min of meer van vergelijkbare grootte waren en alle in electoraal zwaar weer zaten, wat zal hebben bijgedragen tot de uiteindelijke fusies. In het geval van het CDA, de ChristenUnie en de SGP is aan deze voorwaarden niet voldaan, wat nog eens het speculatieve karakter van onze be-schouwing onderstreept.

³ G. Voerman, 'Partijfusies in Nederland: een verkennend seismologisch onderzoek' in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Ne-derlandse Politieke Partijen* (Groningen 1991) 123-148, aldaar 123.

⁴ H. Coffé en R. Torenvlied, *Explanatory factors for the merger of political parties* (Center for the Study of Democracy Paper, University of California, Irvine 2008).

⁵ P. Mair, 'The electoral payoffs of fission and fusion', *British Journal of Political Science* 20 (1990) 131-142.

⁶ A. Krouwel en P. Lucardie, 'Waiting in the wings: New parties in the Netherlands', *Acta Politica* 43 (2008) 278-307.

⁷ Voerman, 'Partijfusies in Nederland', 134-135.

⁸ Coffé en Torenvlied, *Explanatory factors*, 1; Voerman, 'Partijfusies in Nederland'.

⁹ Coffé en Torenvlied, *Explanatory factors*, 8.

¹⁰ H. Schmeets en R. van der Bie ed., *Reli-gie aan het begin van de 21ste eeuw* (Den Haag 2009).

¹¹ A.P.M. Lucardie, 'Het kader van de ChistenUnie' in: *Jaarboek 2001 Documenta-tiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003) 161-183, aldaar 161.

¹² Coffé en Torenvlied, *Explanatory factors*, 4.

¹³ G. Voerman, 'Partijfusies in Neder-land', 135.

¹⁴ *HandSchrift*, 10 maart 2009, 5-6.

¹⁵ *HandSchrift*, 10 april 2009, 2.

¹⁶ *HandSchrift* themanummer, 4 januari 2003, 6-7.

¹⁷ *HandSchrift* themanummer, 4 januari 2003, 6; *HandSchrift*, 8 maart 2007, 18.

¹⁸ *HandSchrift*, september 2006, 9.

¹⁹ M. Trappenburg, 'Paarse ethiek' in: F. Becker e.a. ed., *Zeven jaar paars* (Amster-dam 2001) 53-78.

²⁰ J.J.M. van Holsteyn en R.A. Koole, *Is it True What They Say? Dutch Party Mem-bers and Their Opinion on Internal Party Democracy* (Paper for the ECPR Joint Ses-sions, Lissabon 2009).

²¹ *Reformatorisch Dagblad*, 22 juni 2007.

²² J. den Ridder, J. van Holsteyn en R. Koole, *Electoraat en selectoraat in de repre-sentatieve democratie*. (Paper voor de de-mocratic audit, Berg en Dal 2009) 9.

²³ Den Ridder, Van Holsteyn en Koole, *Electoraat en selectoraat in de repre-sentatieve democratie*, 10.

²⁴ M. Bovens en A. Wille, *Diploma Demo-cracy. On the Tensions between Meritocracy and Democracy* (Utrecht 2009).

²⁵ J. van Holsteyn en R. Koole, 'Wie zijn eigenlijk de leden van de PvdA? Een onder-zoek', *Socialisme & Democratie* 57 (2000) 93-104, aldaar 96.

²⁶ K. Arts, 'Ontwikkelingen in kerkelijk-heid en kerkbezoek (1999-2008)' in: Schmeets en Van der Bie ed., *Religie aan het begin van de 21ste eeuw*, 42.

²⁷ R. Koole, *Politieke partijen in Neder-land. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht 1995) 134.

²⁸ Lucardie, 'Het kader van de Chisten-Unie', 170.

²⁹ C. van der Eijk, 'Measuring agreement in ordered rating scales', *Quality & Quan-tity* 35 (2001) 325-341; J. den Ridder, J. van Holsteyn en R. Koole, *Partijen in spagaat? Eensgezindheid en meningsverschillen on-der partijleden van Nederlandse politieke partijen*. (Paper voor het Politicologenet-maal 2009, Berg en Dal 2009). In een af-zonderlijke analyse is nagegaan of de samen-stellende delen GPV en RPF herkenbaar waren in de fusiepartij ChristenUnie. Gelet op hun meningen ten aanzien van de te be-handelen politieke vraagstukken kan echter geconcludeerd worden dat de leden van voordien het GPV en de RPF inhoudelijk

in hoge mate op één lijn zitten. Omdat er geen betekenisvolle verschillen gevonden zijn tussen de opvattingen van de leden van voorheen GPV en RPF, zijn de bevindingen van de uitsplitsing op dit punt niet gepresenteerd. Het lijkt er al met al op dat de eerste voorzitter van de Christen-Unie, Thijs van Daalen, gelijk had met zijn bewering dat hij geslaagd was in zijn doel ervoor te zorgen dat in de Christen-Unie geen bloedgroepen zouden (blijven) bestaan. Zie: *HandSchrift*, 6 februari 2005, 16-18.

³⁰ K. Aarts en J. Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space, 1989-2006', *Acta Politica* 43 (2008) 203-234; H. Pellikaan, S. de Lange en T. van der Meer, 'Fortuyn's legacy: Party system change in the Netherlands', *Comparative European Politics* 5 (2007) 282-302.

³¹ J. van Holsteyn en J. den Ridder, 'Een reus in de polder? Nederlandse kiezers en het electorale belang van Europese integratie' in: H. Vollaard en B. Boer ed., *Euroscopsis in Nederland*. (Utrecht 2005) 23-43; C.E. de Vries, *European Integration and National Elections: The Impact of EU Issue Voting on National Electoral Politics* (Amsterdam 2007); C.E. de Vries, 'Sleeping giant: Fact of fairytale? How European integration affects national elections', *European Union Politics* 8 (2007) 363-385.

³² K. Aarts en H. van der Kolk ed., *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005).

³³ Vollaard en Boer ed., *Euroscopsis in Nederland*, 167.

³⁴ J.J.M. van Holsteyn, 'Kernenergie, Tsjernobyl, en de verkiezingen van 21 mei 1986' in: J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en C. van der Eijk ed., *De Nederlandse kiezer '86* (Amsterdam 1987) 144-157.

³⁵ *HandSchrift*, 10 maart 2009, 6.

³⁶ Zie onder meer: R. Inglehart, 'The silent revolution in Europe: Intergenerational change in post-industrial societies', *American Political Science Review* 65 (1971) 991-1017; R. Inglehart, *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics* (Princeton 1977); J.W. van

Deth, *Politieke waarden* (Amsterdam 1984); R. Inglehart en R.B. Andeweg, 'Change in Dutch political culture: A silent or a silenced revolution?', *West European Politics* 16 (1993) 345-361.

³⁷ Van Holsteyn en Koole, 'Is it True What They Say?'.
³⁸ R. Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 187.

³⁹ Ten Napel, *Een eigen weg*, xiv; Verkuil, *Een positieve grondhouding*, 47.

Noten bijdrage Hippe en Voerman

¹ Interview Joop Hippe met Leen van Dijke, 22 oktober 2009.

² Interview Hippe met Van Dijke.

³ Zie voor een overzicht de inleiding.

⁴ Interview Gerrit Voerman met Jacob Pot, 13 oktober 2009.

⁵ Paul Lucardie e.a., 'Kroniek 2006. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2006', in: *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2007) 15-104, aldaar 87.

⁶ Joop Hippe e.a., 'Kroniek 2005. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2005', in: *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2006) 14-98, aldaar 78-79.

⁷ *Herijkte Strategienota ChristenUnie*; ook aangehaald door Hans Vollaard in zijn bijdrage aan deze bundel.

⁸ Gerrit Voerman en Nelleke van der Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam 2009) 94, 98, 118 en 119-120.

⁹ Interview Hippe met Van Dijke.

¹⁰ Interview Joop Hippe met Roel Kuiper, 26 oktober 2009.

¹¹ Interview Gerrit Voerman met Arie Slob, 13 oktober 2009.

¹² Interview Gerrit Voerman met André Rouvoet, 12 oktober 2009.

¹³ Interview Joop Hippe met Gert Schutte, 13 oktober 2009.

¹⁴ Interview Gerrit Voerman met Henk van Rhee, 12 oktober 2009.

¹⁵ Interview Voerman met Van Rhee.

¹⁶ *Nederlands Dagblad*, 7 november 2003.

¹⁷ Andries Knevel, *Avonduren. Dagboek van een bewogen jaar* (z.p. 2007) 62.

¹⁸ Zie de bijdrage van George Harinck en Hugo Scherff in deze bundel.

¹⁹ Zie de bijdrage van Vollaard in deze bundel.

²⁰ Interview Hippe met Kuiper.

²¹ *Nederlands Dagblad*, 10 december 2009.

Bijlage 1

Verkiezingsuitslagen van het GPV, de RPF en de ChristenUnie

Tabel 1. Uitslagen Tweede Kamerverkiezingen GPV, RPF en ChristenUnie, 1952-2006

	GPV			RPF			ChristenUnie		
	stemmen	%	zetels	stemmen	%	zetels	stemmen	%	zetels
1952	35.497	0,7	—						
1956	37.206	0,6	—						
1959	39.972	0,7	—						
1963	46.324	0,8	1						
1967	59.156	0,9	1						
1971	101.790	1,6	2						
1972	131.236	1,8	2						
1977	79.421	1,0	1	53.220	0,6	—			
1981	70.878	0,8	1	108.364	1,2	2			
1982	67.163	0,8	1	124.235	1,5	2			
1986	88.381	1,0	1	83.582	0,9	1			
1989	109.637	1,2	2	85.231	1,0	1			
1994	119.158	1,3	2	158.705	1,8	3			
1998	108.724	1,3	2	174.593	2,0	3			
2002							240.953	2,5	4
2003							204.694	2,1	3
2006							390.969	4,0	6

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken

Tabel 2. Uitslagen Provinciale Statenverkiezingen GPV, RPF en ChristenUnie, 1950-2007 (in zetels)

	GPV	RPF	ChristenUnie
1950	1		
1954	2		
1958	2		
1962	3		
1966	3		
1970	6		
1974	11		
1978	4	0	
1982	9	10	
1987	8	11	
1991	16	17	
1995	16	20	
1999	19	23	
2003			29
2007			38

Bronnen:

GPV: CBS-verkiezingsstatistieken, *Ons Burgerschap*, 3 april 1982, 28 maart 1987, 16 maart 1991, maart 1995, maart 1999.

RPF: *Nieuw Nederland*, maart 1982, maart 1987, maart 1991, april 1995, maart/april 1999.

ChristenUnie: opgave partijbureau, 17 december 2009.

NB: Bij de Provinciale Statenverkiezingen van 2007 werd het aantal Statenzetels teruggebracht van 764 naar 564.

Tabel 3. Uitslagen Eerste Kamerverkiezingen GPV, RPF en ChristenUnie, 1956-2007 (in zetels)

	GPV	RPF	ChristenUnie
1956	—		
1960	—		
1963	—		
1969	—		
1971	—		
1974	—		
1977	I	—	
1980	I	—	
1981	—	—	
1983	I	I	
1986	I	I	
1987	I	I	
1991	I	I	
1995	I	I	
1999	2	2	
2003			2
2007			4

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken / parlement.com

Tabel 4. Uitslagen gemeenteraadsverkiezingen GPV, RPF en ChristenUnie, 1949-2006 (in zetels)

	GPV	RPF	ChristenUnie
1949	13		
1953	38		
1958	40		
1962	45		
1966	42		
1970	57		
1974	64		
1978	60	27	
1982	86	95	
1986	93	86	
1990	123	111	
1994	150	172	
1998	162	212	
2002	—	—	348
2006	—	—	414

Bronnen:

GPV: Jaarverslag van Verbond van Gereformeerde Kiesverenigingen 1 april 1948 – 11 april 1950 (archief GPV, nr. 1003); notulen Verbondsraad 1 april 1948 – 3 maart 1956; *Ons Politeuma*, september 1953, 11-12; *Gereformeerd Gezinsblad*, 30 en 31 mei 1958; *Ons Politeuma*, juni/juli 1962, 54; *idem*, 9 juli 1966, 121-122; A.J. Verbrugh aan de kiesverenigingen van het Gereformeerd Politiek Verbond. Beschrijvingsbrief voor de 23^e jaarvergadering op 6 maart 1971 (archief GPV, nr. 75a); stukken Algemene Vergadering 1960-1973; 'Jaarverslag van het GPV over 1978' (archief GPV, nr. 75); stukken Algemene Vergadering 1974-1982; *Ons Burgerschap*, 27 februari 1987, 37, 39-40; *idem*, maart 1998, 4-6.

RPF: *Nieuw Nederland*, juni 1978, 6; juni 1982, 5; maart 1986, 4-5; april 1990, 7; maart 1994, 16-17 en 19; *RPF-Signaal*, maart 1998, 6-7.

ChristenUnie: opgave partijbureau, 17 december 2009.

NB: door de partijbureaus van het GPV en de RPF is altijd een voorbehoud gemaakt bij deze cijfers. Ook het partijbureau van de ChristenUnie houdt bij de opgegeven aantallen een slag om de arm.

Tabel 5. Ledentallen GPV, RPF en ChristenUnie, 1948-2009

Jaar	GPV	RPF	ChristenUnie
1948			
1949			
1950	1.200		
1951	2.250		
1952	3.300		
1953			
1954	5.100		
1955	5.600		
1956	5.400		
1957	5.820		
1958	6.400		
1959	6.500		
1960	6.311		
1961	6.223		
1962	6.608		
1963	7.039		
1964	7.146		
1965	7.200		
1966	8.005		
1967	8.355		
1968	8.028		
1969	7.823		
1970	8.702		
1971	8.973		
1972	9.491		
1973	9.836		
1974	10.498		
1975	10.728	700	
1976	11.371		
1977	12.000	2.000	
1978	12.463	5.000	
1979	12.700		
1980	12.922	5.545	
1981	13.181	7.000	
1982	13.114	9.000	
1983	12.983		
1984	12.909	9.334	
1985	13.044	7.960	
1986	13.365	7.752	
1987	13.554	7.819	

Tabel 5. Ledentallen GPV, RPF en ChristenUnie, 1948-2009 (vervolg)

Jaar	GPV	RPF	ChristenUnie
1988	12.639	7.954	
1989	13.015	8.330	
1990	12.917	8.463	
1991	14.276	8.568	
1992	14.358	8.561	
1993	14.179	9.939	
1994	14.269	11.035	
1995	14.650	11.466	
1996	14.535	11.755	
1997	14.366	12.132	
1998	14.121	12.572	
1999	13.687	12.672	
2000	12.942	12.474	
2001			
2002			27.250
2003			27.000
2004			25.074
2005			24.235
2006			24.156
2007			26.673
2008			27.683
2009			26.745

Bron: website Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (www.dnpp.nl)

Bijlage 2

Grondslagen van het GPV, de RPF en de ChristenUnie

Grondslag GPV

De Heilige Schrift, waarvan de Drie Formulieren van Enigheid van de Gereformeerde Kerken in Nederland, gehandhaafd in de vrijmaking dezer kerken, de hoofdsom leren, is de enige grondslag en regel van het Verbond, ook voor het staatkundig leven.

(statuten GPV 1996, artikel 2)

Grondslag RPF

De RPF aanvaardt als enige norm voor haar politieke denken en handelen het onfeilbare en gezaghebbende Woord van God zoals ten aanzien daarvan ook beleden wordt in de Drie Formulieren van Enigheid. Zij wil zich hierbij laten leiden door de christelijke levensovertuiging zoals die in het reformatorisch grondmotief van schepping, zondeval en verlossing door Jezus Christus tot uitdrukking wordt gebracht.

(statuten RPF 1992, artikel 3)

Proeve van grondslag voor de ChristenUnie, zoals voorgesteld door de Commissie Samenspreking in 1998

De partij belijdt Gods soevereiniteit over het staatkundig leven, de overheid als dienaar van Gods en de roeping van de christen in de samenleving. Zij fundeert haar politieke overtuiging op de Bijbel, het geïnspireerde en betrouwbare Woord van God, die door de Drie Formulieren van Enigheid wordt nagesproken.

Grondslag ChristenUnie

De ChristenUnie erkent Gods heerschappij over het staatkundig leven, dat de overheid door God is gegeven en in zijn dienst staat en dat christenen de verantwoordelijkheid hebben actief te zijn in de samenleving. Zij fundeert haar politieke overtuiging op de Bijbel, het geïnspireerde en gezaghebbende Woord van God, die door de Drie Formulieren van Eenheid wordt nagesproken en die voor het staatkundig leven wijsheid bevat.

(statuten ChristenUnie 2008, artikel 3)

Bijlage 3

Vraagformuleringen politieke strijdpunten en links-rechts

– Euthanasie

Sommige mensen vinden dat euthanasie altijd verboden moet zijn. Anderen vinden dat euthanasie mogelijk moet zijn als de patiënt daarom vraagt. Natuurlijk zijn er ook mensen met een mening die daar tussenin ligt. Waar zou u uzelf plaatsen op een lijn van 1 tot en met 7, waarbij de 1 betekent dat euthanasie moet worden verboden en 7 dat euthanasie mogelijk moet zijn?

– Inkomensverschillen

Sommige mensen vinden dat de verschillen in inkomens in ons land groter moeten worden (bij cijfer 1). Anderen vinden dat deze verschillen kleiner moeten worden (bij cijfer 7). Natuurlijk zijn er ook mensen met een mening die daar tussenin ligt. Waar zou u uzelf plaatsen?

– Integratie van allochtonen

In Nederland vinden sommigen dat allochtonen hier moeten kunnen leven met behoud van de eigen cultuur (bij cijfer 1). Anderen vinden dat zij zich geheel moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur (bij cijfer 7). De mening van weer anderen ligt daar tussenin. Waar zou u uzelf plaatsen?

– Europese eenwording

Sommige mensen en partijen vinden dat de Europese eenwording nog verder zou moeten gaan (bij cijfer 1). Anderen vinden dat de Europese eenwording al te ver is gegaan (bij cijfer 7). Waar zou u uzelf plaatsen?

– Sociale uitkeringen

Sommige mensen en partijen vinden de sociale uitkeringen te hoog (bij cijfer 7). Anderen vinden deze uitkeringen juist te laag (bij cijfer 1). En natuurlijk kan de mening hier tussenin liggen. Waar zou u uzelf plaatsen?

– *Kerncentrales*

Sommige mensen vinden dat kerncentrales de oplossing zijn voor een tekort aan energie in de toekomst (bij cijfer 1). Anderen vinden dat er geen kerncentrales moeten worden gebouwd omdat de gevaren te groot zijn (bij cijfer 7). Waar zou u uzelf plaatsen?

– *Criminaliteit*

Ook over de manier waarop de overheid optreedt tegen criminaliteit wordt verschillend gedacht. Waar zou u uzelf plaatsen op de lijn van 1 tot en met 7, waarbij aan het begin van de lijn degenen staan die vinden dat de overheid te hard optreedt en aan het andere einde van de lijn degenen die vinden dat de overheid harder moet optreden?

– *Militairen*

Ten slotte is het zo dat sommige mensen vinden dat Nederland nooit militairen moet leveren aan internationale missies. Anderen vinden dat Nederland dat altijd moet doen als daarom wordt gevraagd. Waar zou u uzelf plaatsen op de lijn van 1 tot en met 7, waarbij de 1 betekent dat Nederland nooit militairen moet leveren en de 7 dat Nederland altijd militairen moet leveren als daarom wordt gevraagd?

– *Links-rechts zelfplaatsing*

Van politieke opvattingen wordt vaak gezegd dat zij links of rechts zijn. Wanneer u denkt aan uw eigen opvattingen en die van andere groepen mensen en partijen, waar zou u die dan op de onderstaande schaal plaatsen?

Register

- Abma, Hette 16
Alssema, Joop 95
Andeweg, Rudy 209
Anker, Ed, 120
- Balkenende, Jan Peter 100, 102, 107, 108,
115, 117, 119, 120, 129, 178, 181, 187, 221
Barth, Karl 154
Benard, Marcel 113
Berg, Adam van den 74, 77, 81, 82, 105
Berg, Koos van den 69
Berlusconi, Silvio 127
Bezemer, Leo 82
Biewenga Wzn., Arend 14
Bijl, Peter van der 103
Bikker, Marien 95, 110
Blokhuis, Peter 118, 122-125
Blokland, Hans 27, 37, 47, 49, 61, 66, 113-
115, 127, 190, 193
Boddeüs, Richard 23, 30
Boeft, Floris Adriaan den 13, 20
Boer, Ad de 36, 45
Boer, Remmelt de 23
Bomans, Godfried 16
Boomsma, Arie 119
Broekhuis, Henk 16 (pseudoniem van
Karel van het Reve)
Bruchem, Cees van 128
Bruijne, Ad de 151, 152, 191, 225
Buitenen, Paul van 193
- Cnossen, Janco 10, 29, 71, 72, 74-78, 83, 85,
87-89, 92, 93, 106, 125
Cramer, Ernst 111
- Daalen, Thijs van 93, 95, 96, 98, 100, 103,
104, 106, 114, 118
Dalen, Peter van 113, 127, 208
Dam, Rijk van 47, 49, 113, 114
Deth, Jan van 209
Dijk, Erik van 10
Dijk, Jan-Jakob van 181
Dijke, Leen van 10, 18, 28, 46-48, 50, 72,
74-79, 81, 86, 88, 92, 93, 95-99, 101, 103-
105, 107, 112, 135, 139, 141, 155, 181-183,
218, 220, 222
Dirkmaat, Jaap 123, 124
Dittrich, Boris 48
Doornbos, Simone 24
Dooyeweerd, Herman 34, 54
Dorenbos, Bert 121
Douma, Jochem 27, 60, 116, 128
Drost, Yme 104-106
Duivesteijn, Adri 99
- Etty, Elsbeth 120, 121
- Faber, Sytze 121
Ferrier, Kathleen 188
Flipse, Marcel 82, 83, 85
Fortuyn, Pim 100-102, 129, 153, 183
Francke, Johannes 13
Freeke, Roel 84, 102
Frinsel, Johan 40, 44, 48
- Godschalk, Louis 20
Groen van Prinsterer, Guillaume 25, 151
Grootheest, W. van 76, 84

- Haak, Daniël Cornelis 14, 15, 19, 20, 59
Haasdijk, Theo, 54, 57
Hagens, Balten-Pieter 83, 84
Halsema, Femke 165
Ham, Boris van der 125
Harinck, George 8, 225
Hart, Maarten 't 120, 121
Havelaar, Rogier 124
Heger, Monique 124
Hek, Arie van der 26
Hendriks, Wil 76
Hessels, Jos 118, 188
Hillen, Hans 189
Hippe, Joop 8-10, 217, 220
Hoedemaker, Philippus Jacobus, 146
Hoek-van Kooten, Alie 47
Holsteyn, Joop van 9, 179, 221, 226
Holwerda, Benne 12, 19
Holwerda, Teakle 19
Hond, Maurice de 116, 187
Hoop Scheffer, Jaap de 99
Hordijk, Leen 76
Huizinga-Heringa, Tineke 97, 102, 105,
107, 112, 119, 122, 184, 185, 220

Inglehart, Ronald 209
Irwin, Galen 179

Jagt, Hans van der 83, 84, 87
Jagt, Jan van der 16
Janssens, Rienk 28, 82, 94
Jong, David de 30
Jongeling, Piet 11, 14, 16-19, 24, 32, 36, 95
Jonker, Martin 82, 83, 87
Juliana, koningin 14

Kalkeren, Annette van 95
Kamphuis, Jacob 82, 83, 87
Kamsteeg, Aaike 76
Karssenbergh, Arjen 10, 82, 83, 87
Kennedy, James 16, 31
Klei, Ewout 7, 218, 225
Knevel, Andries 45, 122, 225
Koole, Ruud 9, 215, 221, 226
Krol, Henk 48
Krouwel, André 199
Kuiper, Roel 10, 28, 29, 31, 72-79, 86, 88,
94, 95, 103, 105, 150, 151, 222, 225
Kuyper, Abraham 27, 34, 45, 143, 146, 151,
152

Land, J.G. van der 33, 35, 44
Langelier, Piet 53, 54
Laning, Bert 14
Leerling, Meindert 17, 39, 40-47, 50, 53, 54,
57, 125, 126, 128, 139, 182, 191
Lindeboom, Lucas 146
Linden, Frenk van der 48
Lont, Yvette 110, 112, 124-126
Lubbers, Ruud 17, 26, 27, 154
Lucardie, Paul 9, 10, 219, 224

Maanen, Ralph van 25
Medema, Henk 98
Meijer, Waling 41
Melkert, Ad 99, 100
Meulink, Jan 14
Middelkoop, Eimert van 11, 14, 16-18, 27,
29, 76, 93, 95, 97, 99, 102, 106, 107, 122,
135, 141, 149, 184, 191
Mierlo, Hans van 17
Mingelen, Ferry 18
Mosterd, Aart 187
Mulligen, Remco van 8, 218
Niehof, Bert 118, 126
Nieuwenhuis, Dick 62

O' Donovan, Oliver 151
Ophoff, Jan 76
Ortega-Martijn, Cynthia 111, 112, 119
Ouweneel, Willem 46, 48, 103

Paas, Stefan 150, 151, 225
Poelman, Arnold 73
Poort, J.J. 38, 39
Pot, Jacob 10, 104, 219
Powell, Baden 16

Rasch, Menno 84, 97
Reve, Karel van het 16
Rhee, Henk van 10, 91, 110, 111, 113, 118,
123, 126, 128, 130, 191, 223, 224
Rietkerk, Jan 36, 38, 50, 58
Rivelino 119
Roos, H.P. de 87
Rosenmöller, Paul 165
Rouvoet, André 7, 10, 45, 47, 56, 57, 73,
76, 91, 92, 97, 104-108, 111, 116-126, 128-
130, 183-187, 194, 220, 223, 224
Rutte, Mark 214
Rutten, Frans 112

Register

- Scherff, Hugo 8, 225
Schilder, Klaas 12, 13, 151
Schipper, Nico 101, 104
Schutte, Gert 10, 11, 14, 16-18, 24, 26, 27,
72, 74, 75, 77-79, 81, 82, 86, 87, 89, 93,
95, 97, 101-104, 106, 122, 135, 142, 184, 223
Schoor, Wijbrandt van 9, 219, 224
Schoorman, Egbert, 46, 57, 65, 73, 86, 95
Segers, Gert-Jan 84, 151
Slob, Arie 10, 25, 97, 102, 105, 119-122, 127,
190, 191, 198, 199, 223
Slump, Dick 89
Smits, Cornelis 20
Smits, Kees 37, 44, 46-48, 74, 98, 103, 110
Snoo, Koen de 84
Spruyt, Bart Jan 100
Steenkamp, Piet 154
Stellingwerf, Dick 47, 97, 102, 105, 124

Thorbecke, Johan Rudolph 25
Timmermans, Herman 73
Traa, Maarten van 106
Tromp, Niek 23

Uyl, Joop den 153

Valkenburg, Hans 95
Veenhof, Cornelis 12
Velema, Jan Hendrik 45
Veling, Kars 10, 16, 27, 57, 73, 75, 80, 82,
86, 88, 96, 97, 99-107, 109, 115, 116, 129
Vente, A. 119
Verbrugh, Bart 11, 14, 16, 17, 20, 21, 24-29,
56, 57, 60, 73, 74
Verdonk, Rita 166, 214
Verhagen, Maxime 119, 138
Visser, Henk 58
Visser-Lente, G. 47
Vlies, Bas van der 62, 107, 108, 122, 128,
184, 189, 220, 221
Voerman, Gerrit 8-10, 219, 220, 222, 224
Vollaard, Hans 9, 220, 222, 225
Vollenhoven, Theo 34
Voordewind, Joël 98, 110-112, 119, 130
Vries, Jurn de 16, 57, 60, 73, 86, 88, 116

Waal, Leen van der 47, 49, 66
Wagenaar, Aad 33, 37-44
Weggeman, Johan 57

Wijffels, Herman 121
Wijn, Joop 120, 138

Zalm, Gerrit 107

Over de auteurs

George Harinck is hoogleraar Geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam en directeur van het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme aldaar, en bijzonder hoogleraar Geschiedenis aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) te Kampen. Zijn onderzoek richt zich onder meer op de internationale betrekkingen van het Nederlandse protestantisme en op de verhouding tussen kerk en staat na 1800, met name de positie en de rol van de kerk in de Nederlandse samenleving.

Joop Hippe is als vrijwilliger verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij heeft zich veel bezighouden met de orthodox-protestantse partijen.

Joop van Holsteyn is als universitair hoofddocent en bijzonder hoogleraar Kiezersonderzoek verbonden aan het Instituut Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. In zijn onderzoek richt hij zich in het bijzonder op verkiezingen, kiezers en kiesgedrag, publieke opinie en opinieonderzoek, en extreem-rechts in Nederland.

Ewout Klei is als assistent in opleiding verbonden aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) te Kampen. Hij bereidt een proefschrift over het GPV voor.

Ruud Koole is als hoogleraar Politicologie, in het bijzonder met betrekking tot de Nederlandse politiek en haar institutionele ontwikkeling, verbonden aan het Instituut Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. In zijn onderzoek houdt hij zich vooral bezig met (de historische ontwikkeling van) politieke partijen en partijsystemen, interne partijdemocratie, partijfinanciering en populisme.

Paul Lucardie is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij doet onderzoek naar kleine partijen, ideologieën en populisme.

Remco van Mulligen is als assistent in opleiding verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij werkt aan een proefschrift over de 'reformatorisch-evangelische' beweging in Nederland.

Hugo Scherff is in 2009 als contemporain historicus afgestudeerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Wijbrandt van Schuur is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn onderzoek richt zich met name op politieke sociologie en sociaal-wetenschappelijke onderzoeksmethoden.

Gerrit Voerman is directeur van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen. Hij houdt zich bezig met (de historische ontwikkeling van) politieke partijen, partijcultuur en partijorganisatie alsmede de toepassing van informatie- en communicatietechnologie door partijen.

Hans Vollaard is als universitair docent verbonden aan het Instituut Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. Christelijke politiek in Nederland en de impact van de Europese integratie op Nederland (van grensoverschrijdende patiëntenmobiliteit tot eurosceptis van politieke partijen) zijn de hoofdthema's in zijn onderzoek en onderwijs.

In 2008 startten Uitgeverij Boom en het Documentatiecentrum Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen een reek publicaties over de Nederlandse politiek. Tot dusverre zijn verschenen:

1. Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008.
2. Marcel ten Hooven en Ron de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980*, Amsterdam, 2008.
3. Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009*, Amsterdam, 2009 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
4. Gerrit Voerman, Bert van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen*, Amsterdam, 2010 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).

In voorbereiding zijn bundels over het CDA en GroenLinks, en een monografie over de opstelling van de Nederlandse politieke partijen ten aanzien van de Europese integratie.